

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Степан БОРЧУК

**УКРАЇНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА
ТРАДИЦІЯ ХХ ст.:
ПРОЕКТИ, ВИКОНАВЦІ,
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Івано-Франківськ
«Лілея-НВ»
2014

ББК 63,3(4УКР)4 я9
Б 83

БОРЧУК Степан Миколайович
**УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ТРАДИЦІЯ ХХ СТ.: ПРОЕКТИ,
ВИКОНАВЦІ, ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.** — Івано-Франківськ, —
«Лілея-НВ», 2014. — 604 с.

У монографії проаналізовано вітчизняну енциклопедичну традицію ХХ ст. Розглядаються енциклопедичні проекти: «Український народ в его прошлом и настоящем» (1909–1916); проекти УАН–ВУАН 1920-х – початку 1930-х рр. – «Біографічний словник діячів України» та «Енциклопедичний словник»; «Українська Загальна Енциклопедія» (1930–1935); три спроби підготовки й видання «Української Радянської Енциклопедії» (1927–1934; 1944–1947 та, нарешті, успішний – 1957–1965 рр.). Приділено увагу й еміграційно-діаспорній «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича.

Аналіз енциклопедичних проектів, причин їхніх невдач і успішного завершення поєднується із залученням значного біографічного матеріалу, який виразняє розповідь про їхніх ініціаторів і виконавців.

Для науковців, студентів, широкого кола читачів, які цікавляться новітньою історією України, і спеціально – для творців сучасних вітчизняних енциклопедій.

Науковий редактор — доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *О. П. Реєнт*

Рецензенти:

В. П. Коцур, доктор історичних наук, професор,
академік Академії педагогічних наук

І. А. Коляда, доктор історичних наук, професор

О. С. Рубльов, доктор історичних наук, професор

Рекомендує до друку вчена рада Інституту історії України НАН України
(протокол №7 від 30 вересня 2014 р.)

ISBN 978-966-668-351-3

*Присвячується
моїм батькам –
Миколі Васильовичу
та Марії Василівні*

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Джерельна база дослідження	33
1.3. Методологія дослідження	52
Розділ 2	
ВІТЧИЗНЯНІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ	60
2.1. Передісторія світової та вітчизняної енциклопедичної справи	60
2.2. Енциклопедичний проект «Український народ в его прошлом и настоящем»	93
Розділ 3	
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ УАН – ВУАН	131
3.1. «Біографічний словник діячів України»	131
3.2. «Енциклопедичний словник»	183
Розділ 4	
«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ» 1927 – 1934 рр.	195
4.1. Перша спроба підготовки багатотомної республіканської енциклопедії	195
4.2. Організаційна та поточна діяльність редакції «УРЕ»	238
4.3. Діячі «Української Радянської Енциклопедії» 1927 – 1934 рр.	256
Розділ 5	
«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ» – ДРУГА СПРОБА ПІДГОТОВКИ, 1944 – 1947 рр.	301

Розділ 6	
УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ 1930–1980-х рр.	
ЗА МЕЖАМИ УРСР	323
6.1. Робота НТШ щодо створення «Української Загальної Енциклопедії» ..	323
6.2. «Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича	363
Розділ 7	
«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ»	
1957–1965 рр.	388
7.1. Підготовка до створення «Української Радянської енциклопедії»	388
7.2. Підготовка та видання перших томів	
«Української Радянської Енциклопедії»	411
7.3. Завершення проекту «Української Радянської Енциклопедії»	451
Розділ 8	
УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ	
1960–1980-х рр.	464
8.1. Краєзнавча енциклопедія України –	
26-томна «Історія міст і сіл Української РСР»	464
8.2. «Радянська енциклопедія історії України» –	
перша історична енциклопедія УРСР	486
ВИСНОВКИ	527
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	542
ПОКАЖЧИК ІМЕН	591

ВСТУП

Актуальність теми

Найавторитетніші видання, що містять стислий виклад найважливіших відомостей з усіх галузей людського знання, називають енциклопедіями. Національна енциклопедія — візитна картка держави, сума знань про її історію, економіку, політику, культуру, побут, населення, про найвизначніших представників її народу, власне — про все найзначущіше на її території у різних сферах людської діяльності¹.

За даними Книжкової палати України, за останні 5—7 років видавництва нашої держави надрукували близько 600 назв книжкових видань з грифом енциклопедії чи енциклопедичного словника (довідника). Втім за змістом, структурою, наповненням, жанровими особливостями ці видання далеко не завжди відповідають формату енциклопедичного видання.

2004 р. у системі Національної академії наук України було створено Інститут енциклопедичних досліджень, що на нього покладено здійснення фундаментальних та прикладних досліджень у галузі енциклопедистики, розроблення наукових та методичних засад створення різного формату енциклопедичних видань, а також координацію досліджень з енциклопедичної справи в Україні.

Теоретичні засади підготовки галузевих енциклопедичних видань розробляють й інші академічні установи, зокрема ті, зусиллями яких упродовж останнього двадцятиріччя було вже підготовлено й видано профільні енциклопедії чи процес публікації таких енциклопедичних видань ще триває. Йдеться насамперед про шеститомну «Юридичну енциклопедію», підготовлену колективом Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України з залученням авторів з інших

¹ Железняк М. «*Енциклопедія Сучасної України*»: історія, сучасний стан та перспективи / М. Г. Железняк // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 5.

академічних інститутів і видану в 1998–2004 рр., що її відзначено Державною премією України в галузі науки і техніки², а також «Енциклопедію історії України», яку готує колектив авторів Інституту історії України НАН України з 1997 р. (спершу в п'яти, згодом — у восьми, нині — у десяти томах). На сьогодні цей масштабний академічний проект під керівництвом академіка В. А. Смолія в основному завершено — опубліковано 10 томів цього видання зі статтями на літери від «А» до «Я», що в них узагальнено найсучасніші напрацювання вітчизняної й зарубіжної історіографії. На черзі — додаткові томи цього масштабного проекту, зокрема й том «Україна — Українці»³.

Вищенаведене засвідчує, що в сучасній Українській державі не лише існує стійкий інтерес до різноманітних видань енциклопедичного формату — загальних (універсальних), галузевих та регіональних, а й існує перманентна потреба не лише в теоретичному обґрунтуванні засад підготовки енциклопедичних видань, а рівночасно і з'ясуванні історичних передумов й загальноцивілізаційного контексту генези, розвитку й імовірних перспектив вітчизняної енциклопедичної традиції — в її загальнолюдському вимірі й національних особливостях, властивих лише українським енциклопедичним виданням.

Мета та завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз вітчизняної енциклопедичної традиції в суспільно-політичному й культурно-цивілізаційному контексті історії України ХХ ст. на прикладі найвагоміших енциклопедичних проектів доби — проекту «Український народ в его прошлом и настоящем»; проектів УАН—ВУАН: «Біографічного словника діячів України» й «Енциклопедичного словника»; «Української Загальної Енциклопедії»; «Української Радянської Енциклопедії» М. Скрипника —

² Шемшученко Ю. *Фундаментальний звід знань про державу і право* / Ю. С. Шемшученко // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 27–33.

³ Кульчицький С. *Вітчизняна історія в енциклопедичному форматі* / С. В. Кульчицький // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 39–46; Смолій В. А. *«Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика* / В. А. Смолій, Г. В. Боряк // Укр. іст. журн. — 2014. — № 4. — С. 4–16.

В. Затонського; «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича; «Української Радянської Енциклопедії» у 17-ти томах; «Радянської енциклопедії історії України» та ін.

Завдання дослідження:

З'ясувати стан вивчення проблеми української енциклопедичної традиції ХХ ст. у вітчизняній та закордонній історіографії;

окреслити джерельну базу дослідження;

простежити історію світової й вітчизняної енциклопедичної справи домодерної доби;

проаналізувати обставини, коло ініціаторів і авторів першого вітчизняного енциклопедичного проекту новітнього часу – чотиритомної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем»;

з'ясувати обставини, особливості підготовки й склад співробітників незавершених енциклопедичних проектів УАН – ВУАН 1919–1934 рр. – «Біографічного словника діячів України» та «Енциклопедичного словника»;

вивчити мотивацію виникнення 1927 р. задуму багатотомної республіканської «Української Радянської Енциклопедії», склад її редакторів, авторський колектив, причини уповільненої праці й, зрештою, краху цього проекту 1934 р.;

вивчити передумови, склад учасників і обставини праці над другим незавершеним проектом багатотомної «УРЕ» 1944–1947 рр.;

дослідити перебіг підготовки вітчизняних енциклопедичних видань поза теренами УРСР/СРСР на прикладі «Української Загальної Енциклопедії» та «Енциклопедії українознавства»;

проаналізувати особливості роботи над 17-томною «Українською Радянською Енциклопедією» 1957–1965 рр. – першим успішним республіканським енциклопедичним проектом;

з'ясувати специфіку підготовки галузевих вітчизняних енциклопедій – «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах й чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України».

Структура роботи.

Дослідження складається зі вступу, восьми розділів (сімнадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У 1916 р., в розпалі Першої світової війни, московський часопис «Украинская жизнь» вмістив спогади-некролог, присвячені пам'яті визначного історика, етнографа й соціолога Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916), українця за походженням. Автором некролога, підписаного «П. Смуток», був відомий діяч петербурзької «Громади» П. Я. Стебницький¹.

У публікації вперше було оприлюднено непересічну роль М. М. Ковалевського в реалізації вітчизняного енциклопедичного проекту – чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем», перші два томи якого з'явилися друком на час публікації спогадів. Отже, у статті йшлося про роль М. М. Ковалевського й принагідно – задум усього видання: «Особого внимания заслуживает роль М. М. Ковалевского в деле организации издания “Украинский народ в его прошлом и настоящем”. Идея этого издания зародилась в среде петроградской украинской интеллигенции; дать читающему обществу сборник солидных монографий по истории, этнографии, экономике и литературе украинского народа, осветив всесторонне украинское культурное и общественное движение, представлялось благодарною задачею в то время, когда это движение формулировало свои постулаты не только в публицистике, но и в законодательных учреждениях, вызывая к себе общее внимание и оживлённую полемику в прессе. М. М. Ковалевский с большим сочувствием откликнулся на приглашение земляков взять на себя в

¹ Смуток П. [Стебницький П. Я.] *М. М. Ковалевский и украинство: [Воспоминания]* / П. Смуток [Пётр Стебницький] // *Украинская жизнь*. – 1916. – № 4–5. – С. 65–69.

этом начинании роль объединяющего центра. Он явился руководителем редакционного комитета издания на первых порах его организации; на квартире Ковалевского собирались первые редакционные собрания; он привлёк к участию в издании ряд выдающихся имен петроградского ученого мира, он же заинтересовал этим предприятием крупное московское издательство, благодаря материальному участию которого издание “Украинский народ” могло осуществиться. В смысле личного труда на М. М. Ковалевском лежало в этом издании редактирование экономического отдела, для которого он, сверх того, приготовил и собственную работу “Происхождение староазимочного землевладения в Слободской Украине” [...]»².

Властиво, ці спогади П. Я. Стебницького поклали початок вітчизняній енциклопедичній мемуаристиці новітньої доби.

У підрадянській Україні перші згадки про вітчизняну енциклопедичну мемуаристику пов’язані з книгою-посвятою Петрові Януарійовичу Стебницькому – «П. Я. Стебницький 1862–1923», яка вийшла в Києві у видавництві «Слово» 1926 р. невеликим накладом і ледь не одразу перетворилася на бібліографічний раритет³. Вміщені в книжці спогади С. Єфремова, Є. Бігановської, О. Кисіля подавали яскравий портрет покійного як одного з ініціаторів проекту чотиритомного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», «керівничого над працею» Комісії для складання біографічного словника діячів української землі Української академії наук й одночасно голови академічної Комісії для складання енциклопедичного словника⁴.

1928–1929 рр. у редагованому академіком М. С. Грушевським часописі «Україна» у двох частинах з’явилися спогади співробітниці

² Там само. – С. 67–68.

³ Спогади про П. Стебницького та інші матеріали із цієї книги передруковані у виданні Петро Стебницький. *Вибрані твори* / упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 559–623.

⁴ Єфремов С. *Лицар нездоланий*: [П. Я. Стебницький]: [Спогади] / Сергій Єфремов // Петро Стебницький. *Вибрані твори*. – С. 560–565; Бігановська Є. *Спогади*: [П. Я. Стебницький] / Є. І. Бігановська // Там само. – С. 578–586; Кисіль О. *Стебницький і українська книга*: [Спогади] / Олександр Кисіль // Там само. – С. 587–596.

Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України Ганни Берло, в яких ішлося про її участь в українському національному русі 1890-х — початку 1900-х рр., зокрема, працю в біографічному гуртку В. Б. Антоновича — предтечі Постійної комісії Біографічного словника, а також фрагментарно висвітлено співробітництво в цій академічній комісії⁵.

Початки української радянської історіографії енциклопедичної справи в УСРР практично синхронізуються з розгортанням у республіці роботи над реалізацією проекту «Української Радянської Енциклопедії» 1927—1934 рр.

Спробою саморефлексії управлінської верхівки й редакційного колективу «скрипниківської» «Української Радянської Енциклопедії» — цілком у річищі ідеологічних завдань, що їх висунув перед колективом енциклопедії ЦК КП(б)У в десяту річницю більшовицького перевороту в Петрограді, стала одна з перших публікацій авторства голови Правління «УРЕ» Ісаєя Фалькевича «Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)» (1930)⁶.

Невелика за обсягом (один авторський аркуш) брошура, адресована масовому читачеві й надрукована десятитисячним накладом, поділялася на шість розділів-параграфів, що їхні промовисті назви говорять самі за себе: «Радянській Україні потрібна своя пролетарська енциклопедія»; «Радянська енциклопедія визначає перехід на вищий ступінь творчого процесу пролетарської культури»; «Наука є часть ідеологічної надбудови, що відповідає економічній базі»; «Кожній суспільній формації відповідає певний тип енциклопедії»; «Радянські енциклопедії»; «Українська Радянська Енциклопедія».

Після бруталного припинення республіканського енциклопедичного проекту в листопаді 1934 р. енциклопедична тематика на тривалий час зникла з поля зору історіографії УСРР.

⁵ Берло Г. *З кийського життя 1880—1900 рр.* / Ганна Берло // Україна. — 1928. — Кн. 4 (29). — С. 93—109; її ж. *Мої знайомства з деякими українськими діячами* // Україна. — 1929. — Березень — квітень. — Кн. 2 (33). — С. 92—101.

⁶ Фалькевич І. *Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)* / І. Д. Фалькевич. — Х.: Акційне т-во «Українська Радянська Енциклопедія», 1930. — 32 с.

У колишній радянській історіографії із зрозумілих міркувань увагу приділяли насамперед загальносоюзним або ж зарубіжним енциклопедичним виданням⁷. Таким прикладом може слугувати брошура лєнінградської дослідниці І. В. Гудовщикової «Загальні зарубіжні енциклопедії» (1963)⁸. Ця розвідка кореспондувала з відомою працею американського автора Р. Коллісона [Robert Lewis Collison] «Енциклопедії: їхні історії упродовж століть», друге видання якої було опубліковано в Нью-Йорку 1966 р.⁹

Практично непоміченою широким читацьким загалом, зокрема й професійними істориками, залишилася ювілейно-хронікальна замітка в «Українському історичному журналі» 1966 р. в рубриці «Наш календар» авторства вже відомого на той час львівського історика Я. Д. Ісаєвича — «М. М. Ковалевський та Україна», присвячена 50-річчю з дня смерті цього «визначного ліберально-буржуазного історика, етнографа і соціолога»¹⁰. Використавши вищезгадані спогади П. Стебницького 1916 р., львівський історик транслював їх читачам журналу: «Напередодні Першої світової війни постало питання про використання для випуску української енциклопедії грошей, що залишились за заповітом М. Костомарова у розпорядженні Академії наук. Керівником редакційного комітету було обрано М. М. Ковалевського. На квартирі вченого відбулись і перші засідання ініціаторів та редакторів видання. М. М. Ковалевський запросив для участі в енциклопедії визначних учених [...]. Через різні труднощі організатори видання відмовились

⁷ Див., напр.: Кауфман І. М. *Словари и энциклопедии: библиографический указатель* / І. М. Кауфман. — М., 1937. — Вып. 1: Дореволюционные издания; Кауфман І. М. *Русские энциклопедии: библиография и краткие очерки* / І. М. Кауфман. — М., 1960. — Вып. 1: Общие энциклопедии. — 103 с.

⁸ Гудовщикова І. В. *Общие зарубежные энциклопедии* / І. В. Гудовщикова. — Л.: Лен. гос. биб. ин-т, 1963. — 87 с.

⁹ Collison R. *Encyclopaedias: their history throughout the ages; a bibliographical guide with extensive historical notes to the general encyclopaedias issued throughout the world from 350 B. C. to the present day [by] Robert Collison* / Robert Lewis Collison. — 2-d ed.—New York: Hafner Pub. Co., 1966. — XVI, 334 p.: illus., facsim. 24 cm.

¹⁰ Ісаєвич Я. Д. *М. М. Ковалевський та Україна* / Я. Д. Ісаєвич // Укр. іст. журн. — 1966. — №4. — С. 135—137.

від словникової форми й вирішили підготувати систематизовану збірку енциклопедичних статей «"Украинский народ в его прошлом и настоящем" [...]»¹¹

Далі, з огляду на цензуру й на те, що вона табувала прізвище М. С. Грушевського, одноосібного автора першого тому енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», у замітці йшлося: «Окремі матеріали цього видання нерівноцінні за своїм науковим рівнем та ідейним спрямуванням. Зберіг наукову цінність другий том (С. Пб., 1916), для якого академік О. О. Шахматов підготував нарис з історії української мови. Для третього тому Ковалевський підготував розвідку "Происхождение старозаимочного землевладения в Слободской Украине". На жаль, третій (економіка) і четвертий томи (сучасне культурне та громадське життя України) не були опубліковані [...]»¹²

Прикладом радянського підходу до висвітлення питання може слугувати дослідження московського автора Юрія Шмушкіса «Радянські енциклопедії. Нариси історії. Питання методики» (1975)¹³. У виданні розповідається про історію енциклопедичної справи в дореволюційній Росії, особливий наголос робиться на соціал-демократичних довідкових виданнях; докладно проаналізовано розвиток енциклопедичної справи в Радянському Союзі, зокрема підготовку універсальних енциклопедій СРСР – кількох видань «Большой Советской Энциклопедии» і «Малой Советской Энциклопедии». Певну, хоча й фрагментарну, увагу в книжці Ю. Шмушкіса приділено енциклопедичним проектам союзних республік. Одним абзацом згадується перший проект «Української Радянської Енциклопедії» 1930–1934 рр. (щоправда, з помилками в деталях); дещо докладніше висвітлюється реалізація 17-томного видання «УРЕ» 1957–1965 рр. і подальших галузевих республіканських енциклопедій другої половини 1960-х – початку 1970-х рр.¹⁴

¹¹ Там само. – С. 137.

¹² Там само.

¹³ Шмушкіс Ю. Е. *Советские энциклопедии. Очерки истории. Вопросы методики* / Юрий Евсеевич Шмушкіс. – М.: «Советская Энциклопедия», 1975. – 192 с.: ил.

¹⁴ Там само. – С. 103, 123–125.

Поодинокі згадки про вітчизняну енциклопедичну традицію траплялися (зважаючи на потребу) в енциклопедіях радянської України. Ішлося насамперед про вступні статті до таких багатотомних видань, передмови до яких були жорстко детерміновані ідеологічною кон'юнктурою, а їхні (переважно анонімні чи колективні) автори виразно дистанціювалися від «неканонічних», «ненаукових» і «буржуазно-націоналістичних» закордонних українських енциклопедій¹⁵. До нечисленних винятків у цій казенній монотонності належала стаття А. Кудрицького й Ф. Сарани, щоправда, написана вже у «перебудовні» часи¹⁶, і майже синхронні із цією газетною публікацією надруковані тези виступу на суспільно-політичних читаннях у Чернівцях (червень 1989 р.), присвячених 70-літтю комсомолу України (!?), київського літературознавця й джерелознавця, історика Сергія Білоконя «Біографічна комісія ВУАН та її словник»¹⁷.

Значно об'єктивніше й вільніше ця ж тема характеризувалася в українських енциклопедіях, що друкувалися поза межами Радянського Союзу. Ідеться насамперед про «Українську Загальну Енциклопедію» (1930–1935) і діаспорно-еміграційну «Енциклопедію українознавства» (1948–1989)¹⁸.

Закордонна українська історіографія значно репрезентативніша з огляду на праці історико-мемуарного жанру, що в них, принаймні

¹⁵ Див., напр.: *Енциклопедія // УРЕ*. – К., 1961. – Т. 4. – С. 506; *Від Головної редакційної колегії // УРЕ*. – К., 1965. – Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. – С. 5–6.

¹⁶ Кудрицький А. *Україна енциклопедична* / А. Кудрицький, Ф. Сарана // Літературна Україна. – 1988. – №3. – 21 січ. – С. 4.

¹⁷ Білокінь С. *Біографічна комісія ВУАН та її словник* / С. Білокінь // Молодѣжь и актуальные проблемы исторической науки: тезисы общественно-политических чтений, посвящённых 70-летию комсомола Украины, 7–9 июня 1989 г., Черновцы. – К., 1989. – С. 292–294.

¹⁸ Див., напр.: *Вступне слово // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: у 3-х т. / за голов. Ред. І. Раковського*. – Львів; Станіславів; Коломия, [1930]. – Т. I: А-Ж. – С. 1–11; Кузеля З. *Дотеперішні українські енциклопедії* / З. Кузеля // *Енциклопедія українознавства: у 2 т. / за голов. ред. В. Кубійовича, З. Кузелі*. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. I. – С. 9–11; Кубійович В. *Дві українські енциклопедії* / В. Кубійович, В. Маркусь. – Нью-Йорк: Пролог, 1961. – 146 с. – (Суспільно-політична бібліотека, ч. XI).

фрагментарно, охарактеризовано процес підготовки вітчизняних енциклопедичних проектів немарксистського спрямування — в першу чергу енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» і «Енциклопедії українознавства».

Так, наприклад, 1934 р. директор Українського наукового інституту у Варшаві О. Г. Лотоцький (1870—1939) у серії мемуарів цієї установи опублікував третю частину його спогадів «Сторінки минулого», в якій окремих розділ присвячено тому, як «у Петербурзі, незадовго до війни, розпочато, хоч, на жаль, не доведено до краю ще одну українську справу — видання української енциклопедії — “Украинский народ в его прошлом и настоящем” [...]»¹⁹ У розділі розповідається про формування задуму цього чотири томного видання, коло його ініціаторів, авторів і обставини, за яких не вдалося довести до кінця цей масштабний енциклопедичний проект 1909—1916 рр.²⁰

1943 р. у Львові відомий український мовознавець, літературознавець, видавець і громадський діяч Василь Сімович (1880—1944) упродовж 1930—1933 рр. організатор і координатор «празької групи» українських учених — співробітників «Української Загальної Енциклопедії», у часописі «Наші дні» під криптонімом «В. С.» опублікував спогади до 75-річчя Максима Славинського (Славинського) — одного з діяльних учасників (офіційного видавця) проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем». У публікації, зокрема, йшлося про долю неопублікованих рукописів 3-го й 4-го томів цього видання. «На жаль, — згадував В. Сімович, — із цього монументального збірника вийшло лише два томи (1914, 1916), матеріали до третього тому враз із цінними рукописами та бібліотекою пропали 1918 р., коли д-ра Славинського розграблено»²¹.

¹⁹ Лотоцький О. *Сторінки минулого* / Олександр Лотоцький. — Варшава: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові, 1934. — Ч. 3. — С. 155.

²⁰ Там само. — С. 155—166.

²¹ В. С[імович]. *Максим Славинський: З приводу 75-ліття* / Василь Сімович // *Наші дні* (Львів). — 1943. — №8; Сімович В. *Праці: у 2 т.* / Василь Сімович; [упоряд.: Л. О. Ткач, О. М. Івасюк]. — Чернівці: Книги-XXI, 2005. — Т. 2: Літературознавство. Культура. — С. 583.

²² Докладніше див.: Рубльов О. С. *Інститут з вивчення СРСР, Інститут для вивчення ССРСР* / О. С. Рубльов // *Енциклопедія історії України: у 5 т.* / НАН України. Ін-т іст. України; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е-Й. — С. 487.

У 1955 й 1958 рр. у Мюнхені під грифом Інституту для вивчення історії та культури СРСР²² було надруковано у двох частинах дослідження Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко (1884–1973)²³ «Українська Академія наук: Нарис історії»²⁴, де висвітлювалася історія Академії впродовж 1918–1941 рр. Свідок заснування й становлення Української академії наук, авторка виступила її першим історіографом. Її працю про УАН побудовано на друкованих академічних публікаціях, зокрема звітах і особистих спогадах Наталії Дмитрівни. Згадувалася в праці й діяльність енциклопедичних комісій ВУАН — Комісії для складання Біографічного словника діячів України й Комісії для складання Енциклопедичного словника²⁵.

Публікація двотомного дослідження про міжвоєнну історію УАН — ВУАН стимулювала появу у вигляді окремих публікацій низки академічних спогадів Н. Полонської-Василенко, яка, зокрема, впродовж 1928–1932 рр. працювала редактором відділу гетьманської доби Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України. Діяльність цієї Комісії та її керівника — М. М. Могилянського — характеризується в її спогадах «Михайло Михайлович Могилянський», надрукованих у мюнхенській

²³ Докладніше про неї див., напр.: Верба І. *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)* / І. В. Верба. — Ніжин, 2008. — 324 с.

²⁴ Полонська-Василенко Н. *Українська Академія наук: Нарис історії* / Наталія Полонська-Василенко. — Мюнхен: Ін-т для вивч. Іст. та культ. СРСР, 1955. — Ч. I: 1918–1930. — 151 с. — (Досліди і матеріяли. Серія 1, ч. 21); *Українська Академія наук: Нарис історії*. — Мюнхен: Ін-т для вивч. СРСР, 1958. — Ч. II: 1931–1941. — 211 с. — (Досліди і матеріяли. Серія 1, ч. 43).

Сучасне перевидання праці див.: Полонська-Василенко Н. Д. *Українська Академія наук: Нарис історії* / авт. АН України. Ін-т укр. археографії; упоряд.: І. В. Верба [та ін.]; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1993. — 414 с.

²⁵ Полонська-Василенко Н. *Українська Академія наук: Нарис історії* / авт. — Ч. I: 1918–1930. — С. 30; Ч. II: 1931–1941. — С. 39, 68, 195.

²⁶ Передруковано у сучасній антології мемуарів ученої: Полонська-Василенко Н. *Михайло Михайлович Могилянський: [Спогади]* / Н. Полонська-Василенко // Спогади; Полонська-Василенко Н. / [упорядкув., вступна стаття та іменний покажчик В. Шевчука]. — К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. — С. 492–501.

«Українській літературній газеті» (1960. — Ч. 3)²⁶, та «Київ часів М. Зерова та П. Филиповича», вміщених у виданні «Безсмертні: Збірник спогадів про Филиповича, Зерова, Драй-Хмару» (Мюнхен, 1963)²⁷. Зокрема, мемуаристка згадувала свою працю в «затишному кабінеті» Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України: «Ця комісія була однією з помітних установ нашої Академії Наук. Засновано її в 1920 р., і першим головою її був академік М. П. Василенко, а керівником — П. Я. Стебницький. Спочатку вона мала 9 штатних наукових співробітників, але вже в 1921 р. всіх їх перевели в “за штат”, себто позбавили платні. Трохи пізніше, в зв’язку з процесом “Центра Дій”, до якого було притягнуто акад. М. П. Василенка, головою комісії став акад. С. О. Єфремов, який і залишався ним до 1929 р., коли його заарештовано у справі СВУ. Після П. Я. Стебницького керівником комісії став Михайло Михайлович Могилянський, одна з видатних осіб Академії Наук, проте мало згадувана в нашій літературі [...]»²⁸

Значною мірою мемуарний характер має й розвідка Н. Полонської-Василенко «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків», вміщена в «Збірнику на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою», опублікованому за редакції Марії Овчаренко 1962 р. як 173-й том «Записок Наукового товариства імені Шевченка»²⁹. Зокрема, у статті згадувалися репресії тоталітарного режиму проти співробітників Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України — Й. Ю. Гермайзе, Ф. Л. Ернста, В. Д. Отамановського, В. В. Міяковського, В. О. Пархоменка, М. О. Тарасенка³⁰, зауважувалося, що

²⁷ Див.: Полонська-Василенко Н. *Київ часів М. Зерова та П. Филиповича.* / авт. Спогади. // Полонська-Василенко Н.—К., 2011.—С. 318—336.

²⁸ Полонська-Василенко Н. *Київ часів М. Зерова та П. Филиповича.* — С. 326.

²⁹ Полонська-Василенко Н. *Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків* / Наталія Полонська-Василенко // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / ред. Марія Овчаренко; Записки НТШ. — Т. CLXXIII. — Париж — Чикаго, 1962. — С. 7—111.

³⁰ Н. Полонська-Василенко стверджувала, що 1934 р. «заслано Михайла Олекс[андровича] Тарасенка, секретаря Комісії біографічного словника діячів України» (Див.: Полонська-Василенко Н. *Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків.* — С. 32). Насправді він був заарештований і страчений 1938 р.

«тяжка доля спіткала Михайла Михайловича Могилянського» – керівника Комісії біографічного словника³¹.

У спогадах ініціатора й головного редактора «Енциклопедії українознавства» Володимира Кубійовича (1900–1985) «Мені 70» (1970) наголошувалося, що редакція «Енциклопедії українознавства» (“ЕУ»), яку він очолював, мала три стратегічні завдання: «По-перше, це є підставовий довідник українознавства для двомільйонової маси українців й осіб українського походження, які живуть у діяспорі за межами СРСР та його сателітів. По-друге, це має бути джерелом знання про Україну й український народ для чужинців [...]. По-третє, й, може, найважливіше – “ЕУ” має бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де більшовики промовчують або фальшують здебільше те, що становить суть українства. Щоправда, «ЕУ» попадає нині лише винятково до рук наших земляків на батьківщині, але ми працюємо з вірою, що завтра може бути інакше... “Енциклопедія українознавства” мала бути також у деякій мірі відповіддю на друге видання 51-томової «Большой Советской Энциклопедии», яка недостатньо й переважно фальшиво представляє те, що стосується українства. Крім того, поява “ЕУ” змусила більшовиків приступити до опрацювання 17-томової загальної енциклопедії українською мовою – “Української Радянської Енциклопедії” (“УРЕ”), а згодом “Українського Радянського Енциклопедичного Словника” («УРЕС»), що, своєю чергою, не залишається без впливу на дальшу долю “ЕУ” [...]»³²

Згадки про особисту участь у підготовці тритомної «Української Загальної Енциклопедії» та «ідеального головного редактора» «УЗЕ» професора Івана Раковського, «справжнього великого ученого-природника», містяться у фундаментальній мемуарній епопеї Івана Кедрин-Рудницького (1896–1995) «Життя – події – люди: Спомини і коментарі» (1976)³³.

³¹ Полонська-Василенко Н. *Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків*. – С. 37–38.

³² Кубійович В. *Мені 70* / Володимир Кубійович. – Париж – Мюнхен: Наук/ т-во ім. Шевченка, 1970. – С. 116.

³³ Кедрин І. *Життя – події – люди: Спомини і коментарі* / Іван Кедрин-Рудницький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – С. 133, 316.

У другій книзі мемуарів «Мені 85» головний редактор «ЕУ» В. Кубійович пояснював, зокрема, задум нового видання спогадів і його подібність/відмінність від попереднього: «П'ятнадцять років тому я видав книжку спогадів “Мені 70”. Те, що не потребувало змін, я майже живцем повторюю в цій книжці, іноді з деяким поширенням. Ці останні п'ятнадцять літ мого життя в сарсельському осередку [під Парижем] не являють собою нічого цікавого. Цінна, але теж монотонна праця над “Енциклопедіями українознавства” (“ЕУ” 2 й “АЕУ” 2) українською й англійською мовами, вона забирає мені весь час і висмоктує всі сили. Про це й пишу докладніше [...]»³⁴ Там само наголошувалося: «Чимало місця займає розділ, майже мала розвідка, про “ЕУ” 2 (словникова частина “Енциклопедії українознавства”). Хоча й у цій розвідці відіграють роль спомини, вона присвячена і загальній характеристиці “Енциклопедії”. У першому варіанті рукопису чимало місця зайняла аналіза гасел за поодинокими ділянками українознавства. За порадою Івана Кошелівця я цю аналізу пропустив, бо розмір книжки надто розрісся б і вона втратила б характер споминів. Може, колись, після закінчення “ЕУ” 2, я заходжуся коло написання розвідки про неї, якщо, з ласки Божої, вистачить сил»³⁵.

Епізодичні відомості про «Енциклопедію українознавства», коло її найближчих співробітників та авторів розсіяні по тексті мемуарів В. Кубійовича «Мені 85»³⁶. Крім того, «ЕУ» та її попередникам присвячено окремий тематичний розділ спогадів — «Енциклопедія українознавства»³⁷. У ньому докладно охарактеризовано задум підготовки «ЕУ», обставини еміграційного побуту, техніку складання картотеки гасел, добір співробітників — авторів тощо. Заслуговує на увагу той факт, що мемуарист згадує про свою участь у підготовці попередниці «ЕУ» — «Української Загальної Енциклопедії»

³⁴ Кубійович В. *Мені 85* / Володимир Кубійович; [Наукове товариство ім. Шевченка]. — Мюнхен: Молоде життя, 1985. — С. 5.

³⁵ Там само. — С. 6.

³⁶ Там само. — С. 187–188; 205–207; 215–226; 230–231; 233–237; 244–245.

³⁷ Там само. — С. 246–273.

(«УЗЕ»): «Десь року 1930 до мене звернувся її [«УЗЕ»] редактор професор І. Раковський з пропозицією опрацювати гасла з загальної географії й деякі з географії України, на що я погодився, але невдовзі побачив, що згоду дав дещо легковажно. Писання гасел забирало у мене чимало часу, а це була зовсім механічна робота: списування гасел з чужих енциклопедій. Тому я повідомив проф. Раковського, що гасел з загальної географії я далі не писатиму, натомість не відмовився від праці з географії України. Зовсім конкретно обіцяв написати до відділу “Україна” нарис антропогеографії й демографії України, навіть безкоштовно.

Ми домовилися, і в третьому томі “УЗЕ” появилася моя стаття на сім сторінок друку, де вперше в українській літературі подано національний склад українських етнічних земель за окремими країнами на підставі найновішої статистики. До статті виконано (частково разом з М. Кулицьким) докладні етнічні карти українських земель і розміщення українців; врешті вперше представлено розміщення українців в азійській частині СРСР [...]»³⁸.

Мемуарну розповідь «від першої особи» — головного редактора видання доповнюють пізніші (1985) спогади близького співробітника В. Кубійовича, члена редколегії й завідувача відділу літератури «ЕУ» (з 1957 р.) Івана Кошелівця (1907–1999): «Саме тоді, як Кубійович уже працював над укладанням першого тому “Енциклопедії українознавства” статейно-підручничкового видання [«ЕУ» 1], ми й зустрілися з ним. Мені було сорок, йому на сім років більше [...]. Головною темою розмов уже тоді була енциклопедія. 1949 р. вийшов перший том її статейного видання, і Кубійович, за звичкою, кожного, з ким знайомився, питав, чи може той щось робити для енциклопедії. Дістав це питання й я і був завбачливо заангажований на підготовку картотеки для словникового видання (в термінології Кубійовича — ЕУ II, на відміну від статейної — ЕУ I), хоч до кінця статейного видання було ще далеко. Уже тоді Кубійович ділив усіх людей на дві категорії:

³⁸ Там само. — С. 250–251; Кубійович В. *Антропогеографія й демографія* / Володимир Кубійович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: у 3 т. / за голов. ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, 1935. — Т. 3: С-Я. — Стб. 409–423.

тих, що можуть щось робити для енциклопедії, й інших — тих, що не можуть»³⁹.

Характеризуючи неймовірну працездатність головного редактора «ЕУ», І. Кошелівець наголошував, що його праця над енциклопедією відбувалася за умов обмежених матеріальних засобів і невеликого кола співробітників — авторів: «Кубійович працює сім днів на тиждень по десять — дванадцять, а то й чотирнадцять годин на добу [...]. Енциклопедії укладають великі видавництва, з належним робітним апаратом і не менш належним бюджетом. Не останнє значення має довголітня традиція, скажімо, французького Лярусса чи німецького Брокгауза. Кубійович нічого цього не мав, за винятком плохенької “Української Загальної Енциклопедії”, виданої колись у Галичині, яка зразком для наслідування ніяк не могла бути. Але мав сміливість, щоб заходитися біля такого видання, розраховуючи тільки на добровільну допомогу співробітників, розкиданих по всьому світу, і на бюджет з добровільних пожертв»⁴⁰.

Цей же мемуарист спростовував твердження радянської пропаганди, що «Енциклопедія українознавства», мовляв, видається за «американські гроші», тобто коштом уряду Сполучених Штатів чи ледь не ЦРУ: «Радянська пропаганда залюбки твердить, ніби такі видання, як “Енциклопедія українознавства”, виходять за американські гроші. Так, це великою мірою правда. Тільки не за ті гроші, на які отруйно натякають радянські пропагандисти, а за добровільні пожертви українського громадянства, головне з Північно-Американських Штатів і Канади. Але й не тільки: “Енциклопедія українознавства” стала об’єктом загальноукраїнського значення, її підтримують українці всіх континентів, до далекої Австралії включно»⁴¹.

Закордонні українські вчені-історики (переважно з Українського історичного товариства) практично синхронно (1970—1971) з виходом в УРСР галузевих енциклопедій — «Енциклопедії народного господарства УРСР», «Радянської енциклопедії історії України», «Української сільськогосподарської енциклопедії» надрукували в

³⁹ Кошелівець І. *Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше* / Іван Кошелівець. — [Мюнхен]: Сучасність, 1985. — С. 252—253.

⁴⁰ Там само. — С. 255—256.

⁴¹ Там само. — С. 256.

«Українському історичному» критичні рецензії на ці українські радянські енциклопедичні проекти⁴².

У закордонному історичному українознавстві з'являлися також поодинокі розвідки, присвячені певним аспектам підготовки чи окремим авторам діаспорних енциклопедій. Так, наприклад, внескові професора О. Оглоблина — автора багатьох статей на історичну тематику в «Енциклопедії українознавства» (майже 400 статей і заміток у словниковій частині «ЕУ») присвячено статтю А. Жуковського в «Українському історичному»⁴³.

З розпадом Радянського Союзу й відновленням державної незалежності України зникли колишні ідеологічні обмеження. Серед інших питань вітчизняного минулого, табуйованих свого часу радянською ідеологічною машиною, набуло прав громадянства й дослідження проблем історії національної енциклопедичної традиції. Почали з'являтися нечисленні публікації на цю тему.

Сьогодні лише в поодиноких випадках вітчизняна енциклопедична традиція новітньої доби була предметом дисертаційних досліджень. Але й вони тільки фрагментарно висвітлювали питання. Зокрема, у надзвичайно змістовній кандидатській дисертації Олександра Борисовича Коваленка, виконаній в Інституті історії АН УРСР 1979 р. і присвяченій постаті й науковій спадщині

⁴² Див., напр.: Винар Б. [Рец. на кн.:] *Енциклопедія Народного Господарства Української РСР. Т. 1: А-Е*. К.: Голов. Ред. Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969, — 598 с. / Богдан Винар // Український історик. — Нью-Йорк — Мюнхен, 1970. — Ч. 4 (28). — С. 100—105; Антонович М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР. Т. 1* Абазин-Державець. / авт. — К.: 1969, — 552 с. / Марко Антонович // Український історик. — 1970. — Ч. 4 (28). — С. 105—107; Винар Б. [Рец. на кн.:] *Українська Сільськогосподарська Енциклопедія*. / авт. — К.: Акад. наук УРСР і Ред. кол. Сільськогосподарської Енциклопедії, 1970. Т. 1: АБЕ-ЗАР // Український історик. — 1971. — Ч. 1—2 (29—30). — С. 107—109; Ждан М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР. Т. 2* Державін-Лестригони. — К., 1970. — С. 580. Тираж 40 000 / Михайло Ждан // Український історик. — 1971. — Ч. 3—4 (31—32). — С. 114—116.

⁴³ Жуковський А. *Вклад Олександра Оглоблина в «Енциклопедію українознавства»* / Аркадій Жуковський // Український історик. — Нью-Йорк — Торонто — Київ — Львів — Мюнхен. — 1995. — Ч. 1—4 (124—127). — С. 209—220.

В. Л. Модзалевського⁴⁴, лише принагідно згадується, що «у лютому 1919 р. Модзалевський очолив академічну комісію для складання Українського біографічного словника»⁴⁵, не розкриваючи докладніше цієї сторінки біографії вченого. Натомість відповідно до загальнообов'язкової в той час марксистсько-ленінської історіографічної парадигми наголос у роботі зроблено на суперечливий, силуваний і, на щастя, незавершений «радянзації» Вадима Львовича.

Кандидатська дисертація Тетяни Варави «Діяльність та науково-довідковий видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918–1933)» (2000) подає часткову інформацію про роботу енциклопедичних комісій ВУАН – Постійної комісії для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху (згодом – Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України) і Комісії для складання енциклопедичного словника⁴⁶. Цій авторці належать і дві статті про історію функціонування академічної Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України⁴⁷. Історії підготовки так званої «скрипниківської» «Української Радянської Енциклопедії» 1930–1934 рр. присвячено кандидатську дисертацію М. М. Фельбаби, захищену 2001 р. в Інституті історії України НАН України⁴⁸, а також

⁴⁴ Коваленко А. Б. *В. Л. Модзалевский как историк и источниковед*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Александр Борисович Коваленко; АН УССР, Ин-т ист. – К., 1979. – 223 с.

⁴⁵ Там само. – С. 72.

⁴⁶ Варави Т. В. *Діяльність та науково-довідковий видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918–1933)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Т. В. Варави; НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2000. – 18 с.

⁴⁷ Варави Т. В. *Діяльність Постійної комісії для складання біографічного словника в складі УАН–ВУАН (1918–1933)* / Т. В. Варави // *Бібліотечний вісник*. – 2000. – №2. – С. 51–54; її ж. *Основні етапи діяльності «Постійної комісії для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху» (1918–1933)* // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2000. – Вип. 5. – С. 130–138.

⁴⁸ Фельбаба М. М. *Історія проекту «Української Радянської Енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927–1934 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Фельбаба; Ін-т іст. України НАН України]. – К., 2001. – 18 с.

низку одноосібних⁴⁹ та в співавторстві з О. С. Рубльовим статей цього ж автора⁵⁰, в яких розглядаються питання виникнення задуму, підготовки й припинення першого радянського проекту «УРЕ», доля її співробітників.

У статті О. С. Рубльова «Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН» (2001)⁵¹ насамперед проаналізовано налагодження й розвиток співпраці відомого львівського вченого з історичними установами ВУАН, які очолював академік М. Грушевський, упродовж другої половини 1920-х років. У публікації також згадується й участь І. Крип'якевича в роботі академічної Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України⁵².

Опубліковане 2002 р. дослідження старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України В. П. Швидкого

⁴⁹ Фельбаба М. *Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії»* / М. М. Фельбаба // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей.* — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 8. — С. 362–370; його ж *Українська Радянська Енциклопедія: Перша спроба підготовки (1927–1934 рр.)* // *Вісник: Історія.* — К.: Київ. Нац. унт ім. Т. Шевченка, 1999. — Вип. 45. — С. 26–30; його ж «*Товариш Борис*»: І. А. Шведов — заступник Головного редактора «УРЕ» // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей.* — К.: Рідний край, 2000. — Вип. 11. — С. 377–389; його ж *УРЕ — то наша пролетарська зброя: М. О. Скрипник та республіканський енциклопедичний проект* // *Український історичний збірник — 2000: зб. статей.* — К.: Ін-т іст. України НАН України, 2000. — С. 238–255.

⁵⁰ Рубльов О. *Доли співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ.* — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 207–251; Рубльов О. *О. І. Бадан-Яворенко — учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ»* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. статей.* — К.: Рідний край, 2001. — Вип. 12. — С. 279–290.

⁵¹ Рубльов О. *Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН* / О. С. Рубльов // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. Наук. праць / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) [та ін.].* — Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — Вип. 8: *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.* — С. 748–764.

⁵² Там само. — С. 752–756.

«Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890—1930-ті рр.)»⁵³ стало першим в українській історіографії комплексним дослідженням громадсько-політичної, культурно-освітньої та наукової діяльності цієї, нині вже знаної, постаті українського національного руху кінця XIX — 30-х років XX ст. У праці використано широке коло джерел, які різнобічно розкривають життя і діяльність ученого. Автор простежив вплив О. Г. Лотоцького на розвиток українського руху кінця XIX — початку XX ст., на формування державної політики у сфері релігійних відносин і його заходи, спрямовані на визнання автокефалії Української православної церкви, розкрив його роль у розвитку української освіти й науки за кордоном, формуванні організаційних основ наукових інституцій і політичної діяльності української еміграції. У монографії реконструйовані не лише невідомі досі сторінки життя О. Г. Лотоцького, а й загалом українського руху, деякі аспекти державної політики, становища й наукової спадщини української еміграції.

Певну увагу в монографії В. Швидкого приділено й ролі О. Лотоцького у виникненні задуму й спробі реалізації першого українського енциклопедичного проекту новітньої доби — чотиритомного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1909—1916)⁵⁴.

У монографії колишнього співробітника Інституту історії України НАН України С. Єкельчика (нині — канадський історик з Університету Вікторії) «Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві»⁵⁵ (оригінальна англійська версія з'явилася друком 2004 р. у видавництві Торонтського університету) звернено увагу на проголошений адміністрацією УРСР у листопаді 1944 р. «масштабний націєтворчий проект» — підготовку двадцятитомної «Української Радянської Енциклопедії». Автор

⁵³ Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890—1930-ті рр.)* / Василь Павлович Швидкий; НАН України. Ін-т іст. України; наук. ред. В. М. Даниленко. — К.: Ін-т іст. України НАН України, 2002. — 366 с.

⁵⁴ Там само. — С. 83—86.

⁵⁵ Єкельчик С. *Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* / С. О. Єкельчик; [авториз. пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука]. — К.: Критика, 2008. — 303 с.

зауважує, що республіканські чиновники планували видати 20 томів до 1955 р., але 1947 р. змушені були відмовитися від виконання проекту через брак фінансування з Москви⁵⁶.

Історії діяльності Постійної комісії УАН—ВУАН для складання Біографічного словника діячів України присвячено статтю провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Світлани Миколаївни Ляшко⁵⁷. Цій авторці належить і біографічна розвідка про останнього керівника цієї академічної енциклопедичної комісії М. М. Могилянського⁵⁸.

Відомий дослідник тоталітарного режиму С. І. Білокінь опублікував 2006 р. монографію «В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст», у якій на великому фактичному матеріалі розглянув життя й діяльність класика вітчизняного мистецтвознавства Федора Людвіговича Ернста (1891—1942). У дослідження вмонтовано автентичні джерела, зокрема численні цитати з особистого щоденника вченого, що виразно характеризують епоху українського Розстріляного Відродження⁵⁹. Серед структурних підрозділів книжки окремий параграф присвячено участі Ф. Ернста в роботі Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України і, зокрема, його діяльності на посаді редактора відділу діячів мистецтва всіх часів цієї Комісії⁶⁰.

⁵⁶ Там само. — С. 69.

⁵⁷ Ляшко С. М. *Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України (1918—1933)* / Світлана Миколаївна Ляшко // Постійна комісія УАН—ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918—1933: документи, матеріали, дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису. — К.: НБУВ, 2003. — С. 13—34.

⁵⁸ Ляшко С. М. *Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження* / С. М. Ляшко // Українська біографістика. — 2010. — Вип. 6. — С. 136—179.

⁵⁹ Білокінь С. *В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст* / С. І. Білокінь; НАН України, Ін-т іст. України, Центр культурологічних студій; Ін-т мистецтво знав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського]. — К.: Ін-т іст. України; НАН України, 2006. — 355 с.

⁶⁰ Там само. — С. 65—71.

У другому томі новітнього капітального дослідження С. І. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)»⁶¹ також проаналізовано функціонування Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України й контрверсійне питання опублікованого/неопублікованого першого тому «Біографічного словника» цієї академічної інституції⁶².

Життєвий шлях і наукову спадщину відомого українського історика Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко проаналізовано в монографії київського вченого І. В. Верби «Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)» (2008)⁶³. Зокрема, дослідник охарактеризував працю Наталії Дмитрівни на посаді редактора відділу гетьманської доби Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1928–1932)⁶⁴.

Загальний історичний контекст, у якому готували енциклопедичний чотири томник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» і енциклопедичні проекти Української академії наук на початку 1920-х рр., а також особливості повсякденного побуту й спілкування лідерів української інтелектуальної спільноти останнього десятиліття ХІХ – перших двох десятиліть ХХ ст., з'ясовуються в монографії і розвідці співробітниці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Інни Старовойтенко, присвячених постатям Євгена Чикаленка⁶⁵ і Петра Стебницького⁶⁶.

⁶¹ Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження* / Сергій Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2013. – Т. 2. – 1066 с.

⁶² Там само. – С. 396–399, 763–765.

⁶³ Верба І. *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)*: [монографія] / Ігор Володимирович Верба; Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2008. – 324 с.: іл.

⁶⁴ Там само. – С. 113–115.

⁶⁵ Старовойтенко І. *Євген Чикаленко: людина на тлі епохи*: [монографія] / Інна Старовойтенко; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; наук. ред. І. Гирич. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.: іл.

⁶⁶ Старовойтенко І. «...*Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці*». (Про Петра Стебницького і його служіння українській справі) / Інна Старовойтенко // Петро Стебницький. *Вибрані твори* / упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 11–28.

Життєвий шлях і творчу спадщину Максима Славинського (Славінського) проаналізовано в кандидатській дисертації Володимира Очеретяного⁶⁷. У дослідженні, зокрема, згадується і такий епізод біографії М. Славинського, як участь у підготовці енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», де Максим Антонович виступав у ролі офіційного видавця і провадив технічну працю видавництва⁶⁸.

У навчальному посібнику Наталії Черниш «Нариси з історії світової енциклопедичної справи» (2009)⁶⁹, який підсумовує попередні напрацювання авторки⁷⁰, досліджено основні етапи становлення й розвитку світової енциклопедичної традиції під кутом зору книгознавства й видавничої справи. Подано ґрунтовні відомості про найавторитетніші енциклопедії різних держав світу – «Британіку», «Американу», «Большую Советскую Энциклопедию», «Большую Российскую Энциклопедию», оригінальні довідкові праці видавничих фірм «Ларусс» і «Ф. А. Брокгауз». Висвітлено історію їхнього створення, виокремлено й проаналізовано характерні риси структури та змісту, які вирізняють ці видання в масиві аналогічних довідників. Значну увагу дослідниця приділила досвіду, який накопичили видавничі колективи енциклопедій.

⁶⁷ Очеретяний В. В. *Громадсько-політична та наукова діяльність М. А. Славинського (1868–1945 рр.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Володимир Васильович Очеретяний; Київ. нац. лінгв. ун-т.–Запоріжжя, 2009. – 217 с.

⁶⁸ Там само. – С. 70–71.

⁶⁹ Черниш Н. *Нариси з історії світової енциклопедичної справи*: навчальний посібник / Н. І. Черниш. – К.: Наша культура і наука, 2009. – 212 с.

⁷⁰ Черныш Н. И. *Методическая помощь издательства «Советская энциклопедия» в становлении Украинской Советской Энциклопедии* / Н. И. Черныш // Методические материалы по подготовке и изданию советских энциклопедий. – М., 1988. – Вып. 27. – С. 38–43; його ж *Іван Франко та енциклопедична справа* // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повід. ІХ Всеукр. наук.-теор. конф. – Львів, 2005. – С. 65–72; його ж *Агатагел Кримський та енциклопедична справа* // Волинь філологічна: текст і контекст: Агатагел Кримський в контексті української та світової культури. – Луцьк, 2006. – С. 26–31.

Цікаву спробу докладно реконструювати другий невдалий проект підготовки «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр. зроблено в публікації 2009 р. аспірантки Інституту історії України НАН України Тамари Демиденко⁷¹. У ґрунтовному дослідженні Андрія Шаповала «Дмитро Антонович: життя та діяльність» фрагментарно висвітлено участь цього видатного українського громадсько-політичного діяча, мистецтвознавця й історика культури в написанні статей для «Української Загальної Енциклопедії»⁷². Невелика стаття Г. П. Герасимової в сучасній десятитомній «Енциклопедії історії України» присвячена чотиритомному проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем»⁷³.

Упродовж останнього десятиліття з'явилися окремі публікації, у яких підсумовано досвід підготовки унікальної вітчизняної краєзнавчої енциклопедії 1960–1970-х рр. – двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974 рр. – українське видання; російськомовна версія – 1974–1983 рр.). Ідеться насамперед про статті співробітників Інституту історії України НАН України Я. Верменич⁷⁴ та О. Бажана⁷⁵. Досвід виконання цього масштабного енциклопедичного проекту свого часу узагальнив, а

⁷¹ Демиденко Т. *Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр.* / Т. Демиденко // Український історичний збірник; НАН України. Ін-т іст. України, Рада молодих учених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215–224.

⁷² Шаповал А. *Дмитро Антонович: життя та діяльність* / Андрій Іванович Шаповал. – Миронівка: Миронівська друк., 2012. – С. 195, 250.

⁷³ Герасимова Г. П. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» / Г. П. Герасимова // Енциклопедія історії України: у 10 т. / НАН України, Ін-т іст. України; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т-Я. – С. 221.

⁷⁴ Верменич Я. В. *Історія міст і сіл Української РСР* / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: Ву 5 т. / Ін-т іст. України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 602.

⁷⁵ Бажан О. *Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»)* / О. Г. Бажан // Краєзнавство: Науковий журнал. – 2012. – №3. – С. 26–31.

на початку 2000-х років й критично переглянув його колишній керівник академік НАН України П. Т. Тронько⁷⁶.

Мемуарна література колишніх учасників радянських енциклопедичних проектів дуже нечисленна зі зрозумілих причин. Членів редакційної колегії першого проекту «Української Радянської Енциклопедії» 1927–1934 рр., так званої «скрипниківської «УРЕ», ледь не стовідсотково знищили під час репресій тоталітарного режиму 1930-х рр.⁷⁷ На середину 1950-х рр. живим залишався тільки колишній заступник головного редактора «УРЕ» 1930–1933 рр. Адольф Геттлер (1883–1964), який наполегливо займався відновленням свого чесного імені після років перебування за ґратами. У його реабілітаційних скаргах лише фрагментарно висвітлювалися обставини праці в редакційній колегії «Української Радянської Енциклопедії», взаємини з колегами по редакції й редколегії – М. Скрипником, О. Баданом-Яворенком, А. Біленьким-Березинським, А. Річицьким та ін.⁷⁸

2008 р. в «Українському історичному журналі» було вміщено спогади колишнього багатолітнього (1960–1986) співробітника й завідувача редакції історії «Української Радянської Енциклопедії» («УРЕ» М. Бажана) Всеволода Леонідовича Зуца (1923–2011)⁷⁹ – «50 років “Українській Радянській Енциклопедії”», у яких подано цікаві подробиці підготовки 17-томної «УРЕ» та її подальших перевидань (2-ге вид., т. 1–12, 1977–1984 рр.; російська версія – т. 1–12, 1978–1985 рр.), а також підготовки галузевої «Радянської енциклопедії історії України»⁸⁰.

⁷⁶ Тронько П. Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* / П. Т. Тронько: АН УССР. Ин-т ист.; отв. ред. И. Л. Бутич. – К.: Наук. думка, 1981. – 128 с.; його ж *Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукр. спілки краєзнавців / НАН України, Ін-т іст. України.* – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – С. 53–66.

⁷⁷ Див., напр.: Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

⁷⁸ Там само. – С. 229–233, 249–250.

⁷⁹ Про нього див.: Мороз Л. С. *Зуц Всеволод Леонідович: [Некролог]* / Л. С. Мороз // Укр. іст. журн. – 2011. – №5. – С. 234.

⁸⁰ Зуц В. Л. *50 років «Українській радянській енциклопедії»* / В. Л. Зуц // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С. 201–207.

З розпадом Радянського Союзу істотно активізувалися російська енциклопедична продукція й російська історіографія енциклопедичної справи в Російській імперії та СРСР, а також за кордоном, представлені нині багатьма публікаціями – від статей у пресі й часописах до брошур і монографій⁸¹.

Разом з тим проведений історіографічний аналіз питання засвідчує, що в сучасній вітчизняній історіографії відсутні праці, в яких би комплексно досліджували проблеми вітчизняної енциклопедичної традиції ХХ – початку ХХІ ст. Зазначену лауну й намагається заповнити автор.

У наших публікаціях останніх років окреслюються основні етапи становлення вітчизняної енциклопедичної традиції ХХ ст. – від першої спроби новітньої української енциклопедії («Український народ в его прошлом и настоящем», 1914–1916 рр.) крізь енциклопедичні проекти ВУАН 1920-х років, невдалу спробу підготовки так званої «скрипниківської» «УРЕ» 1927–1934 рр., львівсько-коломиїський тритомник «Української Загальної Енциклопедії» 1930–1935 рр., діаспорну «Енциклопедію українознавства» (1949–1985), офіційну «Українську Радянську Енциклопедію» 1950–1980-х рр., «Радянську енциклопедію історії України» – першу історичну енциклопедію УРСР до численних довідково-енциклопедичних видань доби відновленої державної

⁸¹ Див., напр.: Волков Н. В. *Сто страниц про историю энциклопедий* / Н. В. Волков. – М.: Педагогика, 1991. – 128 с.; Якушева Г. В. *Отто Юльевич Шмидт – энциклопедист* / Г. В. Якушева. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – 612 с.; Якушева Г. В. *Книга, у которой не будет конца: История энциклопедического жанра* / Г. В. Якушева // Книжное дело. – 1993. – №4. – С. 78–83; Амбарцумян Н. О. *Универсальные энциклопедии: проблемы и достижения* / Н. О. Амбарцумян. – М.: Книга, 1996. – 244 с.; Владимиров Ю. *Информационный свод истории человечества: История «Британики»* / Ю. Владимиров // Мир библиографии. – 1998. – №2. – С. 71–76; Якушева Г. В. *«Британская энциклопедия»* / Г. В. Якушева // Книга: Энциклопедия. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1999. – С. 114; Якушева Г. В. *Энциклопедия* / Г. В. Якушева // Книга: Энциклопедия. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1999. – С. 732–736; Котин О. *«Платон» не должен быть больше «Ленина»: БРЭ правдивей БСЭ?* / О. Котин // Собеседник. – 2007. – 29 августа; Емельяненко А. *Как происходит формирование статей энциклопедии* / А. Емельяненко // Российская газета. – 2007. – 29 октября; та ін.

незалежності України⁸². У науковому доробку дисертанта й кілька наукових розвідок, присвячених персоналіям осіб, які були причетні до різних проектів створення «Української Радянської Енциклопедії». Ідеться насамперед про постать колишнього голови правління першої, «скрипниківської» «УРЕ» Ісаї Фалькевича⁸³; ученого секретаря редакційної колегії невдалого проекту «УРЕ» 1944–1947 рр. Феодосія Бабенка⁸⁴; біографію активного дописувача до редакції «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр. освітянина Миколи Кошарнівського; участь у реалізації проекту «УРЕ» 1957–1965 рр. видатного вітчизняного

⁸² Див.: Борчук С. *Вітчизняна енциклопедична традиція ХХ ст.* / С. М. Борчук // Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника, Ін-т історії і політології. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 201–208; Борчук С. *Українська радянська енциклопедистика: скрипниківська доба (1927–1934 рр.)* / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 18: Історія. – С. 55–60; Борчук С. *«Український народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект ХХ ст.* / С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 83–86; Борчук С. *Нарада в Агітпровідділі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. – обговорення стратегії підготовки Великої Української Радянської Енциклопедії* / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету: Історія. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 20. – С. 99–107; Борчук С. М. *«Радянська енциклопедія історії України» – перша історична енциклопедія в УРСР* / С. М. Борчук // Укр. іст. журн. – 2013. – №4. – С. 170–192; та ін.

⁸³ Борчук С. *Ісаї Фалькевич (1883–1937) – революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст»* / С. М. Борчук // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2012. – №1 (38). – С. 226–242; Борчук С. *Репресована енциклопедія – скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фалькевича* / С. М. Борчук // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 15 березня 2012 р.) / НАН України, Ін-т іст. України; Нац. спілка краєзнавців України; голов. редкол. Наук.-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2013. – С. 379–392.

⁸⁴ Борчук С. *Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»: «Українська Радянська Енциклопедія»-2 (1944–1947 рр.)* / С. М. Борчук // Краєзнавство: науковий журнал. – 2013. – Ч. 1 (82). – С. 188–199.

книгознавця й бібліографа, завідувача редакції бібліографії Головної редакції енциклопедії Юрія Іванова-Меженка (1892–1969)⁸⁵ та ін.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу нашого дослідження становлять насамперед матеріали кількох центральних архівів України.

У *Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України) зберігається фрагментарно фонд 4284 «Видавництво “Українська Радянська Енциклопедія” (“УРЕ”))» (упродовж 2 вересня 1930 р. й до 1931 р. – Акційне товариство «Українська Радянська Енциклопедія»). У ньому представлені окремі документи 1930–1934 рр., а саме: постанова ВУЦВК про видання «УРЕ»; протоколи засідань правління Акційного товариства «Українська Радянська Енциклопедія»; накази по Видавництву «УРЕ»; листування з видавництвами та державними установами про видання й розповсюдження енциклопедії; комплектування штатів, список співробітників енциклопедії; схема розділів «УРЕ»; методологічні вимоги до статей; проект правил мовного оформлення «УРЕ»; договори та листування з авторами статей про складання замовлень; протоколи засідань Редакційного бюро «УРЕ»; матеріали місцевому «УРЕ»; платіжні відомості, авансові звіти, рахунки; листування з державними установами й організаціями з питань ліквідації «УРЕ» тощо.

Фонд 4750 ЦДАВО України «Головна редакція “Української Радянської Енциклопедії” Академії наук УРСР» містить матеріали «УРЕ», які хронологічно обіймають 1945–1947 (невдалу другу спробу реалізації республіканського енциклопедичного проекту) і 1958–1965 рр.

За 1945–1947 рр. у фонді 4750 відклалися окремі документи, які висвітлюють підготовчу роботу зі створення «УРЕ». Це, зокрема, проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про видання, кошторис і штат “Української Радянської Енциклопедії”»; листування з Радою Міністрів УРСР, Всесоюзним науковим інститутом «Советская Энциклопедия», Всесоюзним об’єднанням

⁸⁵ Борчук С. *У колі читачів «Української Радянської Енциклопедії»: Микола Кошарнівський (1900–1979)* / С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 607–609. – С. 61–68.

«Международная книга» про видання енциклопедичної літератури й закупівлю закордонних енциклопедій для потреб редакції; місячні плани роботи редакції й ученого секретаря; довідки про роботу редакції за 1946–1947 рр. і звіт за 1947 р.; списки словників, рецензій і карток до словників, список праць музикознавця й фольклориста, директора Інституту народної творчості та мистецтв АН УРСР М. О. Грінченка (1888–1942), які мали ввійти як статті до «УРЕ» 1947 р.; проект штатного розпису та штатні розписи за 1945–1947 рр.; фінансові плани та звіти. На жаль, вищезгадані матеріали, які відклалися у фонді, мають фрагментарний характер і не дозволяють створити цілісної картини чи виразної мотивації, чому саме було припинено підготовку так би мовити «УРЕ-2». Зрозуміло, що так само не відклалися й підготовчі матеріали до партійно-урядового рішення або й саме рішення (якщо таке було) щодо припинення роботи над енциклопедичним проектом – на противагу, скажімо, листопадовому рішенню Наркомосу УСРР 1934 р. про припинення («призупинення») роботи над «скрипниківською» «УРЕ».

Серед матеріалів цього ж фонду 1958–1965 рр. такі: листування з урядовими установами, Президією АН УРСР і Державним комітетом у справах видавництв УРСР (Держкомвидавом) про видання енциклопедичної літератури; протоколи, стенограми засідань і постанови Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії»; накази Головного редактора з організаційно-виробничих питань; пропозиції та побажання населення стосовно видання енциклопедичної літератури; пропозиції й зауваження трудящих до проекту словників «УРЕ»; фінансові звіти; звіти про виконання плану випуску продукції; протоколи засідань місцевого комітету профспілки редакції енциклопедії; пропозиції та побажання трудящих щодо макета 17-го тому «УРЕ» – «Українська Радянська Соціалістична Республіка»; рецензія на макет 17-го тому «УРЕ» та ін.

Доповнюють матеріали вищезгаданих тематичних фондів окремі документи фонду 2 «Рада Міністрів Української РСР». Так, зокрема, у фонді присутні постанови й рішення Ради Міністрів УРСР щодо видання «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 й 1957–1965 рр., листування з Головною редакцією «УРЕ», акти ревізій фінансового стану енциклопедії, урядові розпорядження стосовно комплектування штату Головної редакції енциклопедії її відділів та ін.

У матеріалах ф. 4379 ЦДАВО України «Боберський Іван (1873–1947) – український емігрант, професор академічної гімназії у Львові, голова руханкового товариства “Сокіл” у Львові» зберігається численне листування фондоутворювача 1924–1943 рр. з багатьма кореспондентами в Європі, Сполучених Штатах Америки та Канаді – переважно українськими емігрантами й політиками, учасниками подій Української революції 1917–1921 рр.

Серед кореспонденції І. Боберського, який після урядової діяльності в Державному секретаріаті ЗУНР упродовж 1920–1932 рр. працював у Канаді, а відтоді замешкав в югославському містечку Тржичі, фрагментарно представлене листування з редакцією «Української Загальної Енциклопедії» у Львові – І. Боберський був автором інформаційного огляду «Канада» ширшої статті третього тому «УЗЕ» – «Україна: неполітична еміграція»⁸⁶. У матеріалах фонду відклалася кореспонденція І. Боберського з редакцією «УЗЕ» – зокрема, його листи до Львова від 2, 23 й 29 березня, 30 травня та 19 жовтня 1933 р.⁸⁷, 5 серпня 1934 р.⁸⁸, 25 січня, й 9 лютого, 6 березня, 27 червня й 7 жовтня 1935 р.⁸⁹ Кореспонденція містить цікавий матеріал щодо уточнення й доповнення І. Боберським інформації про чисельність українського населення, його інституції й організації, конфесійний поділ у Канаді (автор верифікував власні відомості, звертаючись також до своїх канадських знайомих). У листі до д-ра Т. Дацкова у Вінніпег 3 липня 1935 р. його югославський кореспондент повідомляв про завершення видання й водночас фінансові проблеми «УЗЕ»: «”Українська енциклопедія” вже вийшла ціла. Я мусів мій текст скоротити, бо не мали гроша подати його в цілости, не подали також ані одної світлини»⁹⁰. У зверненні до редакції

⁸⁶ Боберський І. *Канада: [Україна: неполітична еміграція]* / Іван Боберський // *Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: у 3 т. / за голов. ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия, [1935]. – Т. 3: С-Я. – Ст. 982–985.*

⁸⁷ ЦДАВО України, ф. 4379, оп. 1, спр. 10. Листи І. Боберського до різних осіб за 1933 р. Копії, 5 січня – 30 грудня 1933 р., 316 арк. – Арк. 43–46, 58, 65, 119–119 зв., 257.

⁸⁸ Там само. спр. 11. Листи І. Боберського до різних осіб за 1934 р. Копії, 1 січня–31 грудня 1934 р., 317 арк. – Арк. 197.

⁸⁹ Там само. спр. 12. Листи І. Боберського до різних осіб за 1935 р. Копії, 1 січня–31 грудня 1935 р., 274 арк. – Арк. 13–16, 22, 32–33, 35, 50, 112, 180.

⁹⁰ ЦДАВО України. – ф. 4379, оп. 1, спр. 12, арк. 116.

енциклопедії від 7 жовтня 1935 р. І. Боберський зафіксував хронологію своїх взаємин з виданням: «Перший лист, щоб написати опис Канади, прийшов сюди (м. Тржич, Югославія. — *Авт.*) 2.X.1932. Примірники готового тексту наспіли 5.III.1935. Поправки, переписка, доповнення тривали 2 літа і 5 місяців»⁹¹.

У *Центральному державному архіві громадських об'єднань України* (ЦДАГО України) опрацьовано, зокрема, справи ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України, 1917–1991 рр.) — оп. 1 (Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України, 1917–1971 рр.); оп. 6 (Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них, 1919–1967 рр.); оп. 7 (Протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1919–1938 рр.); оп. 20 (Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.); оп. 23 (Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (секретна частина), 1941–1959 рр.); оп. 24 (Документи загального відділу ЦК Компартії України (секретна частина), 1950–1967 рр.); оп. 70 (Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України, 1941–1967 рр.) і деякі інші.

Матеріали ЦДАГО України дозволили докладніше з'ясувати загальну лінію політичного керівництва радянської України, його різних структурних ланок щодо проекту першої «Української Радянської Енциклопедії» 1927–1934 рр., зміни в складі редколегії видання, авторському колективі й спрямуванні «УРЕ». У матеріалах архіву відклалося нечисленне листування осіб, причетних до підготовки першої «УРЕ» — Головного редактора М. Скрипника, заступників Головного редактора — А. Річицького й І. Фалькевича, І. Шведова, наступника М. Скрипника на посаді Головного редактора видання В. Затонського; матеріали перевірок роботи «УРЕ», постанови ЦК КП(б)У із цих питань та ін. Одна зі справ оп. 20 (спр. 2927) містить унікальний матеріал для історії першої «УРЕ» — неповну стенограму наради 18 грудня 1929 р. в Агітпропвідділі ЦК КП(б)У, на якій головував А. Хвиля, з обговоренням стратегії підготовки «Великої Української Радянської Енциклопедії»⁹².

⁹¹ Там само, арк. 180.

⁹² Див. також: Борчук С. *Нарада в Агітпропвідділі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. — обговорення стратегії підготовки Великої Української Радянської Енциклопедії* / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету: Історія. — Івано-Франківськ, 2011. — Вип. 20. — С. 99–107.

Надзвичайно фрагментарно (кількома уривчастими документами) у ЦДАГО України подано матеріали другої спроби підготовки багатотомної «Української Радянської Енциклопедії» 1944—1947 рр., яка була припинена за не зовсім з'ясованих й досі обставин. Значно докладніше в архівних матеріалах ЦДАГО України представлена документація ЦК Компартії України та відділів ЦК, пов'язана з ініціюванням та процесом підготовки сімнадцятитомного видання «Української Радянської Енциклопедії» 1957—1965 рр. Ідеться про постанови ЦК КП України, доповідні записки відділу науки і культури ЦК, листування з Головною редакцією «УРЕ», установами й організаціями республіки, трудящими з приводу підготовки «Української Радянської Енциклопедії», відгуки читачів на вихід окремих томів енциклопедії або окремі вміщені в ній статті тощо. Фрагментарно представлені матеріали ухвалення рішень ЦК КП України щодо підготовки й публікації республіканських галузевих енциклопедій 1960—1970-х років — насамперед «Радянської енциклопедії історії України».

Ф. 263 ЦДАГО України — «Колекція позасудових справ реабілітованих» містить численні справи громадян України, репресованих за часів більшовицького тоталітарного режиму, в першу чергу впродовж 1930-х років. Серед цієї колекції зберігаються й окремі архівно-кримінальні справи на осіб, які брали участь у виконанні енциклопедичних проектів УАН — ВУАН і були репресовані в 1930-х роках.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України опрацьовано також матеріали ф. 269 «Колекція документів “Український музей в Празі”». Музей було створено у травні 1925 р. у столиці Чехословаччини за ініціативи професорів Українського вільного університету під назвою «Музей визвольної боротьби України» (МВБУ). Засновником і власником МВБУ виступило Товариство «Музей визвольної боротьби України». Мета й завдання МВБУ декларувалися у зверненні Товариства МВБУ «До українського громадянства» 1925 р., а саме: збирання й збереження матеріальних пам'яток, документів, архівів, усіх предметів, пов'язаних з визвольною боротьбою України, насамперед подіями Першої світової війни 1914—1918 рр., революцією й національно-визвольними змаганнями. Матеріали МВБУ

поділялися на чотири відділи: політико-дипломатичний, військовий, емігрантський, загальний. До останнього входили музейні експонати, фотографії, колекції української преси, бібліотеки різних організацій, які зберігалися як окремі зібрання й колекції.

У листопаді 1945 р. МВБУ отримав нейтральну назву «Український музей», а в березні 1948 р. його діяльність припинила чехословацька влада. 1948, 1958 та 1983 рр. документи й матеріали МВБУ перевезли до СРСР і розпоростили між різними установами. Більшість згаданих зібрань надійшла до ЦДАВО України, інші — до ЦДІАа України, державних архівів Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської й Харківської областей. 1988 р. невеликий масив документів МВБУ (117 коробок компактного розсипу) передали з КДБ УРСР до колишнього Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КП України (нині — ЦДАГО України). У 1997–1999 рр. ці документи пройшли науково-технічне впорядкування. У процесі цієї роботи виділено з розсипу 205 фондоутворювачів, установ і окремих осіб, сформовано й описано 1644 справи, комплекти часописів, газети, окремі друковані видання (брошури, бюлетені тощо).

До ф. 269, крім матеріалів колишнього МВБУ, ввійшли й окремі документи з інших архівних зібрань української еміграції (Українська бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, Товариство колишніх вояків Армії УНР у Франції та ін.). Більшість документів і матеріалів ф. 269 має фрагментарний характер і є невеличкою часткою тих фондів і колекцій, які розпорошені по інших архівосховищах України або за її межами, насамперед у Чехії. Серед матеріалів ф. 269 (опис 2) присутні й особисті документи та матеріали (зокрема, листування, творчі матеріали, мемуари) українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури й освіти Д. Антоновича, Є. Вирового, Х. Кононенко, В. Петрова, В. Приходька, В. Проходи, С. Русової, П. Сливенка, В. Старосольського, Л. Чикаленка, О. Шульгина та ін.⁹³

Серед матеріалів ф. 269 (опис 2) ЦДАГО України значний інтерес для теми нашого дослідження становлять окремі справи (на жаль, не завжди датовані), які містять фрагменти листування й творчі

⁹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України: путівник / Держкомархівів України. ЦДАГО України; авт.-упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан [та ін.]; редкол.: Р. Пиріг (голова) [та ін.] — К.: Держкомархівів України, 2001. — С. 243–282.

підготовчі матеріали для написання статей (чернетки, авторизовані машинописи) тритомної «Української Загальної Енциклопедії» і входять до колекції документів колишнього редактора «УЗЕ» Василя Сімовича (1880–1944) (справи 205–229)⁹⁴.

⁹⁴ Див., напр.: ЦДАГО України. ф. 269. оп. 2. спр. 211. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автори – Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов), 407 арк.; спр. 212. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – Л. Білецький), 378 арк.; спр. 213. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – Ф. Гула), 250 арк.; спр. 214. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – М. Дольницький), 425 арк.; спр. 215. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – В. Кабачків), 396 арк.; спр. 216. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – С. Наріжний), 640 арк.; спр. 217. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – О. Орлов), 199 арк.; спр. 218. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – В. Сімович), 408 арк.; спр. 219. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – Ф. Шешко), 353 арк.; спр. 220. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – П. Феденко), 1931–1933 рр., 608 арк.; спр. 221. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» (автор – Д. Чижевський), 254 арк.; спр. 222. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літери «Г, Д» (автори – Л. Білецький, Ф. Гула, М. Дольницький, В. Кабачків, О. Орлов, П. Феденко), 412 арк.; спр. 223. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літери «Д, Ж, К» (автори – Д. Антонович, В. Біднов, А. Артимович, Л. Білецький, С. Наріжний, В. Сімович, Ф. Шешко, П. Феденко, О. Орлов, Д. Чижевський), 248 арк.; спр. 224. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літери «Л, Н» (автори – Д. Антонович, А. Артимович, Л. Білецький, Ф. Гула, М. Дольницький, В. Кабачків, В. Сімович, П. Феденко, Д. Чижевський), 261 арк.; спр. 225. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літери «П, Р, С» (автори – Д. Антонович, А. Артимович, Л. Білецький, Ф. Гула, М. Дольницький), 298 арк.; спр. 226. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літеру «С» (автори – С. Наріжний, О. Орлов, В. Сімович, Ф. Шешко, П. Феденко, Д. Чижевський), 504 арк.; спр. 227. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літеру «Т» (автори – Д. Антонович, А. Артимович, Л. Білецький, Ф. Гула, М. Дольницький, С. Наріжний, В. Сімович, Ф. Шешко, П. Феденко, Д. Чижевський), 372 арк.; спр. 228. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літери «У, Ф» (автори – Д. Антонович, А. Артимович, Л. Білецький, Ф. Гула, М. Дольницький, В. Кабачків, О. Орлов, В. Сімович, Ф. Шешко, П. Феденко, Д. Чижевський), грудень 1932 р. – 1933 р., 215 арк.; спр. 229. Тексти статей до «Української Загальної Енциклопедії» на літери «Ч–Ю» (автори – Д. Антонович, А. Артимович, Л. Білецький, Ф. Гула, М. Дольницький, В. Кабачків, С. Наріжний, О. Орлов, В. Сімович, Ф. Шешко, П. Феденко, Д. Чижевський), 25 травня 1933 р. – 1934 р., 204 арк. та ін.

З матеріалів *Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України* (ЦДАМЛМ України) використано матеріали фондів особового походження М. П. Бажана (1904–1983) – українського радянського письменника й Головного редактора «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1984 рр. (ф. 535) і Ю. О. Іванова-Меженка (1892–1969), завідувача Бібліографічної редакції «УРЕ» 1960–1962 рр. (ф. 365).

Зокрема, у ф. 535 проаналізовано справи, в яких наявне листування Головного редактора «УРЕ» із ЦК КП України щодо принципів подання в енциклопедії персоналій компартійної номенклатури республіки 1920–1930-х років, переважно знищеної сталінськими репресіями й на середину 1950-х років (час започаткування республіканського енциклопедичного проекту) у своїй переважній більшості реабілітованої (за винятком декількох осіб), а також з методичними рекомендаціями керівникам відділів «УРЕ» щодо принципів підготовки статей до тритомного «Українського радянського енциклопедичного словника» («УРЕС»)⁹⁵.

В особовому фонді Ю. О. Іванова-Меженка в ЦДАМЛМ України (ф. 365) для розкриття нашої теми значний інтерес становить листування фондоутворювача з Головним редактором «Української Радянської Енциклопедії» М. Бажаном з виробничих та особистих питань, зокрема, щодо обставин переїзду Юрія Олексійовича з Ленінграда до Києва у зв'язку з запрошенням на посаду завідувача Бібліографічної редакцією «УРЕ»; кореспонденція Ю. Меженка з редакцією «УРЕ» стосовно зауважень на верстку першого тому енциклопедичного сімнадцятитомника, підготовки авторської статті до розділу «Книгодрукування» енциклопедії та ін.⁹⁶

⁹⁵ ЦДАМЛМ України. ф. 535, оп. 1, спр. 913. Бажан М. П. «Завідуючим науково-галузевими редакціями: Методичні рекомендації [щодо підготовки статей «УРЕС»]». Порядок проведення заключного засідання Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії», 1960-ті рр., 10 арк.; спр. 917. Листи М. П. Бажана ЦК КПУ про доцільність включення до словника «УРЕ» біографічних статей про колишніх діячів КПУ та уряду УРСР (додається список діячів), 12 вересня 1958 р., 4 арк.

⁹⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 365, оп. 1, спр. 13. Листи Ю. О. Меженка до М. П. Бажана (чернетки), 27 грудня 1955 р. – 28 серпня 1967 р., 8 арк.; спр. 780. Листування Ю. О. Меженка з редакцією «УРЕ» з приводу написання зауважень на верстку 1 тому «УРЕ», статті до розділу «Книгодрукування» (17 том) та ін. Додаються зауваження Ю. О. Меженка до 1 тому «УРЕ», автобіографія (автограф), 27 жовтня 1959 р. – 26 березня 1965 р., 33 арк.

У *Центральному державному історичному архіві України, м. Київ* (ЦДІАК України) значне зацікавлення для нашої теми викликали матеріали ф. 1225 «Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – публіцист, видавець, член Української Центральної Ради». Зокрема, йдеться про справу 70 з матеріалами листування О. О. Русова, що дозволяє реконструювати задум петербурзької української «Громади» 1905 р. – видати однотомну українську енциклопедію під назвою «Вопросы современной украинской жизни»⁹⁷.

Фамільний фонд «Грушевські – історики» (ф. 1235) ЦДІАК України серед іншого цінного матеріалу містить і листи до М. С. Грушевського 1902–1915 рр. відомого російського філолога, академіка Петербурзької АН О. О. Шахматова⁹⁸. У частині цієї кореспонденції, яка хронологічно обіймає 1909–1913 рр., значну увагу приділено складному процесу перемовин і технології підготовки чотири томної вітчизняної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Матеріали *Центрального державного історичного архіву України, м. Львів* (ЦДІАЛ України) становили інтерес для нашої теми насамперед з огляду на наявність у них фонду 328 «Редакція “Української Загальної Енциклопедії”, м. Львів».

Редакція існувала впродовж 1930–1935 рр. й опублікувала за цей час три томи «Української Загальної Енциклопедії». У фонді зберігаються статті з історії і культури України; біографічні матеріали письменників, учених і політичних діячів; статті з історії міст і сіл; вирізки статей з «Малої енциклопедії» Брокгауза, які використовували для складання термінологічного словника «УЗЕ»; бібліографічний покажчик літератури; передмова до енциклопедії; списки авторів і редакційної колегії; алфавітний покажчик статей; журнал реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції; список статей до розділу «Україна» тощо.

⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 1225, оп. 1, спр. 70. Папери О. Г. Лотоцького: листи О. О. Русову Д. Антоновича, Б. Грінченка, М. Грушевського, В. Доманицького, І. Житецького, А. Кримського, М. Славінського й двох кореспондентів з нерозбірливими підписами, 1905–1906 рр., 29 арк.

⁹⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828: листи О. О. Шахматова, 3 травня 1902 р. – 11 березня 1915 р., 35 арк.

Фонд 362 «Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ (1923–1932), академік ВУАН (1924–1933, 1939–1941)» ЦДІАЛ України становив інтерес для нашої теми з огляду на присутність у ньому фрагментів листування 1930–1931 рр. редакції «Української Радянської Енциклопедії» у Харкові з НТШ у Львові з проханням надіслати біобібліографічні відомості про західноукраїнських культурно-освітніх і наукових діячів, а також представників української еміграції в Європі для словниково-енциклопедичних видань «УРЕ».

У фондах *Галузевого державного архіву Служби безпеки України* (ГДА СБ України) (ф. 6 – фонд припинених справ) вивчено справи окремих осіб, які брали участь у реалізації республіканських енциклопедичних проектів 1920-х – початку 1930-х років і були згодом репресовані (А. Біленького-Березинського, О. Бадана-Яворенка, академіка С. Рудницького, А. Річицького, А. Геттлера, І.-Б. Шведова та деяких інших).

Матеріали *Наукового архіву Інституту історії України НАН України* (НА ІУ НАН України) містять (ф. 1, оп. 1 – справи постійного зберігання щодо основної діяльності установи) стенограми засідань ученої (робочої) ради інституту, численну кореспонденцію академічної установи з президією АН УРСР, Радою Міністрів УРСР, відділами ЦК Компартії України, редакцією «Української Радянської Енциклопедії» тощо. У документах НА ІУ НАН України фрагментарно представлено процес участі вчених інституту в підготовці томів сімнадцятитомної «УРЕ» 1959–1965 рр., чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України» 1969–1972 рр., республіканської краєзнавчої енциклопедії – «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, інших енциклопедичних видань.

Значний інтерес для опрацювання теми, яку ми заявляли, становили архівні фонди *Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* (ІР НБУВ). У фондах ІР НБУВ зберігся великий масив архівного матеріалу, що репрезентує історію діяльності Української академії наук. Переважна частина цього матеріалу зосереджена у двох фондах: 1 та 10. У фонді 1, який складається з багатьох архівних збірок, в

архіві Неодмінного секретаря УАН академіка А. Ю. Кримського відклалися документи канцелярії Неодмінного секретаря. Найціннішою частиною останніх є протоколи Спільного зібрання ВУАН – майже 250 протоколів і матеріали до них 1918–1928 рр., тобто за час секретарювання Агатангела Юхимовича. Сьогодні – це найповніша збірка основних діловодних матеріалів ВУАН. Доволі широко представлені в цьому фонді й інші матеріали діловодного й наукового характеру насамперед листування з органами влади й управління наукою в Україні, ділова кореспонденція канцелярії Неодмінного секретаря, правління ВУАН з установами й організаціями, окремими особами, звіти, звідомлення, копії протоколів засідань різних академічних інституцій, у першу чергу підпорядкованих Спільному зібранню, матеріали про майновий і фінансовий стан ВУАН, у справах видавничої діяльності, зокрема, матеріали про роботу академічного видавництва. Представлені також матеріали щодо змін статуту ВУАН, особового складу академічних інститутів, документи контрольно-ревізійних комісій, тексти доповідей і звідомлень відділів, окремих кафедр і комісій, інститутів Академії наук.

Другим значним комплексом документів і матеріалів Академії наук є фонд 10 ІР НБУВ. У ньому сконцентровано документи й наукові рукописи академічних інституцій гуманітарного профілю, а також соціально-економічних і правових дисциплін, що існували в межах Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів Академії впродовж 1918–1936 рр. Найбільший за обсягом масив становлять матеріали установ Історичної секції ВУАН, згодом установ історичного циклу: оригінали, чернетки й копії протоколів засідань комісій, планів, звідомлень, доповідних записок, звіти співробітників і членів комісій, листування; документи з фінансових та господарських питань тощо. Заслужують на увагу й деякі матеріали президії ВУАН щодо атестації наукових працівників, що відклалися у ф. 10, а також документи академічних установ, підпорядкованих безпосередньо Спільному зібранню (згодом президії) ВУАН: Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України, Комісії для виучування продуктивних сил України та ін.

Матеріали, що висвітлюють функціонування енциклопедичних комісій УАН-ВУАН — Комісії Енциклопедичного словника й Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України також частково відклалися у фондах особового походження, що зберігаються в ІР НБУВ⁹⁹: акад. Д. І. Багалія, голови Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (23 січня 1919 р. — 25 лютого 1920 р.) (ф. 80); акад. М. П. Василенка, голови Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (25 лютого 1920 р. — липень 1923 р.) (ф. 40); М. М. Могилянського, керівника Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (липень 1923 р. — середина 1933 р.) (ф. 131); В. Л. Модзалевського, «керівничого над працями» Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (8 лютого 1919 р. — 3 серпня 1920 р.) (ф. XII) та ін.

У Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України опрацьовано матеріали ф. 154 «Кошарнівський Микола Григорович (1900—1979) — вчитель, колекціонер» та ф. 210. «Сарана Федір Кузьмович (1921—1995) — український бібліограф і літературознавець, шевченкознавець». Перший з вищезгаданих фондів становить інтерес під кутом зору нашої теми, оскільки містить численне листування фондоутворювача з представниками творчої інтелігенції республіки, насамперед літераторами, а також наявністю у цій кореспонденції фрагментарних, але змістовних відгуків М. Кошарнівського на публікацію спогадів сучасників й енциклопедичні статті, зокрема, в «Українській Радянській Енциклопедії». Матеріали фонду Ф. Сарани серед іншого містять його численне листування з вищезгаданим Ю. Меженком. У цій кореспонденції зафіксовано цікаві подробиці «трансферу» Юрія Олексійовича з Ленінграда до Києва, обставини його праці в «УРЕ», оцінку окремих томів

⁹⁹ Див.: *Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник* / НАН України; Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису; авт.: О. С. Боляк, С. О. Булатова, та ін.; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) [та ін.] — К.: НБУВ, 2002. — 766 с.

енциклопедії, взаємин з колегами, зокрема, з Головним редактором М. Бажаном тощо¹⁰⁰.

До другого (після архівів) комплексу джерельних матеріалів слід віднести публікації офіційних документів. Серед останніх непересічне значення мають офіційні «Звідомлення» (звіти) Української академії наук — Всеукраїнської академії наук за 1919—1920-ті рр.¹⁰¹ У них міститься, зокрема, важлива інформація щодо діяльності енциклопедичних комісій УАН-ВУАН — Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України й Комісії для складання Енциклопедичного словника. У комплексі цих публікацій надзвичайну цінність має перший академічний звіт — «Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.»¹⁰², оскільки в ньому вміщено важливі документи з передісторії заснування та перших кроків діяльності Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України: «Докладну записку» В. Л. Модзалевського «Про програм і порядок видання

¹⁰⁰ Див. також: Сарана Ф. К. *75-річчя з дня народження Ю. О. Меженка* / Ф. К. Сарана // Укр. іст. журн. — 1967. — №6. — С. 135—136; Сарана Ф. К. *Ю. О. Меженко: Життя й діяльність* / Ф. К. Сарана, І. Г. Шовкопляс // Юрій Олексійович Меженко (1892—1969): Матеріали до біографії / Уклад.: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступна ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса; відп. ред. О. С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Ін-т укр. Археографії, Канадський ін-т укр. студій, Альбертський ун-т]. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — С. 11—35.

¹⁰¹ Див., напр.: *Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р.* — К.: Друк. УАН, 1920.—95 с.; *Звідомлення за 1921 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. — Берлін: Вид-во української молоді, 1923. — 76 с.; *Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р.*: З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918—1924 / Всеукраїнська Академія Наук. — К.: Друк. УАН, 1924. — 146 с.; *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 р.* / Українська Академія Наук. — К.: Друк. УАН, 1925. — 166 с.; *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1925 р.* / Українська Академія Наук. — К.: Друк. УАН, 1926. — 80 с.; *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1926 р.* / Українська Академія Наук. — К.: Друк. УАН, 1927. — 132 с.; *Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. — К.: Друк. ВУАН, 1928. — 146 с.

¹⁰² *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* / Видання Української Академії Наук. — К.: Друк. Укр. Наук. Т-ва, 1919. — 176 с.

Біографічного словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху)» (10 грудня 1918 р.); подані в додатках до протоколів Спільних зібрань Академії документи провідних співробітників Комісії Біографічного словника — «Життєпис В. Л. Модзалевського», «Спис праць В. Л. Модзалевського»; «Життєпис і реєстр наукових праць Ф. Л. Ернста»; «Життєпис і реєстр наукових праць Н. І. Мірзи-Авак'янц»; «Життєпис і реєстр наукових праць В. О. Романовського» і «Життєпис і реєстр праць П. Я. Стебницького»¹⁰³.

Безпосередньо до архівних матеріалів примикають три числа друкованого органу редакції «скрипниківської» «Української Радянської Енциклопедії» — «Бюлетеня УРЕ», які з'явилися друком 1931—1932 рр.¹⁰⁴ Уже в першому числі «Бюлетеня УРЕ» у редакційній статті наголошувався концептуальний задум цього енциклопедичного проекту: «Місце, що його в УРЕ треба дати українці, пов'язання з нею чималої кількості матеріялу, природний інтерес не тільки до наших безпосередніх державних сусідів, як і взагалі до країн із значною українською людністю, але й до територій СРСР із значними компактними масами української людності — усе це не може бути механічно приєднане до того матеріялу, що його дає, скажім, “БСЭ”. Потреба органічно пройняти весь матеріял матеріялістичною діялектикою, дати в розгорненому вигляді україніку, особливу увагу дати сусідам і територіям із значними масами українців, нарешті, і тая технічна обставина, що УРЕ повинна мати свій обсяг цілого видання, — усе це разом узяте веде до того висновку, що ми стоїмо перед завданням утворити оригінальну енциклопедію»¹⁰⁵. До певної міри програмно-настановчий характер

¹⁰³ Там само. — С. 68—72, 76—81, 92—102.

¹⁰⁴ *Бюлетень УРЕ*: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії/ Виходить неперіодично. — Х., 1931. — №1. — Квітень. — 48 с.; *Бюлетень УРЕ*: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. — Х., 1931. — Вересень. — №2. — 44 ст.; *Бюлетень УРЕ*: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. — Х., 1932. — Січень. — №3: До ювілею 60 роковин з дня народження та 35 років революційної діяльності Головного Редактора Української Радянської Енциклопедії М. О. Скрипника. — 20 с.

¹⁰⁵ *Завдання Бюлетеню*: [Редакційна] // *Бюлетень УРЕ*: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — №1. — Квітень. — Ст. 3.

мала й промова наркома освіти УСРР, Головного редактора «УРЕ» М. Скрипника на засіданні Редакційного бюро енциклопедії 4 грудня 1930 р. — «УРЕ — то наша пролетарська зброя», вміщена у тому ж числі «Бюлетеня УРЕ»¹⁰⁶.

В усіх трьох числах «Бюлетеня УРЕ» є також інший джерельний матеріал, вартий уваги з огляду на характеристику в ньому технології підготовки видання, його мовно-стилістичного оформлення, поточних змін у редакційному апараті тощо¹⁰⁷.

Архівні джерела доповнюють опубліковані збірники документів або окремі документи, вміщені в численних наукових виданнях. Так, наприклад, 1991 р. у видавництві Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Канада) з'явилася друком збірка кореспонденції видатного українського географа, дійсного члена ВУАН Степана Рудницького з Харкова до рідної сестри Софії та її чоловіка Станіслава Дністрянського в Прагу¹⁰⁸. Листування С. Рудницького, яке впорядкував український учений зі Словаччини, згодом іноземний член НАН України Микола Мушинка, дає уявлення про умови його побуту й наукової роботи у столиці УСРР. Директора Науково-дослідного інституту географії і картографії у Харкові було призначено на посаду редактора відділу географії «Української Радянської Енциклопедії» (так званої «скрипниківської» «УРЕ»). У листі до родичів у Прагу від

¹⁰⁶ Скрипник М. *УРЕ—то наша пролетарська зброя*: Промова на засіданні Редбюро УРЕ з 4 грудня 1930 р. / Микола Скрипник // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — №1. — Квітень. — Ст. 3—8.

¹⁰⁷ Див., напр.: Кленович Л. *До методології плану УРЕ* / Леон Кленович // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — №1. — Квітень. — Ст. 7—15; Наконечний М. *До лінгвістичного оформлення УРЕ* / М. Наконечний // Бюлетень УРЕ. — 1931. — №1. — Квітень. — Ст. 15—19; Кленович Л. *До плану перших томів УРЕ* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — №2. — Вересень. — Ст. 1—4; Годкевич М. *Бібліографія в УРЕ* / М. Годкевич // Там само. — Ст. 5—8; Геттлер А. *Використуймо досвід БСЭ!* / Адольф Геттлер // Там само. — Ст. 9—14 та ін.

¹⁰⁸ *Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926—1932)* / упорядкув., вступна стаття та примітки М. Мушинки. — Едмонтон: Вид-во Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту, 1991. — 91 с.: іл.

28 березня 1931 р. академік С. Рудницький, зокрема, інформував їх про обставини своєї праці в «УРЕ»¹⁰⁹.

Після відновлення державної незалежності 1991 р. істотно збільшилася кількість публікацій документів і матеріалів і на «материковій Україні».

Збірка листів, адресованих видатному українському вченому-літературознавцю, професорові, згодом академіку ВУАН — АН УРСР (1924—1933 рр., відновлений у званні академіка 1939 р.), голові Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові (1923—1932) Кирилові Студинському (1868—1941), вводить читачів у коло насущних проблем українського суспільства кінця XIX — першої половини XX ст., яке перейшло за цей час зміну чотирьох державних утворень¹¹⁰. Серед кореспонденції, вміщеної в цій фундаментальній збірці, два листи (22 вересня 1910 р.; 8 квітня 1911 р.) відомого російського славіста, академіка О. О. Шахматова до львівського ученого із запрошенням взяти участь у написанні розділу для чотиритомної енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем»¹¹¹.

Для з'ясування загальної атмосфери, що в ній розвивався український рух у Російській імперії впродовж перших двох десятиліть XX ст., і відповідно, умов, за яких визрів задум і почали реалізовувати перший вітчизняний енциклопедичний проект XX ст. — чотиритомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем», а згодом й енциклопедичні проекти УАН-ВУАН, надзвичайно цінними є опублікований корпус листування двох визначних постатей українського руху — Є. Чикаленка з П. Стебницьким¹¹², а

¹⁰⁹ Там само. — С. 78.

¹¹⁰ *У пістолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941)* / упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська; передм. У. Єдлінської; АН України: Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії; Головархів при Кабінеті Міністрів України, ЦДАЛ України. — К.: Наук. думка, 1993.—768 с. — (Епістоляр. спадщина).

¹¹¹ Там само. — С. 237—238; 247.

¹¹² *Євген Чикаленко — Петро Стебницький. Листування. 1900—1922 рр.* / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко]. — К.: Темпора, 2008. — 628 с.: іл.

також надрукований 2011 р. на академічному рівні в трьох томах «Щоденник» Євгена Чикаленка 1907–1920 рр., який упорядкувала Тетяна Осташко¹¹³.

Технологія виникнення задуму, проблеми формування авторського колективу й процес підготовки проекту «Український народ в его прошлом и настоящем» виразно простежуються в кореспонденції М. С. Грушевського з російським академіком-філологом О. О. Шахматовим 1902–1916 рр., яку опублікував російський дослідник В. І. Макаров (м. Єлець) в «Українському історичному журналі» 1996 р.¹¹⁴ Додаткову цінність цій публікації надає те, що упорядник виявив листи М. С. Грушевського до свого російського колеги в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву Російської академії наук – архівосховищі, яке не часто відвідують українські вчені. Листи О. О. Шахматова до історика зберігаються у фонді 1235 (родинний фонд Грушевських) у ЦДІАК України. Недоліком публікації дослідника з Єльця є не завжди коректне датування листів М. С. Грушевського, а іноді й цілковита відсутність такої хронологічної прив'язки – листи історика публікуються без дат, навіть приблизних, що істотно ускладнює розуміння хронології подій, про які йдеться в кореспонденції, а отже і не завжди коректне розташування цього листування в публікації в «Українському історичному журналі».

Значний інтерес для висвітлення нашої теми становить серійне видання «Епістолярні джерела грушевськознавства», яке започаткували Українське історичне товариство (США) й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Зокрема, 2-й том цієї серії містить листування видатного історика з Ф. К. Вовком й В. К. Липинським, в якому обговорюються питання підготовки чотиритомної енциклопедії «Український народ в его прошлом и

¹¹³ Чикаленко Є. *Щоденник (1907–1917)* / Євген Чикаленко; [упоряд. Т. Осташко]. – К.: Темпора, 2011. – 480 с.; Чикаленко Є. *Щоденник (1918–1919)*. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.; Чикаленко Є. *Щоденник (1919–1920)*. – К.: Темпора, 2011. – 720 с.

¹¹⁴ *Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова* / публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С. 89–106; №6. – С. 25–38.

настолько»¹¹⁵. Проблеми внутрішньоакадемічного життя Всеукраїнської академії наук другої половини 1920-х років фрагментарно – функціонування Постійної комісії УАН – ВУАН для складання Біографічного словника України – висвітлено в збірнику кореспонденції М. Грушевського з головою НТШ у Львові К. Студинським¹¹⁶.

Розпочата 1993 р. серійна публікація документів і матеріалів з історії Академії наук – Національної академії наук України у перших трьох томах видання містить багато джерельного матеріалу з історії академічних енциклопедичних комісій 1919–1933 рр. – Постійної комісії біографічного словника діячів України та Комісії для складання енциклопедичного словника¹¹⁷.

¹¹⁵ Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського НАН України; ред. Л. Винар; упоряд.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. – К. – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – (Серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»; т. II. – 413 с.).

¹¹⁶ *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / упорядкув., археогр. передм. Г. Сварник; вступна стаття Я. Дашкевича; НАН України, Львів. відділення Ін-ту укр. археографії і джерелознав. ім. М. С. Грушевського, ЦДІАЛ України; УВАН у США. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – XX, 268 с.

¹¹⁷ *Історія Академії наук України 1918–1923: документи і матеріали* / АН України. Ін-т укр. Археографії, ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознав., Ін-т рукопису; упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.), В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський [та ін.]; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), П. Д. Овчаренко (заст. відп. ред.), Г. В. Боряк [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки в Україні); *Історія Національної Академії наук України 1924–1928: документи і матеріали* / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) [та ін.]. – К.: НБУВ, 1998. – 764 с. – (Джерела з історії науки в Україні); *Історія Національної Академії наук України 1929–1933: документи і матеріали* / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського; упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.]. – К.: Українська книга, 1998. – 544 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

Науковий працівник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Світлана Миколаївна Ляшко підготувала й опублікувала цінний збірник джерельного матеріалу «Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933», який містить не лише власне документи до історії цієї академічної комісії, а й цінний науково-довідковий апарат: «Склад співробітників Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1919–1932)»; «Біографічні довідки про співробітників Комісії»; «Узагальнений список імен діячів України, які згадуються в матеріалах Біографічної комісії». У виданні вміщено також й архівний опис документів Комісії, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського¹¹⁸.

Важливий джерельний матеріал щодо участі видатного історика Івана Крип'якевича в підготовці «Української Загальної Енциклопедії» надрукувала львівська дослідниця Тетяна Гуцаленко. В її публікації 2001 р. вміщено чотири листи Головного редактора «УЗЕ» І. Раковського до І. Крип'якевича 1929–1930 рр.; 2 листи І. Крип'якевича І. Раковському 1929–1930 рр. й лист до І. Крип'якевича редактора «УЗЕ» Василя Сімовича від 9 лютого 1934 р.¹¹⁹

Залаштункові подробиці підготовки «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр. (або «УРЕ» М. Бажана), відверті оцінки якості усього видання й окремих його статей можна з'ясувати завдяки аналізу надрукованого листування двох таких яскравих особистостей, як знаний львівський історик Ярослав

¹¹⁸ *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: документи. Матеріали. Дослідження* / Автор-упорядник С. М. Ляшко; [НАН України: Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису]. – К.: НБУВ, 2003. – 688 с.

¹¹⁹ Гуцаленко Т. *Участь Івана Крип'якевича у створенні «Української Загальної Енциклопедії»: За матеріалами листування* / Тетяна Гуцаленко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наук. праць / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 453–458.

Дашкевич (1926–2010) і його старший колега, видатний український бібліограф і книгознавець, керівник Бібліографічної редакції «УРЕ» Юрій Іванов-Меженко¹²⁰.

Отже, наявна сьогодні вітчизняна й зарубіжна історіографія питання не має у своєму активі жодної праці, в якій би комплексно й системно висвітлювалася історія вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст. У зв'язку із цим спроба автора заповнити цю історіографічну лакуну видається цілком логічно обґрунтованою.

Наявна джерельна база, що зберігається в центральних і деяких відомчих архівах України, а також опубліковані поодинокі документи й збірники документів і матеріалів, надрукований епістолярій і мемуаристика осіб, причетних до вітчизняних енциклопедичних проєктів ХХ ст., дозволяють висвітлити проблему, яку ми заявили, з достатньою повнотою й вичерпністю.

1.3. Методологія дослідження

Теоретико-методологічну основу монографії становить сукупність принципів і методів пізнання, які ґрунтуються на діалектичних засадах та мають на меті всебічний, об'єктивний аналіз подій, фактів та явищ суспільного життя в їхньому щільному взаємозв'язку й суперечливій взаємодії, що, на наш погляд, дозволило достатньо репрезентативно відтворити суспільно-політичний контекст історії України ХХ ст. з тими його викликами, відповіддю на які стали спроби підготовки, а згодом і реалізація кількох вітчизняних енциклопедичних проєктів.

Усі компоненти пропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, всебічності, наукового плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних вітчизняних і зарубіжних

¹²⁰ *Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)* / Упоряд. Р. Дзюбан, Г. Сварник; ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ історичних колекцій. – Львів: Львів. нац. наук. б-ка ім. В. Стефаника, 2009. – 374 с.: іл.

Див. також: Сварник Г. *Між Києвом і Львовом: Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)* / Г. Сварник // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14 (Український археографічний збірник. –Т. 16/17). – С. 191–219.

дослідників. Зусиллями провідних учених новітню вітчизняну історію ХХ ст. комплексно вивчають як у контексті територіального поділу національної території між Австро-Угорською та Російською імперіями (до завершення Першої світової війни), так і в міжвоєнний період – за умов поділу українських територій між колишньою імперією Романових та її спадкоємцем – СРСР – і II Річчюпосполитою, Чехословаччиною, Румунією та Угорщиною, а після завершення Другої світової війни – у контексті повоєнного біполярного поділу світу й «холодної війни», а згодом суперечливої й непослідовної хрущовської «відлиги», а з 1991 р. – і відновленої державної незалежності України. Своєрідними відповідями на виклики часу кожного з цих історичних періодів стали спроби (реалізовані й нереалізовані) здійснити вітчизняні енциклопедичні проекти різного ідеологічного спрямування й фахового рівня виконання.

Грунтовний аналіз заявленої в монографії проблеми став можливим завдяки інструментальному використанню загальних принципів наукового пізнання: *системності*, що дозволило реконструювати складний механізм контрверсійної взаємодії влади, суспільства й наукової спільноти на прикладі спроб реалізації енциклопедичних проектів різного формату; *об'єктивності*, який передбачає незаангажований підхід дослідника до вивчення тих або інших історичних явищ і подій минулого, верифікацію історіографічних оцінок своїх попередників.

Об'єктивність як засадничий принцип наукової роботи передбачає використання лише достовірної, перевіреної інформації з проблем, які досліджують, неупередженість оцінок та узагальнень дослідника. Такий підхід гарантує уникнення будь-яких елементів заідеологізованості та (майже) цілковите дистанціювання від політичної кон'юнктури. Дотримання засад об'єктивності й незаангажованості конче потрібне, оскільки в нещодавньому радянському минулому вітчизняна історія була об'єктом перманентних політико-ідеологічних маніпуляцій, а більшість дослідників, насамперед «пожовтневої історії», вимушено виконували соціальне замовлення компартійної верхівки, яке корегували «від з'їзду до з'їзду» Комуністичної партії Радянського

Союзу або КП України. Зрозуміло, що це унеможливило об'єктивне висвітлення подій, а офіційна історіографія, здавалося, запозичувала в радянської літератури казенний метод «соціалістичного реалізму», застосування якого в історичній науці спричинило аберацію висвітлення історичного шляху України, що поділявся на «темне дожовтнєве минуле» і «світле пожовтнєве сьогодення». Тому у сфері історичної енциклопедистики вітчизняні енциклопедичні проекти немарксистського національного спрямування або замовчували («Украинский народ в его прошлом и настоящем»), або оголошували «ненауковими» й «антирадянськими» («Українська Загальна Енциклопедія», «Енциклопедія українознавства»), яким слід було (з погляду «єдино правильної» офіційної ідеології) протиставити «дійсно наукову й марксистсько-ленінську українську енциклопедію», що її було, нарешті реалізовано лише з третьої спроби впродовж 1957–1965 рр. втім ледь не одразу після завершення публікації сімнадцятитомної «Української Радянської Енциклопедії» — при підготовці її перевидання довелося вносити до текстів статей кон'юнктуру правку, усуваючи з них ознаки «хрущовського волюнтаризму» і культу особи вже колишнього Першого секретаря ЦК КПРС.

Грунтуючись на принципі *історизму*, автор висвітлює й аналізує події вітчизняної енциклопедичної справи в їхній хронологічній послідовності — як результат дії історичних закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків. Це дозволило, зокрема, з'ясувати конкретно-історичні умови виникнення задуму першого вітчизняного енциклопедичного проекту новітньої доби — чотиритомника «Украинский народ в его прошлом и настоящем», простежити наступність словниково-енциклопедичних проектів академічних комісій ВУАН 1920-х років, нереалізованого проекту «скрипниківської» «Української Радянської Енциклопедії» 1927–1934 рр.; з'ясувати зв'язок між цими енциклопедичними спробами з подальшими етапами розвитку української енциклопедистики — «Українською Загальною Енциклопедією» (першим реалізованим бодай в обмеженому форматі проектом), «Енциклопедією українознавства», з одного боку, і безуспішною другою (1944–1947 рр.) і третьою, реалізованою спробою підготовки й видання

«Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр. з другого. При цьому розвиток подій та явищ окресленого періоду в ширшому суспільно-політичному й культурно-цивілізаційному та вужчому, власне енциклопедичному контексті, подано як динамічний і суперечливий процес, уникаючи при цьому необґрунтованої модернізації історичного розвитку.

Реалізуючи в роботі принципи *системності* та *всєбічності*, ми намагалися досліджувати багатовимірну проблему історії вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст. як певну цілісність із численними елементами – складниками – у всій сукупності розгалужених і багатогранних зв'язків між ними по лінії внутрішньої організації цієї системи й водночас у системі складних взаємозв'язків у вимірі Центр – периферія, маючи на увазі насамперед взаємини між імперським/загальносоюзним центрами й крайовою/республіканською периферією (Петербург/Петроград – Київ – Львів; Москва – Харків – Київ; Москва – Київ), а в повоєнний час і виразний антагонізм між еміграційно-діаспорною «Енциклопедією українознавства» та «єдино правильною» «УРЕ» (взаємини у форматі: Сарсель, Франція – Київ, УРСР).

Використання принципу *репрезентативності* допомогло виокремити з багатого нагромадженого в процесі наукового пошуку емпіричного матеріалу найсутнісніші для висвітлення теми елементи й одночасно із цим уникнути залучення другорядної, малозначущої й повторюваної інформації.

Монографічне дослідження ґрунтується також на засадах *антропоцентризму* й *гуманізму*. Тому у фокусі аналізу історичних подій перебуває людина як головна дійова особа історичного процесу. Саме такий підхід, на думку автора, забезпечує утвердження справді гуманістичних принципів наукового дослідження, чим відверто нехтувала радянська історіографія (попри всі декларації).

Базуючись на окреслених вище методологічних засадах, у книжці застосовано й адекватний їм методичний інструментарій дослідження, що його наріжним каменем стала теорія пізнання, яка послуговується універсальними методами наукового *аналізу* й *синтезу*. Їхнє застосування дозволило виявити сутність процесів та

явищ, вивчити їхні сторони, ідентифікувати події, з'ясувати характерні риси і зробити потрібні висновки й узагальнення.

Досліджуючи тему, яку заявив автор, він використовував і методи *групування та типологізації*. Це дозволило класифікувати однорідні події та явища, забезпечити належну логіку викладу матеріалу, уникнути зайвого дублювання. Використання зазначених методів дозволило, зокрема, виокремити типи поведінкової стратегії керівників вітчизняних енциклопедичних проектів ХХ ст., з'ясувати причини їхніх невдач і успіхів. За цією ж схемою побудовано типологію трьох спроб (двох невдалих й третьою успішною) підготовки «Української Радянської Енциклопедії», а саме: «УРЕ-1», «УРЕ-2» й «УРЕ-3».

Серед загальнонаукових методів пізнання в пропонованому дослідженні значне місце належить *індуктивному та дедуктивному* методам. Їхнє застосування дало змогу накопичити потрібний емпіричний матеріал і забезпечити обґрунтування теоретичних положень за результатами наукового пошуку. Використовуючи ці методи, автор, з одного боку, на основі емпіричного матеріалу сформулював теоретичні положення й дефініції, з другого — проілюстрував та аргументував загальні поняття конкретними фактами.

Важливе місце в роботі належить спеціальним історичним методам. Так, наприклад, *ретроспективний (історико-генетичний)* метод дозволив виокремити характерні риси й тенденції історичних подій, простежити їхнє виникнення й еволюцію на попередніх етапах історичного розвитку. Це, зокрема, реалізовано у вигляді історичного огляду — ретроспективи вітчизняної енциклопедичної справи від доби раннього Нового часу й до початку ХХ ст. Принцип єдності історичного й логічного спонукав до висвітлення основних аспектів теми в *проблемно-хронологічному* плані та до використання відповідного методу дослідження. Це дозволило із загальної широкої теми виокремити декілька важливих блоків/проблем та проаналізувати їх у хронологічній послідовності й логічній завершеності.

Застосування *порівняльно-історичного* методу дозволило з'ясувати сутність явищ, які вивчають, за подібністю й відмінністю

притаманних їм ознак, а отже, зробити відповідні узагальнення. Так, на основі історичної компаративістики вдалося з'ясувати особливості реалізації двох ідеологічно антагоністичних, але водночас майже синхронних проектів — еміграційно-діаспорної «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича й «материкової» «Української Радянської Енциклопедії» М. Бажана. Зрештою, на цій антитезі двох українських енциклопедій побудована відома праця Володимира Кубійовича й Василя Маркуся 1961 р. «Дві українські енциклопедії»¹²¹. Сама назва розділів цієї праці виразно промовляє за себе: «Три томи словникової частини “Енциклопедії українознавства”»; «Перші томи “Української Радянської Енциклопедії”»; «Історія України в УРЕ»; «Українська культура в УРЕ»; і нарешті викривально-полемічна назва розділу — «Промовчання, перекручення, русифікація — прийоми УРЕ».

У цій самій праці «Дві українські енциклопедії» насамкінець уміщено «Додатки до УРЕ: Чого немає і що викривлено в “Українській Радянській Енциклопедії”»¹²², що супроводжуються авторською приміткою: «Тут містимо кілька статей або уривків з «Енциклопедії українознавства» (Париж — Нью-Йорк) на літери А, Б, В, щоб, з одного боку, виявити трактування українознавчого матеріалу еміграційною ЕУ, а з другого — вказати на пропущення та викривлення київської УРЕ. Наведені тут статті написані перед 1955, коли появився перший том словникової ЕУ»¹²³. Далі для ілюстрації подавали за версією «Енциклопедії українознавства» статті «Авдієнко Михайло», «Автономія», «Антирелігійна пропаганда», «Антропология на Україні», «АНУМ, Асоціація Незалежних Українських Мистців», «Архипенко Олександр», «Асиміляція», «Багрянний Іван», «Бажан Микола», «Барановський Христофор», «Барвінський Василь», «Бачинський Юліан», «Бендерська конституція», «Бойчук Михайло», «Бюджет», «Вапліте», «Винниченко Володимир», «Вінницький злочин [1937–1938 рр.]» і деякі інші¹²⁴.

¹²¹ Кубійович В. *Дві українські енциклопедії* / В. Кубійович, В. Маркусъ. — Нью-Йорк: Пролог, 1961. — 146 с. — (Суспільно-політична бібліотека, ч. XI).

¹²² Там само. — С. 122–145.

¹²³ Там само. — С. 122.

¹²⁴ Там само. — С. 122–145.

Специфіка досліджуваної в монографії теми зумовила використання в книжці й *просопографічного методу*, щільно пов'язаного з історичною біографістикою. Ідеться про дослідження певної особи в усій сукупності її індивідуальних якостей і взаємостосунків з оточенням, а також створення «колективних біографій», коли мовиться про певну групу осіб, пов'язаних тими або іншими зв'язками (професійна діяльність, конфесійна належність, родинні стосунки тощо). У нашому випадку це стосується насамперед узагальненої характеристики такої професійної групи, як авторські колективи чотиритомного проекту «Український народ в его прошлом и настоящем»; тритомної «Української Загальної Енциклопедії — Книги Знання»; багатотомної (у двох частинах) «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича; редакційного й авторського складу всіх трьох проектів «Української Радянської Енциклопедії» — 1927—1934, 1944—1947 й 1957—1965 рр.

Попри обмежений обсяг книжки, значну увагу в ній звертали на адекватну передачу індивідуальних рис особистості окремих ініціаторів і чільних виконавців вітчизняних енциклопедичних проектів новітньої доби, їхнього розуміння мотивації підготовки енциклопедій для «української національної справи» (зокрема й у марксистському дискурсі) — Федора Вовка, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Олександра Лотоцького, Петра Стебницького (чотиритомник «Український народ в его прошлом и настоящем»); Федора Ернста, Михайла Могилянського, Вадима Модзалевського, Наталії Полонської-Василенко, Петра Стебницького («Біографічний словник діячів України»); Олександра Бадана-Яворенка, Юліана Бачинського, Адольфа Геттлера, Андрія Річицького, Степана Рудницького, Миколи Скрипника, Ісає Фалькевича, Андрія Хвилі («Українська Радянська Енциклопедія» 1927—1934 рр., так звана «УРЕ-1»); Івана Боберського, Івана Кедрина, Івана Крип'якевича, Івана Раковського, Василя Сімовича, Вадима Щербаківського («Українська Загальна Енциклопедія»); Феодосія Бабенка («Українська Радянська Енциклопедія» 1944—1947 рр., так звана «УРЕ-2»); Івана Кошелівця, Володимира Кубійовича («Енциклопедія українознавства»); Миколи Бажана, Юрія Іванова-Меженка («Українська Радянська Енциклопедія»

1957–1965 рр., так звана «УРЕ-3»); Костя Гуслистого, Юрія Кондуфора, Андрія Скаби (чотиритомна «Радянська енциклопедія історії України») тощо.

Проблематика, яку досліджують, викликала потребу вдаватися й до часткового використання досить поширеного в сучасній історичній науці *структурного* методу. Це дозволило, зокрема, провести диференційований аналіз структурної побудови кількох вітчизняних енциклопедичних проєктів.

Метод *абстрагування* використовували в процесі генералізації зібраного емпіричного матеріалу, визначення головних і визначальних явищ, що дозволило глибше розкрити предмет дослідження та сформулювати теоретичні положення роботи.

Опрацьовуючи різножанрові історичні джерела, автор застосовував також апробовані методи архівної евристики, критичного порівняння й верифікації різнопланових документів. Це дозволило насамперед виявити автентичні документи, оцінити їхню репрезентативність, наблизитися до адекватного розуміння явищ і процесів, які стали об'єктом дослідження.

З огляду на комплексний характер теми, її щільний взаємозв'язок з історичною демографією, антропологією, соціологією, етнологією, релігієзнавством, історією педагогіки у дослідженні застосовували й певні *міждисциплінарні підходи*, що ґрунтуються на використанні окремих даних і методик означених вище наук. Це забезпечило вищий рівень повноти й багатогранності вивчення основних аспектів теми дисертаційної праці.

Отже, в основу монографії покладено традиційні й новітні методологічні засади й адекватні їм оптимальні методи наукової роботи, звернення до яких забезпечило всебічно розкрити предмет дослідження.

ВІТЧИЗНЯНІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

2.1. Передісторія світової та вітчизняної енциклопедичної справи

Питання історії людського суспільства, а також окремих народів, націй та етносів є досить складним та багатоманітним. Адже воно включає в себе цілу низку комплексних проблем, що висвітлюють різноманітні грані розвитку людського суспільства — політичну, економічну, матеріальну і духовну культуру і т. п. Кожна з цих галузей, будучи тісно пов'язана з іншими, забезпечує функціонування усього комплексу чинників, що гарантують унікальність та особливість певного народу, його відмінність від сусідів й одночасно — належність до певної культурно-цивілізаційної групи. Особливо це притаманно духовній культурі, яка розвивається не лише на власних традиціях, а й значною мірою завдяки органічним запозиченням з інших культур. Особливо помітно це у сфері науки, що є надбанням не окремої нації чи держави, а всього людства. Відповідно саме в науці й чітко простежуються ті загальні риси духовної культури, які ще раз засвідчують цілісність людської цивілізації і її комплексну єдність.

Саме наука у всіх її проявах найадекватніше відображає рівень розвитку суспільства, надає можливість говорити про його цивілізованість та місце у світі і регіоні. Через це що вищий розвиток наукових знань у суспільстві, то нагальнішою стає проблема передачі прийдешнім поколінням цих знань, їхнього узагальнення й систематизації. Так постає потреба у комплексній праці, що об'єднувала б у собі найважливіші поняття, містила б стислу інформацію про всі галузі наукового та суспільного розвитку окремого народу й людства загалом. Не менш важливою стає потреба уніфікації термінологічного апарату, адже наявність певної кількості

вчених і спеціалістів зумовлює появу різних за вербальним оформленням, але близьких за значенням термінів, що ускладнює процес наукового пошуку. Особливо ця тенденція посилюється з використанням іншомовної термінології, зі спробами залучення досягнень вчених інших країн у власний науковий обіг. Тому й постає потреба укладати спеціалізовані видання — словники, а також їхнє логічне продовження — енциклопедії.

Поява енциклопедичних видань тісно пов'язана з усією історією людської культури та науки. Ще з часів перших цивілізацій на певному етапі їхнього історичного розвитку виникає потреба створення власної енциклопедії, котра могла б підсумувати всі досягнення попередників, зробити їх доступнішими та зрозумілішими широким верствам населення. Незважаючи на те, що сам термін «енциклопедія» з'явився лише в XVI ст., спроби створення енциклопедичних праць відомі з найдавніших часів. Більшість з них укладали у формі тлумачного словника, однак деякі містили й розширенішу інформацію з того чи іншого питання, що значною мірою наближає їх до сучасного бачення енциклопедій (від *грец.* — коло знань) — наукових або науково-популярних довідкових видань, які містять найістотнішу інформацію з усіх (універсальні енциклопедії) або окремих (галузеві енциклопедії) галузей знань та практичної діяльності¹. Спроби створення таких комплексних видань притаманні для всіх стародавніх культур і цивілізацій. Так, учені фіксують появу термінологічних словників у Шумері, Стародавньому Єгипті в період Середнього царства (II тис. до н. е.), Стародавньому Китаї (XII—X ст. до н. е.)². У Європі вперше словосполучення «*enkyklios paideia*» зустрічається у Діонісія Галікарнаського у I ст. до н. е., однак сама її ідея належить Гіппіві Елейському (друга половина V ст. до н. е.). Під цим терміном первісно розуміли ту певну кількість знань, що була потрібна вільному юнакові для адекватної соціалізації³.

¹ Заездний Р. А. *Енциклопедія* / Р. А. Заездний // Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1979. — Т. 4. — С. 39 (далі — УРЕ).

² Черниш Н. *Нариси з історії світової енциклопедичної справи*: Навч. посібн. / Наталія Іванівна Черниш. — К.: Наша культура і наука, 2009. — С. 17–18.

³ Грицанов А. А. *Энциклопедия* / Всемирная энциклопедия: Философия / А. А. Грицанов. — Москва — Минск, 2001. — С. 1263.

Першу ж спробу створити повноцінну енциклопедію, як згадував Арістотель, здійснив 350 р. до н. е. учень Платона Спевзіпп, однак його праця до нашого часу не збереглася. Найповнішими давніми енциклопедіями, що збереглися, вважаються праці китайського вченого Лю Пу Вея «Літопис весни та осені пана Лю», створена 239 р. до н. е., та «Природна історія» римського вченого Плінія Старшого, котру було створено 77 р. до н. е. і яка складалася з 2493 розділів і 37 томів. Вона містила 20 тисяч фактів, які автор запозичив з 2000 праць більш ніж 146 авторів⁴. Не менш популярною в Стародавньому Римі була також енциклопедична праця Марка Теренція Варрона (116–27 рр. до н. е.) «Книга дослідів», що складалася з десятків книг⁵.

Спроби створити енциклопедичні видання простежуються і в християнські часи. Не оминула ця традиція і арабський світ, котрий по праву можна вважати прямим спадкоємцем античної парадигматики й усього з нею пов'язаного, зокрема й енциклопедистики. Справжньою середньовічною арабською енциклопедією стала праця Аль Фарабі «Список наук». І хоча більшість із середньовічних енциклопедичних праць, як християнських, так і арабських, були наближені до формату словників, однак саме вони заклали підвалини енциклопедій прийдешніх поколінь. Не оминула ця традиція і східнослов'янські землі, де ще за часів Київської Русі почали укладати тлумачні словники – азбуковники, в яких містилася довідкова інформація та давалося пояснення незрозумілих слів⁶. Ці рукописні тексти, частина яких збереглася ще з XIII ст., можна вважати першими спробами створення місцевих енциклопедичних праць, спрямованих на виховання молодого покоління та популяризацію науки в різних її проявах. Особливу актуальність азбуковники мали через потребу пояснення церковнослов'янських слів, які використовували в богослужінні і тогочасній богословській та філософській літературі. Епоха створення таких праць тривала до XVII ст., після чого їх фактично витіснили друковані видання.

⁴ Черниш Н. *Нариси з історії світової енциклопедичної справи*. – С. 19.

⁵ Кулиев С. Из истории создания универсальных энциклопедий / С. Кулиев [Електронний ресурс] // <http://jurnal.org/articles/2009/fill33.html>

⁶ *Азбуковники* // УРЕ. – К., 1977. – Т. 1. – С. 83–84.

Поштовхом до створення власне енциклопедичних словників у Західній Європі стало розповсюдження ідей Ренесансу, гуманізму, а в подальшому і просвітництва. Апеляція до природничих наук як протипага середньовічній схоластиці змусила провідних вчених того часу приділяти увагу не лише вдосконаленню та систематизації науково-понятійного апарату, а й поширенню освіти і наукових знань як серед аристократії, так і в середовищі буржуазії. З Європи ідеї створення власного енциклопедичного видання поширились і в Україну, де на кінець XVI — початок XVII ст. склалися всі сприятливі для цього підстави. Зокрема, завдяки діяльності Острозької академії сформувалася власна православна інтелігенція, що очолила боротьбу проти унії та колонізації. Для посилення власної позиції у полеміці з католиками та уніатами потрібним став і власний словник-енциклопедія, котрий не лише забезпечував краще розуміння термінів, а й підтверджував високий рівень православної культури та науки, адже рукописні азбуковники значно програвали друкованим виданням опонентів.

Не менш важливим був словник-енциклопедія і для освітньої діяльності. Адже в XVI—XVII ст. у братських школах церковно-слов'янською мовою читали низку дисциплін, та й саму цю мову викладали окремим курсом. Однак, незважаючи на своє поширення, вона була недостатньо зрозуміла не лише для учнів, а й для викладачів. Потребували пояснення простонародною мовою й біблійні терміни, аналоги яких важко було підібрати без додаткового знання. Однак не лише учні та викладачі в школах потребували власного словника-довідника. Поширення освіти серед світських людей, особливо в середовищі аристократії, проникнутої ідеями гуманізму, викликало потребу самостійно осмислити низку богословських та наукових положень, що у свою чергу, сприяло секуляризації. З другої половини XVI ст. до наших днів зберігся словник невідомого автора «Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ мовъ просто», який Амфілохій опублікував у «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете»⁷. Однак

⁷ Німчук В. *Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорщскій и именъ Тлѣкованіє»* / В. В. Німчук [Електронний ресурс] // <http://litopys.org.ua/berlex/be01.htm>

вважати цю працю енциклопедією нема підстав, адже він містив тільки переклад народною мовою близько 1000 церковнослов'янських термінів. Першою спробою створити словник церковнослов'янської мови, що, окрім перекладу біблійних слів, містив би й певну енциклопедичну інформацію, стало видання словника під назвою «Лексис. СирѢчь реченія вкратцѢ събранны и из словенского языка на простый рускій діалектъ истолкованы», яке 1596 р. здійснив Лаврентій Зизаній. Праця містила 1061 перекладене слово, деякі з них з поясненнями⁸. Однак незначний обсяг праці не міг забезпечити всіх потреб суспільства, і відповідно вона не здобула популярності. Для подальшого розвитку української православної культури, її поширення в суспільстві, і особливо для захисту від унії та католицизму, був потрібен змістовніший словник-енциклопедія.

Першим друкованим енциклопедичним виданням на території України, на нашу думку, можна вважати виданий у 1627 р. «Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє» Памва Беринди, котрий залишався ледь не головним довідковим виданням України, Росії та Білорусі до кінця XVIII ст. й основним посібником для тих, хто вивчав церковнослов'янську мову аж до другої половини XIX ст. Значущість цього видання пояснюється низкою причин — від власне його змісту до відсутності іншого посібника, що рівнявся б з твором П. Беринди. В друкованому вигляді, а також у багатьох рукописних копіях він поширився у всіх східнослов'янських землях, включивши до свого ареалу й інші православні території, зокрема Румунію та Молдавію. В подальшому саме «Лексікон» відіграв важливу роль у становленні української, російської, білоруської та певною мірою румунської лексикографії⁹.

На думку вчених, передумови для створення «Лексикона» мали досить глибоке коріння і походили з проектів перевидання Біблії. Зокрема відомий польський вчений Я. Янів, досліджуючи працю П. Беринди, робить припущення, що вона мала бути лише

⁸ Ісаєвич Я. Д. *Зизаній* / Я. Д. Ісаєвич // УРЕ. — К., 1979. — Т. 4. — С. 270.

⁹ Німчук В. *Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє»* / В. В. Німчук [Електронний ресурс] // <http://litopys.org.ua/berlex/be01.htm>

доповненням до нової редакції Біблії, яку планував видати Федір Балабан, небіж православного єпископа Гедеона Балабана. Однак через невдачу цього проекту, смерть Федора і Гедеона (в 1606 та 1607 рр.) нову Біблію так і не видали, і Памво Беринда переробив свій словник для практичного вжитку¹⁰. Іншим підтвердженням цієї версії є присвята «Лексикона» Балабанам, яка міститься у передмові й відповідно засвідчує роль цих особистостей у створенні першої української енциклопедії.

Однак версія про нову, редаговану Біблію як основу «Лексикона» не викликає повної довіри через те, що у словнику, окрім власне біблійних термінів, міститься і чимало слів з іншої літератури, про що свідчать посилання у «Лексиконі». Тобто навіть якщо прийняти версію Я. Янова щодо підготовки словника-енциклопедії лише як додатка до Біблії Ф. Балабана, то це буде правильним лише для початку роботи автора над проектом, адже надалі він уже продовжив роботу над цілком самостійним і самодостатнім виданням. І відповідно примірник 1627 р. мав мало спільного з тим варіантом, який міг бути підготовлено на початку сторіччя. У післямові до «Лексикона» П. Беринда недвозначно зізнається, що саме Ф. Балабан ініціював його працю, адже на той час не було іншого словника, окрім «Лексису» Л. Зизанія. Отже, автор вже задумував словник як самостійний твір, що не лише має доповнити нове видання Біблії, а й розв'язати проблему словника-енциклопедії як такого.

Під час роботи над словником П. Беринда використав усю доступну на той час літературу. Зокрема, він майже повністю включив до складу «Лексикона» «Лексис» Л. Зизанія, який він використав творчо і з певними уточненнями¹¹, а також праці ряду інших авторів, про що він сам згадує у післямові. Зокрема, було використано праці візантійського автора XV–XVI ст. Мануїла Ритора; московського книжника Максима Грека (зокрема один з його списків «Инока Максима то(л)кование именамъ...») та інших. Не можна оминути й

¹⁰ Janow J. *Leksykografia wschodnio-slowanska do k. XVII w.* Cz. II, 1. *Leksykon P. Beryndy i jego stosunek do nauki zachodnio-europejskiej // Sprawozdania z czynnosci i posiedzen Polskiej Akademii Umiejtnosci.* – Т. LII. – 1951. – №4. – S. 334.

¹¹ Памво Беринда. *Лексикон словенороський (1627)* [Електронний ресурс] // <http://litopys.org.ua/berlex/be249.htm>

те, що П. Беринда використав не лише твори православних авторів, а й джерела іновірців. Зокрема, в його праці помітне використання латиномовних текстів, польсько-латинських та греко-латинських словників, а також лексикографічних робіт західноєвропейських і вірменських вчених. Серед джерел, якими користувався автор «Лексикона», були й так звані «произвольники», тобто вказані перекладачами на берегах синоніми або можливі варіанти перекладу того чи того слова оригіналу, а також пояснення і переклади незрозумілих широкому колу читачів церковнослов'янських та іншомовних слів, що трапляються в рукописах і друкованих книгах¹². Однак це жодним чином не позбавляє його працю оригінальності та самобутності, що далі зробило її головним енциклопедичним словником всіх східних слов'ян, який фактично витіснив з широкого вжитку праці попередників.

Структурно перша українська енциклопедія складалася з двох частин. До першої частини — «Лексикон славенорѡсскій» — автор відніс всі відомі йому переклади церковнослов'янських слів, доповнюючи їх тлумаченнями найнезрозуміліших на його думку, термінів. Друга частина — «ѡ(т) Еврейскаѡ, Греческаѡ же и Латінскаѡ, и ѡ(т) иных Языкѡвъ начынающаАсА Имена свойственнаА...» — виразно відокремлена від першої і містить іншомовні слова, загальні та власні назви, що траплялися в тогочасній літературі. Саме друга частина надає виданню виразніших ознак енциклопедії, а не лише перекладного/тлумачного словника. Ба більше, вона підкреслює той величезний обсяг роботи, яку провів автор з пошуку тлумачення іншомовних слів, визначення їхнього значення як у контексті речення, так і в загальному вжитку. Всього ж «Лексикон» налічує близько семи тисяч словникових статей, що підкреслює його загальність та енциклопедичність. Для свого часу це був величезний матеріал, котрий використовували не лише для трактування церковної літератури, а й для науки і освіти. Цінність видання підкреслюється і тим фактом, що досить швидко він став рідкістю, а попит значно перевищував можливість першого видання.

¹² Німчук В. Памво Беринда і його «Лексиконъ славенорѡсскій и именъ Тлъкованіє» / В. В. Німчук [Електронний ресурс] // <http://litopys.org.ua/berlex/be01.htm>

Тому в подальші роки було здійснено кілька перевидань «Лексикона», зокрема й за межами України¹³.

Розглядаючи місце і роль праці П. Беринди в українській енциклопедичній традиції, ми можемо визначити її як першу українську енциклопедію, незважаючи на те, що походження та національна належність її автора до сьогодні остаточно не визначені. Так, особливих документів, що містили б точну інформацію про біографію автора, ми не маємо, фактично єдиним джерелом до сьогодні лишаються авторські передмова та післямова до «Лексикона». В них П. Беринда повідомляє, що народився він між 50-ми та 70-ми роками XVI ст., однак ані місця народження, ані конкретнішої дати не подає. В іншій своїй праці, «Тріоді цвітній», 1627 р. Беринда зазначає, що світське його ім'я було Павло, а при постригу в ченці він узяв ім'я Памво. Не вказує П. Беринда і своєї національності, лише зазначаючи у передмові до «Лексикона», що: «Милостью народа моего зневоленный... тую працю мою... отъ тупом(ъ) на свѣт(ъ) выпускаю». Конкретніше належність до цього «народу» він визначає у «Тріоді цвітній», вказуючи, що переклад життя святих українською книжною мовою він «сотворисА ревностію и желаніем рода нашего Малой Рѳссіи»¹⁴.

Отже, він наголошує на своєму, якщо навіть і не генетичному, то принаймні духовному і культурному зв'язку саме з українцями. Звертає на себе увагу те, що П. Беринда, на відміну від більшості сучасників, відзначає насамперед власну належність до населення конкретної території, а не до певної релігійної конфесії (тобто православ'я). Отже, він презентував себе не як православний священник, що протистоїть католицькому (польському) впливу, а як патріот Малої Русі — України.

Біографія П. Беринди відома не набагато більше, аніж його походження. Сучасники вважали його високоосвіченою людиною, що свідчило про те, що він знав, окрім церковнослов'янської, ще й давньогрецьку, латинську, польську мови. Відсутні точні дані, де він

¹³ Докладніше див.: *Лексикон словенороський Памви Беринди* / Підготовка тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. — К., 1961. — 271 с.

¹⁴ Тітов Х. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв.* Всезбірка передмов до українських стародруків / Х. Тітов. — К., 1924. — С. 178.

здобув освіту. Існують версії, що свого часу він навчався у монастирі біля Галича, де і звернув на себе увагу майбутнього покровителя львівського єпископа Гедеона Балабана. Однак дослідники не відкидають і того факту, що навчатися він міг і у братських школах, зокрема при Львівському братстві, з яким далі співпрацював. У 90-х роках XVI ст. Павло Беринда поступає на службу до Г. Балабана і працює у друкарні, якою опікувався небіж єпископа Федір. При друкарні він наглядав за видавництвом книг, займався їх виправленням та перекладами й одночасно працював у великій бібліотеці Балабанів, звідки, ймовірно, і запозичив значну частину матеріалів для своєї майбутньої праці. Адже саме на рубежі XVI—XVII ст. Ф. Балабан готував до друку нове видання Біблії й залучив П. Беринду до складання словника. Після смерті своїх покровителів він певний час перебував при дворі Олександра Балабана, старости рогатинського і теребовлянського. За іншими даними, після смерті Гедеона Балабана він переїхав до Перемишльського єпископа Михайла Копистенського¹⁵.

Достовірно відомо, що на 1613 р. він вже працює при друкарні Львівського братства. Саме в цей час він прийняв постриг і став ченцем, змінивши ім'я на Памво. При львівській друкарні П. Беринда здійснює великий обсяг роботи — від розповсюдження книжок до перекладу і тлумачення невідомих слів, а також пише вірші. Ймовірно, він мав безпосередній стосунок власне і до видавничої справи, що стає підставою для того, що києво-Печерський архімандрит Є. Плетенецький запрошує Памва до Києва. Плетенецький 1616 р. придбав для потреб лаври друкарню Ф. Балабана й для підготовки нового видання «Антологіону» запросив зі Львова Беринду. Після видання названої праці в січні 1619 р. П. Беринда повертається до Львова, але вже восени переїздить до лаврської друкарні на постійну роботу, не перериваючи стосунків з Львівським братством.

Перебуваючи на чолі лаврської друкарні, П. Беринда завершує роботу з укладання свого «Лексикона», який і видає його брат Стефан

¹⁵ Дзюба О. М. *Беринда Памво* / О. М. Дзюба // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А — В. — С. 237.*

Беринда 1627 р. Редагування й доповнення своєї головної праці П. Беринда здійснював навіть в той час, коли деякі розділи вже були в наборі, про що свідчать відмінності в різних виданнях цієї книжки¹⁶. Одночасно він брав участь і в роботі над виданням багатьох фундаментальних праць, виконуючи функції редактора й перекладача, активно пропагуючи українську мову й потребу перекладати нею різноманітну літературу, зокрема й богословську. Його «Лексикон» по суті стає інструментом українізації і популяризації світської та духовної науки, не лише даючи переклад слів і пояснення назв, а й обґрунтовуючи наявність українського термінологічного апарату.

Вихід «Лексикона» і його подальше вдосконалення стали по суті підсумком усього життєвого шляху його автора. 13 липня 1632 р. Памво Беринда помирає, увійшовши в історію як автор першої української енциклопедії, значущість якої важко переоцінити. Майже впродовж двох сторіч його «Лексикон» залишався єдиним комплексним джерелом знань з усіх галузей, будучи при цьому ледь не єдиним дієвим словником церковнослов'янської мови.

У наступні роки процес створення справжньої вітчизняної енциклопедії призупинився, що спричинила низка суспільно-політичних обставин. Так, «Лексикон» П. Беринди на середину XVII ст. розв'язав найнагальнішу потребу української культури, створивши для неї словниково-енциклопедичний базис. Всі тогочасні наукові знання, доступні широкому загалу та духовництву, було вміщено в цю працю, й розширювати чи докорінно змінювати її не було реальних підстав. Українська тогочасна наука ще не була готова до власне наукової енциклопедії, що могла б замінити словник-енциклопедію. Для цього необхідною підставою була б зміна світогляду всього суспільства чи принаймні його еліти.

Не сприяли розвиткові науки та відповідно створенню нової енциклопедії й соціальні зміни. Духівництво, що фактично очолювало український національний рух на рубежі XVI–XVII ст., поступається місцем новій еліті – козацтву, котре замість словесної полеміки використовує збройні методи боротьби за власні національні,

¹⁶ Німчук В. Памво Беринда і його «Лексиконъ славенорщскій и имень Тлъкованіє» [Електронний ресурс] // <http://litopys.org.ua/berlex/be01.htm>

соціальні, політичні та культурні права. Національно-визвольна війна 1648–1657 рр. на чолі з Богданом Хмельницьким і подальша Руїна докорінно змінили всю ситуацію в Україні, змінивши релігійне протистояння між католиками та православними на політичне протистояння Війська Запорозького Низового спочатку з Річчю Посполитою, а потім і з Московським царством. За таких обставин розвиток науки і культури було пригальмовано — вони фактично зупинилися на рівні «Лексикона» Памва Беринди.

Входження до складу Московського царства лише посилило процес консервування української енциклопедистики, адже Московщина на кінець XVII ст. в культурно-цивілізаційному плані значно поступалася українським землям і сама використовувала «Лексикон» як основне наукове та лінгвістичне першоджерело. Не стали позитивними для України й соціально-економічні зміни, що відбулися на початку XVIII ст. у петровській державі, яка 1721 р. перетворилася на Російську імперію. Орієнтуючись на створення власної абсолютистської імперії та західноєвропейську культуру, Петро I практично не приділяв уваги православній культурі й освіті, вважаючи їх пережитком «боярської Москви». Тогочасна Україна хоча й отримала тоді перший вищий навчальний заклад (згідно з грамотою царя Петра I від 26 вересня 1701 р. Києво-Могилянська колегія здобула статус академії¹⁷), однак опинилася на периферії наукового прогресу, центром якого поступово стає Санкт-Петербург. При Київській академії наука і далі розвивалася в руслі, характерному для попередньої епохи, з орієнтацією на теологію¹⁸. Ідея ж національної науки, яку свого часу відстоював ще П. Беринда, після «зради» І. Мазепи в Російській імперії XVIII ст. взагалі була неможлива.

Однак у той час, як в Україні ідею створення власної енциклопедії навіть не розглядали, Західна Європа переживала справжній енциклопедичний бум. Поширення ідей Просвітництва на рубежі XVII–XVIII ст. зумовило зростання інтересу до світської науки й відповідно зумовило потребу узагальнення знань, що існували. 1704 р.

¹⁷ Хижняк З. И. *Киево-Могилянская академия* / З. И. Хижняк. — Киев: Вища школа, 1988. — С. 70.

¹⁸ Там само. — С. 99–102.

німецькі вчені С. фон Шютц та Й. Гюбнер підготували до друку й опублікували «Розмовний словник» — доступне для найширшого кола тогочасних читачів популярне видання, що вміщувало переважно корисну практичну інформацію. З того часу термін «lexicon» («словник») стали застосовувати в заголовках більшості німецьких довідкових видань, а «Розмовний словник» (у широкому вжитку — просто «Гюбнер») виявився своєрідним еталоном для багатьох наступних енциклопедій. Він містив переважно невеликі за обсягом статті, що їхніми авторами були фахівці з різних наукових дисциплін (згодом саме колективне авторство стане прикметною ознакою енциклопедичної методики); широко застосовували у виданні статті-посилання, що спрощувало пошук потрібної інформації¹⁹.

Того ж 1704 р. англійський теолог Дж. Гарріс опублікував «Технічний словник» — першу новітню енциклопедію, в якій усі статті розташовувалися за абеткою й супроводжувалися бібліографічними матеріалами. 1728 р. Е. Чемберс, співвітчизник Дж. Гарріса, ґрунтуючись на цінному фактажі «Технічного словника», підготував до друку двотомну «Циклопедію, або Універсальний словник мистецтв та наук». Упорядник поглибив методичні засади свого попередника — зокрема, додав чимало ретельно опрацьованих статей-відсилань, що ще більше спрощувало пошук потрібної інформації²⁰.

Відповіддю на виклики часу стала 35-томна «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел», яку в 1751–1780 рр. створила група французьких енциклопедистів на чолі з Д. Дідро та Ж. д'Аламбером. Ця фундаментальна праця (72 тисячі статей і понад 2500 ілюстрацій) не лише стала відображенням рівня тогочасної науки та ідеологічним символом буржуазних революцій, а й зразком для інших енциклопедій, котрі поступово з'являються в різних країнах²¹. Фінансову допомогу Дені Дідро під час його роботи над «Енциклопедією» надавала навіть імператриця Катерина II, проте російські енциклопедичні видання з'явилися значно пізніше.

Поступово ідея створення власної енциклопедії потрапила і до Російської імперії. Зокрема, у другій половині XVIII ст. при Санкт-

¹⁹ Черниш Н. *Нариси з історії світової енциклопедичної справи*. — С. 23–24.

²⁰ Там само. — С. 24.

²¹ Заєздний Р. А. *Енциклопедія // УРЕ*. — К., 1979. — Т. 4. — С. 39.

Петербурзькому університеті діяло засноване 1768 р. «Собрание, старающееся о переводе иностранной литературы», членом якого був і філософ, просвітник, математик, випускник Києво-Могилянської академії (1744–1750) Яків Козельський (1729 – після 1795). Зібрання мало на меті переклад російською мовою «Енциклопедії» Д. Дідро. З цього видання Я. Козельський переклав російською мовою, зокрема, статті «Політика», «Природні права», «Суспільний договір»²².

Поштовхом до нового етапу української енциклопедистики стає національно-культурне відродження кінця XVIII – початку XIX ст. Причинами цього явища стали не лише зміни в соціальному статусі української козацької старшини, яку зрівняли з російським дворянством, а й прагнення цієї старшини довести давнину своїх родоводів і благородність походження. Потреба довести власне шляхетне походження зумовила інтерес до стародавніх документів, а з часом – і до власної історії, традицій, культури. З'являються перші аматорські історичні праці, а також дослідження з географії краю, певні статистичні дані. З часом українська тематика, тісно пов'язана з героїкою козацької доби, набуває значної популярності серед української аристократії, в основному русифікованої, але яка зберегла пам'ять про власне історичне коріння. Варто також зазначити, що в другій половині XVIII ст. столиця Гетьманщини – Глухів перетворюється на потужний культурний центр, в якому було зосереджено значний інтелектуальний потенціал свого часу. Діяльність останнього козацького гетьмана К. Розумовського, котрий прагнув перетворити свою столицю на міні-копію Петербурга, не минула даремно. Вже 1767 р. глухівська шляхта просила імператрицю Катерину II відкрити в місті університет²³, що

²² Калакура Я. С. *Українська історіографія: Курс лекцій* / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 133; Шевченко Н. В. *Козельський Яків Павлович (1729 – після 1795)* / Н. В. Шевченко // *Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – С. 433–434.

²³ Путро А. И. *Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в.: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития* / А. И. Путро. – К., 1988. – С. 122.

засвідчує потребу краю у такому закладі і відповідно попит населення на якісну освіту, його бажання мати власний науково-освітній центр.

Все це стає підґрунтям для комплексного українознавчого дослідження, зумовлюючи появу нової, українознавчої енциклопедії. Таким твором стала видана у Санкт-Петербурзі 1798 р. російськомовна праця Я. М. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях», яка стала однією з основоположних (поруч з «Енеїдою» І. Котляревського) для всього українського відродження. Її автор, що сам походив із середовища козацької старшини (був онуком Генерального підскарбія Якова Марковича-старшого, автора унікальної історіографічної пам'ятки — щоденника²⁴), відобразив у своїй праці основу світогляду тогочасної української аристократії, її бачення сучасного і минулого, а також місця України в історії. За характеристикою відомого вітчизняного історика проф. В. Г. Сарбея, науково-творча праця Я. М. Марковича стала закономірною, зумовленою потребами суспільного розвитку Лівобережної України в переломний період її державницької долі, відповіддю на посилення колонізаторської політики царизму²⁵.

Не викликає особливого подиву й місце видання цієї праці. Адже Петербург в останні десятиліття XVIII ст. перетворився на найбільший культурно-просвітницький осередок українства, де в пошуках кар'єрного зростання зосереджує чимало вихідців з України: О. Безбородько, Є. Граб'янка, В. Рубан та інші. Саме останній став ініціатором видання низки оглядових географічно-статистичних та історичних праць про Україну, що стали своєрідними попередниками узагальнюючої праці Я. Марковича.

Як для досить фундаментальної, енциклопедичної праці, «Записки..» Я. Марковича були написані досить швидко. Як зазначено в одному з листів до матері, ще влітку 1797 р. Яків повідомляв, що працює над книгою, яку прагне присвятити відомому

²⁴ Сарбей В. Г. *Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях»* / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 58.

²⁵ Сарбей В. Г. *Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях»* // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 60.

своїми проукраїнськими настроями сенаторові Д. Трощинському, а вже в січні 1798 р. книжка вийшла з друку²⁶.

Структурно нова праця, яка, на думку автора, не мала бути відображенням «ні пензлем історика чи фізика»²⁷, містила шість основних розділів, що охоплювали весь доступний авторові масив інформації про Україну. Так, перший розділ — «Историческое изображение страны, называемой нынче Малой Россией, с древних времен до первого на десять века» був присвячений історії України з найдавніших часів до доби Ярослава Мудрого включно. Саме в цей час, на думку автора, формується руська народність, предками якої були скіфи, сармати та слов'яни. В цьому розділі вперше у вітчизняній традиції використовувалися археологічні матеріали, а також «Повість временних літ» Нестора, «Синописис» і праці попередників — М. Щербатова, М. Ломоносова та ін. Хоча цей розділ більше наближений до власне історичної книги, а не енциклопедії, проте в комплексі з іншими він лише підкреслює енциклопедичну суть роботи.

Другий історичний розділ — «Взгляд на прежнее и нынешнее гражданское устройство Малороссии», на відміну від попереднього, містив не лише історичну інформацію, а й низку узагальнень з інших дисциплін: права, філософії, географії. Визначаючи різні історичні періоди історії України — Князівський, Литовсько-Польський, Козацький, автор доповнює їх інформацією про походження ряду термінів, зокрема «Малоросія» (яку виводить з Литовської доби як протиположність «Великій Росії»), «Україна» (як землі, яку виділив козакам король Стефан Баторій) та багатьох інших. Визначаючи поділ українського суспільства на класи — дворян, міщан, козаків та мужиків, він дає їм визначення й характеристики²⁸. Саме такі доповнення до історичної лінії підкреслюють енциклопедичну суть праці Я. Марковича. Цей розділ містив також статистичну інформацію про тогочасне населення України, чисельність якого

²⁶ Лазаревский А. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии* / А. М. Лазаревский. — К., 1895. — С. 87.

²⁷ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* / А. М. Лазаревский // Киевская старина. — 1884. — № 12. — С. 362.

²⁸ Маркович Я. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях* / Я. Маркович. — СПб., 1898. — Ч. 1. — С. 37–39.

оцінювалася у межах трьох мільйонів осіб. Згадувалися й національні меншини — євреї, греки, вірмени, німці, цигани та їхній правовий статус й основні заняття. Як зауважував В. Сарбей, у праці серед національних меншин не згадуються росіяни, а їхню присутність на території Малоросії зафіксовано під термінами «старообрядці» та «розкольники»²⁹. Цей факт яскраво висвітлює характерний для тогочасної світоглядної моделі поділ на «своїх» та «чужих» саме за релігійною належністю, де відповідно православних росіян не розглядають чимось окремим від українців.

На відміну від двох попередніх, третій розділ — «Общее физическое описание Малороссии» містить передусім інформацію про географію та природні умови краю. Зокрема, автор виділяє три зони — північну, південну і середню, визначаючи їхні межі і кордони. Термін «Україна» він відноситься тільки до південної зони, що розташована між Острогом, Дніпром і Ворсклою. Її він називає також «Поле», або «Степ», а населення відповідно — «українцями», «польовиками», або «степовиками». Окрім цієї інформації, третій розділ містить опис клімату України, її земель, річок, лісів, промислів. Головним заняттям українців автор однозначно називає землеробство, хоча не оминає увагою й скотарство, мисливство, рибальство тощо. При цьому в поетичному стилі зображує природні багатства всіх трьох зон, їхню красу та особливості.

Логічним продовженням третьої частини твору був четвертий розділ, де Я. Маркович дав етнографічну характеристику українців, прив'язуючи її до попередніх природно-кліматичних зон. Саме в цьому розділі проявляється світогляд автора, який не обмежується висвітленням особливостей тієї чи іншої етнічної групи населення України, а й намагається дати філософське обґрунтування появи цих особливостей. Спираючись на праці Монтеск'є, Гердера, Бюффона та інших філософів, згадки про українців у працях іноземців, Я. Маркович не лише пов'язував національні особливості українців з умовами їхнього проживання, а й прагнув з'ясувати зв'язок мовних особливостей з природою краю. При цьому автор наділяв українців майже всіма позитивними характеристиками: поважністю,

²⁹ Сарбей В. Г. *Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях»* // Укр. іст. журн. — 1999. — № 2. — С. 21.

відкритістю, мужністю, хоробрістю, сміливістю, великодушністю, безкорисливістю, моторністю, лагідністю й добротою³⁰. Також він наголошував на споконвічній прив'язаності українців до своєї землі, прагненні до утримування її у порядку. За таких умов, на його думку, українці ні в якому разі не могли бути ні кочовиками, ні варварами. Найкращими з усіх жителів Малоросії, за версією Я. Марковича, були жителі саме середньої смуги, поміркованіші, аніж степовики, й прудкіші, аніж литвини³¹.

П'ятий розділ роботи — «Малороссийская гидрография, или Описание историческое и физическое примечательных рек, текущих в Малороссии» містить інформацію щодо всіх відомих авторові річок, починаючи від головної Дніпра з Києвом та уславленого Сагайдачним острова Хортиця на Нижньому Подніпров'ї й закінчуючи маленькою річкою Реть, на якій стоїть місто Кролевець. Саме цей розділ структурно найбільш наближений до сучасного уявлення про енциклопедії, хоча містить назви не за алфавітом, а за величиною річок. У ньому не тільки міститься назва річки, а й надається інформація про її географічне розташування й певні історичні чи географічні особливості, з нею пов'язані. Близький до п'ятого за змістом і структурою є шостий розділ — «Исчисление минералов, открытых до сего времени в Малороссии», в якому міститься інформація про природні копалини в Україні, частину з яких виявив і сам автор під час геологічних розвідок. Зокрема, він згадує глини, піски, вапняки, каміння, руди, солі.

Загалом перша частина «Записок..» є невеликим за обсягом виданням — вона складається всього зі 111-ти сторінок, з яких лише 99 є основним текстом. Однак за своїм змістом і значенням ця праця перевищила значно більші за обсягом видання, які створили не лише сучасники, а й найближчі нащадки. Незважаючи на значну історіографічну базу вивчення біографії автора та самої праці, на сьогодні нез'ясованими лишається чимало питань, пов'язаних з нею. Зокрема достеменно невідомо, якими саме джерелами користувався Я. Маркович при написанні такої складної праці. Дослідники

³⁰ Калакура Я. С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. — С. 161.

³¹ Маркович Я. *Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях*. — Ч. 1. — С. 55.

називають серед вірогідних джерел історичні твори Плутарха, Геродота, Нестора Літописця, «Синопис», імовірно «Історію Русів», «Російську історію» М. Щербатова, «Давню Російську історію» М. Ломоносова, праці Леклерка, Пуффендорфа; географічні словники Полуніна і Міллера, Стрийковського, Шерера, Коховського, Фріде та ін.³² На філософське підґрунтя роботи помітний вплив справили праця Й.-Г. Гердера «Ідеї до філософії історії людства», праці Ш.-Л. де Монтеск'є, інших філософів доби Просвітництва.

Але при цьому праця просякнута безмежною любов'ю до України, її населення й історії, що відзначають всі подальші дослідники. Вони також неодноразово наголошували на енциклопедичній сутності «Записок...», виходячи не лише з обсягу розглянутого матеріалу й структури його подання, а й спроб автора відсторонитися від однобічності висвітлення інформації, прагнення всебічно оглянути всі ті сфери, що так чи інакше пов'язані з Україною³³. О. Лазаревський, зокрема, наводив список джерел, з якими, на його думку, працював Я. Маркович при підготовці «Записок...», котрий містить близько 20 назв³⁴. Це засвідчує ту скрупульозність, яку проявив дослідник при підготовці двох томів власної українознавчої енциклопедії. На жаль, запланована друга частина твору так і не була реалізована через самогубство автора.

Біографія автора «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» є предметом дослідження вчених. Як уже зазначалося, походив майбутній енциклопедист з колишньої козацької старшини — був прямим нащадком Генерального підскарб'я Якова Марковича-старшого. Народився він 1776 р. в останній козацькій столиці — Глухові, де і здобув початкову освіту в одному з приватних навчальних закладів.

Після цього Якова, як раніше і його батька, було перевезено до Москви, причиною чого, окрім прагнення родини надати йому

³² Сарбей В. Г. *Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях»* // Укр. іст. журн. — 1999. — № 2. — С. 16.

³³ Калакура Я. С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. — С. 161; Сарбей В. Г. *Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях»* // Укр. іст. журн. — 1999. — № 2. — С. 17.

³⁴ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // Киевская старина. — 1884. — № 12. — С. 359.

можливості для кар'єри, була важка хвороба, вилікувати яку в Україні не могли. Саме про успішне лікування сповіщає матір Я. Марковича сусід М. Ключанівський, що опікувався юнаком. Далі Яків продовжив навчання у Москві, в пансіоні Московського університету, який закінчив 1792 р. зі срібною медаллю. Успішне навчання підштовхує юнака до творчої діяльності, що спершу наштовхнулося на нерозуміння родини. 1795 р. Я. Маркович повертається в Україну, де знайомиться з колекціонером українських старожитностей А. І. Чепую (бл. 1760 – бл. 1822). Ця зустріч, на думку О. Лазаревського, дала поштовх до того, що Яків почав збирати старовинні документи з історії України. Ймовірно, Адріан Чепа передав молодому, талановитому юнакові всю свою колекцію документів, сподіваючись, що той напише історію України³⁵.

Однак 1796 р. Яків Маркович поступив на військову службу рядовим імператорської гвардії. Втім військова кар'єра виявилася нетривалою. Через зміни в статуті гвардії, які запровадив Павло І, Я. Маркович пішов у відставку вже наприкінці того ж року. Спонукало юнака до цього кроку й загострення старої хвороби. У червні 1797 р. завдяки підтримці впливових земляків – сенатора Г. Трощинського і графа О. Безбородька Яків Маркович поступив на службу перекладачем до Колегії закордонних справ. Саме тоді він і розпочав роботу над своєю найвідомішою працею, яку хотів присвятити Г. Трощинському. Перебуваючи в матеріальній скруті, він звернувся по допомогу до матері, яка фактично й профінансувала вихід майбутньої українознавчої енциклопедії. 1798 р. Я. Маркович здійснив експедицію в Україну, результати якої були важливим джерелом для опису природних умов краю, ставши основою шостого розділу книжки. Навіть після видання першого тому праці він і далі збирав матеріал, як документальний, так і практичний, для продовження роботи над другим томом «Записок...»³⁶.

Однак грандіозні плани талановитого автора так і не були реалізовані. О. Лазаревський пояснював це браком у молодого

³⁵ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 353–357.

³⁶ Лазаревский А. *Прежние изыскатели малорусской старины* // Киевская старина. – 1884. – № 12. – С. 378.

дослідника сили волі: він надто піддався звабам молодості — гулянкам з друзями, які швидко вичерпали його скромний бюджет. Постійні вимоги кредиторів не давали можливості повноцінно працювати над «Записками...», робота над якими практично припинилася. Останні роки життя він провів у боргах, неодноразово думаючи про самогубство. Його борги неухильно накопичувалися, сягнувши величезної як на той час суми у 3000 руб. Не маючи можливості сплатити борги, 30 січня 1804 р. Яків Маркович застрелився³⁷. Так трагічно обірвалося життя талановитого автора, історика, енциклопедиста, чия праця стала одним із символів національного відродження початку ХІХ ст. поруч з «Енеїдою» І. Котляревського та «Історією Русів».

Значущість «Записок о Малороссии, ее жителей и произведениях» для української культури, і власне для української енциклопедистики, важко переоцінити. Адже ця праця, попри її незначний обсяг, охопила чимало питань, пов'язаних з Україною: її історію, географію, соціальну стратифікацію населення та багато інших питань. Вона по суті підсумувала всі відомості про регіон, які були в науковому обігу на рубежі сторіч, доповнені особистими дослідженнями автора. Написана в дусі просвітництва, праця Я. Марковича відзначається критичним ставленням до джерел, науковим підходом з виділенням головних проблем та аргументацією власних тверджень, що підвищує її науковий характер і наближує до найкращих тогочасних краєзнавчих енциклопедій світу³⁸. А використання у дослідженні етнографічних, історичних, філологічних та інших матеріалів по суті робить Я. Марковича одним із засновників українознавства як науки³⁹.

Подальший розвиток енциклопедистики на території України припадає на середину ХІХ ст., й передумовою для цього стає відкриття 1805 р. Харківського університету й особливо Університету Святого Володимира у Києві 1834 р. Саме цей навчальний заклад досить швидко став осередком української освіти

³⁷ Там само. — С. 385.

³⁸ Калакура Я. С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. — С. 161.

³⁹ *Українська культура: Курс лекцій / За ред. Д. Антоновича*. — К.: Либідь, 1993. — С. 26.

та науки, як загальної, так і національної. Заснований для протидії польській культурі на Правобережній Україні, університет з часом набув статусу регіонального центру, де працювали відомі українські та російські спеціалісти.

Одним із них став уродженець В'ятської губернії, російський та український правознавець Костянтин Олексійович Неволін (1806–1855). Після закінчення 1828 р. Московської духовної академії його прийняли на службу у II відділення Власної Його Імператорської Величності Канцелярії, де він брав участь у кодифікації законодавства й водночас вивчав курс правознавства під керівництвом проф. М. А. Балудянського. У 1829–1832 рр. він вивчав юридичні науки в Берлінському університеті під керівництвом славетного німецького правознавця Фрідріха-Карла фон Савіні (1779–1861). Після повернення знову працював у імператорській канцелярії. 1834 р. К. О. Неволін склав іспити на докторський ступінь та захистив дисертацію «Про філософію законодавства у давніх», здобувши ступінь доктора правознавства. 1836 р. його затвердили ординарним професором кафедри енциклопедії правознавства Університету Святого Володимира⁴⁰. Після смерті ректора Циха К. Неволіна 4 травня 1837 р. обрали новим ректором університету і далі двічі переобирали на цю посаду, яку він займав до 2 лютого 1843 р.⁴¹

Саме працюючи в Києві, К. Неволін зміг підготувати до друку та випустити першу в Російській імперії галузеву енциклопедію європейського зразка – «Энциклопедию законоведения», що складалася з двох томів. Так, перший її том побачив світ 12 жовтня 1839 р., другий – 15 травня 1840 р. в університетській друкарні (перевидана 1997 р. в Санкт-Петербурзі). Вихід цієї книжки викликав підвищену увагу спеціалістів не лише в Києві, а й у столицях імперії – Петербурзі й Москві. Адже за змістовим

⁴⁰ Шмоткін О. В. *Неволін Костянтин Олексійович* / О. В. Шмоткін // Юридична енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4: Н–П. – С. 111.

⁴¹ *Ректори Київського університету. 1834–2006* / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка; [В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська, І. І. Тіщенко, Л. В. Шевченко]. – К.: Либідь, 2006. – С. 65.

наповненням вона перевищувала всі вітчизняні та зарубіжні правові енциклопедії, а щодо обсягу, то лишається найбільшою й до сьогодні. Ця праця містила в собі не лише значний фактичний матеріал, а й питання, котрі не втратили актуальності й на початку XXI ст.: про закони історичного розвитку суспільства та права; про ступені і форми розвитку держави; про ставлення необхідності до свободи; про форми права; про умови кодифікації; про відношення теорії до практики та багато інших. У своєму тлумаченні енциклопедичного законодавства К. Неволін виходив з того, що курс енциклопедії має подолати вузькопредметну орієнтацію через системне викладення всього складу науки законів, що дозволить показати законодавство у всій цілісності й безперервності його розвитку. Попри низку недоліків, що особливо помітні на сьогодні, ця праця стала підручником для багатьох поколінь вітчизняних юристів. Ба більше незважаючи на понад 170 років, що минули з часу її появи, вона зберігає своє значення як ґрунтовний і повний виклад системи філософії права та історії законодавства різних народів⁴².

Незважаючи на те, що «Енциклопедію законодавства» написав росіянин російською мовою, проте її також певною мірою можна віднести до української енциклопедистики. Адже той факт, що її було видано в Києві, підкріплюється значенням, яке вона мала для сучасників. Незважаючи на вузьку правову спеціалізацію, ця праця визначила зразки і моделі, за якими і далі мала розвиватися не лише юриспруденція, а й інші науки. Енциклопедія К. Неволіна довела українським ученим, що підготовка та видання такої солідної енциклопедичної праці можливі не лише в двох столицях імперії – Санкт-Петербурзі чи Москві, а й у провінційних регіональних центрах, якими були на той час Київ та Харків – головні осередки української науки. Ба більше, саме «Енциклопедія» К. Неволіна активізувала роботу й над іншими енциклопедіями в Російській імперії, потреба в яких ставала дедалі нагальнішою. Українські землі й українська тематика, енциклопедичні відомості про які на той час практично вичерпувалися «Записками...» Я. Марковича, також не становили винятку.

⁴² Шмоткін О. В. *Неволін Костянтин Олексійович* // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 4. – С. 111.

Розвиток науки й освіти в Російській імперії у другій половині XIX ст. сприяв не лише піднесенню загального рівня освіченості населення країни і її прогресові, а й зумовив пришвидшений розвиток культурно-освітніх закладів. Незважаючи на появу нових університетів, гімназій і початкових шкіл, особливо після освітніх реформ 1864 та 1871 рр., відносна кількість освічених чи навіть елементарно письменних осіб залишалася ще низькою. Інтелігенція, що в цей час набуває чимраз більшої суспільної та політичної ваги, як і буржуазія, що потребувала кваліфікованої робочої сили, були занепокоєні таким станом речей і різними методами прагнули хоча б частково виправити ситуацію. Збільшення мережі навчальних закладів для населення, видання просвітницької та освітньої літератури — все це мало сприяти зростанню інтелектуального рівня суспільства імперії загалом. Іншим засобом піднесення рівня освіченості населення став друк літератури, що мала стимулювати самопідготовку тих громадян, які прагнули здобути додаткові знання, однак не мали можливості (передусім матеріальної) для повноцінного навчання у середніх та вищих навчальних закладах. Однак кількість літератури, доступної широкому загалу, була незначна, адже її публікація не приносила прибутків. Лише діяльність меценатів, які власним коштом підтримували публікацію просвітницької літератури для широких верств населення, не дозволяла цій галузі остаточно занепасти.

Одним з таких меценатів, чия діяльність виявилася тісно пов'язаною зі становленням української енциклопедистики, став відомий російський книговидавець І. Ситін, у чийх друкарнях, починаючи з 90-х років XIX ст., продукувало багато дешевих підручників, дитячих книжок, творів російської та світової класики, журналів і газет. Одним з основних напрямків його видавничої діяльності стала й публікація енциклопедичних видань. Зокрема, він видав «Військову енциклопедію», «Дитячу енциклопедію» і «Народну енциклопедію наукових та прикладних знань»⁴³. Саме з останньою і пов'язується чергова спроба створення великого енциклопедичного видання в російській Україні.

⁴³ Сытин Иван Дмитриевич. Крупнейший отечественный издатель // Вестник Замоскворечья [Електронний ресурс] // <http://www.zamos.ru/dossier/s/4271/>

Ініціатива створення великої просвітницької енциклопедії виникла в середовищі «Харківського товариства поширення в народі грамотності», що зорганізувалося 1869 р. за ініціативи видатного вченого, професора Харківського університету М. Бекетова. Це була одна з багатьох аналогічних громадсько-просвітницьких організацій, які відкривали представники інтелігенції в різних регіонах. Такі товариства мали на меті підвищити рівень грамотності та загальної освіти населення й діяли винятково у сфері культури та освіти, жодним чином не протиставляючи себе режиму і якнайбільше ухиляючись від політики взагалі. Виникло воно 24 березня 1869 р. як перша аналогічна громадсько-просвітницька організація, що розпочала свою діяльність у руслі українофілів другої половини XIX ст., котрі вважали своїм завданням просвітити народ, сприяти поширенню грамотності та початкових корисних знань⁴⁴. До Харківського товариства впродовж його існування входило близько 800 осіб, зокрема Д. Багалій, О. Єфименко, В. Данилевський, М. Сумцов, С. Русова, Г. Хоткевич та ін.

Діяльність Товариства зосереджувалася саме навколо поширення та популяризації знань: відкриття початкових народних училищ різного типу, в яких прагнули поєднати навчальну, виховну, санітарно-профілактичну й інші сфери культурно-освітньої діяльності, актуальні для тогочасного суспільства⁴⁵. Не меншу увагу члени Товариства приділяли й індивідуальній позакласній освіті, її основі — книжці. Книговидавництво стало другою за важливістю роботою, яку здійснили члени Харківського товариства впродовж його існування.

Організація видавничої справи була складним завданням не лише з організаційного погляду, а й з огляду на потребу враховувати погляди видавців, меценатів і авторів. Більша частина членів Товариства була національно свідомою, проте в Російській імперії і далі був чинний Емський циркуляр, що забороняв книгодрукування

⁴⁴ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869?1909. — М., 1911. — С. 257.

⁴⁵ Пальченкова В. М. *Діяльність української інтелігенції в Харківському товаристві поширення в народі грамотності* / В. М. Пальченкова [Електронний ресурс] // <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/5/Palchenkova.pdf>

українською. За таких умов переважну більшість навчальної літератури видавали російською⁴⁶. Отже, 31 березня 1891 р. на загальних зборах Товариства за ініціативи С. Ф. Русової було вирішено розпочати видання «дешевих книжок для народу». Головою новоствореного видавничого комітету став відомий український історик, ректор Харківського університету Д. І. Багалій, який очолював його протягом 12 років. Дійсними членами видавничого комітету було обрано: О. Я. Єфименко — першу жінку — професора історії; М. Ф. Сумцова — професора Харківського університету, видатного українського фольклориста, літературознавця й етнографа; Г. М. Хоткевича — письменника, актора, мистецтвознавця, режисера. Згодом до видавничого комітету також увійшли М. Міхновський та поетеса Х. Алчевська⁴⁷. Комітет підготував до друку низку як російськомовних, так і україномовних книжок, однак більшість останніх не пропустила цензура.

Саме таке неприйняття російською владою і державною цензурою україномовних текстів і зумовило ту обставину, що найґрунтовніше видання, яке підготували харківські вчені за ініціативи Товариства — «Народна енциклопедія наукових та прикладних знань», готували впродовж 1910—1912 рр. та опублікували в Москві російською мовою. Іншою причиною російської мови цієї енциклопедії був незадовільний рівень української наукової мови й, відповідно, небажання вітчизняних учених, які, попри українське походження, більше ототожнювали себе з російською інтелігенцією, писати «безперспективною» українською мовою. Отже, члени харківського Товариства за ініціативи В. Данилевського ухвалили рішення щодо створення великої російськомовної праці енциклопедичного

⁴⁶ Див. докладніше: Савченко Ф. *Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр.* / Федір Савченко. — Х. — К.: ДВУ, 1930. — XIV, 415 с.; *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914)*: Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — LXII; 810 с.: іл.

⁴⁷ Русова С. *Мої спомини. 1879—1915* // За сто літ. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 170.

формату, яка б поширювалася не лише у Малоросії, а й по всій імперії⁴⁸.

До роботи над енциклопедією було залучено близько 150 вчених, письменників, громадських діячів з різних наукових галузей та суспільних організацій. Більшість з них були представниками «Харківського товариства поширення в народі грамотності» та вченими Харківського університету, однак були залучені автори і з інших міст та наукових установ⁴⁹. Ключовим було питання фінансування проекту, і не лише забезпечення хоча б мінімального гонорару авторам (більшість з них були ентузіастами й не вимагали грошей), а й передусім організація друкування матеріалу. Єдиним реальним шляхом розв'язання проблеми було залучення меценатських коштів, що виявилось не такою складною справою. Головним меценатом, що «спеціалізувався» саме на підтримці видання наукової й популярної літератури, став відомий російський підприємець, просвітній діяч, власник великого книговидавництва Іван Дмитрович Ситін (1851–1934).

Постать І. Ситіна є знаковою для російської (і української) енциклопедистики зламу ХІХ–ХХ ст. Саме він став головним видавцем науково-освітньої літератури в країні, що не лише відповідала всім критеріям та ключовим потребам сучасності, а й була доступна для широкого загалу. Окрім багатьох підручників, періодичних видань, наукових збірок, він видавав три великі енциклопедії – «Дитячу енциклопедію» 1913 р., «Військову енциклопедію» (1911–1915 рр.) у 18-ти томах (через події Першої світової війни проект не завершений) та «Народну енциклопедію наукових та прикладних знань». Енциклопедичне значення мали й видані «Товариществом И. Д. Сытина и К^о» тематичні збірки, а саме: «Три века: Россия от Смуты до нашего времени» (1912 р.); «Великая реформа: Российское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем (19 февраля 1861 – 1911 гг.)» (1911 р.); «Отечественная война и русское общество 1812–1912 гг.» (1911 р.). На початку

⁴⁸ Маринжа Л. В. Я. Данилевський: Учений безмежних уподобань // Здоров'я України. – 2011. – № 15-16 (268-269). – С. 66.

⁴⁹ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. – М., 1911. – С. 257.

діяльності він видавав також своєрідні «предтечі» енциклопедій – ілюстровані календарі ⁵⁰.

Маючи значні прибутки, І. Ситін підтримував не лише авторів, а й цілі науково-видавничі проекти, на зразок проекту видання «Народної енциклопедії». Використовуючи комерційний бік справи лише як засіб поліпшення результатів та здешевлення продукції, він намагався зробити літературу доступною широкому загалу читачів. Видання енциклопедії, ініційоване Харківським товариством, відповідало проектам І. Ситіна, оскільки передбачало підвищення загального рівня освіти населення. Власне енциклопедія, як було зазначено в передмові до неї проф. В. Я. Данилевського, складалася з систематично згрупованих окремих коротких статей наукового та прикладного змісту. Вона була зорієнтована на широке коло читачів, переважно старшого віку, які здобули лише початкову освіту, але прагнули до самоосвіти ⁵¹.

Результатом копіткої праці науковців й усіх авторів енциклопедії, організаторів проекту та книговидавців стало створення 14-томного видання «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань», побудованої за тематичним принципом. Маючи суто науковий характер, вона була написана зрозумілою мовою, що значною мірою сприяло зростанню інтересу до видання серед широкого загалу. Так, перший том, що складався з двох частин, був присвячений фізико-математичним наукам, зокрема, перша частина – математиці (370 с. з ілюстраціями), друга – фізиці та хімії (324 с. з ілюстраціями). У другому томі (також у двох частинах) висвітлювалися питання природознавства (зоологія, ботаніка, мінералогія, геологія, палеонтологія – відповідно 368 і 332 сторінок з ілюстраціями). Головним редактором тому був В. М. Арнольд ⁵². Третій том енциклопедії (також дві частини) містив інформацію з технічних

⁵⁰ І. Д. Сытин – издатель, просветитель, меценат [Електронний ресурс] // <http://old.library.tversu.ru/exgibits3.htm>

⁵¹ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 1–14 / [с предисл. проф. В. Я. Данилевского]; Харьковское общество распространения в народе грамотности. – М.: Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1910–1912 [Електронний ресурс] // <http://pskovlib.ru/info/virt/sytin.php>

⁵² Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – Т. II. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 700 с.

дисциплін (головний редактор Н. Бураков; 386 с.); четвертий — з сільського господарства (перша частина — скотарство; друга — землеробство; упорядники Ф. А. Березов, В. Е. Брунст, А. А. Голубаєв); п'ятий (788 с. з ілюстраціями) — медицини (автором багатьох статей виступав керівник проекту енциклопедії проф. В. Я. Данилевський); шостий том (830 с. з ілюстраціями) був антропологічно-географічний. Він містив такі розділи, як «Фізична географія», «Метеорологія», «Географія Росії» та ін.⁵³

Одним з найсильніших та найпопулярніших серед населення і фахівців став сьомий том, присвячений усьому комплексу питань мовознавства та історії літератури. Зокрема, він містив такі розділи, як «Мовознавство», «Мова та мови», «Історія російської мови», «Історія західної літератури», «Історія російської літератури», «Історія малоросійської [української] літератури»⁵⁴. Восьмий том (також з двох частин) був історичний і містив статті як з історії Російської імперії, так і з усесвітньої історії. Декілька статей у ньому авторства Д. І. Багалія присвячені історії України⁵⁵. Не менш змістовним, хоча й не таким популярним серед широкого читацького загалу, був дев'ятий том, присвячений проблемам філософії та педагогіки, зацікавленість у яких проявляли лише спеціалісти. Також вузькоспеціалізованим виявився й десятий том, в якому висвітлювалися історія та особливості організації народної освіти в Російській імперії⁵⁶.

Значним за обсягом та змістом матеріалу став одинадцятий том, також у двох частинах. У ньому містився масив інформації, присвячений юриспруденції: виникнення права, його джерела, збірники законів у Росії, правовідносини та їхні складники, приватне

⁵³ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковск. общ-во распр. в народе грамотности. — М., 1910. — Т. VI: Антрополого-географический: (1-й полутом) / При участии проф. А. Н. Краснова, Д. К. Педаева, прив.-доц. А. М. Покровского. — 387 с.

⁵⁴ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — М., 1911. — Т. VII. — 612 с.

⁵⁵ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — М., 1912. — Т. VIII. — 868 с.

⁵⁶ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — М., 1911. — Т. X. — 351 с.

й публічне право, кримінальне право, адміністративне право, цивільне право, міжнародне право. Приділяли в ньому також увагу питанням судочинства, відносинам церкви та держави, системі покарань. Окремим підрозділом тому стали соціологія та суспільно-правові принципи діяльності Державної Думи⁵⁷. Дванадцятий том було присвячено питанням політекономії, і він містив інформацію з таких напрямків, як: власне політична економія, сільськогосподарська економіка, фінансова наука, статистика⁵⁸. Докладніше проблеми економіки висвітлювали два наступні томи — тринадцятий і чотирнадцятий, присвячені переважно народногосподарській політиці.

Загальний обсяг «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний» (21 том) налічував 500 друкованих аркушів. Книговидавець І. Ситін вклав у проект 100 тисяч рублів — величезну як на той час суму⁵⁹.

Нововидана енциклопедія завдяки своїй структурі та змісту швидко завоювала свого читача, здобувши популярність не лише в науковому середовищі, а й серед звичайних людей, котрі просто прагнули підвищити свій рівень знань. Її відносна дешевизна також відіграла неабияку роль — енциклопедію та її окремі томи придбала більшість бібліотек і Народних домів по всій імперії. Тривалий час вона залишалася єдиною комплексною науковою працею енциклопедичного формату в Росії, конкуренцію якій в енциклопедичному середовищі могли скласти лише тлумачні словники.

Серед осіб, які ініціювали й безпосередньо виконували проект «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний», слід насамперед згадати її ініціатора й головного редактора професора Василя Яковича Данилевського (1852—1939). Він став своєрідним центром, навколо якого гуртувався увесь авторський колектив, й саме він визначав основні напрямки роботи над енциклопедією.

⁵⁷ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — М., 1911. — Т. XI: Полутома 1—2 / Предисл.: А. Н. Фатеев. — 754 с.

⁵⁸ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — М., 1911. — Т. XII. — 407 с.

⁵⁹ Кулиев С. *Из истории создания универсальных энциклопедий* [Електронний ресурс] // <http://jurnal.org/articles/2009/fill33.html>

Народився Василь Якович 1 січня 1852 р. в Харкові, однак невдовзі його родина переїхала до Казані. Там 1868 р. він закінчив гімназію з золотою медаллю, а 1869 р. вступив на фізико-математичний факультет Казанського університету, хоча прагнув займатися медициною. Після повернення сім'ї до Харкова 1872 р. він перевівся на медичний факультет місцевого університету. Однак навчання на фізматі не минуло даремно — В. Данилевський засвоїв низку «точних» дисциплін, що зробило його справжнім енциклопедистом і допомогло у дальшій роботі. Ще в студентські роки він розпочав дослідницьку працю у лабораторіях професорів Ф. В. Тихоновича, І. П. Щолкова та В. Ф. Грубе⁶⁰.

Після захисту дисертації на тему «Дослідження з фізіології головного мозку» В. Я. Данилевський розпочинає роботу в Харківському університеті. До кола його наукових інтересів належали: фізіологія, нейрохірургія, паразитологія, ендокринологія і навіть ветеринарія. Особливу увагу він приділяв також психології, особливо феноменові гіпнозу. Впродовж життя він став автором понад 220 наукових праць, а також посібників та підручників для вищої школи, його лекції користувалися популярністю у студентів завдяки своїй змістовності і цікавості.

Незважаючи на активну наукову та викладацьку діяльність, В. Я. Данилевський не залишався осторонь громадської роботи. Так, 1887–1888 рр. він брав активну участь у створенні Харківської громадської бібліотеки; 1891 р. під його головуванням починає діяти вищезгадане Харківське товариство грамотності, яке він офіційно очолює в 1902–1905 рр. При Товаристві за ініціативи В. Данилевського відкривається безкоштовна народна бібліотека-читальня. Він також ініціював створення безкоштовних бібліотек на робітничих околицях Харкова та в сільській місцевості. Саме в цей час він і очолив роботу з підготовки «Народної енциклопедії». За радянського режиму В. Данилевський був членом вченої ради Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР і членом Наукового комітету Наркомату освіти УСРР; 1926 р. його обрали дійсним членом Української академії наук (УАН). За ініціативи

⁶⁰ Маринжа Л. В. Я. Данилевський. Учений безмежних уподобань / Л. Маринжа // Здоров'я України. — 2011. — № 15-16 (268-269). — С. 66.

В. Данилевського 1926 р. в Харкові було відкрито Органо-терапевтичний інститут (нині — Харківський науково-дослідний інститут ендокринології і хімії гормонів), першим директором якого він став і в якому працював до кінця життя 1939 р.⁶¹ На початку 1930-х рр. і відомого ученого, й інститут, який він очолював, залучили до виконання проекту «Української Радянської Енциклопедії» М. Скрипника (так званої «УРЕ-1»)⁶².

Отже, завдяки подвижницькій праці В. Данилевського й кола його однодумців напередодні Першої світової війни було підготовлено й опубліковано багатотомну «Народную энциклопедию научных и прикладных знаний».

Однак видана на початку ХХ ст. «Народна енциклопедія» не змогла здобути пріоритетного місця в середовищі загально-імперських довідково-енциклопедичних видань. Її основним конкурентом був «Енциклопедичний словник» видання Брокгауза та Ефрона, що вийшов 1890—1907 рр. Це видання, засновниками якого були німецький книговидавець Ф. А. Брокгауз з м. Лейпцига та його російський колега І. А. Ефрон із Санкт-Петербурга. Спочатку вони планували видати переклад німецького словника видавництва Брокгауза «Conversations-Lexicon», однак видання перших томів перекреслило цю ідею. Німецький оригінал не відповідав ані вимогам сучасності, ані потребам власне російського суспільства. Через це було вирішено створити новий, власний енциклопедичний словник, який зможе охопити всі галузі науки, які існували на той час, і стане новою, власне російською енциклопедією. Для цього було засновано редакційну колегію, яку очолив професор Іван Юхимович Андреевський (1831—1891), російський юрист, ректор Санкт-Петербурзького університету (1883—1887), під чиїм керівництвом вийшли перші вісім томів. Саме в цих томах і містилися головно переклади з німецького словника. Однак завдяки саме І. Ю. Андреевському «Енциклопедичний словник» відразу почав відрізнятися від німецького зразка. Сам професор, керуючи гуманітарним напрямком, намагався перетворити його на російську

⁶¹ *Національна Академія наук України: Персональний склад / Уклад.: В. М. Палій, Ю. О. Храмов. — К.: Фенікс, 1998. — С. 27, 197.*

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 15 зв.

енциклопедію, додаючи статті російських (зокрема і українських) авторів та вносячи авторські правки в переклади. Однак смерть 1891 р. перервала його роботу над словником, яку сам Іван Юхимович вважав вершиною свого творчого наукового шляху.

Після смерті І. Ю. Андреевського редакційну колегію очолили професор К. К. Арсеньев та заслужений професор Ф. Х. Петрушевський, які залучили до роботи нових авторів із середовища відомих науковців, суспільно-політичних діячів ліберального напрямку і навіть легальних марксистів. Редакційні відділи очолили відомі російські вчені: С. О. Венгеров – відділ історії літератури; проф. О. І. Воєйков – відділ географії; проф. М. І. Кареев – відділ історії; академік О. О. Ковалевський та проф. В. Т. Шевяков – відділ біологічних наук; проф. Д. І. Менделєєв – відділ хіміко-технічний та фабрично-заводський; проф. О. В. Советов – відділ сільського господарства; Володимир Соловйов – відділ філософії; проф. М. Ф. Соловйов – відділ музики та А. І. Сомов – відділ мистецтв⁶³. В роботі над статтями до «Енциклопедичного словника» взяли участь також відомі українські вчені, зокрема історик, майбутній академік УАН Д. І. Багалій; юрист М. І. Брун; історик, майбутній академік УАН М. П. Василенко; соціолог М. М. Ковалевський; філолог та сходознавець, майбутній академік УАН А. Ю. Кримський, медик і психолог М. М. Ланге; економіст М. І. Туган-Барановський, письменник, поет і літературознавець І. Я. Франко та інші. Всіх цих науковців, відомих і популярних на своїй батьківщині, запросили до авторства видавнича рада, і їх перу належить низка статей з української тематики та історії українських земель.

Всього «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона налічував 82 основні та чотири додаткові томи і в своїй тематиці не залишав поза увагою жодної з відомих на той час наукових сфер, містив дуже багато понятійних та біографічних статей, значна частина яких не втратила актуальності й до сьогодні⁶⁴.

⁶³ *Энциклопедический словарь* / Под ред. И. Е. Андреевского. – СПб.: Семеновская типолитография [И. А. Ефрона], 1890. – Т. 1.

⁶⁴ Пархоменко О. А. «*Брокгауза и Ефрона Энциклопедический словарь*» / О. А. Пархоменко // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 381.*

Популярність «Енциклопедичного словника» Брокгауза та Ефрона і попит на нього були такі високі, що практично відразу після виходу з друку першого видання розпочалася робота над другим, яке отримало назву «Новий енциклопедичний словник», що мав складатися з 48 томів. Його видання розпочалося 1911 р. за загальної редакції академіка К. К. Арсеньєва. До складу редакційного комітету, як і в попередньому виданні, ввійшли відомі на той час учені: М. М. Ковалевський, В. Д. Кузьмін-Караваєв, В. М. Нечаєв, М. Я. Пергамент, О. С. Посников, І. М. Гревс, М. О. Дьяконов, Ф. Ф. Зелінський, М. І. Карєєв, С. В. Рождественський, М. І. Ростовцев, С. О. Венгеров, Е. Л. Радлов, С. О. Жебельов, Д. І. Ріхтер, В. Т. Шевяков, Б. М. Коялович, В. В. Серафимов, М. О. Гезехус, В. В. Ковалевський, Л. О. Чугаєв, П. А. Земятченський, В. І. Палладін, О. С. Догель, М. М. Римський-Корсаков, В. М. Шимкевич, І. І. Мечников, Ф. Я. Чистович, Г. Я. Клюсс, А. С. Таненбаум, В. А. Мікеладзе, С. О. Цабель, Р. М. Ловягін⁶⁵. Це видання мало охопити те саме коло знань, що і «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона, але в компактнішому та сучасному опрацюванні. Однак через економічну кризу, викликану Першою світовою війною, 1916 р. видання «Нового енциклопедичного словника» було призупинено на 29 томі, а потім і зовсім припинено.

Як і в першому виданні, у роботі над українською тематикою брали участь також відомі українські громадсько-політичні діячі та науковці. Зокрема, варто виділити члена редакційної ради, відомого медика І. І. Мечникова, що не лише здійснював редакторську роботу, а й був автором ряду статей зі своєї галузі. Грунтовний огляд історії та сучасності української літератури в статтях до Словника зробив І. Я. Франко, якому також належало авторство біографічних статей про представників української літературної спільноти. Автором ряду статей, що не дублювали попереднє видання, а були по суті результатом нових досліджень, став А. Ю. Кримський. Друкувалися у виданні також статті відомих українських учених М. Василенка, М. Сумцова, І. Лучицького, В. Науменка, М. Бруна, Е. Кивлицького, П. Житецького та інших⁶⁶.

⁶⁵ Новый энциклопедический словарь / Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб., 1911. — Т. 1. — С. 7.

⁶⁶ Там само. — С. 8.

Саме завдяки участі вищеназваних українців у роботі над «Енциклопедичним словником» і «Новим енциклопедичним словником» Брокгауза та Ефрона можна вважати ці видання окремою ланкою української енциклопедистики. Адже завдяки їм було підготовлено й узагальнено значний масив матеріалу, який не лише висвітлював українську проблематику, а й демонстрував тогочасний рівень розвитку української культури та науки, доносив інформацію про них (та вітчизняних учених і культурно-освітніх діячів) до широкого читацького загалу. Впродовж 1890-х – 1920-х років (а часто й пізніше) саме ці словники-енциклопедії, аж до виходу «Большой Советской Энциклопедии» та похідних від неї видань, були головним джерелом довідково-енциклопедичної інформації для населення Російської імперії, а згодом СРСР.

2.2. Енциклопедичний проект

«Украинский народ в его прошлом и настоящем»

«Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона фактично підсумував цілу епоху в українській енциклопедичній справі. Саме ним завершується доба перших, сучасною термінологією «домодерних» енциклопедій, що були головно не так енциклопедіями, як енциклопедичними виданнями. Опубліковані російською мовою, вони не відповідали потребам тогочасного українського суспільства, і передусім української інтелігенції, котра очолювала національно-визвольний та культурницький рух. Тож потребу створити власну українську енциклопедію на зламі XIX–XX ст. усвідомлювала більшість вітчизняних учених та громадських діячів. Однак на шляху до її видання існувала низка перепон, найсуттєвішими з яких були: цензурні заборони на українське друковане слово, проблематичність джерел фінансування, розпорошеність сил потенційних авторів тощо. Саме через це ідею створення української енциклопедії було сформульовано не в Києві чи Харкові, а у столичному Санкт-Петербурзі, де державний контроль був значно ліберальніший.

Власне підготовча робота над першою українською модерною енциклопедією розпочалася у 1909–1911 рр. в середовищі петербурзької української діаспори та колі російських учених, прихильних до української справи. І хоча мовою майбутнього видання знову було визначено російську, сама назва проекту

декларувала його українську спрямованість. Так, майбутнє видання мало називатися «Украинский народ в его прошлом и настоящем», а опублікувати перший том планували в листопаді 1912 р. в Москві, у відомій видавничій компанії – Товариство «Братья А. и И. Гранат и К°»⁶⁷. Перевагу Олександрові й Ігнатієві Наумовичам Гранатам було віддано завдяки їхньому успішному проекту «Настільний енциклопедичний словник Гранат» (шість видань 1891–1903 рр.) й розпочатій 1910 р. публікації сьомого його видання під назвою «Енциклопедичний словник Гранат» («Энциклопедический словарь Гранат») – конкурента брокгаузівського. Однак власники видавництва, не бажаючи мати справу з політично підозрілим українським рухом, висунули умову, що фіктивним видавцем буде визначено приватну особу, чию роль погодився відіграти Максим Антонович Славинський (1868–1945). В очах братів Гранатів він, очевидно, виглядав цілком «благонаміреною особою»: випускник історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира в Києві (1895), М. Славинський після дворічної служби у війську редагував у Катеринославі газету «Приднепровский край», а 1898 р. перебрався до Петербурга, де працював співредактором газет «Северный курьер», «Свобода и право», «Свободная мысль» та секретарем журналу «Вестник Европы» (1909–1915). Щоправда, в його петербурзькій біографії була й неприховано «українська сторінка» – у травні – вересні 1906 р. Максим Антонович редагував друкований орган української парламентської громади у І Державній Думі – двотижневик «Украинский вестник».

Ініціював енциклопедичний проект лідер створеної 1896 р. української «Громади» Санкт-Петербурга Олександр Гнатович Лотоцький (1870–1939) – людина, віддана ідеям українського відродження, палкий прихильник національної справи⁶⁸. Богослов

⁶⁷ *Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр.* / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – С. 281, прим. 1.

⁶⁸ Докладніше про нього див.: Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.)* / Василь Павлович Швидкий; НАН України. Інститут історії України; наук. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 366 с.

за освітою, він віддавав перевагу громадській роботі й публіцистиці, боровся за скасування цензурних обмежень українського друкованого слова, був фактичним творцем українських фракцій у I та II Державних Думах, активним членом спочатку Товариства українських поступовців (ТУП), а потім Української партії соціалістів-федералістів. Особливу увагу в своїй громадській роботі він приділяв захистові українських інтересів від петербурзької бюрократії, надавав всебічну підтримку виданню українських творів у столиці імперії. Він згадував у мемуарах, що першою його ідеєю було створити Санкт-Петербурзьке українське наукове товариство, на зразок Київського. Товариство мало сприяти піднесенню національної свідомості українців, які працювали у столиці імперії і встигли русифікуватися, однак все ще не втратили своєї історичної пам'яті. До наукової діяльності такого товариства, на думку О. Лотоцького, можна було залучити й російських учених, які займалися українською тематикою. Цю ідею обговорювали в українських колах імперської столиці, і вона дістала підтримку. Фактично схвалив таку ідею і М. С. Грушевський, якого планувалося зробити провідником новоствореного наукового товариства⁶⁹.

О. Лотоцький пригадував, що ідея створити енциклопедію виникла в нього під час чергової недуги: «Я часто хорував. Через гниле петербурзьке підсоння захоплював я інфлюенцу, що на кілька днів прив'язувала мене як не завжди до ліжка, то в кожному разі до хати. Тоді був я вільний від службової праці чи громадської біганини та, хоч і в гарячковому стані, міг спинятись думкою не лише на справах біжучих. В один із таких гарячкових моментів прийшов я до думки видати загальну енциклопедію [...] в яких чотирьох — п'яти томах, використавши до того матеріял, що вже досить було його зібрано в київських комісіях, які опрацьовували словники історично-біографічний та географічний [...]»⁷⁰.

Очевидно, що ідея «Української енциклопедії» не була одноосібним винаходом О. Лотоцького. Аналогічний задум мав і М. Грушевський. Принаймні у листі від 28 вересня 1909 р.

⁶⁹ Лотоцький О. *Сторінки минулого*. — Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. — Частина третя. — С. 155.

⁷⁰ Там само. — С. 155–156.

російський академік О. О. Шахматов, звертаючись до видатного вітчизняного історика, згадував про початок реалізації «задуму» М. Грушевського — «видати “Українську енциклопедію”»⁷¹.

Кошти на видання мали надати українські товариства Санкт-Петербурга: Товариство ім. Т. Шевченка здобуло кілька тисяч рублів від публікації творів О. Я. Єфименко (два томи «Южной Руси»), Товариство «Благодійне» разом із щойно згаданим отримало понад десять тисяч рублів прибутку від видання «Кобзаря». Керівником проекту передбачалося призначити М. Грушевського, далі залучивши до роботи інших членів Наукового товариства імені Шевченка у Львові (НТШ)⁷².

Першу спробу принаймні докладного обговорення майбутнього вітчизняного енциклопедичного проекту в колі української «Громади» Санкт-Петербурга можна датувати початком 1905 р.⁷³, що зафіксовано в листуванні В. Доманицького, І. Житецького, А. Кримського й М. Славинського, котрі власні відповідні пропозиції щодо підготовки такої енциклопедії адресували Олександрові Олександровичу Русову (1847–1915), який у той час (вересень 1902 р. — вересень 1908 р.) мешкав у Петербурзі й очолював статистичний відділ страхової компанії «Наdejда», працював у статистичній, селянській та бібліотечній комісіях «Вольного экономического общества», очолював «Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг», входив до складу інших українських організацій російської столиці (з вересня 1908 р. О. Русов замешкав у Києві, викладав статистику в Київському комерційному інституті, редагував журнал «Известия Киевского коммерческого института»). Отже, й О. Русова можна вважати одним із ініціаторів проекту «Української енциклопедії».

Український енциклопедичний проект 1905 р. мав назву «Вопросы современной украинской жизни», отже мав вийти

⁷¹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 828. — Арк. 9; Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 96.

⁷² Лотоцький О. *Сторінки минулого*. — Частина третя. — С. 155–156.

⁷³ Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.)*. — К., 2002. — С. 84.

російською мовою. Видання мало бути однотомне — близько 31 друкованого аркуша (500 сторінок). До нього планувалося включити 12 нарисів-монографій: 1. «Малорусский язык» (близько 1¹/₂ арк.; автор А. Кримський); 2. «Прошлое малорусского народа с современной точки зрения» (бл. 2¹/₂ арк.; В. Доманицький); 3. «Сословные и экономические отношения на Украине» (бл. 3¹/₂ арк.; О. Русов); 4. «Украинские политические, религиозные и бытовые воззрения, народная психология, народное поэтическое творчество, культура и искусство» (близько 3¹/₂ арк.; автор В. Лесевич); 5. «Малорусская литература в прошлом и настоящем» (бл. 3 арк.; С. Єфремов); 6. «Цензура и малорусская литература» (бл. 1¹/₂ арк.; С. Єфремов); 7. «Вопрос о малорусской школе» (бл. 3 арк.; Б. Грінченко); 8. «Украинское движение в XIX в.» (бл. 3 арк.; С. Ф. Русова); 9. «Галицкое движение в XIX в.» (бл. 1¹/₂ арк.; М. Грушевський); 10. «Современное положение галицкого национального дела; взаимоотношения галицкого и украинского движения» (бл. 2 арк.; М. Славинський); 11. «Отношение великорусского и польского общества к украинскому движению» (бл. 3 арк.; О. Лотоцький); 12. «Современное положение вопроса об украинском движении и его конечные цели» (бл. 3 арк.; П. Стебницький)⁷⁴.

30 січня 1905 р. ймовірний виконавець десятого розділу видання Максим Славинський листовно звертався до О. Русова, висловлюючи згоду на участь у проєкті й водночас наголошуючи на непевності власного становища з огляду на вірогідні урядові репресії щодо нього як учасника українського руху або пов'язану з цим гіпотетичну еміграцію: «Дорогий Олександр Олександровичу! Пишу з Одеси, куди я привіз свою жінку на кілька день, аби порадитись з докторами. Через 3—4 дні вертаюсь назад.

Дуже дякую Вам за те, що спогадали про мене, і з великою охотою згожуюсь на статтю, але разом з тим і боюсь. Я тепер в непевнім стані: сьогодні я тут, а завтра за Уралом, десь в Мукдені, в Харбіні і т. ін. Коли Ви і при цій умові нічого проти мене не маєте, то я берусь написати. Ідея збірника дуже своєчасна і потрібна, і мені весело, що петербуржці

⁷⁴ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1225. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 10—10 зв.

перші за неє взялись. Сердечно здоровлю Вас і Софію Федор[івну] [Русову], Стебницького, Лотоцького і всіх товаришів [...]»⁷⁵

Професор Лазаревського інституту східних мов у Москві Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) погоджувався взяти участь в «Українській енциклопедії» й написати для неї розділ «Малорусский язык», одначе висунув застереження – з виданням варто зачекати, відтермінувавши його принаймні на рік, доки не буде, мовляв, опубліковано «Слов'янської енциклопедії» за редакції Ватрослава Ягича⁷⁶. У листі до О. Русова від 5 лютого 1905 р. А. Кримський писав: «Високошановний Олександр Олександровичу! З великою радістю вітаю Ваш план – видати українську

⁷⁵ Там само. – Арк. 12.

⁷⁶ *Ягич Ватрослав* (1838–1923) – хорватський філолог-славіст, палеограф, видавець, педагог, дійсний член Краківської АН (1878), Петербурзької АН (1880) та Віденської АН (1886). З його іменем пов'язують остаточне становлення слов'янської філології як окремої наукової галузі. Активно листувався з відомими славістами різних країн, зокрема Російської імперії, щоб спочатку отримувати, а потім – і обмінюватися науковою літературою, особистими працями, думками та ін. (серед кореспондентів – О. Бодянський, Ф. Корш, О. Потебня, Я. Бодуен де Куртене, П. Житецький, В. Іконников, Я. Головацький, І. Франко та ін.). 1880 р. на запрошення Петербурзької АН переїхав з Берліна до Санкт-Петербурга (1880–1885), де його обрали академіком, він очолив кафедру російської та церковнослов'янської мов у Петербурзькому університеті. Останній етап офіційної біографії В. Ягича пов'язаний з Віденським університетом (1886–1908), в якому він очолював кафедру слов'янської філології й організував слов'янську бібліотеку, слов'янський семінарій, що став важливою школою для філологів з різних країн, написав низку знакових для славістики праць, задумав видання багатотомної «Енциклопедії слов'янської філології», до підготовки якої залучив провідних славістів з Росії (О. О. Шахматов), Франції, Норвегії та інших країн. Після звільнення за віком (70 років) з Віденського університету енциклопедія стала основною справою його життя, у реалізації якої йому багато допомагав О. О. Шахматов. В. Ягич особистим прикладом заохочував колеґ до її якнайшвидшого видання, підготувавши й опублікувавши 1-й том «Історія слов'янської філології» (1910) і 3-й том, до якого ввійшли «Питання про руни в слов'ян» та «Глаголичне письмо» (1911), присвячені старослов'янській палеографії. Перша світова війна і більшовицький переворот у Росії завадили реалізації масштабних планів ученого (див.: Лучик В. В. *Ягич Ватрослав* / В. В. Лучик // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 723–724).

енциклопедію, та думаю, що треба заждати з цим виданням іще один рік, аж доки Академія Наук не видрукує “Славянскую Энциклопедию”, над якою зараз працюють визначні слов’янські й українські научні сили. Ви, може, не знаєте, що в тій “Слав[янской] Энциклопедии” українській мові, діалектології, літературі, історії, етнографії і т. ін. одведено дуже багато місця і що розділ про літературну історію української мови (починаючи з XI віку) вже пише П. Гн. Житецький*. Я особисто не беру участі в “Слав[янской] Энциклопедии”, хоч редактор її (акад. Ягіч) дуже мене вмовляв, так само як вмовляли мене ще й другі академіки і [доктор] Житецький; але в Вашій “Укр[аїнській] Енциклопедії” (“Вопросы совр[еменной] укр[аинской] жизни”) я участь можу взяти: під умовою, що могтиму написати свою статтю вже по виході в світ “Слав[янской] Энциклопедии”, — бо інакше міні не дозволяє моя научна совість. Що ж до гонорару, про який Ви згадуєте, то це питання — зовсім другорядне і не має для мене жаднісінької ваги. Ваш щирий проф. А. Кримський»⁷⁷.

Автор другого запланованого розділу енциклопедичного проекту В. Доманицький (1877–1910) писав О. Русову у квітні 1905 р. у відповідь на пропозицію взяти участь у виданні: «Високоповажаний Олександр Олександрович! Від запропонованої Вами праці я, розуміється, не цураюся: аби стало хисту та олії... Справді, трошки побоююся, що я сього не зроблю так, як хтось опитніший зробив би. Тільки от ще що: правду кажучи, я не розумію титула моєї роботи; запитував декого, як його розуміти, й мені одповіли, що теж не розуміють. Отже, щоб не заблудитися часом серед білого дня, не відмовте, будь ласка, подати хоч коротку програмку — шкелет того, що я мав би прибрати в відповідний одяг. І ще: чи се “минуле” має сягати аждо часів засновання Руської держави (мені здається, треба було б аж звідти почати), чи може конче треба обмежитися лишень пізнішими часами?.. Нарешті, яка межа має бути: кінець XVIII ст., чи забіратися ще й в XIX — і притягти сюди козаччину 1855 р. і таке інше? А головне все-таки — як розуміти: “Прошлое ... с современной точки зрения”?

* Так, принаймні, виходить з його листу до мене. — *Прим. А. Кримського.*

⁷⁷ ЦДДА України у м. Києві. — Ф. 1225. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 11—11 зв.

За вказівки буду дуже вдячен Вам. Од роботи, ще раз повторяю, не цураюся, а за гонорар говорити щось інше не буду, бо, хвалити Бога, сим мене не дуже “балують”, і більш того, що приходитьсь писати за “спасибі”... Сподіваючися од Вас ласкавої відповіді, з щирим поважанням *В. Доманицький*»⁷⁸.

Одначе після ознайомлення інших українських активістів з цим проектом ідея О. Лотоцького — М. Грушевського — О. Русова не дістала одностайного схвалення — більшість скептично поставилися до перспектив української енциклопедії, що фактично мала конкурувати з подібними російськими виданнями, зокрема з потужним «Енциклопедичним словником» Брокгауза та Ефрона. Позначилася й доба Першої російської революції 1905—1907 рр. і пореволюційна реакція, що аж ніяк не сприяло реалізації таких видавничих проектів, тим більше з українським національним забарвленням.

Проте сама ідея «Української енциклопедії» не була забута, й невдовзі до неї повернулися. Сталося це в 1909—1910 рр. Щоправда, з часів енциклопедичного проекту 1905 р. під назвою «Вопросы современной украинской жизни» відбулися зміни в колі його авторів. Так, 13 листопада 1905 р. відійшов у Вічність Володимир Вікторович Лесевич (1837—1905) — публіцист, філософ, громадський діяч, уродженець Полтавської губернії, який 1864 р. в рідному селі відкрив першу на українських землях, підвладних Російській імперії, школу для селян з українською мовою навчання. 1888 р. він переїхав до Санкт-Петербурга, став членом гуртка М. Михайловського, брав активну участь в організації журналу «Русское богатство», організував у Санкт-Петербурзі Товариство вивчення етнографії та історії України, планував створити благодійне Товариство для видання корисних книг українською мовою. Деякий час читав лекції у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі. 1900 р. в 11—12-му числах журналу «Русская мысль» надрукував статтю «Всемирный язык и народные языки», де аргументував тезу про рівноправність національних мов і у зв’язку з цим доводив потребу здійснювати освітню справу кожного народу рідною мовою.

⁷⁸ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1225. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 8 — 8 зв.

Цікавився народною творчістю, збирав матеріали для праці з фольклору (не завершив); став активним прихильником національного самовизначення України. Останні роки прожив у Києві, де й помер⁷⁹.

23 квітня (6 травня) 1910 р. помер Борис Дмитрович Грінченко (1863–1910) — письменник, педагог, мовознавець, етнограф, громадський діяч. 28 серпня (11 вересня) 1910 р. сухоти забрали життя Василя Миколайовича Доманицького — історика, літературознавця, публіциста, політичного й громадського діяча. Отже, впродовж 1905–1910 рр. відійшли у Вічність троє з одинадцяти гіпотетичних авторів енциклопедичного проекту 1905 р. «Вопросы современной украинской жизни». До переліку тогочасних втрат кола авторів українського енциклопедичного проекту слід додати й померлого 5 (18) березня 1911 р. Павла Гнатовича Житецького (1836/1837 — 1911) — філолога, педагога, громадського діяча, члена-кореспондента Петербурзької АН (1898), першого історика української літературної мови, автора наукових досліджень і публікацій про українські писемні пам'ятки, зокрема «Пересопницьке Євангеліє», «Енеїду» І. Котляревського, народні думи та ін. З переїздом до Києва у вересні 1908 р. дещо маргіналізувалася роль Олександра Олександровича Русова в новому енциклопедичному проекті «Украинский народ в его прошлом и настоящем» — з одного з головних ідейних натхненників енциклопедії «Вопросы современной украинской жизни» він перетворився лише на одного з авторів⁸⁰.

⁷⁹ Чисніков В. М. *Лесевич Володимир Вікторович* / В. М. Чисніков // Енциклопедія історії України: В 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла — Мі. — С. 127.

⁸⁰ Русов А. *Статистика украинского населения Европейской России* / А. А. Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского (хозяйство), акад. Ф. Е. Корша (язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). — Петроград: Общественная Польза, 1916. — Т. II. — С. 381–406.

Схвально до ідеї української енциклопедії поставився видатний російський учений-філолог Олексій Олександрович Шахматов (1864–1920).

Народився О. О. Шахматов 5 червня 1864 р. у дворянській родині в м. Нарві. Закінчив 4-ту московську гімназію. 1883 р. вступив на історико-філологічне відділення Московського університету, вже під час навчання публікував наукові статті. 1887 р. захистив дисертацію на тему «О долготе и ударении в общеславянском языке», що принесло йому посаду приват-доцента. 1890 р. почав читати власний курс «Історії російської мови», однак невдовзі переїхав до Саратова, де присвятив себе громадській діяльності й у липні 1891 р. очолив місцеву земську управу, продемонструвавши здібності успішного керівника й організатора (скористався власними якостями менеджера, зокрема, під час організації проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем»). 1892 р. відновив роботу над магістерською дисертацією «Исследования в области русской фонетики», яку подав до захисту 1894 р., отримавши за неї ступінь доктора. Ще до завершення дисертації, 1893 р. О. Шахматов дістав запрошення від голови Відділення російської мови та словесності Петербурзької АН академіка А. Бичкова й отримав звання ад'юнкта Академії. Наукова кар'єра молодого вченого була стрімка — 1898 р. він став членом правління Академії наук, наймолодшим за її історію, наступного 1899 р — її дійсним членом. 1910 р. О. Шахматов став професором Петербурзького університету. Його дослідження в галузі історії, діалектології, орфографії не лише російської, а й низки слов'янських мов здобули визнання не лише в Російській імперії, а й за кордоном ⁸¹.

Не лишався він осторонь і громадянського життя, зокрема підтримав скасування Емського указу 1876 р. Мав тісні наукові

⁸¹ Железняк М. Г. *Шахматов Олексій Олександрович* / М. Г. Железняк // Українська мова: Енциклопедія / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Ін-т укр. мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова) та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 833.

контакти з О. Потєбнею, П. Житецьким, А. Кримським, К. Михальчуком, Б. Грінченком, І. Верхратським, С. Смаль-Стоцьким, Ф. Гартнером, О. Огоновським та іншими українськими мовознавцями. Однозначно висловлювався на підтримку української мови як окремої мови, а не діалекту російської. Був одним із співавторів доповідної записки «Про скасування обмежень малоросійського друкованого слова» (1905), схваленої Петербурзькою АН⁸².

Завдяки О. О. Шахматову вдалося залучити до проекту відомих в українському середовищі осіб — соціолога, правознавця, історика, етнографа, громадського й державного діяча, професора Максима Максимовича Ковалевського (1851–1916), котрий забезпечував загальне керівництво проектом, був першим керівником його редакційного комітету, надавав для його засідань власне помешкання⁸³, його помічника М. А. Славинського, який відповідав за організаційні заходи (як уже згадувалося вище, також взяв на себе роль «видавця» енциклопедії), та П. Я. Стебницького. О. Шахматов запропонував і новий алгоритм фінансування видання. Так, основу мали становити кошти, які залишилися від стипендії за публікацію словника української мови Б. Грінченка.

⁸² Доповідь Комісії Петербурзької академії наук у справі про відміну утисків українського друкованого слова, створеної за ініціативою Комітету міністрів у зв'язку з виконанням указу Миколи II від 12 грудня 1904 р., із висновком про необхідність збереження мови, звичаїв, пісень, переказів українського народу, раніше 24 травня 1905 р. // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гіцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 370.

⁸³ Докладніше про нього див., напр.: Смуток П. [Стебницький П. Я.] М. М. Ковалевский и украинство: [Воспоминания] // Украинская жизнь. — 1916. — № 4-5. — С. 65–69; Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна / Я. Д. Ісаєвич // Укр. іст. журн. — 1966. — № 4. — С. 135–137; Усенко І. Б. Ковалевський Максим Максимович / І. Б. Усенко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка — Ком. — С. 376–379.

Засновником стипендії був ще М. І. Костомаров, який 1881 р. передав Академії наук 4000 рублів, зібраних на видання популярних українських книжок та перекладу Євангелія українською мовою. Оскільки після заборони 1876 р. зникла можливість видавати такі книжки, то кошти було переадресовано на премію за найкращий словник української мови. Але минав термін, що його призначила Академія, словника ніхто не подавав, а капітал збільшувався. Тоді Академія наук 1902 р. постановила оголосити дві премії: першу — 4 тис. руб. та відсотки, що накопичилися на початкову суму до 1891 р., і другу — відсотки від 1891 р. до 1 січня 1905 р. Другу премію отримала редакція «Киевской старины» і видала 1909 р. словник Б. Грінченка. Першу ж премію не було присуджено, й саме її О. Шахматов та О. Лотоцький планували використати на енциклопедію. Інший шлях отримання коштів вбачався у залученні до роботи відомих науковців, чиї імена й авторитет забезпечать комерційну привабливість проекту і гарантуватимуть його фінансовий успіх.

За первісним задумом праця «Украинский народ в его прошлом и настоящем» мала являти собою тритомне видання, кожен з томів якого мав складатися з тематичних монографій. Однак М. Грушевський, якого було запрошено на посаду редактора історичного відділу, почав вимагати для себе окремого тому, зобов'язавшись його написати. Тож тритомне видання автоматично перетворилося на чотиритомне. Видання мало бути люксове — 5 рублів за том — і його мали поширювати через комісіонерів на виплату частинами, як більшість тогочасних багатотомних видань. Умови для співробітників та редакторів були вигідні — 100 рублів гонорару за аркуш для авторів, 25 рублів за аркуш — для редакторів. Видавці — брати Гранати у свою чергу спочатку планували втиснути українську енциклопедію як відділ у ширше багатотомне видання «Народы России», але врешті погодилися на видання окремої української енциклопедії у чотирьох томах⁸⁴.

Після узгодження самої ідеї проекту було сформовано також редакційну раду, до складу якої увійшли: Ф. Вовк (антропологія,

⁸⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Частина третя. — С. 157.

етнографія, мистецтво)⁸⁵, М. Грушевський (історія, географія, статистика), Ф. Корш (мова, література, мистецтво), А. Кримський (мова й література), М. Ковалевський (господарство), М. Туган-Барановський (економіка), О. Шахматов (філологія). Секретарські функції взявся виконувати сам О. Лотоцький (безпосередні й листовні контакти з авторами, видавцями — фактичними й номінальними, рецензування текстів тощо)⁸⁶.

У листі О. О. Шахматова М. С. Грушевському від 20 червня 1909 р., зокрема, згадувалося про початок перемовин лідерів української колонії Санкт-Петербурга з книговидавничими фірмами російської столиці щодо видання «Української енциклопедії»: «Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич! [...] Вероятно, Вас поставили в известность о ходе переговоров с издательскими фирмами по вопросу об Энциклопедии. Я с нетерпением жду окончательного решения этого вопроса, так как с удовольствием начал готовиться к составлению своего очерка. Но вряд ли без энергичного Вашего вмешательства дело подвинется вперед»⁸⁷.

⁸⁵ У листі до М. Грушевського від 20 липня 1895 р. Ф. Вовк звиряв львівському професорові власні наукові задуми: «Окрім того, я збираю матеріалів до [...] студії про *українську хату, обійстя і начиння*. Ся остатня мусить бути початком систематичної битової української етнографії, котрої я хотів би віддати решту мого циганського життя, якщо доведеться де-небудь зачепитись так, щоб не приходилось завше думати про те, що їстимеш завтра, коли не сьогодні ж увечері... [...]» (Див.: *Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України*; ред. Л. Винар; упоряд.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. — К. — Нью-Йорк — Париж — Львів — Торонто, 2001. — Сер. «Епістолярні джерела грушевськознавства». Т. II. — С. 104).

Задум щодо створення ґрунтового узагальнюючого нарису з культури та побуту українського народу Ф. Вовк реалізував у II томі енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» у розділі «Этнографические особенности украинского народа».

⁸⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Частина третя. — С. 157.

⁸⁷ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 828. — Арк. 20 зв.; Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // *Укр. іст. журн.* — 1996. — №5. — С. 102.

Щоправда, В. І. Макаров помилково датує цей лист О. О. Шахматова 20 червня 1911 р. — насправді лист написаний на два роки раніше — 20 червня 1909 р.

29 червня (12 липня) 1909 р. М. Грушевський зі Львова відповідав своєму петербурзькому кореспондентові: «Об Энциклопедии слышал от А. И. Лотоцкого и Ф. К. Волкова, что она нашла издателя, хотя и в сокращенном размере. Не знаю, насколько всё это уже точно и как это повлияет на программу её. В сентябре это, вероятно, выяснится, и Вы, может быть, напишете мне»⁸⁸.

У вищезгаданому листі О. О. Шахматова М. Грушевському від 28 вересня 1909 р. йшлося про успішні перемовини щодо видання енциклопедії з Товариством «Братья А. и И. Гранат и К°» і з'ясовувалися маловідомі подробиці щодо перших кроків енциклопедичного проекту: «Многоуважаемый Михаил Сергеевич! Благодаря М. М. Ковалевскому, фирма “Гранат” берётся за осуществление Вашей мысли — издать “Украинскую энциклопедию”. Но братья Гранат поставили некоторые свои условия: 1) перемену заглавия, 2) сокращение объёма до 70 листов, 3) общедоступность изложения. Третьего дня мы имели с ними совещание. Остановились на заглавии “Украинский народ в его настоящем и прошлом”; согласились на сокращение в следующих размерах по отделах:

1. Развитие укр[аинских] изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения — 2 л.

2. Территория и население — 4 л.

3. История древнего, среднего, нового и новейшего периода — 20 л.

4. Этнографический обзор — 5 л.

5. Язык — 2 л.

6. Народная словесность — 4 л.

7. Литература до конца XVIII ст. Литература XIX ст. — 10 л.

8. Искусство — 3 л.

9. Хозяйство — 10 л.

10. Современная общественная и культурная жизнь — 10 л.

Обещаны карты и рисунки. Сроки доставления первых статей — 1 сентября 1910 г., последнего листа — 1 января 1912 г.

⁸⁸ Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. — 1996. — №5. — С. 95.

Гонорары: авторы получают 100 р. за лист (40 000 букв), редакторы — по 25 р. за лист»⁸⁹.

Далі О. О. Шахматов закликав львівського ученого приїхати до Санкт-Петербурга особисто взяти участь в обговоренні подробиць видання: «Дело слажено окончательно, но не оформлено. Для того, чтобы его оформить, нужно Ваше согласие, а прежде всего совместное обсуждение разных подробностей и уверенность в наличности кадра сотрудников. Мы просим Вас приехать сюда дня на два — на три. Хорошо было бы, если бы Вы могли быть здесь около 10-го [октября]. 10-го приедет сюда Корш, и вся редакция будет таким образом в сборе.

Конечно, на уступки мы пошли, скрепя сердце, но оказалось, что Гранаты затевают серию изданий, касающихся народов России; наше совещание признало нежелательным, чтобы редактирование украинской части попало в случайные руки. Ждём ответа Вашего [...]»⁹⁰

Співредактором проекту був відомий діяч петербурзької української «Громади» Петро Януарійович Стебницький (1862—1923). Упродовж тридцяти років він служив на посаді керівника комерційного відділу телеграфного агентства й чиновником особливих доручень у Міністерстві фінансів. Служба була єдиним джерелом його доходів і матеріальної незалежності, натомість весь позаслужбовий час він віддавав українській справі⁹¹. Ось що зауважує стосовно цієї яскравої постаті українського руху А. Болабольченко: «Усі тогочасні українські гуртки та громади в

⁸⁹ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 828. — Арк. 9—9 зв.; Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 96.

⁹⁰ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 828. — Арк. 9 зв. — 10; Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 96.

⁹¹ Миронець Н. *Євген Чикаленко і Петро Стебницький: на спільному шляху до втілення національної ідеї* / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Євген Чикаленко — Петро Стебницький. Листування. 1900—1922 рр. — К., 2008. — С. 11; Старовойтенко І. «...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці»: Про Петра Стебницького і його служіння українській справі / І. Старовойтенко // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 15.

Петербурзі пов'язані з його ім'ям: жодне українське питання, що вирішувалося в столиці, не обминуло його. Українству віддавав він усе — силу, розум, кошти, яких надто не вистачало українському рухові, і навіть більше — саме життя»⁹². Він також після виходу перших томів енциклопедії став їхнім рецензентом у відомих журналах, що певною мірою сприяло популяризації проекту.

Далі було узгоджено і зміст усіх томів видання:

Том I: Відділ I. Розвиток українських досліджень у XIX ст. й розкриття у них основних питань українознавства (автор — М. Грушевський):

Відділ II. Історія українського народу (М. Грушевський).

Том II. Відділ III. Нарис географії України (С. Рудницький); Статистика українського населення Європейської Росії (О. Русов). Галичина (В. Охримович). Буковина (В. Охримович). Угорська Русь (С. Томашівський).

Відділ IV. Антропологічні особливості українського народу (Ф. Вовк). Етнографічні особливості українського народу (Ф. Вовк)⁹³. Звичаєве право українського народу (Т. Єфименко).

Відділ V. Короткий нарис історії малоросійської (української) мови (О. Шахматов). Діалектологія (І. Зілінський). Історія малоросійської (української) літературної мови (А. Кримський).

Відділ VI. Література. Малоросійська (українська) народна словесність (Н. Янчук). Література давнього періоду (І. Житецький). Література XIV—XVIII ст. (І. Стешенко). Українська література від Сковороди до Шевченка (М. Сумцов). Т. Шевченко (М. Славинський). Українська література в 60—70-х роках (С. Єфремов). Українська література 1880—1910 рр. (О. Грушевський);

⁹² Болабольченко А. *Три доли: Модест Левицький. Петро Стебницький. Максим Славинський: біографічні нариси* / Анатолій Болабольченко. — К.: Літопис, 1999. — С. 42.

⁹³ У листі до М. Грушевського від 25 жовтня 1910 р. Ф. Вовк згадує про свою участь у написанні текстів для видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем», вважаючи його найбільш пріоритетним серед власних наукових планів: «За статтю про [Мізинські] розкопки візьмуть вже з нового року, як скінчу вже з Енциклопедією [...]» (Див.: *Листування Михайла Грушевського*. — Т. II. — С. 217).

Відділ VII. Мистецтво (Д. Щербаківський). Архітектура (В. Щербаківський). Орнаментика (М. Біляшевський). Музика (А. Маслов).

Том III. Відділ VIII. Господарство. Історія українського землеволодіння (О. Єфименко). Походження старозаїмочного землеволодіння в Слобідській Україні (М. Ковалевський). Географічний опис України (Д. Ріхтер). Розселення та переселення українського селянства (А. Кауфман). Сільське господарство (Т. Осадчий). Селянські рухи останніх років (Т. Осадчий). Приватне землеволодіння (Т. Осадчий). Типи господарств Південно-Західного краю (О. Ярошевич). Цукроваріння (І. Левін). Гірничорудна промисловість (В. Воронцов). Кооперація на Україні (В. Хижняков). Окрім іншого, цей том мав бути присвячений і теоретичній економічній проблематиці, а його редактором мав бути М. Туган-Барановський.

Том IV. Відділ IX. Сучасна культура та суспільне життя. Суспільне життя в останні десятиліття (С. Єфремов). Просвітництво та церква (О. Лотоцький); Місцеве управління та самоуправління (П. Чижевський). Політичні та національні відносини (М. Славинський). Початок галицького відродження (В. Гнатюк). Суспільно-політичне та культурне життя Галичини, Буковини та Угорської Русі (М. Славинський). У цьому томі планувалося вмістити, зокрема, великий відділ з історії української літератури, більшу частину якого мав підготувати відомий вітчизняний публіцист і літературознавець С. О. Єфремов⁹⁴.

Задля популяризації знань про Україну серед широких верств освіченого російського суспільства енциклопедію видавали російською мовою.

Процес підготовки видання був відомий еліті української підросійської інтелігенції, що фрагментарно відбилося в епістолярній спадщині тогочасних діячів українства⁹⁵.

⁹⁴ Див.: Гирич І. М. *Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст.* / І. Б. Гирич // Український історик. – 1996. – № 1/4 (128/131). – С. 163–164.

⁹⁵ Борчук С. «Український народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект XX ст. / С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 84.

Так, наприклад, у листі з Кракова до М. Грушевського у Львів від 11 травня 1912 р. В'ячеслав Липинський запитував: «Ви не написали *під чиею редакцією* виходить видавництво бр[атів] Гранат (Укр[аїнський] нар[од] в прош[лом] і настоящ[ем]). Тоді, коли ми з Вами про це говорили, це ще була, здається, справа не рішена. Будьте ласкаві повідомити мене про це при нагоді карткою, щоб я міг подати в заголовку [...]»⁹⁶ У пізнішому, майже через рік, листі В. Липинський перепитував М. Грушевського щодо долі своєї статті, в якому саме виданні буде її вміщено: «Се не “Українській Народъ” Граната — правда?»⁹⁷

Підготовча робота до видання перших томів тривала кілька років і завершилася зі значним запізненням: замість листопада 1912 р. перший том «Українського народу...» вийшов лише 1914 р. Сучасники визначили низку причин таких затримок, передусім економічних та організаційних. Суперечки з видавництвом «Гранат», яке затримувало виплату авансів і гонорарів насамперед закордонним авторам, потреба узгоджувати різні фрагменти тексту в редакційному комітеті у Санкт-Петербурзі, куди авторські матеріали надходили з різних міст Російської (Київ, Москва) та Австро-Угорської імперій (Львів, Наукове товариство імені Шевченка) й поверталися у зворотньому напрямку на доопрацювання, а після того, як їх доопрацювали і затвердив редакційний комітет, їх надсилали до Москви — місця розташування «Товариства Гранат», яке у свою чергу відправляло авторам коректуру на вичитку і правку, — все це пригальмовувало роботу.

Однак не можна оминати увагою й суб'єктивних чинників, на яких наголошував у своїх листах П. Стебницький. Зокрема, він ледь не вперше відкинув традиційну догму про виняткову талановитість української нації, наголосивши, що його покоління у своїй переважній більшості сіре, а творчі одиниці, яких і раніше було небагато, поступово розчиняються у масі. Особливо він звинувачував інтелігенцію — верству, яка покликана докладати

⁹⁶ Лист В. Липинського до М. Грушевського, 11 травня 1912 р. // *Листування Михайла Грушевського*. — Т. II. — С. 312.

⁹⁷ Лист В. Липинського до М. Грушевського, 19 квітня 1913 р. // *Листування Михайла Грушевського*. — Т. II. — С. 323.

зусиль до просвітлення нації, а натомість неспроможна навіть виконувати свої особисті зобов'язання. У його листі до Є. Чикаленка від 12 грудня 1911 р. читаємо розпачливі рядки: «Господи, яка не талановита нація, принаймні в своїх верхах — інтелігенції! Ось коли вийде та московська “Энциклопедия” (“Украинский народ”), то побачите. Та, правда ж, Ви бачите це і дома — на київських виданнях. Чи це покоління таке пішло, така полоса ніби, — бо були ж діди — одиниці з великим хистом та талантом. Тепер теж одиниці, і не більше їх як колись, а гурт — сірий, сірий, що й не відзначиш обличчя від обличчя... Одна втіха в думці, що, може, це не тільки ми, а вся Росія, вся російська інтелігенція така, — що це просто загальний наслідок загальних умов... [...]»⁹⁸.

Так Петро Януарійович наголошував (можливо, занадто емоційно), що не лише перепони з боку царської адміністрації гальмували процес підготовки енциклопедії, а й значною мірою безвідповідальність, а іноді й амбіції самих українських авторів.

Так, наприклад, у листі О. О. Шахматова М. С. Грушевському від 9 жовтня 1910 р. читаємо: «Вы, вероятно, знаете, что В. Н. Перетц ⁹⁹

⁹⁸ Лист П. Стебницького Є. Чикаленкові, 12 грудня 1911 р. // *Євген Чикаленко — Петро Стебницький. Листування. 1900—1922 рр.* — С. 279—280.

⁹⁹ *Перетц Володимир Миколайович* (1870?1935) — вчений-літературознавець, дослідник історії української літератури, автор понад 300 праць з літературознавства, джерелознавства, історіографії, археології, бібліографії, з яких 100 написані під час його праці в Києві. Народився у Санкт-Петербурзі, закінчив місцевий університет (1893). Доктор російської словесності (1902), професор (1903), академік Петербурзької АН (1914) — академік УАН (1919). 1903—1914 рр. — професор Університету Св. Володимира в Києві; 1908 р. обраний дійсним членом філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка (Львів), був головою філологічної секції Українського наукового товариства в Києві, редактором «Записок Українського наукового товариства в Києві». 1914 р. переїхав до Петрограда. Згодом академік кафедри історії української мови Історично-філологічного відділу УАН (з 31 травня 1919 р.), ініціатор утворення і голова (1921—1930/31) Товариства прихильників української історії, письменства та мови у Петрограді (з грудня 1921 р.), що входило до складу ВУАН і було перетворено на Товариство дослідників української історії, писемності та мови в Петрограді (1923) (з 1924 р. — Товариство дослідників української історії, писемності та мови у Ленінграді).

отказался от участия в Энциклопедии из-за того, что не пригласили в сотрудники К. И. Арабажина¹⁰⁰. Совещание редакторов решило обратиться к Студинскому¹⁰¹ для литературы XV—XVIII вв. и к Янчуку¹⁰² для народной словесности»¹⁰³.

У свою чергу, звертаючись у Львів до К. Студинського, російський академік писав йому 22 вересня 1910 р. (переклад українською): «Шановний Пане! За дорученням редакції видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем” звертаюся до Вас з уклінним проханням узяти на себе обов’язок укладення нарисів літератури середнього періоду від XV до XVIII ст. включно, тобто аж до Котляревського. Редакція, узгодивши це з видавцями, дає Вам 3 аркуші, гонорар 100 р[уб]. за аркуш густого друку; термін подачі закінченої роботи 1-го лютого (за старим стилем) 1911 р. У випадку

¹⁰⁰ *Арабажин Костянтин (Кость) Іванович* (1866–1929) – науковець, письменник, педагог, громадський діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира в Києві (1889), захистив кандидатську дисертацію. З 1892 р. – у Санкт-Петербурзі, викладав російську літературу та естетику в навчальних закладах, друкувався в «Енциклопедії Брокгауза і Ефрона». Активно працював у столичному Українському клубі. Автор низки публікацій про Т. Шевченка. 1913 р. його обрали професором Гельсінгфорського університету.

¹⁰¹ *Студинський Кирило Йосипович* (1868–1941) – український літературознавець, фахівець в галузі давньої української літератури, українсько-польських й українсько-чеських літературних зв’язків. Дійсний член НТШ, 1908–1918 рр. – доцент, професор Львівського університету. У 1923–1932 рр. – голова НТШ. Дійсний член УАН (1929–1933 рр., виключений, відновлений 1939 р.).

¹⁰² *Янчук Микола Андрійович* (1859–1921) – етнограф, фольклорист, письменник. Закінчив Московський університет. Організатор і голова Музично-етнографічної комісії у Москві; редактор журналу «Этнографическое обозрение» (1889–1916). Професор української й білоруської літератур у Московському (1919–1921) й Мінському (1921) університетах.

¹⁰³ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 828. – Арк. 13 зв.; Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 99.

Вашої згоди на цю пропозицію, прошу повідомити мене про це на таку адресу [...]»¹⁰⁴

Восьмого квітня 1911 р. за тією ж адресою О. О. Шахматов відправив нагадування (переклад українською): «Вельмишановний Професоре! 9 жовтня [помилково, слід – 22 вересня] 1910 р. я від імені Редакції видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем” просив Вас узяти на себе нарис укр[аїнської] літератури до XIX ст. Будь ласка, повідомте, в якому стані Ваша робота. Пригадую, що Ви відповіли згодою на нашу пропозицію. Особливо бажано мати від Вас нарис XV–XVII ст. Розмір невеликий – усього 3 аркуші. Оплата 100 рублів за аркуш. Чекаю з нетерпінням Вашої відповіді. Нарис київського періоду візьме на себе, сподіваюся, С. О. Єфремов. З щирою повагою залишаюсь *О. Шахматов*»¹⁰⁵.

Додавали труднощів й непрості взаємини між членами редакційного комітету видання. Як кожна масштабна робота, що зводила разом різних за людською вдачею й науковими уподобаннями особистостей, і підготовка енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» супроводжувалася певними організаційними чварами й внутрішніми конфліктами. Так, наприклад, за словами О. Лотоцького, вкрай неприємними для нього були непорозуміння, які стосувалися близьких колег, П. Стебницького та Ф. Вовка. В одному з листів О. Лотоцького до Федора Кіндратовича Вовка містяться такі рядки: «Ви ужили щодо мене дуже образливих випадів, ще й до того – в товаристві, в якому було мені їх найприкріше чути. З великим трудом удержався я от того, щоб відповісти Вам. Але боюся, що надалі й не стане у мене стільки самовлади і спокою, і для того – з огляду, що нам доводиться брати спільну участь в громадських справах – я просив би уникати щодо мене таких форм поведження, які можуть повести до

¹⁰⁴ *У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)* / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник; передмова У. Єдлінської; [АН України: Археографічна комісія, Інститут укр. археографії; Головархів при Кабінеті Міністрів України: ЦДІА України у Львові]. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 237.

¹⁰⁵ Там само. – С. 247.

неприємних конфліктів»¹⁰⁶. У листі О. О. Шахматова до М. Грушевського від 14 червня 1913 р. натрапляємо на нарікання на особливості вдачі М. Славинського, який «при всех своих великолепных качествах не отличается прилежанием»¹⁰⁷.

Значно оптимістичніший лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 19 травня 1915 р. У ньому зафіксовано пожвавлення інтересу російської освіченої публіки до українознавчих публікацій (імовірно, пов'язане з тимчасовою окупацією царським військом теренів Східної Галичини восени 1914 р.). Характеризуючи складену співробітниками часопису «Украинская Жизнь» працю «Галичина, Буковина и Угорская Русь» (Москва: «Задруга», 1915), що містила географічний і етнографічний матеріал про етнічні групи (русинів, гуцулів, бойків, лемків, угорських русинів), історичний нарис про національний і літературний рух цих територій у ХІХ ст., їхній адміністративний лад, політичне й культурне життя краю тощо, П. Стебницький зауважував: «А знаете, що з “Галичиною” вони вже тепер балакають про третє видання? Такий, очевидно, виявився попит на ринку... Що ж, це добре, може яке насіння й прийметься... Так само, кажуть, дуже розходиться 1-й том “Енциклопедії” (з історією Грушевського) (тобто видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». – *Авт.*), – і це добрий знак [...]»¹⁰⁸.

Отже, кон'юнктурне зацікавлення українською тематикою позитивно вплинуло не лише на розповсюдження накладу першого тому, а й привернуло увагу до видання російських вчених. Деякі з них запропонували свої послуги для роботи над наступними томами, що значною мірою мало піднести їхній науковий рівень.

Загалом підготовка томів цього енциклопедичного проекту відбувалася по-різному. Найменше проблем, як засвідчують мемуари О. Лотоцького, було з підготовкою першого, історичного тому. Наявність сильного й авторитетного керівника, яким по праву

¹⁰⁶ Цит. за: Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.)*. – С. 85–86.

¹⁰⁷ ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 828. – Арк. 29.

¹⁰⁸ Лист П. Стебницького Є. Чикаленкові, 19 травня 1915 р. // *Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр.* – С. 433.

вважався М. С. Грушевський¹⁰⁹, і, головне, зав'язаність на ньому всього матеріалу усунуло потребу узгоджувати тексти різних авторів. Цей том складався з написаних М. Грушевським відділів: першого – «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та другого – «История украинского народа». Окрім цього, в першому томі містився ряд ілюстрацій – репродукції картин А. І. Куїнджі, Є. І. Столиці та В. І. Штернберга, а також портрети українських державних діячів: гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола; культурних і громадських діячів: Т. Шевченка, Д. Бантиша-Каменського, Г. Квітки, Г. Сковороди, сім'ї Ярослава Мудрого¹¹⁰.

Втім і М. Грушевського постійно нервувало перманентне зволікання з підготовкою до друку й публікацією його авторського тому. Його лист до О. О. Шахматова від 22 грудня 1912 р. просякнутий цим занепокоєнням: «Глубокоуважаемый Алексей Александрович! Брат мой, Александр Сергеевич, прочел на днях сообщение, что “в Петербурге” полная неизвестность относительно выхода I т. “Украинского народа”. Из Москвы, из фирмы “Гранатов”, мне несколько раз сообщали, что они очень озабочены и огорчены проволочкой, грозящей погубить издание. “Из Петербурга” им,

¹⁰⁹ Втім далеко не все, що написав М. Грушевський, беззастережно сприймали його колеги. Так, наприклад, отримавши книжку львівського професора “Київська Русь”, Ф. Вовк інформував її автора про власні зауваження щодо тексту: «Дякую дуже за «Кієвскую Русь». Передивився поки що тільки передісторичну частину і знайшов кілька прикрих помилок [...] (з літератури у Вас наведені нічого не варті книжки Reinhardt'a, Behlen'a, Drissmons'a тощо, а не згадана книжка Jophus'a Muller'a – l'Europe prehistorique... 1907, єдиного чоловіка, який посунув свою науку наперед після Мортільє. Книжка Déchelette не словарь, а підручник, найповніший, який є тепер, і доведений аж до готто-римської доби, не дуже критичний, але детальний і з фактичного і з бібліографічного боку).

Вибачте за ці примітки, зробив їх задля того, що, може, вони здадуться надалі, бо прикро було б, якби вони з'явилися знову у статті до енциклопедії [«Украинский народ в его прошлом и настоящем»][...]» (Див.: Лист Ф. Вовка до М. Грушевського, 25 жовтня 1910 р. // *Листування Михайла Грушевського*. – Т. II. – С. 217).

¹¹⁰ Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург, 1914. – Т. I. – 360 с.

дескать, пишут, что задержка вышла из-за меня — прежде сваливали на неразборчивость моего почерка, теперь на задержку мною корректуры. Между тем, я постоянно торопил Славинского, корректуры своих двух обзоров, составляющих I том, высланы еще в мае — августе — не доставало только последних двух — трех страниц. Вам пишу для сведения, чтобы выяснить, — зная, что в смысле распутывания этой легенды Вы столь же бессильны, как и я [...]»¹¹¹

Після кількох безуспішних спроб пришвидшити вихід першого тому енциклопедії 14 червня 1913 р. О. О. Шахматов повідомив М. Грушевського: «Многоуважаемый Михаил Сергеевич! Совершенно я бессилён. Заведывание Отделением перешло к М. А. Славинскому. А он, при всех своих великолепных качествах, не отличается прилежанием. Одновременно пишу и прошу его убедительно поторопить издание [...]»¹¹² Нарешті 25 грудня 1913 р. академік інформував М. Грушевського: «Глубокоуважаемый и дорогой Михаил Сергеевич! Мы недавно собирались по поводу досадного промедления, невыхода I тома “Укр[аинской] энциклопедии”. М. А. Славинский заверил нас, что он выйдет около 10 января [1914 г.]. По его словам видно, что издательство не очень сочувствует всему предприятию; а подписка дала блестящие результаты»¹¹³.

Автором рецензії на перший том виступив П. Стебницький, надрукувавши її в популярному часописі «Вестник Европы». Рецензент, зокрема, наголосив на важливості українського питання для російської політики загалом і відповідно потребі в ознайомленні з фактичним українознавчим матеріалом. Українське відродження, на його думку, стало проявом загального слов'янського відродження XIX ст. і щільно пов'язане із суспільно-політичними процесами в російському житті: «В течение всего XIX ст., на фоне общерусской государственной и общественной жизни, периодически возникал украинский национальный вопрос — то как отзвук славянского

¹¹¹ Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. — 1996. — №6. — С. 25.

¹¹² ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 828. — Арк. 29.

¹¹³ Там само. — Арк. 30; Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. — 1996. — №6. — С. 26.

культурного відродження, то як органічно пов'язане з російською дійсністю культурно-національне рухання [...]. С новими формами державного ладу, одержав відносну свободу проявлення, українське рухання швидко виросло в крупний вопрос внутрішньої політики і в наше время концентрує на собі пристальну увагу суспільства. Отсюди і відчувається потреба в ознайомленні з фактичним матеріалом із області українознавства [...]»¹¹⁴.

Відзначивши цінність та інформативність для середнього читача обох розвідок проф. М. Грушевського, що становили перший том видання («Развитие украинских исследований в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинологии» та «История украинского народа»), рецензент вельми позитивно оцінював і поліграфічний рівень видання. До недоліків він зараховував брак докладнішого змісту й до певної міри випадковий добір ілюстрацій, що, зрештою, на його переконання, цілком компенсувалося цінністю змісту книжки¹¹⁵.

Значно повільніше готували другий том. Суть проблеми, яку з власного кута зору висвітлює О. Лотоцький, була характерна для тогочасної науки. В той час, як ідеолог проекту бачив головним завданням відповідного відділу тому висвітлення особливостей українського народу, як антропологічних, так і етнографічних, автор цих розділів Ф. Вовк підійшов до написання власного тексту з абстрактно-наукових позицій, по суті відсунувши на другий план антропологічно-етнографічні особливості українців. Тому на його адресу пролунали закиди у перенасиченні тексту нетиповим для українців матеріалом і – найголовніше – відсутності чітких критеріїв та висновків, згідно з якими можна було б однозначно стверджувати виразну розбіжність між українцями і росіянами. Надмірна переобтяженість тексту фактичним матеріалом, іноді другорядним,

¹¹⁴ Стебницький П. [Рец. на кн.:] *Український народ в його прошлом и настоящем*. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова. Т. I. СПб., 1914 // Вестник Европы: Журнал науки – политики – литературы. – 1914. – Кн. 5. – Май. – С. 352.

¹¹⁵ Там само.

незначний обсяг висновків — усе це, на думку О. Лотоцького, не виконувало політичного призначення — зробити енциклопедію знаряддям національно-визвольної боротьби. У свою чергу Ф. Вовк розглядав свої розділи як суто наукову роботу для отримання ступеня університетського доктора, а тому якнайрительніше уникав політизації, навіть відмовившись від редагування висновків, що значно уповільнило видання тому¹¹⁶. Дбаючи про власну наукову кар'єру, Ф. Вовк у другому томі енциклопедії «Український народ в его прошлом и настоящем» так і залишив нерозв'язаним питання щодо антропологічних та етнографічних особливостей українців — насамперед щодо росіян.

Ще однією проблемою другого тому стала історія літератури. Відповідно до проекту О. Лотоцького найдавніший період мав написати С. О. Єфремов, який 1911 р. опублікував у Санкт-Петербурзі у видавництві «Український учитель» свою «Історію українського письменства»¹¹⁷ і вважався одним з найавторитетніших спеціалістів у цій сфері. У листі з П'ятигорська до Києва від 6 червня 1911 р. Є. Чикаленко пропонував своєму київському кореспондентові: «Коли не маєте змоги тепер робити щось инче, то перекладайте на рос[ійську] мову свою “Іст[орію] літератури”, а видавець знайдеться. Обов'язково треба її видати і по-російськи, щоб ознайомити росіян з нашою літературою»¹¹⁸.

Однак кандидатура С. Єфремова викликала заперечення іншого організатора енциклопедичного проекту — О. Шахматова. Останній хоча публічно й не висловлював своїх претензій, проте в науковому плані погляди С. Єфремова і О. Шахматова значно різнилися: С. Єфремов не визнавав існування «праруської» мови, спільної для російського і українського народів, а саме це положення було ключовою тезою теорії О. Шахматова. Олексій Олександрович хоч і визнавав українців окремим народом, а українську мову — окремою,

¹¹⁶ Лотоцький О. *Сторінки минулого*. — Частина третя. — С. 159.

¹¹⁷ *Євген Чикаленко — Сергій Єфремов. Листування. 1903?1928 рр.* / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; НБУВ, Інститут рукопису; Українська вільна академія наук у США; [упорядкув. та вступ. стаття І. Старовойтенко]. — К.: Темпора, 2010. — С. 83–88, 93.

¹¹⁸ Там само. — С. 87.

повноцінною мовою, а не діалектом російської, все ж таки відстоював ідею єдності східнослов'янських народів у період Київської Русі¹¹⁹. У свою чергу О. Шахматов запропонував кандидатуру І. П. Житецького, яка не задовольняла О. Лотоцького та М. Грушевського. Натомість кандидатуру І. Житецького підтримали Ф. Вовк і П. Стебницький, які наполягли на затвердженні саме його. Однак матеріал І. Житецького цілком дублював позицію офіційного імперського мовознавства й ще менше відповідав концепції української енциклопедії, ніж тексти Ф. Вовка. Врешті-решт розділ «Давня література» передали І. М. Стешенкові¹²⁰. Натомість С. Єфремов, повністю відмовитись від послуг якого не було жодних підстав, мав стати автором розділу про українську літературу 60–70 рр. ХІХ ст., який не мав дразливого політичного й ідеологічного підґрунтя. Такий розподіл обов'язків уже не викликав опору О. Шахматова.

У листі С. Єфремова до Є. Чикаленка від 26 червня 1911 р., окрім іншого, згадуються й деякі творчі задуми літературознавця, в тому числі й участь у проекті «Украинский народ в его прошлом и настоящем»: «Єсть деякі плани більших робіт (стаття до “Укр[аїнської] енциклопедії” про громадське життя на Україні і, може, запропонована Жебуньовим книжка по національному питанню), але трудно писати їх під час переїздів, не маючи бібліотеки під рукою. От й не знаю, чи почну що до сентября [...]»¹²¹.

¹¹⁹ Щодо контрверсійності постаті О. О. Шахматова і його теоретичних побудов, які, мовляв, згодом стали «кісткою універсальної російської експансіоністської ідеології», див., напр.: Белей Л. *Дволикий grosмейстер українсько-російської шахівниці: [Алексей Шахматов] / Любомир Белей / Український тиждень*. – 2014. – 28 листопада – 4 грудня. – № 48 (368). – С. 46–47.

¹²⁰ Лотоцький О. *Сторінки минулого*. – Частина третя. – С. 159.

Про І. Стешенка докладніше див., напр.: Білоцерківський В. Я. *Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження / В. Я. Білоцерківський, В. І. Головченко // Укр. іст. журн.* – 1997. – № 6. – С. 77–83.

¹²¹ *Євген Чикаленко – Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 рр.* – К., 2010. – С. 94.

За реалізацію запропонованого Л. Жебуньовим проекту «книжки по національному питанню» С. Єфремов так і не взявся. Його виконали

Незважаючи на всі перепони, другий том енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем» 1916 р. вийшов з друку. На відміну від попереднього, котрий повністю відповідав запланованому проекту, другий том був скорочений. Зокрема, до нього ввійшли лише III та IV відділи, натомість найдискусійніші питання — походження української мови, її зв'язки з російською тощо так і залишилися неопублікованими. Це було пов'язано як з

П. Стебницький і О. Лотоцький, підготувавши спільну працю «Украинский вопрос», що вперше була надрукована у Петербурзі 1914 р., витримавши згодом ще два (1915; 1917) московські перевидання (3-тє вид., доповнене й уточнене — М.: Задруга, 1917. — 191 с.). У другому виданні з'явився підзаголовок: «Составлено сотрудниками журнала “Украинская Жизнь”» й лаконічне переднє слово: «Успех первого издания настоящей книги, разошедшегося в течение года, показал, что она в известной мере отвечает интересу читающего общества к вопросам, связанным с украинским национальным движением. События последних месяцев, поставившие украинский вопрос в центре общественного внимания, можно думать, ещё более усилили потребность в кратком компе́ндиуме по украиноведению. Второе издание “Украинского вопроса” перепечатано с первого, с пополнением некоторых глав новым материалом и с теми изменениями, которые оказались необходимыми ввиду новых фактов» (Див.: *Украинский вопрос*: Составлено сотрудниками журнала «Украинская Жизнь». — 2-е изд. — М.: Задруга, 1915. — С. 5).

Сучасний передрук див.: *Украинский вопрос* // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 287–414). Авторство статей О. Лотоцького у цій книзі з'ясовано В. Швидким (див.: Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.)*. — С. 256).

Завершувалася праця «Украинский вопрос» рекомендованими «Источниками для изучения украинского вопроса». Останньою з 40 бібліографічних позицій у першому, петербурзькому виданні була наступна: «Украинский народ в его прошлом и настоящем (энциклопедическое издание в 4-х томах под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова) — з характерною приміткою, що фіксувала стан справ наприкінці 1914 р.: «Пока вышел I том, содержащий отделы: I — Развитие украинских изучений (очерк проф. М. С. Грушевского), II — История украинского народа (его же). СПб., 1914 г.». Позиції 24 й 36 у цьому ж списку рекомендованої літератури посідали книги С. Єфремова — «Історія українського письменства» (СПб., 1911) й «З громадського життя на Україні» (СПб., 1910).

відсутністю остаточно узгодженого матеріалу, так і з прагненням якнайшвидше видати черговий том енциклопедії. Окрім іншого, давали знати про себе й фінансові проблеми, адже залучених на енциклопедію коштів не вистачало. Тому вихід другого тому мав і суто комерційний бік — отримання коштів на продовження роботи.

Новий том, що містив два відділи, було присвячено питанням географії та етнографії. Перший з них (III відділ) — Нариси географії України (автор — С. Рудницький) включав у себе також нариси: Статистика українського населення європейської частини Росії (автор — О. Русов), Галичина, Буковина (автор — В. Охрімович), Угорська Русь (С. Томашівський). Саме цей відділ, окрім власне географічної інформації, містив певні дані про демографічну ситуацію, територіальні межі розселення етнічних українців, наявність і поширення в регіонах національних меншин — поляків, євреїв, румунів, угорців та ін. Особливий інтерес викликав розділ, який написав О. Русов, що, окрім безпосереднього нарративного матеріалу, містив засади й методи підрахунку кількості населення та схеми демографічного зростання кількості українців у Російській імперії, зокрема й у зонах їхнього компактного проживання — на Кавказі, у Польщі, Сибіру, Середній Азії¹²². Досить цікавою, особливо для російського читача, була й інформація про населення Західної України, яка на той час уже була втрачена для Російської імперії (після тимчасової окупації восени 1914 р.), однак розглядалась як власна, в давній час втрачена територія.

IV відділ, також вміщений у другий том, складався з двох великих блоків: антропологічно-етнографічного та мовного. Перші два розділи («Антропологічні особливості українського народу» та «Етнографічні особливості українського народу») написав Ф. Вовк, котрий прагнув не лише продемонструвати особливості українців і їхні відмінності від росіян, а й визначити всі типи і особливості, котрі в комплексі створюють уявлення про українців. При цьому як справжній дослідник він намагався відійти від категоричних узагальнень, відстоюючи погляд про відмінності між українцями різних природно-географічних зон¹²³. Ще змістовнішим та

¹²² Украинский народ в его прошлом и настоящем. — СПб., 1916. — Т. II. — С. 381—406.

¹²³ Там само. — С. 427—454.

інформативнішим був розділ, присвячений особливостям життя і побуту українського народу в різних регіонах країни. Так, досліджуючи різні заняття — мисливство, рибальство, будівництво житла тощо, Ф. Вовк не лише описав типи і форми, що існують, а й дав коротку історичну довідку, котра дозволяла простежити еволюцію промислів. Він детально висвітлив низку культурно-етнографічних сфер, притаманних українському народові загалом та його певним регіональним групам, таких як: мисливство, рибальство, скотарство, землеробство, їжа та харчування, будівництво житла, народна техніка видобування вогню, виготовлення гончарних виробів, зокрема з фарфору і фаянсу, обробка металів тощо¹²⁴.

Попри всю зваженість і обережність наукових висновків проф. Ф. Вовка його розділи у виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем», як пригадував згодом П. Стебницький, «навернули на нього обвинувачення з боку російських учених в тенденційності та ненауковості», а саме: «Таку оцінку цим дослідям дав авторитетний спеціаліст, якого опозиція задержала на деякий час признання за Хв[едором] К[індратовичем] права на докторський ступінь. Це, розуміється, завдало небіжчику немало прикрих переживань, але разом з тим було і новим матеріалом для характеристики суті російсько-українських відносин: російський вчений закидає тенденційність українському вченому за те, що він мав сміливість науковими дослідями довести більшу расову чистоту української народності проти великоруської, — себто те саме, що вже було доведено російськими авторитетами на підставі даних філології... [...]»¹²⁵

Наступною частиною IV відділу були мова й звичаї. Т. Єфименко був автором розділу «Звичаєве право українського народу», а О. Шахматов — «Короткого нарису історії малоросійської (української) мови». Зокрема, в правовому розділі було висвітлено особливості українського звичаєвого права і — що важливо для ініціаторів проекту — його суттєву відмінність від звичаєвого права

¹²⁴ Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. II. — С. 455–644.

¹²⁵ Стебницький П. *Спомини про Хв[едора] К[індратовича] Вовка / Петро Стебницький // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 146.*

росіян. Висвітливши передусім цивільні відносини, автор наголошував на тих особливостях, що брали свій початок ще з козацької доби¹²⁶.

Щодо мовного питання, то О. Шахматов подав історію української мови відповідно до власної наукової теорії про «праруську мову» як основу російської, української та білоруської мов. Також він спробував висвітлити питання прабатьківщини слов'ян, спираючись саме на лінгвістичний матеріал, і їхню подальшу історичну долю, котра й визначила мовні відмінності, зокрема серед східних слов'ян. Ще за часів Київської Русі він фіксував діалектичні розбіжності у «праруській мові», а остаточний її поділ на російську, українську та білоруську датував XII ст.¹²⁷ Загалом, попри певну проросійську тенденційність, О. Шахматов зміг висвітлити своє питання на високому рівні наукового об'єктивізму, що відповідно оцінила й українська громада.

Рецензію на другий том енциклопедії також написав П. Стебницький. Цього разу він приділив набагато менше уваги суспільно-політичному значенню появи чергового тому енциклопедії, зосередившись натомість на аналізі його змісту. Значно ширша рецензія-анотація на другий том видання одночасно з позитивною оцінкою книжки згадувала і втрати редакційного комітету в особі померлих проф. М. М. Ковалевського й акад. Ф. Е. Корша. Завершувалася рецензія таким побажанням: «Слід сподіватися, що ці втрати не завадять комітету закінчити своє цінне й солідне підприємство, яке, до того ж, так відповідає інтересам моменту, що владно висунув долю українського народу на видне місце...»¹²⁸

Найбільші труднощі були пов'язані з підготовкою до видання третього тому енциклопедії. Відповідно до планів ініціаторів проекту він мав бути присвячений економіці й господарству. Складність

¹²⁶ Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. II. — С. 645—663.

¹²⁷ Там само. — С. 681.

¹²⁸ Стебницький П. [Рец. на кн.:] *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова. Т. II. Пгр., 1916 г. Стр. 348 // Вестник Европы: Журнал науки — политики — литературы. — 1916. — Кн. 11. — Ноябрь. — С. 372—375.

проблеми полягала в тому, що ніхто з членів петербурзької «Громади» жодним чином не був пов'язаний з економічною наукою й відповідно не був фахівцем у цій галузі. Ба більше, один з найвідоміших економістів – українець за походженням М. Туган-Барановський був досить далекий від української справи. Його наукові праці носили переважно загальний характер й аж ніяк не були пов'язані з українською проблематикою. Отже, особливого інтересу до співпраці з українською енциклопедією М. Туган-Барановський не мав. Провадити переговори з ним доручили М. М. Ковалевському, який досяг бажаного результату – відомий економіст дав принципову згоду, однак зажадав спочатку ознайомитися з програмою економічного відділу¹²⁹. Цю програму розробили, однак неспеціалісти, що й викликало (після ознайомлення з нею) спершу скептичну реакцію М. Тугана-Барановського.

Як зазначав у своїх спогадах О. Лотоцький, представлення програми такому відомому й авторитетному вченому, як М. І. Туган-Барановський, нагадувало іспит. Однак під час її докладнішого розгляду вчений дедалі більше зацікавився проблемою, долаючи попередній скептицизм. Єдиним суттєвим недоліком проекту, на думку М. Туган-Барановського, була спроба показати економіку українських територій відірвано від загальноросійської. Проте загалом він підтримав проект і пообіцяв докласти зусиль для його виконання, хоча й наголошував на недостатності одного тому до повноцінного висвітлення усіх аспектів проблеми. Серйозним аргументом, який змусив ученого-економіста погодитися з однотомним обсягом, стало посилення на жорстку домовленість з видавцями, а також передача М. Туганові-Барановському всіх владних повноважень щодо визначення доцільності, важливості та значущості будь-якого матеріалу, тобто змістового наповнення економічного тому¹³⁰.

Однак визначення особи редактора економічного тому та домовленість з ним стали лише початком. Подальшою проблемою виявилася комплектація авторського колективу. Початковий план

¹²⁹ Лотоцький О. *Сторінки минулого*. – Частина третя. – С. 160.

¹³⁰ Там само. – С. 162.

від самого початку було порушено відмовою П. Стебницького від написання розділу про торгівлю збіжжям і потребою пошуку іншого автора. Така заміна, яку прийняв М. Туган-Барановський, спричинила й подальші зміни. Відповідно до попередньої домовленості, що П. Стебницький обов'язково має бути присутній серед колективу авторів економічного тому, йому було передано розділ, який мав писати О. Лотоцький — землеволодіння в Україні. Отже, серед авторів тому не лишилося людини, зорієнтованої не тільки на науку, а й на національну ідею. Автори, як і редактор тому М. Туган-Барановський, за своїми переконаннями були далекі від висвітлення особливостей українського складового економічного життя Російської імперії. Відповідно й робота авторського колективу була пригальмована ще на першому засіданні, адже більшість авторів не розуміли, що таке Україна територіально, за населенням та економічним потенціалом.

Планувалося висвітлити в енциклопедії і господарське становище українських земель у складі Австро-Угорщини. Окремі деталі нелегких переговорів з цього приводу зафіксовано, зокрема, в листі Ф. Вовка з Санкт-Петербурга від 22 вересня 1911 р. до М. Грушевського (лист був відповіддю на звернення історика до редколегії видання): «Многоуважаемый Михаил Сергеевич! Любезное письмо Ваше на имя Максима Максимовича [Ковалевського] было заслушано в совещании редактора издания “Украинский народ”, которое и поручило мне передать ответы на поставленные Вами вопросы. Вполне соглашаясь с Вами, что хозяйственная сторона жизни украинских земель в Австро-Венгрии необходимо должна найти свое освещение, совещание полагает, согласно первоначальной своей мысли, что оно может быть сделано в отдельных статьях о Галиции, Буковине и Угорщине, причем очерки об этих украинских землях, кроме освещения хозяйственно-экономической стороны их жизни, должны осветить также и общественную и политическую жизнь. Признавая вместе с Вами, что такой общий очерк трудно дать на трёх печатных листах, совещание полагает возможным увеличить их размеры до пяти печатных листов.

Выражая крайне своё сожаление по поводу Вашего отказа принять на себя труд написания подобного очерка, совещание просит Вас, согласно Вашему любезному предложению, принять на себя труд вступить в переговоры с авторами, которых Вы считаете наиболее подходящими для подобной задачи. Со своей стороны, совещание вспоминает лишь одно имя: проф. Смаль-Стоцкого для очерка о Буковине.

Совещание позволяет себе также просить Вас войти в переговоры и с авторами очерков об украинских колониях, для которых предположено отвести место в размере $1\frac{1}{2}$ печ. лист»¹³¹.

Одновременно автор листа інформував свого кореспондента, що редакційна нарада видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» не прийняла пропозиції М. Грушевського щодо вірогідного авторства розділу енциклопедії, присвяченого українському культурному рухові останнього десятиліття, у зв'язку з наявністю вже затвердженого автора — С. Єфремова: «Что касается до предложенной Вами статьи (отдельной главы, автором которой Вы предполагаете Н. К. Зализняка) о культурном движении за последние десять лет для всех украинских земель, — то совещание решило оставить пока этот вопрос открытым, так как полагает, что указанная Вами тема, по существу, может и должна войти в статью С. А. Ефремова»¹³².

Проте робота над економічним томом мала й низку позитивних моментів. Завдяки популярності першого тому енциклопедії й авторитету редактора майбутнього економічного тому М. Тугана-Барановського до проекту вдалося залучити ряд відомих вчених-росіян. Хоча це й зменшило «національний дух» проекту, проте підвищувало його науковий рівень. Так, наприклад, до співробітництва в економічному відділі було запрошено, крім інших, і відомого російського статистика Д. І. Ріхтера (1848–1919), з 1890 р. завідувача статистикою Дворянського поземельного банку, зокрема, автора цінної розвідки «Опыт разделения Европейской России на районы по естественным и экономическим признакам» (1898),

¹³¹ Листування Михайла Грушевського. — Т. II. — С. 220.

¹³² Там само.

укладача «Географического словаря России» (6 випусків, 1909—1911 рр.)¹³³. З ним був близько знайомий лідер петербурзької української «Громади» О. Лотоцький.

Перед авторами економічного тому вже на першій нараді, яку скликав М. Туган-Барановський, постало багато складних запитань, чіткої відповіді на які не міг дати й редактор. «Найперше перед кожним автором встало питання, що таке Україна з погляду території, населення та своїх економічних властивостей. І щоб ясніше окреслити характер та обсяг тем, що їх мали опрацьовувати різні автори, доручено було Д. І. Ріхтерові написати та на дальших зборах прочитати вступну статтю — географічно-статистичний огляд, де було б подано особливості економічного життя України взагалі та зокрема поодиноких її районів. Ріхтер написав та перед зборами дав мені свою працю прочитати, — се був географічно-господарчий начерк, рівного якому щодо влучності мені не доводилося опісля читати», — пригадував згодом О. Лотоцький¹³⁴.

До позитивних моментів роботи над третім томом можна також віднести ту пунктуальність, з якою працювали вчені-економісти. Більшість тем було завершено вчасно, однак редакторська робота над ними затягнулась — передбачений обсяг видання не міг вмістити весь наданий матеріал, і його потрібно було скорочувати.

Затримки, що розпочалися при роботі над третім томом з самого його початку, врешті-решт призвели до провалу багатообіцяльного проекту. Початок Першої світової війни, а особливо поразки російського війська 1915 р. зумовили не лише економічний занепад країни, а й політичні репресії. Через кризу фактично розпався комісіонерський апарат видавництва братів Гранатів, що зумовило скорочення рівня реалізації вже виданих томів і відповідно поставило на межу банкрутства саме товариство. Економічних підстав для рентабельності видання нових томів «Українського народу...» в таких умовах просто не було.

¹³³ Нарбут А. *Рихтер (Richter) Дмитрий Иванович* (25 окт. 1848, Москва — 2 июля 1919, Детское Село Петроградской губ., ныне гор. Пушкин Ленинградской обл.) // Немцы России: Энциклопедия / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. — М.: ЭРН, 2006. — Т. 3: П — Я. — С. 309.

¹³⁴ Лотоцький О. *Сторінки минулого*. — Частина третя. — С. 163.

Одночасно посилилися репресії проти всього українства, яке царський уряд звинувачував у співпраці з австрійцями («австрійська інтрига»). Антиукраїнська кампанія царату, розпочата 1915 р., злякала видавців більше, ніж можливі матеріальні збитки. Як засвідчував О. Лотоцький: «Се дуже видавців застрашило, — вони боялись, що в таких умовах вихід дальшого тому української енциклопедії спричинить для них утрати не лише матеріальні. Видавці охоче погоджувалися передати ініціаторам справи матеріал, уже оплачений авторським та редакторським гонораром; але в тих обставинах уже трудно було знайти іншого підприємця, що підняв би на себе друк такої матеріально кошовної книжки. Так ті праці й залишилися, не будши видруковані, в портфелі видавництва»¹³⁵.

Наслідком стала відмова друкувати вже підготовлений та оплачений гонорарами матеріал. Не взялися за ризиковану за тих обставин справу й інші видавництва, котрі також не наважувалися пов'язувати себе з небезпечною українською проблематикою.

Аналогічна доля спіткала й четвертий том енциклопедії, який мав бути присвячений сучасній українській культурі та громадському життю. Підготували матеріали досить успішно, проте відсутність зацікавленості видавництва у продовженні співпраці призвела спочатку до затримки, а потім і до відмови від публікації тому як такого. Сталося це, незважаючи на те, що більшість статей уже були готові до друку.

Далі з усього масиву матеріалу, підготовленого для третього й четвертого томів, удалося опублікувати лише статтю В. Гнатюка про культурне та громадське життя закордонних українських територій, і то за кордоном. Розділ «Освіта і церква», який підготував О. Г. Лотоцький, не побачив світу, одначе робота над ним дала потужний імпульс подальшим історико-релігієзнавчим розвідкам Олександра Гнатовича, написаним і опублікованим переважно в еміграційний період його біографії¹³⁶.

¹³⁵ Там само. — С. 164.

¹³⁶ Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 — 1930-ті рр.)*. — С. 86.

Отже, незважаючи на значну роботу, яку здійснили організатори, автори та редактори проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем», світ побачили лише два його томи з чотирьох запланованих. Усі підготовлені матеріали, які зберігалися у М. Славинського, загинули в Петрограді разом з його бібліотекою і архівом 1918 р.¹³⁷

Однак сам прецедент написання такого ґрунтовного енциклопедичного видання мав значні позитивні наслідки. По-перше, було здобуто неоціненний досвід у розробці українознавчої тематики, передусім у тих сферах, які до того часу навіть не розглядали — економіці, статистиці тощо. По-друге, робота над проектом об'єднала спільною метою всю українську громаду Санкт-Петербурга, продемонструвавши її потенціал, можливості, і що не менш важливо — слабкі сторони. І по-третє, до роботи над проектом було залучено чимало науковців, котрі не лише збагатили науку своїми відкриттями, а й наблизилися до української тематики. Дуже важливим у цьому сенсі стало національне «пробудження» М. І. Туган-Барановського, котрий саме завдяки роботі над українською енциклопедією здобув власне національне — українське — самовизначення. За пізнішими оцінками, енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» цілком відповідала рівневі розвитку тогочасної науки й упродовж тривалого часу зберігала своє значення, слугуючи своєрідним орієнтиром для майбутніх вітчизняних енциклопедичних проектів¹³⁸.

Прикметно, що розвідку М. Грушевського «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения», вміщену в першому томі енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», переклав українською мовою й упродовж 1989—1990 р. опублікував професор

¹³⁷ Герасимова Г. П. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» / Г. П. Герасимова // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 221.

¹³⁸ Кузеля З. *Дотеперішні українські енциклопедії* / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузелі. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 10.

Любомир Винар на шпальтах «Українського історика», який він відредагував¹³⁹.

Реалізований лише наполовину перший український енциклопедичний проект новітньої доби залишив свій виразний слід в історії вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст., збагативши її цінним практичним досвідом, який було використано при підготовці подальших енциклопедичних видань, зокрема «Української Загальної Енциклопедії» та «Енциклопедії українознавства».

¹³⁹ Див.: Грушевський М. *Розвиток українських досліджень у ХІХ ст. і вияви в них основних питань українознавства* / Михайло Грушевський / *Український історик*. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен. – 1989. – Ч. 1–3 (101–103). – С. 82–91; Ч. 4 (104). – С. 60–68; 1990. – Ч. 1–4 (104–107). – С. 28–44.ф

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ УАН–ВУАН

3.1. «Біографічний словник діячів України»

Лютнева революція 1917 р. в Росії, а відтак і розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. кардинально змінили ситуацію в суспільно-політичному житті колишньої імперії Романових. За цих обставин завершення енциклопедичного проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем», попри всю підготовчу роботу, втрачало сенс. На порядку денному з'ясувалося питання підготовки власної українознавчої й україномовної енциклопедії.

З початком подій Української революції більшість активістів петербурзької української «Громади», в тій чи іншій мірі задіяних у підготовці української енциклопедії, асинхронно, але переїздить в Україну, де зосереджується центр національного життя й відбуваються складні процеси державотворення.

Так, Олександра Гнатовича Лотоцького в березні 1917 р. обрали заступником голови Союзу українських автономістів-федералістів (з червня 1917 р. – Українська партія соціалістів-федералістів), у березні – травні того ж року він очолював виконавчий комітет Української національної ради в Петрограді, входив до першого складу (7 березня – 7 квітня) Української Центральної Ради. Потім переїхав до Києва, був головою Київського товариства «Просвіта» (до 19 листопада 1917 р.; серпень – 27 жовтня 1918 р.). У травні 1917 р. його призначили губернським комісаром Тимчасового уряду на Буковині й Покутті. Від 1 вересня до 20 листопада 1917 р. він генеральний писар Генерального секретаріату Української Центральної Ради, підписав угоду з Верховним головнокомандувачем російської армії генерал-лейтенантом М. Духоніним про зосередження на Південно-Західному й Румунському фронтах

українських військових частин (4–10 листопада 1917 р.). У березні – квітні 1918 р. обіймав посаду державного контролера УНР в уряді В. Голубовича. Очолював Міністерство віросповідань Української Держави (28 жовтня – 14 листопада 1918 р.), з грудня 1918 р. – тимчасовий комісар Міністерства віросповідань УНР.

Представник молодшого покоління петербурзької «української колонії» Лев Биковський пригадував кийвські зустрічі з О. Лотоцьким 1918 р.: «У 1917-му році з Петербурга (почасти з Галичини) у Київ переїхало чимало українських діячів. Тоді ж перевезли звідтіля й видавниче товариство “Друкар” [за тогочасним правописом – «Друкаръ»] з друкарнею. У ньому я працював у Києві від травня до грудня 1918 р.

Довкола “Друкаря” купчились видатні українські науковці, письменники й громадсько-політичні діячі. Очолював “Друкаря” волиняк Павло Олександрович Балицький, що належав був до середнього покоління українських діячів петербурзької колонії. Довкола нього громадились переважно приїжджі з Петербурга, у тому числі й Ол. Лотоцький. Він раз у раз відвідував “Друкаря”, набуваючи книжки або ж у письменницько-видавничих справах як автор [...]»¹

Від січня 1919 р. до березня 1920 р. О. Лотоцький перебував у Стамбулі як надзвичайний посол УНР у Туреччині зі спеціальною місією проведення переговорів із Вселенським патріархатом щодо автокефалії Української православної церкви. Від 1920 р. – в еміграції (Відень, Австрія; Прага, Чехословаччина). Від 1928 р. мешкав у Польщі, був професором Варшавського університету. Став засновником і незмінним директором Українського наукового інституту у Варшаві (1930–1939). Помер у Варшаві, 1971 р. його прах перепоховано на українському цвинтарі Св. Андрія у Бавнд-Бруці (штат Нью-Джерсі, США)².

З початком подій Української революції радикальних змін зазнали політичні погляди й громадянська позиція проф. Ф. Вовка – до того

¹ Биковський Л. *Мої побачення з Олександром Лотоцьким* / Лев Биковський // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1979. – Ч. 1-4 (61-64). – С. 103.

² Швидкий В. *Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.)*. – С. 119–219.

загалом надзвичайно толерантного до своїх російських колег³. Як пригадував П. Стебницький: «Роки війни та революції для Хв[едора] К[індратовича], як і для інших українців, були періодом “переоцінки вартостей” в російсько-українських відносинах... Давні, досить теплі почуття Хв[едора] К[індратовича] до тих груп російської інтелігенції, що ставились прихильно до української культури, почали виразно холонути під впливом галицьких подій 1914–1915 рр. і того органічного нерозуміння суті речей, яке виявляли, оцінюючи ці події, найкращі представники російської громадської думки. З початком революції, коли український рух став масовим і вилився в федералістичну платформу, прірва між російським та українським громадянством щодня ширилась, і відносини Хв[едора] К[індратовича] до колишніх приятелів з російського вченого світу робилися все сухіші: порозумітися їм вже було неможливо. На російську оцінку, професор Вовк цього періоду вже був не стільки авторитетний в своїм фаху вчений, скільки елемент антидержавний – сепаратист і мазепинець... [...] Пильно стежив Хв[едір] К[індратович] за ходом революції на Україні, нетерпляче дожидав новин з Києва, сердився з приводу фактів, що здавалися йому хибними кроками руху або його керовників, але врешті признавав, що в цілому все йде як слід, згідно з логікою життя. Всі етапи

³ Збільшення прірви поміж російським та українським громадянством через події Української революції було річчю очевидною для сучасників. Позначилося це й на взаєминах російських й українських співвиконавців енциклопедичного проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Сучасний вітчизняний дослідник І. Гирич, зокрема, зауважує: «Навіть О. Шахматов, жартом О. Лотоцького 1905–1907 рр. внесений в українські “святці”, який так багато зробив для відміни заборони 1876 р. і підтримував українців у їхніх науково-культурних починаннях, висловився зовсім інакше, коли йшлося про мінімум політичних вимог для України: “До сього часу я був з вами. Коли ж мова йде про автономію України, то я застібаюся на всі гудзики. Бо тут справа йде про животніші інтереси великоруського народу”. О. Шахматова обурило сам факт утворення Української АН, і він дорікав своєму однопартійцю [кадету] В. Вернадському за зраду “общерусских” інтересів» (див.: Гирич І. *Передмова* / Ігор Гирич // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Сергій Олександрович Єфремов; [НАН України: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Інститут рукопису НБУВ; упорядкув. І. Гирича]. – К.: Темпора, 2011. – С. 35–36).

національного визволення України, аж до проголошення державної незалежності, викликали в Хв[едора] К[індратовича] тихе вдовolenня [...]»⁴.

З самого початку революції Ф. Вовк задумував переїзд з північної столиці колишньої Російської імперії до України, планував продовжувати свою наукову діяльність на рідній землі, одначе доля розпорядилася інакше. «Коли ж нарешті вдалося йому вирватися з большевицької цитаделі, організм Хв[едора] К[індратовича] був занадто знесилений, і перша ж простуда звалила його з ніг, — ішлося у присвяченому його пам'яті некролозі. — Довелося зупинитися в Жлобині — хвороба швидким темпом йшла вперед, а лікарської допомоги майже не було. 29 червня [1918 р.] Хв[едір] Кіндр[атович] перейшов у кращий світ...

Україні не пощастило прийняти в своє лоно її щирого сина... Хв[едора] Кіндратовича було викликано з Петербурга, щоби він узяв участь в праці Комісії, що розробляла статут Української Академії наук, якої одним з перших членів був би світлої пам'яті небіжчик...»⁵

⁴ Стебницький П. *Спомини про Хв[едора] К[індратовича] Вовка* // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 146—147.

Той же мемуарист пригадував й таку прикметну рису вдачі небіжчика: «Він не тільки прекрасно знав народню мову, але пильнував її чистоти в своїх українських писаннях, держачись тої думки, що спеціальні наукові виклади можна і треба робити на основі чистої народньої мови. Його вражало навіть дрібне порушення народньої фонетики, і тут він деколи доходив до трохи комічної крайности. Не на жарт, наприклад, він сердився, коли його ймення писалось чи вимовлялось “Федір”, а не “Хведір”. Траплялось якось і мені цим грішити, і от як він одписував на це в своїх відповідях: “Хв., а не Ф. Звука *ф* в українській мові немає, і я зовсім не знаю, з якої рації (окрім хиба галицької) перекручувати нашу фонетику на чорт зна що... Протестую!.. і то якнайгострійше!»

Колись небіжчик Драгоманов, як Вам, може, відомо, великий анекдотист пред Господом, розказував, що якась попівна так боялася вимовити що-небудь по-українському, що казала не тільки *фост*, але й *муфа*. Та задля отих, мабуть, попівен Вам так і хочеться збагатити нашу азбуку такою літерою, яка не має у нашої мові відповідного *звука*. Літера нехай би собі була, але нащо ж її втручувати у слово, яке ані один українець (окрім галичанина) не вимовить із звуком *ф*? [...]» (див.: Стебницький П. *Спомини про Хв[едора] К[індратовича] Вовка*. — С. 147—148).

⁵ *Хв[едір] Кіндр[атович] Вовк: [Некролог]* // Наше минуле. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 141—143.

Революція 1917 р. спричинила остаточний переворот у менталітеті й житті Михайла Івановича Тугана-Барановського, започаткований кількома роками раніше — з його залученням до виконання енциклопедичного проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем»: «З працівника на полі російської культури й науки він рішучо переходить до праці на рідному ґрунті»⁶.

Наполовину українець за походженням, у відповіді на анкету «Украинской жизни» (опитування відбувалося упродовж 1913—1914 рр.) він стверджував: «В ранней юности и на университетской скамье чувствовал себя украинским патриотом, затем несколько охладел к украинству». Відтак, під час анкетування, учений почувався «скорее вообще русским». Одначе революція 1917 р. й розвиток українського національного руху остаточно повернули його «до рідного табору». Він повернувся в Україну й у червні 1917 р. взяв участь у реорганізаційному з'їзді Української партії соціалістів-федералістів, був одним з авторів програми УПСФ (перед тим належав до російської партії конституційних демократів), співробітником газети «Рада», учасником численних тоді з'їздів і нарад. Його кандидатуру 17 серпня 1917 р. Д. Дорошенко запропонував на посаду генерального секретаря фінансів у новому складі Генерального Секретаріату УЦР; 21 серпня того ж року його затвердила Мала Рада на цій посаді в кабінеті В. Винниченка. 11 жовтня 1917 р. М. Тугана-Барановського призначили виконувачем обов'язків генерального секретаря торгу й промисловості. Як урядовець він обстоював потребу запровадження власної валюти в Україні, усамостійнення українського кооперативного руху⁷.

Відійшовши від роботи в Генеральному Секретаріаті, М. Туган-Барановський 1918 р. брав активну участь у діяльності української

⁶ Садовський В. М. *І. Туган-Барановський*: [Некролог] / Валентин Садовський // Наше минуле. — 1919. — Ч. 1-2 (4-5). — Січень — квітень. — С. 143.

⁷ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т.* / НАН України: Інститут історії України; ЦДАВО України; упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — С. 260—264, 340.

кооперації, очолював Українське товариство економістів, раду Українського центрального кооперативного комітету, редагував часопис «Українська кооперація». Був одним з організаторів і деканом юридичного факультету Українського державного університету в Києві, академіком-засновником Української академії наук, головою Соціально-економічного відділу УАН. Відхилив пропозицію Гетьмана П. Скоропадського ввійти до Кабінету Міністрів. На початку 1919 р. Директорія призначила М. Тугана-Барановського на посаду радника з економічних питань делегації УНР на Паризькій мирній конференції. 22 січня 1919 р. по дорозі з Києва до Одеси, прямуючи у складі української делегації до Парижа, Михайло Іванович раптово помер від серцевого нападу⁸.

Ще одного чільника виконавця енциклопедичного проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем» — Максима Славинського — наприкінці березня 1917 р. обрали членом виконавчого комітету Української Національної Ради в Петрограді. Невдовзі він став одним із засновників Російської республікансько-демократичної партії, входив до складу її ЦК (заступник голови), був співзасновником партійного органу — газети «Отечество». 11 червня 1917 р. очолив Особливу нараду з провінціальної реформи при Тимчасовому уряді (з правами міністра). Був представником Тимчасового уряду при Українській Центральній Раді. 1918 р. повернувся в Україну. За Української Держави знову перебував у Петрограді як в. о. представника українського уряду. В червні 1918 р. очолив політичну комісію української делегації на переговорах з РСФРР, був радником МЗС Української Держави. За Директорії УНР — український дипломатичний представник у Новочеркаську, міністр праці УНР (1920) і голова української дипломатичної місії у Чехословаччині. На еміграції викладав в українських школах, з 1923 р. — професор Української господарської академії у Подебрадах, згодом — професор Українського високого педагогічного інституту у Празі. 1945 р. його заарештувала

⁸ Садовський В. М. *Туган-Барановський: [Некролог]* // Наше минуле. — 1919. — Ч. 1-2 (4-5). — С. 141–143; Верстюк В. *Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник* / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. — К.: [б. в.], 1998. — С. 174–175.

радянська військова контррозвідка «Смерш» у Празі і вивезла до Києва. Помер в ув'язненні в Лук'янівській тюрмі⁹.

П. Стебницький також зустрів лютневі події 1917 р. в Петрограді, де очолив Українську Національну Раду. Разом з О. Лотоцьким підготував для Тимчасового уряду меморандум про нагальне задоволення національних інтересів українського народу, який обговорювали на зустрічі представників Української Національної Ради з прем'єр-міністром кн. Г. Львовим 17 і 23 березня 1917 р. Належав до Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), був одним з найтиповіших представників цієї ліберально-демократичної партії. Революцію спершу сприйняв з ентузіазмом, однак згодом розгледів небезпеку в її радикалізації. «Загальні справи не веселять, — писав він з Петрограда в Україну у травні 1917 р. — ... У нас [в Україні] ще більше і довше держатиметься лад, як де, — бо ми — культурніші, але і наш люд врешті піде за рухом, коли знов-таки не спинить яка зверхня сила. Тою силою може бути або свій диктатор, або знов варяг — проханий чи непроханий, то все одно... А в загальній руїні — і наша руїна, бо штучними способами нашої справи добре не поставити... тепер вже пізно. Має бути вже щось нове — і якесь чуже, невідоме, і творити нашу долю вже будуть нові люди, і теж якісь чужі і далекі»¹⁰.

На засіданні Малої Ради 15 липня 1917 р. П. Стебницького затвердили на посаді представника Генерального Секретаріату Української Центральної Ради при Тимчасовому уряді¹¹. Він мав певні сумніви в доцільності обіймання такої посади («тепер і уряд соціалістичний, і український Секретаріат весь із соціалістів, а я ніколи не був програмовим соціалістом і навряд чи зміг би добре

⁹ Стрельський Г. В. *Творче життя і трагічна смерть М. А. Славінського* / Г. В. Стрельський // Українська біографістика. — 2005. — Вип. 3. — С. 175—180; Осташко Т. С. *Славінський Максим Антонович* / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил. — С. — С. 622.

¹⁰ Цит. за: Верстюк В. *Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник* / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. — С. 164.

¹¹ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т.* — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. — С. 179.

підтримувати сучасну політику»)¹². Втім, уболіваючи за українські справи, він пристав на цю пропозицію. На посаді комісара України при Тимчасовому уряді П. Стебницький доклав значних зусиль до розв'язання різних конфліктних і суперечливих проблем, які повсякчас виникали між міністерствами Тимчасового уряду й генеральними секретарствами України: займався звільненням з війська й поверненням в Україну вчителів; поверненням додому галичан — заручників російської влади, інтернованих і засланих до Сибіру 1914—1915 рр., залагодженням конфлікту між Генеральним секретарством освіти й Київською шкільною округою, що постійно апелювала до петроградського міністерства освіти, та численними іншими справами.

Після подій жовтня 1917 р. в Петрограді Петро Януарійович врешті вирішив залишити російську столицю, оскільки не сприймав більшовицької влади й уважав, що власні обов'язки «статс-секретаря у справах України» вичерпав ще перед попередньою владою. Наприкінці 1917 р. він приїхав до Києва, однак невдовзі змушений був повернутися, оскільки як голова Української Національної Ради в Петрограді, яка все ще животіла, мусив повністю ліквідувати там українські справи. Лише в червні 1918 р. П. Стебницький остаточно перебрався до Києва й активно долучився до політичної й державної роботи¹³.

Як і інші помірковані українці, він критично поставився до позиції однопартійців, які бойкотували пропозиції Гетьмана П. Скоропадського ввійти до уряду Української Держави, й переконував, зокрема, С. Єфремова в хибності такої позиції. Авторитет і місце П. Стебницького в українських колах засвідчувало його призначення 16 липня 1918 р. сенатором Адміністративного Генерального суду Державного сенату Української Держави. Політик брав активну участь і в українсько-російському переговорному процесі, що розпочався у

¹² Верстюк В. *Діячі Української Центральної Ради*: Біографічний довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. — С. 164.

¹³ Старовойтенко І. «...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці»: Про Петра Стебницького і його служіння українській справі // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 19—21.

травні 1918 р. в Києві¹⁴, як заступник голови Української мирової делегації (9 серпня — 7 жовтня). Фактично він прилучився до переговорів наприкінці вересня, очоливши Українську мирову делегацію (голова делегації сенатор С. Шелухин тоді занедужав). П. Стебницький брав активну участь й у переговорному процесі між Національним Союзом та П. Скоропадським восени 1918 р. Результатом переговорів стало входження п'яти українських міністрів до уряду Ф. Лизогуба, сформованого 18 жовтня 1918 р.

На посаді міністра народної освіти і мистецтва Української Держави П. Стебницький перебував від 24 жовтня до 14 листопада 1918 р. — лише впродовж трьох тижнів¹⁵. Але цей короткий проміжок часу був відзначений знаковою подією — 14 листопада 1918 р. було ухвалено Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві й Наказ Гетьмана всієї України про призначення дійсних членів Української Академії наук. Обидва документи скріпив своїм підписом й Петро Януарійович — у першому випадку після виконуючого обов'язки Голови Ради Міністрів А. Ржепещького, у другому — після Гетьмана П. Скоропадського¹⁶.

¹⁴ Докладніше див.: *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.*: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / НАН України: Інститут історії України, Інститут східноєвропейських досліджень; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США); Головархів при КМ України: ЦДАВО України; упоряд.: О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева; редкол.: Я. Б. Пеленський, В. А. Смолій (співголови), В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. — К. — Нью-Йорк — Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1999. — 367 с.

¹⁵ Див. «Життєпис і реєстр праць П. Я. Стебницького» у кн.: *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* / Видання Української Академії Наук. — К.: Друкарня Українського Наукового Т-ва, 1919. — С. 95–102.

¹⁶ *Історія Академії наук України 1918–1923*: Документи і матеріали. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 164–165; 166–167.

30 листопада 1918 р. на подання Неодмінного секретаря Академії Спільне зібрання УАН ухвалило: «Зібравшись сьогодні перший раз під проводом новообраного президіума, заслати щирий привіт і подяку колишньому Міністрові освіти М. П. Василенкові за його незабутні заслуги в справі заснування Української Академії Наук та його наступникові, теж колишньому Міністрові, П. Я. Стебницькому, що щиро допоміг довести справу до бажаного кінця» (див.: *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* — С. 31).

Крім активної участі в національному державотворенні, з перших кроків перебування у Києві П. Стебницький друкувався у «Літературно-науковому вістнику», «Книгарі», «Нашому минулому», «Новій Раді», «Промені», «Громадському слові», впорядковував популярні збірки «Україна та українці», «Поміж двох революцій» та ін., прагнув осмислити революційні події, вважаючи їх закономірним наслідком попереднього історичного розвитку.

Влітку 1918 р. в Києві вищезгадане видавниче товариство «Друкар» започаткувало публікацію журналу історії, літератури і культури під назвою «Наше минуле», активним автором якого з першого ж числа став П. Стебницький. У редакційній передмові до першого числа часопису декларувалася програма видання: «Випускаючи перше число “Нашого минулого”, Редакція зауважує, що думка про його видавання виникла серед людей, які гуртуються коло видавничого товариства “Друкар”, ще торік, з початку революції, коли відкрилась можливість вільно писати про все те, що до того часу було заборонено. Через технічні перешкоди здійснити цю думку досі не щастило.

Тепер, в часи величного відродження і зросту нашої національності і культури, ми вважаємо особливо своєчасним видання періодичного науково-популярного органа, на сторінках якого Редакція міститиме все те, що освітлює невпинну боротьбу українського народу за його політичні права й одвічні демократичні ідеали, а також національну своєрідність його традицій в письменстві, культурі й мистецтві»¹⁷.

На останній сторінці цього ж числа «Нашого минулого» наголошувалося на болючих втратах в Україні впродовж останніх п'яти місяців кількох «поважних діячів, незабутні імена яких назавжди лишаться в пам'яті потомства і в історії нашої суспільності», а саме: «2 квітня [1918 р.] упокоївся в Києві письменник *Іван Семенович Нечуй-Левицький*.

24 квітня в Лозанні вмер *Антін Ляхоцький (Кузьма)*, співробітник і товариш М. П. Драгоманова.

16 травня вмерла в Києві дружина Михайла Петровича *Драгоманова – Людмила Михайлівна*.

¹⁷ Від Редакції // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. – 1918. – Ч. 1. – Липень – серпень. – С. 5.

29 червня по дорозі до Києва з Петербургу вмер відомий український учений-антрополог, професор *Федір Кіндратович Вовк*.

31 липня в Полтаві злодійською [російською більшовицькою] рукою вбито історика нашої літератури, поета і першого Генерального секретаря, а потім першого українського Міністра освіти *Івана Матвієвича Стешенка*.

25 серпня в с. Коврайцях на Полтавщині вмер професор історії *Іван Василевич Луцицький...*»¹⁸

Навівши цей сумний мартиролог, редакція зауважувала: «Присвятити їх світлій пам'яті статті і спомини в цьому числі “Наше минуле” не мало змоги через причини технічні. В дальших числах ми сподіваємося виконати цей свій обов'язок перед покійними і громадянством»¹⁹.

Події часів Української революції 1917–1921 рр., коли відроджену незалежність доводилося відстоювати в жорсткому

¹⁸ Наше минуле. — 1918. — Ч. 1. — Липень — серпень. — С. 211.

¹⁹ Там само.

Свій «обов'язок перед покійними і громадянством» редакція «Нашого минулого» виконала щодо вищезгаданих та інших діячів національного українського руху. Див., напр.: *Хв[едір] Кіндр[атович] Вовк*: [Некролог] // Наше минуле. — 1918. — Ч. 2. — С. 141–143; *Стебницький П. Спомини про Хв[едора] К[індратовича] Вовка* // Там само. — С. 143–148; *А. М. Ляхоцький*: [Некролог] // Там само. — С. 148; *Ш[ишманова]ва-Др[агоманова]ва Л. Антін Ляхоцький (Кузьма)*: Спомини / *Лідія Шишманова-Драгоманова* // Там само. — С. 148–151; *Єфремов С. Хв. Вовк про Кузьму-Ляхоцького*: 3 споминів // Там само. — С. 151–158; *Л. М. Драгоманова*: [Некролог] // Там само. — С. 158–159; *Ів. Матв. Стешенко*: [Некролог] // Там само. — С. 159–161; *Грушевський О. Пам'яті проф. Ів. В. Луцицького* / *Олександр Грушевський* // Наше минуле. — 1918. — Ч. 3. — Листопад — грудень. — С. 100–105; *Данилевич В. О. Я. Єфименкова*: [Некролог] / *В. Данилевич* // Там само. — С. 105–110; *Перфецький Є. Орест Авдикович*: [Некролог] / *Євген Перфецький* // Там само. — С. 110–111; *Єфремов С. Пам'яті І. Л. Шрага* / *Сергій Єфремов* / Наше минуле. — 1919. — Ч. 1-2. — Січень — квітень. — С. 123–124; *Садовський В. М. І. Туган-Барановський*: [Некролог] // Там само. — С. 141–143; *Стеллецький Г. Н. М. Кибальчич (Наталка-Полтавка)*: [Некролог] / *Гнат Стеллецький* // Там само. — С. 144–148.

протистоянні з зовнішніми агресорами (насамперед більшовицькою Росією), супроводжувалися численними випадками «природної» і наглої смерті багатьох українських військових, політичних, культурно-освітніх й наукових діячів — представників старшого, середнього й молодшого покоління національної еліти — через бойові дії, «червоний терор» (почасти й «білий терор»), голод і пошесті²⁰. Для тих, хто залишився, самоочевидною істиною ставала нагальна потреба укладання Біографічного словника діячів України всіх епох і всіх видів людської діяльності — для закріплення пам'яті про тих, хто відійшов, і зміцнення та виховання національної самосвідомості сучасного й прийдешніх українських поколінь²¹.

Потреба в такому виданні була тим більша, що ця ідея вже мала свою передісторію й навіть частково почала реалізовуватися ще в 1880–1890-х рр., коли цю працю розпочав гурток українських учених під керівництвом проф. В. Б. Антоновича та О. Я. Кониського. Ініціатором створення Біографічного словника «діячів та чужинців, що яким-будь способом спричинилися до української справи чи навіть взагалі працювали на українській території», виступив В. Б. Антонович. Задум такої праці виник у нього під час III Археологічного з'їзду в Києві (1874). В якій мірі гуртківці використовували рекомендації П. С. Єфименка,

²⁰ Про умови життя міського населення України у часи революційних випробувань докладніше див., напр.: Попов В. *Між владою та безвладдям: населення українських міст у 1917–1920 рр.*: [монографія] / Вячеслав Жанович Попов. — Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. — 608 с. Порівняй: Ильюхов А. А. *Жизнь в эпоху перемен: Материальное положение городских жителей в годы революции и Гражданской войны (1917–1921 гг.)* / Александр Антонович Ильюхов. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — 264 с.

²¹ На виконання цієї ж програми — збереження пам'яті про українських діячів, які відійшли, у другому числі «Нашого минулого» 1918 р. майбутній керівник Постійної комісії УАН—ВУАН для укладання Біографічного словника діячів України М. М. Могилянський опублікував своє листування з Михайлом Коцюбинським (див.: *Листи М. Коцюбинського до Мих. М. Могилянського* / Публ. М. М. Могилянського // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 58–85).

запропоновані у статті «Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе» (1886)²², і чи взагалі їх використовували — з'ясувати неможливо.

До цього гуртка в різний час входили Г. Л. Берло, М. П. Василенко, М. С. Грушевський та його брат О. С. Грушевський, В. М. Доманицький, В. Ф. і Б. Ф. Дурдуківські, С. О. Єфремов, А. І. Істомін, І. М. Каманін, О. Г. Лотоцький, К. М. Мельник, Ф. П. Матушевський, В. І. Щербина, Г. П. Ямпольська та ін. Під керівництвом О. Г. Лотоцького опрацьовували біографії церковних діячів і готували картки С. М. Іваницький, С. О. Липківський, Г. П. Петрушевський, В. І. Селін, Е. К. Червінський, М. А. Шпачинський, Г. А. Ярошівський. Словник було доведено до літери «К» (на кожен літеру припадало по 200—300 життєписів), але він так і не з'явився друком²³.

Учасник цього гуртка С. Єфремов так пригадував заняття з проф. В. Б. Антоновичем і, зокрема, працю над Біографічним словником у середині 1890-х рр.: «Окрім викладів з історії України, Антонович кілька разів показував громадянам університетські музеї — археологічний та нумізматичний, — даючи так само прозорі, часом дуже дотепні пояснення. А незабаром почалася гуртова робота, яка декому з нас дала можливість бути у його й на дому. То була словарна праця: до географічного словаря України збирали матеріяли, виписували картки, а з біографічним словарем українських діячів справа пішла ще далі: майже всі життєписи до літери «К» були вже зроблені і навіть зредактовані. Окрім самого Володимира Боніфатовича, між співробітниками цього словаря я пам'ятаю — Кониського, обох Грушевських, Каманіна, Щербину, Берло, Тимченка, Лотоцького з гуртом студентів [Духовної] академії, Доманицького, випадком був якось Рильський. Лотоцький притягнув

²² П. Е. [Ефименко П.] *Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе* / П. Ефименко // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — № 4. — С. 805—809.

²³ Ляшко С. М. *З історії гуртка В. Б. Антоновича по укладанню Українського біографічного словника* / С. М. Ляшко // Українська біографістика: Збірник наук. праць / НАН України: НБУВ, Ін-т біографічних досліджень. — 1999. — Вип. 2. — С. 262—266.

і мене, і я написав був кілька біографій (пам'ятаю — Гаркуші). Збирались словарники завжди в господі Антоновича, на розі Жилянської та Кузнечної, і тут, у величезній бібліотеці Антоновича, розбирали матеріял, дізнавались про джерела, здавали готові життєписи; зібрання закінчувались вечерею, за якою на всю широчінь розгортав Антонович своє вміння зводити людей найпротилежнішої вдачі і панувати в товаристві силою самого морального авторитету [...]. На жаль, добре розпочата робота з словарем несподівано припинилась і загинула. Року 1897-го чи 1898-го Антонович занедужав і вперше зимував в Італії, а потім щороку мусив виїздити кудись на тепліше повітря. Не стало осередку, припинились наші словарні зібрання, а потім потроху й уся праця. Готові вже і проредактовані життєписи, яких набралось б принаймні на том, Антонович за спільною згодою оддав був Тимченкові на переклад (дехто з співробітників писав по-російському) та редакцію мови, і там цей матеріял і захряс, хоча Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові згоджувалось видати цей перший том зараз, і М. С. Грушевський дуже домагавсь того матеріялу. Пам'ятаю, що і довго ще потім, у 900-х роках, навіть на з'їздах, домагались ми переданого Тимченкові словарного матеріялу, та так-таки нічого й не видрали»²⁴.

Одна з наймолодших учасниць біографічного гуртка Ганна Берло також пригадувала: «У Вол[одимира] Бон[іфатійовича] збирався гурток, що під його проводом узявся складати біографії українських письменників і діячів. Потім цим гуртком керував деякий час Мих[айло] Серг[ійович] Грушевський. До цього гуртка пристала й я. З жінок, крім мене, брала участь у цьому гуртку Кат[ерина] Мик[олаївна] Мельник, потім друга дружина Вол[одимира] Бон[іфатійовича] Антоновича. Як лекції Володимира Боніфатієвича, так і праця під його проводом мали велике значіння, гуртуючи й виховуючи свідомих українських громадян»²⁵.

Зібраний словниковий матеріял частково зберігся у Києві у вдови В. Б. Антоновича — Катерини Миколаївни Антонович-Мельник

²⁴ Єфремов С. *Щоденник. Про дні минулі* (спогади). — С. 379–381.

²⁵ Берло Г. *Мої знайомства з деякими українськими діячами* / Ганна Берло // Україна. — 1929. — Березень — квітень. — Кн. 2 (33). — С. 97.

(1859–1942), яка 1919 р. передала його до Постійної комісії Біографічного словника²⁶.

Проблемою Біографічного словника українських діячів, учених і письменників займалася й бібліографічна комісія при бібліотечно-архівному відділі Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради. У газетах друкувалися відповідні повідомлення із закликами надсилання матеріалів²⁷.

13 листопада 1918 р., напередодні ухвалення Закону Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві, майбутній Голова-Президент УАН акад. В. І. Вернадський мав розмову з Вадимом Львовичем Модзалевським (1882–1920), на той час аже відомим ученим — істориком, геральдистом, генеалогом, архівістом, секретарем (червень — вересень 1918 р.) Комісії для заснування Української академії наук у Києві, який доводився академікові двоюрідним небожем²⁸. У щоденнику В. І. Вернадського цього дня зафіксовано: «С В. Модзалевским большой разговор о принятии им работы в Акад[емии] (канцел[ярия] непр[еменного] секретаря и работа [по] биограф[ическому] слов[арю]»²⁹.

²⁶ У мемуарах, написаних 1920–1921 рр., С. Єфремов водночас невисоко оцінював стан і якість переданих матеріалів: «Вже аж 1919 р. якась невеличка частка його [Біографічного словника], що знайшлась між паперами Антоновича, перейшла до Української Академії наук як підвалина до академічного вже словаря українських діячів, — підвалина, правду сказати, вже перестаріла і, може, тільки історичного інтересу. Так гинули необачно й розтринькувались наслідки колективної праці в недбалих руках, і поменшало це й так малі здобутки наші за темних часів національного лихоліття» (див.: Єфремов С. *Щоденник. Про дні минулі* (спогади). — С. 381).

²⁷ Білокінь С. *В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст* / С. І. Білокінь; [НАН України: Інститут історії України, Центр культурологічних студій; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського]. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 65–66.

²⁸ Життєпис В. Л. Модзалевського, датований 27 грудня 1918 р., й «Спис праць В. Л. Модзалевського» надруковано у кн.: *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* — С. 76–81.

²⁹ *Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського* / НАН України: Комісія з наукової спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; РАН: Архів РАН; рада: Б. Є. Патон (голова) та ін. — К.: НБУВ, 2011. — Т. 9: *Володимир Іванович Вернадський. Щоденники (1917–1921): [Текст]* / редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; уклад.: С. М. Кіржаєв, О. В. Мемелов, В. С. Неаполітанська, М. Ю. Сорокіна. — С. 126.

В опублікованому 26 листопада 1918 р. Статуті Української академії наук у Києві зазначалося, зокрема, що при Спільному зібранні УАН (поки що гіпотетично) функціонує Постійна комісія для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху³⁰.

10 грудня 1918 р. голова Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтв і національної культури Міністерства народної освіти Української Держави В. Л. Модзалевський звернувся до Президента УАН акад. В. І. Вернадського з меморандумом, який мав назву «Про програм та порядок видання Біографічного Словника Українських діячів науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху»³¹. Документ починався з умовивування нагальної потреби підготовки такого видання: «Виконуючи доручення Ваше, Пане Голово-Президенте, маю честь подати деякі міркування щодо програму та порядку видання Біографічного Словника діячів української землі.

Потреба в такому словникові відчувається вже давно всіма тими, хто працював на полі української науки та суспільного життя, бо біографічна література, російська по більшості, займалася біографіями тих осіб, що їх діяльність мала загальнодержавне значення, й майже зовсім не торкалася оглядів життя та діяльності діячів середньої руки та взагалі провінціальних.

³⁰ *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* – С. 169.

³¹ Модзалевський В. Л. *Докладна записка про програм і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху), 10 грудня 1918 р. // Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* – С. 68–72.

Із незрозумілих міркувань у збірнику «Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження» (упорядник С. М. Ляшко; К.: НБУВ, 2003. – С. 37–44) меморандум В. Л. Модзалевського друкується з власним археографічним заголовком за машинописом, який зберігається в ІР НБУВ – без виразного зазначення у легенді після документа, що вже був надрукований. Цілком зайвою виглядає й реконструкція, яку здійснила упоряднича, дати документа – в офіційному звіті УАН «Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.» вона зазначена однозначно – 10 грудня 1918 р. Окремі текстуальні розбіжності, іноді досить суттєві, між опублікованим документом й авторським машинописом, С. М. Ляшко також не обумовила.

Між тим, вплив цих останніх на місцеву культуру, науку та суспільне життя дуже часто бував і буває досить помітним, і тому звідси виникає цілком зрозуміле бажання знати ймення, життя та діяльність цих забутих працівників. Таким чином, з цього боку збирання відомостей про таких скромних місцевих діячів буде пошаною від нас до їх пам'яті та діяльності. З другого боку — дані про їх наукові праці, про умови й впливи, серед яких вони жили та працювали, будуть дуже корисними для нас і для вивчення нашого минулого, та пізнання, як розвивалися серед людей ідеї наукові, громадські та інші. Останнього ми можемо досягнути тільки тоді, коли будемо виучувати життя та діяльність окремих скромних, — мабуть, зовсім забутих, — діячів»³².

Зробивши екскурс у світовий й російський досвід підготовки біографічних словників (зокрема, двадцятип'ятитомного на той час «Русского Биографического Словаря», з яким він особисто співробітничав)³³, Вадим Львович зауважував, що для підготовки

³² Модзалевський В. Л. *Докладна записка про програм і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху)*, 10 грудня 1918 р. // *Перший піріод існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* — С. 68.

³³ «Русский Биографический Словарь» — російський історико-біографічний довідник, який публікувало імператорське Російське історичне товариство. Томи публікувалися без порядкової нумерації, бо виходили не в алфавітній послідовності, а відповідно до ступеня готовності. Впродовж 1896—1918 рр. у Москві й Санкт-Петербурзі/Петрограді надруковано 25 томів «РБС», який так і не було завершено (докладніше див.: Добко Т. В. *Російський біографічний словник* / Т. В. Добко // Українська біографістика. — 1999. — Вип. 2. — С. 266—273 (с. 271—273 — Список виданих томів «Російського біографічного словника»); Ясь О. В. «Русский Биографический Словарь» / О. В. Ясь // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил — С. — С. 384—385).

У різних томах «Русского Биографического Словаря» було надруковано статті В. Модзалевського «Галаган Ігнатій Іванович» (т. 4; 1914); «Жданович Антон Никитич»; «Жураковский Василий Яковлевич» (т. 7; 1916); «Наливайко Северин»; «Небаба Мартын» (т. 11, 1914); «Пашенко Дмитрий Романович» (т. 13; 1902); «Пушкаръ (Пушкаренко) Мартын»; «Ракушка (Ракушенко, Романовский) Роман Онискович» (т. 15; 1910); «Рославец Петр Иванович» (т. 17; 1918); «Судиенко Михаил Осипович» (т. 20; 1912); «Храповицкий Александр Иванович»; «Храповицкий Михаил Васильевич» (т. 21; 1901) та ін.

українського аналога потрібно «координованої праці багатьох наукових сил та громадських, а не приватних, засобів». Водночас він висловлював упевненість, що досвід, уже здобутий при виданні біографічних словників, «допоможе нам тепер поставити цю справу краще, ніж раніше, бо видані вже словники дадуть нам матеріал щодо програму словників та техніки його виконання»³⁴.

Учений порушував засадниче питання щодо того, чиї саме біографії повинні увійти до Біографічного словника діячів української землі. Відповідь, на його думку, мала бути така: «Словник цей треба скласти так, щоб в ньому були вміщені біографічні нариси всіх тих діячів, які працювали на території української землі від початку її історії аж до останніх днів, бо тільки при такому широкому програмі ми дійсно дамо словник, який охопить весь минулий час та всі царини людської діяльності, незалежно від того, до якої національності належав той або інший діяч. Ставлячи програм так широко, ми уникнемо, окрім того, різних спірних питань (напр., про те, до якої національності треба віднести ту або іншу особу), а також зберемо в Словнику надзвичайно цінний матеріал щодо вивчення впливів представників одної національності на іншу»³⁵.

З вищенаведеного випливав висновок, що до Біографічного словника мають включатися життєписи відомих осіб, починаючи «від найдавніших часів життя українського народу аж до нашого часу». Крім того, до видання мали б увійти біографії «не тільки українців в тісному смислі цього поняття, але також росіян, поляків, євреїв та представників інших національностей, якщо вони працювали на території, яку займає український нарід (Українська держава, Галичина, Буковина, Угорська Україна, Кубань, Кавказ,

³⁴ Модзалевський В. Л. *Докладна записка про програм і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху)*, 10 грудня 1918 р. // Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. — С. 70.

³⁵ Там само. — С. 70–71.

Америка і т. д.)»³⁶. В. Модзалевський пропонував узяти верхньою хронологічною межею Словника 1918 р., вміщуючи в ньому біографії всіх діячів, які померли до 1919 р. «В даному разі, — наголошував автор меморандуму, — я вихожу з тих міркувань, що до того моменту, як Словник почнуть друкувати, пройде досить часу для того, щоб зібрати біографічні дані про тих діячів, які померли в біжучому році»³⁷.

У виданні планували вмістити біографії представників усіх видів людської діяльності: 1) учених усіх галузей; 2) письменників й освітніх діячів (як світських, так і духовних); 3) громадських діячів; 4) митців; 5) діячів управління (князів, гетьманів, представників генеральної старшини, козацьких полковників і навіть деяких сотників, «коли вони видатні», та ін.).

Учений передбачав, що підготовча праця над Словником буде «особливо важна та складна», оскільки потрібно буде «розглянути силу джерел, вибрати з них імення, занести їх на картки (з зазначенням джерел), а потім ще вирішити питання, чи треба друкувати біографію даного діяча чи ні». Планували працювати переважно з друкowanними матеріалами — з огляду на жахливий стан архівів («спеціальні та систематичні розвідки в них за деякими винятками неможливі»)³⁸.

Розмірковуючи над організацією роботи в редакції майбутнього Біографічного словника, Вадим Львович вважав неприйнятним досвід «Русского Биографического Словаря» з огляду насамперед на нераціональну організацію роботи його редакційного апарату:

³⁶ Там само. — С. 71.

У збірнику «Постійна комісія УАН—ВУАН...» (с. 42) кінцівку фрази «на території, яку займає український нарід» подано в такій версії: «(Українська держава, Галичина, Буковина, Угорська Русь, Кубань і т. д.)». Без сумніву, для публікації в офіційному виданні УАН Вадим Львович відредагував меморандум, поширивши не лише ареал проживання українців, а й виправивши анахронічний термін «Угорська Русь» на сучасніший — «Угорська Україна».

³⁷ Модзалевський В. Л. *Докладна записка про програм і порядок видання Біографічного Словника діячів українського народу й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху)*. — С. 71.

³⁸ Там само. — С. 71—72.

«Тут працю по складанню словника було поділено між кількома редакторами (які мали кожний свій гурток співробітників), але цей поділ було зроблено механічно: кожний редактор редагував томи словника на дані літери: один на “А” і “Б”, другий — на “В” і “Г” — і т. д. При такій організації справи, кожний редактор мусів знати джерела не тільки для біографій, наприклад, письменників, але й для біографій мистців і взагалі всіх тих діячів, яких тільки вміщено було в список. Звичайно, ні одна людина не може всього знати, і знавець козацької, наприклад, доби не може бути знавцем князівських часів або історії літератури та науки [...]»³⁹.

Тому при складанні матеріалів для Біографічного словника діячів української землі, наголошував В. Модзалевський, слід обрати інший шлях, а саме — поділити працю між кількома редакторами залежно від наявного матеріалу: «При такому плані один редактор буде відповідати за біографії діячів науки, другий — письменників та діячів світської освіти, третій — давніх князів, четвертий — громадських діячів і т. д. Кожному редакторові при такій організації справи лекше буде простудіювати відповідні джерела та підшукати співробітників. Біографії, ухвалені редакторами до друку, передаються головному редакторові, який керує всією справою та веде, головним чином, працю друкарську»⁴⁰.

Щодо техніки налагодження роботи й термінів виконання енциклопедичного проекту, то Вадим Львович вважав, що праця над Біографічним словником «буде тягнутися, мабуть, не одне десятиліття». Тому організувати справу можна лише у формі Постійної комісії при Спільному зібранні Академії, як це, зрештою, й передбачав Статут УАН. Склад Комісії, на його думку, мав виглядати так: завідуючий справами Комісії (він же Головний редактор), кілька членів Комісії (вони ж редактори відділів), секретар Комісії, який провадитиме її кореспонденцію. Співробітники Комісії мали періодично збиратися на засідання й звітувати про роботу своїх відділів⁴¹.

«Докладну записку» В. Л. Модзалевського «Про програм і порядок видання Біографічного словника діячів українського народу

³⁹ Там само. — С. 72.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

й української землі (науки, літератури, історії, мистецтва та громадського руху)» було заслухано на надзвичайному Спільному зібранні УАН 23 січня 1919 р. У протоколі засідання зафіксовано рішення: «Після довгої обміни критичними думками про самий програм, постановлено заснувати таку Комісію під головуванням академіка Д. І. Багалія і, найперше, вибрати Керівничого, який одначе має бути рівночасно й редактором одного із спеціальних відділів Біографічного Словника, а не тільки головним редактором цілого видання. До словника повинні увійти біографії покійних діячів аж до того року, відколи словник почне друкуватися, а не до 1919-го, як радить автор записки. Підготовчу працю для уложення попереднього списку тих осіб, що їх біографії треба вмістити в словник, Спільне Зібрання визнало за річ зайву і навіть шкодливу для справжньої праці над складанням Словника. Обраний на Голову Комісії академік Д. І. Багалій, академік А. Е. Кримський та академік В. І. Вернадський поробили ще ряд усяких дрібніших уваг щодо техніки праці, та Спільне Зібрання вирішило, що вони мають подати ті свої уваги просто до Комісії, як вона організуватиметься»⁴².

На Спільному зібранні УАН 1 лютого 1919 р. було розглянуто кандидатуру В. Л. Модзалевського на посаду керівника справами Комісії Біографічного словника й ухвалено провести вибори на найближчому засіданні. Тоді ж академік Д. І. Багалій запропонував до складу Комісії кандидатури К. М. Мельник-Антонович (для історії та археології), Н. Ю. Мірзи-Авак'янц (тоді лектора Полтавського історично-філологічного факультету) й П. І. Зайцева. Зібрання зауважило, що, крім «самих філолого-істориків», до її праці слід залучати спеціалістів інших дисциплін, які цікавляться історією своєї науки (зокрема, Д. Граве /для відділу математики/, В. І. Липського /для ботаніки/, Я. М. Колубовського /для філософії/); окрім того, всі академіки й директори установ мали стати членами цієї Комісії»⁴³. 8 лютого 1919 р. Спільне зібрання УАН таємним

⁴² ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 26125. — Арк. 1 зв.; *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* — С. 68.

⁴³ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 26127. — Арк. 2.

голосуванням обрали (проти один голос) В. Л. Модзалевського на посаду керівника Постійної комісії Біографічного словника⁴⁴.

23 лютого 1919 р. відбулося перше засідання Постійної комісії Біографічного словника, на якому акад. Д. І. Багалій виголосив доповідь про завдання й методик роботи Комісії⁴⁵.

У доповіді Д. І. Багалія (яку втім, власноруч написав В. Л. Модзалевський і, очевидно, лише відредагував академік) уточнювалися окремі положення меморандуму від 10 грудня 1918 р. Зокрема, впроваджувалися посади Голови Комісії («доглядає за ходом всієї праці Комісії й головує на її засіданнях»), а також керівничого над працівниками Комісії («веде всю справу й стежить за тим, аби вона йшла продуктивно; він же редагує біографії одного з підвідділів, докладає на засіданнях Комісії всі справи, відповідає перед Академією за працю Комісії, веде листування від імені Комісії» тощо), трьох членів Комісії і її співробітників⁴⁶.

На розвиток положень меморандуму від 10 грудня 1918 р. в доповіді академіка Д. І. Багалія деталізувалися категорії осіб, чії біографії мали бути вміщені у Словнику: «а) Всіх діячів національно-українських, починаючи від київської доби аж до нашого часу [...];

⁴⁴ Там само. — Спр. 26128. — Арк. 1—1 зв.

⁴⁵ *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918—1933*: Документи. Матеріали. Дослідження. — С. 45—52.

Комісія мала кілька варіантів назви: Постійна комісія Біографічного словника українських діячів історії, науки, письменства, мистецтва та громадського руху; Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України; Біографічна комісія; Постійна комісія Біографічного словника; Комісія Біографічного словника; Комісія для видавання Біографічного словника; Постійна комісія для складання і видання Біографічного словника діячів України. На засіданні Постійної комісії 2 березня 1919 р. було ухвалено таку назву: «Постійна Комісія для складання Біографічного словника українських діячів». Проте в офіційних документах того часу найчастіше використовували назву: «*Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України*». Саме ця назва зазначалася й на грифі документів Комісії (див.: Ляшко С. М. *Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України (1918—1933)* // *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918—1933*: Документи. Матеріали. Дослідження. — С. 13).

⁴⁶ *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918—1933*: Документи. Матеріали. Дослідження. — С. 50—51.

б) польських, єврейських, російських і т[аких] ин[ших] діячів, які жили на Україні, якщо діяльність їх впливала на діяльність українських діячів і історію України; в) всіх діячів, які жили на Україні, але звертати увагу переважно на ту частину їх діяльності, яка проходила на Україні, подаючи про інші періоди життя лише головні моменти й відомості про джерела (це торкається головним чином діячів науки — професорів та адміністраторів); г) чужоземних діячів, що ніколи не жили на Україні, якщо праці їх торкалися українознавства; д) українців по походженню при умові, коли діяльність їх мала зв'язок з Україною; е) українців по місцю народження й по походженню, якщо діяльність їх першорядна»⁴⁷.

Восьмого березня 1919 р. Спільне зібрання УАН взяло до відома повідомлення голови Постійної комісії Біографічного словника академіка Д. І. Багалія (на підставі протоколу № 2 Комісії від 2 березня) про обрання редакторами Комісії: Ф. Л. Ернста, П. І. Зайцева, Н. Ю. Мірзу-Авак'янц, В. О. Романовського й П. Я. Стебницького (В. Л. Модзалевському також доручали редагувати окремий відділ), схваливши це рішення⁴⁸.

«Наше минуле», яке редагував Павло Зайцев у хронікальній рубриці так характеризує перші кроки Комісії для видавання Біографічного словника: «Видання такого словника — річ необхідна, бо досі не було в цьому напрямку ні одної спроби, хоч потреба в ньому велика, бо російські словники не звертали особливої уваги на таких діячів, а перші спроби місцевих (вузькорайонних) словників українських були не дуже вдатні. Головою Комісії призначено акад. Д. І. Багалія, а керувачим над її працями — В. Л. Модзалевського. У склад її ввійдуть усі академики та директори академічних установ, а, окрім того, спеціально запрохано професо-

⁴⁷ Там само. — С. 48–49.

⁴⁸ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 26133. — Арк. 1–2 зв.; *Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* — С. 91.

В офіційному звіті Академії також були надруковані «Життепис і реєстр наукових праць Ф. Л. Ернста», «Життепис і реєстр наукових праць Н. І. Мірзи-Авак'янц» і «Життепис і реєстр наукових праць В. О. Романовського» (див.: *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві...* — С. 92–95).

рів [Д. О.] Граве, професор [Я. М.] Колубовського, К. Мельник-Антонович та Д. Щербаківського й В. І. Щербину. Працю по складанню словника поділено між шістьма редакторами (причому поділ зроблено не механічний, як в “Русском Биографическом Словаре”, а по самому матеріялу), а саме: для відділу історичних діячів князівської доби редактором обрано *Н. І. Мірзу-Авак'яну*; для відділу історичних діячів литовсько-польської доби (від кінця XIV до пол[овини] XVII в.) — *В. О. Романовського*; для відділу історичних діячів від пол[овини] XVII до пол[овини] XVIII в. (1764 — для Лівобережжя, 1775 — для Січі) — редакторство доручено керовничому Комісії *В. Л. Модзалевському*; для відділу історичних і культурних діячів від пол[овини] XVIII до наших часів обрано *П. Я. Стебницького*; для відділу письменників усіх діб — *П. І. Зайцева*; для відділу мистців усіх діб — *Ф. Л. Ернста*⁴⁹.

Окреме застереження робилося щодо життєписів осіб, чия діяльність мала «різноманітний характер», не вписуючись у формат певного відділу. Тоді їхні біографії мали ухвалювати консенсусним рішенням усі редактори Постійної комісії. Повідомлялося, що Комісія вже приступила до підготовчої праці — складання списку імен, які повинні ввійти до Словника. Тож окремим редакторам було доручено переглянути й виписати на картки відповідні матеріали з таких видань, як «Киевская старина», «Основа», «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Записки Наукового товариства імені Шевченка», «Записки Українського Наукового Товариства в Києві», «Чтения в Обществе Нестора-Летописца», «Труды» архівних комісій та археологічних з'їздів тощо. Було вжито заходів щодо одержання з Москви і Петрограда потрібних російських довідкових видань. Кожний з редакторів вже мав гурток співробітників, які займалися збиранням матеріалів і написанням біографій. У першу чергу замовляли біографії осіб з прізвищами на літери «А» — «Г»⁵⁰.

⁴⁹ *Хроніка: Інституції та товариства: Українська Академія Наук (січень — квітень 1919 р.)* // Наше минуле. — 1919. — Ч. 1-2 (4-5). — Січень — квітень. — С. 171-172.

⁵⁰ Там само. — С. 172.

З виокремленням у структурі Української академії наук Постійної комісії для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва і громадського руху в одному з наступних чисел «Нашого минулого» (та і в інших друкованих органах) до загального відома подавали таке оголошення: «Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України, яку організовано при Українській Академії наук, звертається до громадянства з проханням надсилати до неї біографічні матеріали як про сучасних діячів, так і про тих, що працювали раніше. В Біографічний словник мусять ввійти біографії покійних діячів всіх національностей, які працювали на території України, незалежно від характеру діяльності, починаючи з давніх історичних часів і кінчаючи сучасним моментом.

Постійна комісія має надію, що політичні й партійні діячі, письменники, військові, вчені, діячі освіти, мистці, артисти та інші діячі по всіх галузях політичної, громадської та культурної діяльності не відмовляться допомогти Комісії в її праці й надішлють матеріали (біографічні, автобіографії й т. ін.) до Комісії, яка міститься в Українській Академії наук (Київ, Велика Володимирська, 54)»⁵¹.

У першому друкованому звіті УАН під назвою «Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 р.» Постійна комісія для складання біографічного словника видатних діячів української землі при Спільному зібранні УАН згадувалася як така, що «пильно працює», вносячи до Словника «життеписи всіх людей, що так чи інакше визначилися на українській землі, незалежно від їх національної та релігійної приналежності та їхніх політичних переконань». Наголошувалося, що до праці в Комісії «притягнуто багацько співробітників», адже «це наукове підприємство має надзвичайну наукову та й життєво-практичну вагу й вимагає великої кількості співробітників». Надмірно оптимістично, як засвідчив подальший перебіг подій, стверджувалося, що «біографії на букви “А” та “Б” мають вийти ще цього року»⁵².

⁵¹ Наше минуле. — 1918. — Ч. 3. — С. 231.

⁵² *Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* — С. 22.

12 липня 1919 р. під час надзвичайного Спільного зібрання УАН було заслухано подання керівництва Комісії, яка, «не маючи досі в своєму складі людей, які б володіли жидівською мовою, обрала через це на дійсного члена Іллю Володимировича Галанта». Зібрання затвердило цей вибір⁵³.

Упродовж 1919 р. тривала організаційна робота Комісії, під час якої було здійснено низку заходів. Зокрема, В. Л. Модзалевський протягом квітня — червня 1919 р. підготував «Інструкцію для співробітників Постійної Комісії для складання Біографічного словника українських діячів при Українській Академії наук», в котрій і містилися основні положення робочого процесу, а також те, як бачать майбутній проект його засновники⁵⁴. Для накопичення біографічних даних про сучасників, як одного з важливих складників проекту, 25 червня 1919 р. було підготовлено Звернення Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України при УАН до сучасників щодо надсилання біографічних і бібліографічних відомостей та анкетний лист до нього⁵⁵. Ці документи передбачали активне залучення широкого загалу до роботи над словником і спрямовувалися у всі суспільні та громадські організації, зокрема і релігійні, а також до відомих політичних та громадських діячів на місцях. Планували також залучити до проекту представників української діаспори в Петрограді та Москві, однак через війну з більшовиками реалізацію цієї частини плану відклали на майбутнє.

Впродовж 1919 р. було створено також реєстр імен осіб, чії біографії мали ввійти до майбутнього видання. Його готували на основі біографічних відомостей, бібліографічної інформації, яку заносили на картки, подані відповідно до вищезазначених документів, а також такі, які підготували історики щодо персоналій минулого. Влітку 1919 р. було визначено також структуру списку та основні вимоги до його формування. Список мав включати такі позиції, як «рід, час, діяльність, місцевість». На практиці ж позиція «час» просто обмежувалася роками життя особи, а для діячів ІХ—

⁵³ Там само. — С. 147.

⁵⁴ *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження.* — С. 53–57.

⁵⁵ Там само. — С. 58–61.

XIV ст. — лише сторіччям, коли вони діяли. Щодо «діяльності», то найчастіше наводили одну з посад (для діячів XIX — початку XX ст.) або спеціальність за освітою. Належність особи до тієї чи іншої місцевості визначалася через назви навчальних закладів, церковних епархій і т. п. За формою списки імен подавали, як правило, через кому в такій послідовності: прізвище, ініціали імені та по батькові, вид діяльності або посада, зрідка — роки життя або одна з дат. Наприклад: Абаза О. М., Полт[авський] гор[одський] гол[ова]; Адабаш, меценат; Аристов Н. Л., проф. Ніж[инського] інст[итуту]; Вайль М., меншовик-більшовик⁵⁶.

Підсумки діяльності Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України за 1919 р. з огляду на тогочасні політичні події були не надто втішні. У «Звідомленні про діяльність УАН у Києві до 1 січня 1920 р.» йшлося: «Сумної пам'яті денікінська окупація, що тяглася три з половиною місяці (з вересня до грудня 1919 р.) аж надто тяжко відбилася на життю Академії. Українська Академія Наук була для денікінців одною з найненавидніших твердинь ненавидної для них української культури. Припинено було видачу державної допомоги для Академії Наук, зачинено було її Спільне Зібрання, робились усякі знущання над співробітниками Академії, наукові установи Академії випиралися на вулицю [...]. Не диво, що співробітники Академії Наук почали через денікінців розбігатися, шукати инчих посад, тікати з Києва. Коли перед приходом денікінської “Добрармії” число співробітників Академії досягало цифри 1 000, то після її одходу виявилось, що ця цифра зменшилася аж у два рази; тепер потроху доводиться або наново прикликати втікачів або шукати нових працівників на їх місця»⁵⁷.

Позначилося це й на роботі Постійної комісії для складання Біографічного словника, яка «постраждала од денікінської окупації мабуть чи не більше, ніж усі другі установи (коли не рахувати суугобо ненавидної для денікінців комісії гебраїстичної) [...]»⁵⁸. Формально

⁵⁶ Ляшко С. М. *Від упорядника // Постійна комісія УАН — ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918—1933: Документи. Матеріали. Дослідження.* — С. 5—6.

⁵⁷ *Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р.* — К.: Друкарня УАН, 1920. — С. 1.

⁵⁸ Там само. — С. VII.

впродовж 1919 р. Комісія працювала у складі 22-х осіб (найбільшому за всю свою історію): Голова — академік Д. І. Багалій; «керівничий над працями» — В. Л. Модзалевський; члени-редактори — Ф. Л. Ернст, П. І. Зайцев, Н. Ю. Мірза-Авак'янц, В. О. Романовський, П. Я. Стебницький; члени Комісії — К. М. Антонович-Мельник, академік В. І. Вернадський, професор Д. О. Граве, професор О. С. Грушевський, професор В. Е. Данилевич, академік С. О. Єфремов, професор Я. М. Колубовський, академік О. І. Левицький, академік В. І. Липський, Д. М. Щербаківський, В. І. Щербина; наукові співробітники (запрошені в липні 1919 р.) — Г. Л. Берло⁵⁹, Вербицький-Антіох Ф. М. (прийнятий 22 листопада), І. В. Галант, О. І. Ликошин (вийшов зі складу Комісії у серпні)⁶⁰. Були в Комісії за цей час і свої «втікачі», крім вищезгаданого О. І. Ликошина: «Голова Комісії — акад. Д. І. Багалій та один з редакторів — Н. Ю. Мірза-Авак'янц виїхали з Києва й не брали участі в праці Комісії останнє півріччя (в період денікінської окупації)»⁶¹.

А все-таки 1919 р. Комісія провела вісім засідань, на яких розв'язували принципові й технічні питання щодо змісту Біографічного словника, поділу праці між співробітниками й організації самої роботи. Після розв'язання цих питань Комісія почала «вести свою органічну працю», що полягала у складанні списку прізвищ діячів, які мали ввійти до Словника; перегляді джерел і складанні до них біобібліографічних покажчиків; замовленні біографій на перші чотири літери алфавіту. Було складено списки головних джерел за всіма відділами, з яких

⁵⁹ Ганна Берло пригадувала: «18-го липня 1919 р. керівничий цієї комісії [Біографічного словника] Вадим Львович Модзалевський, що знав про мою працю над складанням біографій українських діячів у тому гуртку, яким у 1900-х роках керував Володимир Боніфатієвич Антонович, повідомив мене листом про моє обрання науковим співробітником комісії. Але недовго мені довелося працювати під керівництвом В. Л. Модзалевського, цієї прекрасної людини. 3-го липня [серпня] 1920 р. він помер» (див.: Берло Г. *Мої знайомства з деякими українськими діячами*. — С. 92).

⁶⁰ *Звіdomлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р.* — С. LXXXI.

⁶¹ Там само. — С. VII.

переглянуто й використано 250 томів; складено 14 000 карток; замовлено 140 біографій; написано 18 готових до друку біографій і завершувалася підготовка ще 40 біографій. Крім того, до Комісії надійшли «готові матеріали від Комісії, що працювала в 1890-х рр. під проводом проф. В. Б. Антоновича й мала своїм завданням також складати Біографічний словник діячів України»⁶².

Пояснювали ці порівняно скромні результати роботи Постійної комісії для складання Біографічного словника 1919 р. так: «Діяльність Комісії йшла нормально лише до серпня 1919 р., а після цього терміну майже перервалася в зв'язку з політичними подіями (прихід денікінської “Добармії”), що результатом їх явилася невиясненість становища Академії, відсутність грошей для оплати праці співробітників Комісії й т. ін. Страшенна дорожнеча, яка не дозволяла співробітникам Комісії працювати для Академії Наук безплатно й приневолювала їх шукати собі заробітку по інших установах, вона в другій половині 1919 р. майже цілком позбавляла їх можливості працювати в Комісії (до речі сказати — без надії одержати за цю працю гонорар) [...]. Непевність становища Академії за денікінців та від'їзд з Києва Голови Комісії акад. Д. І. Багалія також стали на перешкоді розвитку діяльності Комісії ще по інших напрямках; і тому замовлення та виготовлення біографій довелося зовсім припинити, зосередивши [...] діяльність Комісії на праці підготовчій (список іменнів, покажчики до джерел), яка, до того, вимагає дуже багато часу, дрібна й нудна»⁶³.

В той же час в академічному звіті стверджувалося, що Комісія «знов працює тепер енергійно», однак й 1920 р. її праця повинна мати переважно підготовчий характер і зосереджуватися на завершенні складання списку прізвищ осіб, які ввійдуть до Біографічного словника. А для цього слід було ще переглянути основні джерела⁶⁴. Проте політичні події 1920 р. були так само несприятливі для академічної роботи, як і попереднього року.

25 лютого 1920 р. обов'язки Голови Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України перейшли від

⁶² Там само. — С. VII–VIII.

⁶³ Там само. — С. VIII.

⁶⁴ Там само.

Д. І. Багалія до академіка М. П. Василенка. Влітку, під час походу Ю. Пілсудського — С. Петлюри на Київ, залишив працю редактора Комісії й очолив культурно-освітній відділ Дієвої Армії УНР П. І. Зайцев (з 1921 р. в еміграції у Польщі). 3 серпня 1920 р. від дизентерії помер «керівничий над працями» Постійної комісії для складання Біографічного словника В. Л. Модзалевський. Його наступником на цій посаді Спільне зібрання УАН 7 серпня 1920 р. одноголосно обрало П. Я. Стебницького⁶⁵.

Відійшовши 1919 р. від політики, П. Стебницький переключився на властиву йому наукову й бібліотечну сфери. Академік С. О. Єфремов так характеризував неформальну роль Петра Януарійовича в тогочасному академічному житті: «Офіційно він був одним з редакторів та керовничим комісії Біографічного словника діячів України, але значіння його для життя Академії зовсім не обмежувалось на цій технічній роботі. До його, як до справдешнього “мужа совіта і розуму” доходили всі питання нашого академічного життя і, певне, не було такої в йому справи, на найвищих, принципіальній ваги кінчаючи, яка б обминала цього скромного керовничого однієї з академічних комісій. З ним радились, його думки засягали всі й у всяких справах, з нею рахувалися, і керовничий комісії офіційно-неофіційно немало вкладав своєї творчої думки й величезного досвіду в загальне будування тієї грандіозної будівлі, що зветься Академія наук [...]»⁶⁶

Одначе зосередитись на власне академічній праці П. Стебницькому (за умов гострого політичного протистояння й більшовицької окупації України) заважало його минуле «гетьманського міністра». Так, 13 вересня 1919 р. в Мостиськах, на «польській території», Є. Чикаленко занотовував у «Щоденнику»: «Ще про одну смерть я з страхом думаю: один студент [...] казав мені в Жаб'ю, що П. Я. Стебницького арештовано разом з Єфремовим, потім Єфремова випущено, а про Стебницького

⁶⁵ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 26176. — Арк. 2; *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* — С. 458.

⁶⁶ Єфремов С. *Лицар нездоланий*: [П. Я. Стебницький]: [Спогади] / Сергій Єфремов // Петро Стебницький. *Вибрані твори* / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 560.

нема певної чутки, але кажуть, що його, як гетьманського міністра, большевики розстріляли. Коли сьому правда, то Україна понесла величезну втрату, бо Стебницький, як одноголосно скажуть всі українці, був одною з ліпших голів українських [...]. Коли дійсно Стебницького нема на світі, то я особисто втерпав найближчого свого приятеля. Виїжджаючи в січні з Київа, я настирливо умовляв його їхати зо мною або виїхати куди-небудь послом, але він рішучо odmовився, а коли я лякав його, що большевики його розстріляють, то він відповідно своїй спокійній вдачі спокійно одповів: «Що ж! Україна потребує жертв!» Але мені не хочеться вірити, що Стебницького вже нема [...]"⁶⁷

Характерне для тих часів повідомлення⁶⁸, одначе не справдилося у випадку Петра Януарійовича — завдяки заходам керівництва УАН П. Стебницького було звільнено з-під більшовицького арешту, й він продовжив свою академічну працю⁶⁹.

⁶⁷ Чикаленко Є. *Щоденник (1919–1920)* / Євген Чикаленко; [упоряд. Тетяна Осташко]. — К.: Темпора, 2011. — С. 114.

⁶⁸ У протоколі № 39 Спільного зібрання УАН від 7 вересня 1919 р. першим пунктом порядку денного зафіксовано: «Вшановано вставанням пам'ять убитого проф. О. В. Сперанського та В. П. Науменка, розстріляного ВЧК. Ухвалено, коли пощастить, відшукати тіло В. П. Науменка та взяти на себе організацію його похорон» (див.: *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали*. — К., 1993. — С. 448).

⁶⁹ Інформація про арешт та ймовірний розстріл П. Я. Стебницького дійшла до Є. Чикаленка із значним запізненням.

Сьомого березня 1919 р. у київському помешканні Петра Януарійовича на Тургеневській, 65 було проведено обшук, вилучено особисті документи й книжки, а самого господаря заарештовано. 8 березня 1919 р. неодмінний секретар УАН акад. А. Ю. Кримський повідомив Спільне зібрання Академії, що, «очевидячки, через якесь непорозуміння заарештовано П. Я. Стебницького, одного з редакторів Біографічного словника». Було ухвалено «клопотатися перед властями про його визволення». Під час Спільного зібрання УАН 26 березня 1919 р. голова-президент УАН академік В. І. Вернадський та неодмінний секретар УАН академік А. Ю. Кримський довели до відома присутніх було доведено клопотання керівництва Академії у зв'язку з арештуванням Надзвичайною комісією академіка С. О. Єфремова й члена Постійної комісії Біографічного словника П. Я. Стебницького.

Щодо останнього у клопотанні, адресованому ЧК, наркомові освіти В. П. Затонському й військовому більшовицькому комісарові, йшлося: «Спільне зібрання Української Академії Наук у Києві звертається до Вас з

Упродовж 1920 р., після перших спроб підготовки матеріалу, було підготовлено нові документи, що мали оптимізувати роботу Комісії та прискорити видання Біографічного словника. Адже вже на кінець 1920 р. було зібрано близько 13 тисяч карток з іменами відповідно до списку, підготовлено 195 життєписів. Як засвідчують сучасні дослідження, основною джерельною базою для добору імен та написання карток співробітниками Постійної комісії були: «Критико-биографический словарь русских писателей и ученых» С. О. Венгерова, «Энциклопедический словарь» Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, «Энциклопедический словарь» Гранатів, губернські календарі (Харків, Чернігів, Одеса та ін.), «Киевская старина», матеріали «Архива Юго-Западной России» та ін. Однак, незважаючи на такий значний матеріал, комплексних дій з їхнього упорядкування практично не було. Причиною цього стали як політична невизначеність, так і зміни в керівництві проекту.

Отже, для вдосконалення червневої Інструкції 1919 р. 18 вересня 1920 р. керівничий над працями Комісії П. Я. Стебницький доповів на її засіданні власні «Пропозиції щодо організації роботи співробітників Постійної комісії для складання Біографічного словника українських діячів», у яких серед іншого мовилося: «В основі роботи Постійної Комісії лежить завдання зібрати якнайширший біографічний матеріал, що охоплював би всіх, маловідомих і непомітних діячів; на цей, досі не зачеплений і не

клопотанням, щоб одзволено було заарештованого Петра Януаровича Стебницького — редактора Біографічного словника діячів української землі, що видає Академія Наук. До Словника увіходять життєписи всіх діячів, які жили на Україні, незалежно од їх національності, релігії та політичних переконань. Академія Наук доручила редакторування П. Я. Стебницькому, вважаючи як раз на те, що для такої праці потрібна людина абсолютно об'єктивна.

Клопочучись про одзволення П. Я. Стебницького, Спільне зібрання Академії Наук висловлює своє непохитне переконання, що арешт його викликаний тільки якимсь непорозумінням. Підписали: Голова-Президент і Неодмінний секретар».

Нарешті, 5 квітня 1919 р. А. Ю. Кримський повідомив Спільному зібранню про звільнення з-під арешту на клопотання УАН акад. С. О. Єфремова та П. Я. Стебницького (*Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.* — С. 91, 105, 111).

розроблений матеріал Комісія повинна звернути навіть особливу увагу, щоб дати громадянству можливо більше нових і свіжих даних з його минулого.

Але цей принцип, при нахилі Комісії до перфекціонізму, може привести до небажаного проволікання в процесі роботи, бо такі широкі рамки Словника зв'язані з переглядом безмежно великого числа джерел, а це необхідно розтягає на довгий час завершення номенклатури Словника, без чого неможливо приступити до його друку.

Щоб оберекти Комісію від цього органічного гальма в її роботі і надати їй більш прискорений темп, треба, здається, не міняючи основного принципу, по якому має складатись Словник, збільшити планомірність роботи, поставивши поруч з повністю Словника можливо скору його реалізацію, як другу основну мету роботи Комісії»⁷⁰.

Петро Януарійович наголошував: «Та сама мета прискорення реалізації Словника вимагає більшого скупчення роботи редакторів, більшої централізації її коло Академії. Цій меті послужило б збільшення спеціальної бібліотеки Комісії важними джерелами. Крім того, слід би установити регулярні збори редакторів для взаємного перегляду карток, обміну картками та відомостями про хід справи. Готовий біографічний матеріал треба не гаючись здавати до рук Керівничого»⁷¹.

В академічному «Звідомленні» за 1920 р. зауважувалося стосовно Постійної комісії для складання Біографічного словника, що вона цього року мала «не повну діяльність»: «Керовничий цієї Біографічної комісії В. Л. Модзалевський з початку року надовго занедужав, а далі [...] помер; голова Біографічної комісії акад. Багалій жив у Харкові; частина постійних членів через голод та інші обставини покинула Київ; нештатні співробітники неохоче склали біографії, бо не було тоді грошей, щоб їм платити. Поновити нормальну працю пощастило вже аж восени, як обрано було на

⁷⁰ Постійна комісія УАН – ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження. – С. 66–67.

⁷¹ Там само. – С. 68.

керівничого Біографічної комісії П. Я. Стебницького, а на голову акад. М. П. Василенка, та як поповнено було знову весь склад комісії»⁷².

1920 р. відбулося дев'ять засідань Постійної комісії для складання Біографічного словника; було переглянуто понад 200 томів джерел для складання біографій; зібрано майже 13 тисяч карток з іменами історичних діячів, що з картками попереднього року становило майже 27 тисяч. Вже було 195 життєписів: 46 автобіографій, 103 біографії й 46 біографічних нарисів. У звіті Комісії зауважувалося: «На великий жаль [...], живі сучасні діячі дуже неохоче й мляво присилають свої автобіографії до комісії. Найбільшу інтенсивність виявляє відділ жидівський, що перебуває у завідуванні І. В. Галанта»⁷³.

27 травня 1921 р. П. Я. Стебницький листовно звернувся у Харків до колишнього голови Біографічної комісії академіка Д. І. Багалія: «Високоповажний Дмитро Іванович! [...] Може, Ви не знаєте, що мені тепер, після смерті В. Л. Модзалевського, доводиться вести справи Біографічної комісії. Отже, комісія доручила мені просити Вашої допомоги в справі, що займає увагу комісії і має для неї важливе значіння. Це — потреба мати в провінції своїх людей — співробітників, що працювали б над місцевим матеріалом, відшукували б джерела, збирали б біографічні відомости, спомини і т. п. від живих діячів і, врешті, на підставі зібраного та з запомогою місцевих бібліотек могли б писати біографії, чи закликати до того інших підходящих людей. От такий представник-співробітник потрібен нам і в Харкові. Будь ласка, знайдіть певного чоловіка, перебалакайте з ним і сповістіть нас [...]. Може бути і не один, а хоч два таких співробітники — це Ви вже побачите по людях.

Власне, при теперішній структурі та завданнях Академії [...] їй би треба скрізь позаводити для себе членів-кореспондентів, що пильнували б по всіх містах України інтереси Академії. Та може наша організація співробітників Комісії біографічного словника і дасть згодом Академії для того підставу і контингент.

⁷² *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* — С. 257.

⁷³ Там само. — С. 257–258.

Праця наша в комісії іде не так, щоб було чим особливо хвалитися: ми ще не вийшли з стадії збирання карточок і перегляду джерел. Біографій зібрано дуже небагато, писати люде ніяк не хочать (окрім євреїв — цей відділ росте) [...]»⁷⁴.

Цікаво, що в постскрипті листу Петро Януарійович запитував академіка: «А як Ваша праця з біографією Антоновича?»⁷⁵

Зменшення фінансування, скорочення чисельності штатних та позаштатних працівників значною мірою пригальмували проект створення Біографічного словника, однак на початку 20-х років ХХ ст. не зупинили його. Так, на початок 1922 р. Комісія підготувала 37,5 тисячі карток з іменами та 450 біографічних текстів. Проте подальша робота над матеріалом — формування томів практично спинилася.

1922 р. через припинення фінансування надходження карток, і особливо створення біографічних статей, практично повністю припинилося. Лише вихід з економічної післявоєнної кризи завдяки новій економічній політиці дозволило частково відновити фінансування й відповідно роботу над Біографічним словником.

Упродовж 1923 р. картотека комісії зросла майже на 11 тисяч карток, розпочали складати основний список імен, зводити до алфавіту весь зібраний матеріал, складати біографії. Та черговою перепоною у роботі над виданням стала зміна керівництва Комісії, котра відбулася того ж року. 14 березня 1923 р. помер «керівничий над працями» Постійної комісії біографічного словника П. Я. Стебницький, який і здійснював основну організаційну роботу.

Здоров'я Петра Януарійовича серйозно підупало після перенесеної операції у червні 1921 р. Важкі випробування випали на його долю (як і для більшості київської інтелігенції і киян) голодної й холодної зими 1921/1922 рр. Є. Бігановська, співробітниця академічної Комісії Енциклопедичного словника, яку одночасно очолював П. Я. Стебницький, пригадувала: «Харчувався Петро Януарович бозна як, аби животіти. Ідучи на працю в Комісію

⁷⁴ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 46271. — Арк. 1–1 зв.

⁷⁵ Там само. — Арк. 1 зв.

Енциклопедичного словника (Володимирська, 37), Петро Януарович брав з собою у чемоданчик свій злидений сніданок (шматок хліба й цукру), щоб випити тут, у чужій хаті, склянку чаю, бо вдома [у найманому помешканні] господиня відмовилась подавати Петрові Януаровичу самовара. На обід, звичайно, одна страва – куліш чи галушки, – і то майже пісні. Готував обід брат Петра Януаровича, допомагав і Петро Януарович. Коли видавали пайкове м'ясо, то й у них було свято, і Петро Януарович потім розказував, як вони з братом надумали поласувати, докупили капусти і напружили бігосу»⁷⁶.

Тогочасний душевний стан П. Я. Стебницького виразно передає його лист за кордон до Є. Чикаленка від 10 серпня 1922 р.: «Ми тут, коли і дужі фізично, то хворі морально і нервово. Щодо мене особисто, то я багато перетерпів за ці роки і підупав сильно духом і тілом. Торік робив собі операцію геморою. Цеї весни тяжко слабував на шлунок, та, власне, і тепер не почуваю себе як слід здоровим. Настрій пригнічений, бо увага та решта енергії йде на шлункові ж справи і пайки академічні, пайки американські “Ари”, Нансена, Джойнта... платня службова, приватний заробіток, ціна хліба, всякі інші харчові ціни...

Час іде, а праці серйозної нема (академічна службова не йде добре і не дасть наслідків). Що міг би ще наостанку з себе викраяти, пропадає [...]. Ви думаєте, я не жалкував, що не поїхав з Вами? Не раз жалкував. Може б, з того і не вийшло нічого, а все ж певніше – щось би було краще, ніж тепер. Могла б бути праця в Празі, дописував би свої шпаргали, спомини тощо. Коли ж уперся на тому, що комусь треба zostаватись. Та й тепер, коли б змога, то виїхав хіба тоді, якби мене взяли і вивезли, а на власну активність я, здається, вже не спроможний»⁷⁷.

Того ж року усунувся від керівництва Комісією академік М. П. Василенко, зберігши за собою лише редакторську працю на

⁷⁶ Бігановська Є. *Спогади*: [Петро Януарійович Стебницький] / Є. І. Бігановська // Петро Стебницький. Вибрані твори. – С. 582.

⁷⁷ Лист П. Стебницького Є. Чикаленкові, 10 серпня 1922 р. // Є. Чикаленко – П. Стебницький. Листування. 1901–1922 рр. – С. 518–519.

відділі діячів гетьманської доби⁷⁸. Головування у Комісії взяв на себе академік С. О. Єфремов (з 11 червня 1923 р.). П'ять наступних засідань комісія приділила тільки питанням реорганізації, зміцнення та відновлення енергійної організованої праці. У липні 1923 р. «керівничим над працями» Комісії було призначено Михайла Михайловича Могілянського (1873–1942)⁷⁹, який і працював на цій посаді впродовж усього наступного періоду роботи Комісії. Згодом М. Могілянський перебрав на себе також обов'язки редактора відділу діячів науки, освіти, культури та мистецтва від другої половини XVIII ст.⁸⁰

Н. Д. Полонська-Василенко, яка особисто познайомилася з М. М. Могілянським влітку 1924 р., згодом пригадувала: «Тоді він уже повністю був захоплений працею в Академії наук, був керівником Комісії для складання біографічного словника українських діячів; головою комісії був тоді акад. С. О. Єфремов. Праця в цій комісії цілком відповідала здібностям та ерудиції М. Могілянського, і він, спочатку сам, працював, вишукуючи матеріали до біографій українських діячів, завів велике листування, притягав співробітників з усієї України. Згодом він створив цілу

⁷⁸ Очевидно, це самоусунення було пов'язане з початком арештів ДПУ УСРР у «справі» так званого «Київського обласного центру дій» (КОЦД). Академіка М. П. Василенка було заарештовано останнім – 24 вересня 1923 р. Слухання у «справі КОЦД» розпочалося 20 березня 1924 р. й тривало три тижні. 7 квітня 1924 р. М. П. Василенка засудили до десяти років ув'язнення; у травні того ж року ВУЦВК скоротив цей термін до п'яти років, а наприкінці року академіка амністували й звільнили (докладніше див.: Усенко І. Б. «Київського обласного центру дій» справа 1923–1924 / І. Б. Усенко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – С. 280–283).

⁷⁹ Докладніше про нього див., напр.: Ляшко С. М. *Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могілянський: досвід просопографічного дослідження* / С. М. Ляшко // Українська біографістика. – 2010. – Вип. 6. – С. 136–179.

⁸⁰ *Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р.: 3 нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924* / Всеукраїнська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1924. – С. 78; *Постійна комісія УАН – ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження.* – С. 270.

редакторську колегію: притягнув на редакторів відділів низку співробітників ВУАН, як В. М. Базилевича, П. І. Руліна, К. В. Квітку, Ф. Л. Ернста, В. В. Міяковського, В. О. Романовського, М. К. Зерова, П. П. Филиповича, Н. Д. Полонську-Василенко. Праця його полегшала, коли було призначено на штатного співробітника М. О. Тарасенка, молодого історика. До нього перейшло упорядкування величезного матеріялу, зібраного Могилянським»⁸¹. На засіданнях Комісії, як свідчила Наталія Дмитрівна, «обговорювалися біографії українських діячів, читалися матеріяли, що надійшли до комісії (а надходило їх надзвичайно багато)»; у кабінеті М. М. Могилянського «часто ішли жваві дискусії з приводу визначніших подій у літературі»⁸².

До складу Постійної комісії для складання Біографічного словника, починаючи з 1919 р., входили: голова Комісії, «керівничий над працями», редактори, співробітники (штатні й нештатні постійні). За штатним розписом голова Комісії (академік) мав постійне утримання з коштів державного бюджету. Також штатна посада всі роки існування Комісії зберігалася за «керівничим». За штатом перебували редактори відділів (крім «керівничого», який був редактором одного з відділів). Упродовж 15-ти років діяльності у складі Комісії працювали як штатні, так і нештатні постійні співробітники, а також співробітники для спеціальних доручень і технічний персонал (діловод, лаборант). При цьому кількість співробітників Комісії була непостійна, ледь не щороку вона зменшувалася. Особливого удару зазнала Комісія 1921 р., коли на початку року в ній налічувалося дев'ять штатних працівників, а наприкінці того ж року всіх їх було переведено поза штат — на виконання владної вказівки щодо скорочення бюджетних витрат. В академічному звіті за цей рік зауважувалося, що «можна дуже побоюватися, що надалі це одіб'ється на праці Біографічної комісії не гаразд»⁸³.

⁸¹ Полонська-Василенко Н. *Михайло Михайлович Могилянський*: [Спогади] // Полонська-Василенко Н. Спогади / [упорядкування, вступна стаття та іменний покажчик Валерія Шевчука]. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 496.

⁸² Полонська-Василенко Н. *Київ часів М. Зерова та П. Филиповича* // Полонська-Василенко Н. Спогади. — С. 328.

⁸³ *Звідомлення за 1921 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. — Берлін: Вид-во української молоді, 1923. — С. 11–12.

Головне навантаження з написання біобібліографічних карток і складання реєстру імен майбутнього Словника припадало на постійних нештатних співробітників Комісії, які за цю роботу отримували невелику платню. Їхній склад залишався практично незмінним упродовж усієї діяльності Комісії й налічував у різні роки від чотирьох до шести осіб⁸⁴.

У листопаді 1927 р. Постійна комісія для складання Біографічного словника отримала несподіване поповнення у вигляді «іноземного члена» — відомого львівського історика, учня М. С. Грушевського — Івана Крип'якевича. 29 листопада 1927 р. керівник Історичної секції ВУАН повідомляв до Львова голові НТШ академікові К. Студинському: «На засід[анні] Іст[орично]-Філ[ологічного] Відділу подав Єфр[емов] до відома, що до Комісії Біограф[ічного] Словника (голова Єфр[емов], керівник Могілянський) зголосився Крип'якевич, як співробітник, і Ком[ісія] проголосувала затвердити його нештатним співроб[ітником]. Отже, паралельно з співроб[ітниками] львівськими, ув'язаними з нашими установами, починається ув'язка з Єфремівськими»⁸⁵. У Постійній комісії Біографічного словника І. Крип'якевич мав статус співробітника для спеціальних доручень і мав завдання завершити складання біографічних довідок діячів Галичини на літери «А» і

⁸⁴ Ляшко С. М. *Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могілянський: досвід просопографічного дослідження // Українська біографістика*. — 2010. — Вип. 6. — С. 166.

⁸⁵ *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894—1932 рр.) / Упорядкування, археогр. передмова Г. Сварник; вступна стаття Я. Дашкевича; [НАН України: Львівське відділення Ін-ту укр. археології і джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України у м. Львові; УВАН у США]*. — Львів — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. — С. 215.

Коментар з приводу цього листа М. Грушевського див.: Рубльов О. *Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН / О. С. Рубльов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін.* — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 752.

«Б»⁸⁶. Так, у «Звідомленні ВУАН у Києві за 1927 р.» зазначалося, що до Комісії «надійшло чимало нових біографій (на літеру А), особливо з Галичини від співробітника д-ра Ів. Крип'якевича»⁸⁷. У протоколі № 19 засідання Президії ВУАН від 23 квітня 1929 р. зафіксовано рішення про надсилання до Львова І. П. Крип'якевичу 225 рублів «від Комісії Біографічного словника»⁸⁸.

Особисті контакти з Галичиною підтримувала й співробітниця Комісії Біографічного словника Г. Берло, яка ще на початку 1890-х рр. познайомилася з відомим галицьким політиком, істориком, педагогом Олександром Барвінським (1847–1926)⁸⁹ – спершу під час його чергового приїзду до Києва, а потім, періодично виїжджаючи за кордон, відвідувала його у Львові й Відні з різними дорученнями О. Я. Кониського. Після смерті Олександра Яковича Кониського (1900) Г. Берло листувалася з О. Барвінським⁹⁰. Кореспонденцію обірвали події Першої світової війни, й відновилася вона лише 1925 р. Як пригадувала Ганна Львівна: «Тільки на початку 1925 р. Барвінський написав до мене, заадресувавши першого листа на ім'я академіка А. Є. Кримського. Після цієї відповіді Барвінський

⁸⁶ Див., напр., складену І. Крип'якевичем біографію І. Г. Матієва (1859–1928), галицького священика й педагога, культурно-освітнього діяча: *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження.* – С. 256–257.

⁸⁷ *Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. – К.: Друкарня ВУАН, 1928. – С. 23.

⁸⁸ *Історія Національної Академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали* / НАН України: Національна б-ка України імені В. І. Вернадського, Інститут укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: СП «Українська книга», 1998. – С. 379.

⁸⁹ Про нього докладніше див., напр.: Чорновол І. *Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності* / Ігор Чорновол // Барвінський О. Спомини з мого життя / НАН України: Ін-т літератури імені Т. Г. Шевченка; УВАН у США: Історична секція; упорядники А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Нью-Йорк – К.: Смолоскип, 2004. – Ч. 1–2. – С. 17–35.

⁹⁰ Берло Г. *Мої знайомства з деякими українськими діячами.* – С. 98, 100–101.

почав писати часто широкі листи. Хоч іще в жовтні 1925 р. був у нього перший удар, після якого йому треба було берегтись і не так багато працювати, але він працював невпинно і докладно писав мені про свої праці. Щодня він писав свої “Спомини” [...]. Хоч Барвінському вже йшов 80-й рік, проте він живо цікавився всім: і нашим життям, і українізацією, і правописними справами, і українськими словниками, і ювілеем Мих[айла] Серг[ійовича] Грушевського. Прислав мені біографії — свою і братів своїх — Володимира та Йосипа, щоб хто-небудь використав ці біографії для словника діячів України. По змозі я відповідала йому [...]»⁹¹.

Прізвища Володимира Григоровича (1850–1883), Йосипа (Осипа) Григоровича (1844–1889) й Олександра Григоровича (1847–1926) Барвінських зафіксовано у «Списку прізвищ діячів України на літеру Б, підготовленому Комісією з метою складання Біографічного словника», складеному, ймовірно, на початку 1931 р.⁹²

1929 р. відбулося чергове велике скорочення, результатом якого було звільнення зі складу Комісії усіх нештатних постійних працівників (Г. Л. Берло, В. О. Горкова, О. О. Тулуба).

1930 р., крім «керівничого» й редакторів відділів і підвідділів, у Комісії працювали співробітник з оплатою за рахунок операційних коштів (Г. Л. Берло), асистент І. І. Конишевський, співробітники для спеціальних доручень П. П. Кудрявцев й І. П. Крип'якевич. З 1 квітня 1931 р. в Комісії, крім керівничого й редакторів, працював лаборант М. А. Кульчицький, з 15 травня того ж року — співробітник М. О. Тарасенко, з 16 травня — асистент М. М. Грищенко. Натомість зникли співробітник з оплатою за рахунок операційних коштів (Г. Л. Берло) і співробітники для спеціальних доручень

⁹¹ Там само. — С. 100–101.

⁹² *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження.* — С. 141.

Біографії братів Барвінських у сучасній енциклопедичній літературі див., напр.: Мудрий М. М. *Барвінський Володимир Григорович* / М. М. Мудрий // *Енциклопедія історії України: В 5 т. — К., 2003. — Т. 1: А–В.* — С. 189; Аркуша О. Г. *Барвінський Олександр Григорович* / О. Г. Аркуша // *Енциклопедія історії України: В 5 т. — Т. 1.* — С. 189; Аркуша О. Г. *Барвінський Осип Григорович* // Там само. — С. 189–190.

П. П. Кудрявцев й І. П. Крип'якевич. 1932 р., крім редакторів, у Постійній комісії для складання Біографічного словника залишилося лише двоє штатних співробітників — «керівничий над працями» Комісії М. М. Могилянський і співробітник Михайло Олександрович Тарасенко⁹³. Як пригадувала Н. Полонська-Василенко, саме до цього молодого історика «перейшло упорядкування величезного матеріалу, зібраного Могилянським»⁹⁴.

У структурі Комісії було також сформовано ряд відділів, які очолювали редактори. Так, станом на 1932 р. редактором відділу діячів князівської доби був О. М. Андріяшев; відділу гетьманської доби — Н. Д. Полонська-Василенко⁹⁵; редактором відділу діячів литовсько-польської доби — В. О. Романовський; відділу діячів мистецтва — Ф. Л. Ернст (у цьому ж відділі підвідділ діячів музики очолював Д. М. Ревуцький, підвідділ діячів театру — П. І. Рулін)⁹⁶; редактором відділу діячів науки, освіти, культури і мистецтва був особисто «керівничий над працями» Біографічної комісії М. М. Могилянський⁹⁷. З Комісією співпрацював як позаштатні працівники і ряд видатних українських вчених за межами УСРР, зокрема І. Крип'якевич; по всій території України працювали кореспонденти Комісії, які надсилали до неї потрібні матеріали. Серед кореспондентів можемо виділити таких відомих вчених, як Д. І. Багалій (Харків), М. Г. Астряб (Лубни), І. Я. Айзеншток (Харків), В. Я. Гнатюк (Львів), О. В. і В. Б. Варнеке (Одеса), О. О. Рябінін-Скляревський (Одеса), О. І. Покровський (Одеса), А. Верзилов (Чернігів), Я. К. Імшенецький (Полтава),

⁹³ Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження. — С. 273.

⁹⁴ Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський: [Спогади]. — С. 496.

⁹⁵ Докладніше про її працю на цій посаді див.: Верба І. *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)*. — Ніжин, 2008. — С. 113–115.

⁹⁶ Докладніше про працю Ф. Ернста у Постійній комісії Біографічного словника див.: Білокінь С. *В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст*. — К., 2006. — С. 66–69.

⁹⁷ Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження. — С. 273.

Д. І. Яворницький (Дніпропетровськ); а також російські діячі культури та науки — В. Айналов, С. І. Ерастов, Ф. Д. Проценко, К. І. Ванченко-Писанецький, С. Д. Мстиславський, І. С. Абрамов⁹⁸. Як власне академічна установа Комісія працювала під безпосереднім контролем і керівництвом Спільного зібрання УАН, що не обділяло проект своєю увагою. 11 лютого 1924 р. ухвалою Спільного зібрання Академії Постійну комісію для складання Біографічного словника діячів України було переведено до Першого, Історично-філологічного відділу ВУАН, а 8 квітня 1931 р. вона ввійшла до установ при президії Другого, Соціально-економічного відділу АН⁹⁹.

Найвідповідальнішою у складі Комісії була посада керівничого над працями. В різні часи, як уже зазначалося, її посідали: В. Л. Модзалевський (1919–1920), П. Я. Стебницький (1920–1923), М. М. Могилянський (1923–1933). «Керівничий» контролював роботу постійних штатних і нештатних співробітників, кореспондентів, ставив перед ними завдання з опрацювання джерел і заповнення карток; контролював своєчасне занесення нових імен до загального Реєстру та до Реєстрів на поточні літери, написання біографічних довідок; редагував біографічні статті та писав їх сам; здійснював кадрову політику; турбувався, щоб співробітники своєчасно отримували платню за виконану роботу; вів ділове листування з президією Академії; звітував і складав річні плани роботи; готував засідання Комісії; вишукував авторів для написання біографічних статей тощо. Окремий вид роботи «керівничого» становили збір автобіографічного та біографічного матеріалу від сучасників, а також переговори з ними¹⁰⁰.

⁹⁸ Там само. — С. 661–667.

⁹⁹ *Історія Національної Академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали* / НАН України: Національна б-ка України імені В. І. Вернадського, Інститут укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: НБУВ, 1998. — С. 553.

¹⁰⁰ *Постійна комісія УАН — ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження.* — С. 613–637.

Останній період діяльності Постійної комісії для укладання Біографічного словника, що тривав майже 10 років — упродовж 1923—1933 рр., визначився значною активністю. За названий час було зібрано близько 200 тисяч біобібліографічних карток, а також складено Реєстр імен. Однак найбільшим успіхом стала підготовка до друку рукопису I тому «Біографічного словника діячів України» з прізвищами на літеру «А». У звіті Комісії за 1927 р. вперше зауважувалося: «Взагалі біографічного матеріалу зібралось вже стільки, що Комісія могла б приступити до видання бодай I-го тому Словника, коли б зроблено було потрібне асигнування на плату за оброблення біографій»¹⁰¹. Однак через брак коштів, небажання політичної влади підтримати цей проект і низку інших об'єктивних і суб'єктивних обставин його так і не було видано.

Як зауважує С. М. Ляшко, підготовка першого національного Біографічного словника українських діячів провадилася силами наукових працівників і коштом Всеукраїнської академії наук. Однак проект не отримав статусу «державного замовлення» на противагу, наприклад, московській «Большой Советской Энциклопедии» (1926—1947), де було створено відповідний інститут, а над підготовкою самого лише першого тому «БСЭ» працювало 90 штатних співробітників. У радянській же Україні впродовж п'ятнадцяти років існування Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України цю роботу виконували лише один штатний («керівничий над працями») й нерегулярно чотири — шість нештатних співробітників¹⁰². М. М. Могилянський слушно вважав, що реалізація такого важливого завдання не під силу самій лише Академії наук. Усвідомлював він і всю складність виконання завдання з підготовки Біографічного словника за наявного політичного режиму тоталітарної диктатури й перманентних ідеологічно-цензурних втручань у реєстр імен для Словника «українських діячів».

¹⁰¹ Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1927 р. — С. 23.

¹⁰² Ляшко С. М. *Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження* // Українська біографістика. — 2010. — Вип. 6. — С. 167.

Отже, головна причина провалу цього академічного проекту полягала в засадничій суперечності, що увиразнилася наприкінці 1920-х рр., між об'єктивними принципами наукового пошуку й жорсткою ідеологічною монополією більшовицької адміністрації СРСР/УСРР, формально (за гаслами) інтернаціоналістської, а по суті лише закамфльованої інтернаціоналістською риторикою російської великодержавницької, а отже й українофобської. За цих обставин годі було сподіватися на підтримку тих ідей, поглядів і наукових підходів, які було покладено в основу підготовки Українського біографічного словника. Панівна політична система та її ідеологія апріорі заперечували потребу появи Словника в тому вигляді а з тим змістовним наповненням, яким його бачили перші керівники УАН—ВУАН й автори концепції Біографічного словника.

Перманентні арешти співробітників УАН—ВУАН, які тривали впродовж усього першого десятиліття (й наступних років) більшовицької адміністрації в УСРР, позначалися і на долі співробітників Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України й навряд чи сприяли плідній і системній науковій роботі. Можна згадати арешт 1919 р. П. Я. Стебницького, ув'язнення й засудження у «справі КОЦД» академіка М. П. Василенка та редактора Комісії В. О. Романовського (1923—1924), ув'язнення й засудження у «справі СВУ» 1929—1930 рр. редакторів Комісії Й. Ю. Гермайзе, В. В. Міяковського, В. О. Пархоменка та її голови академіка С. О. Єфремова¹⁰³, арешт і засудження редактора Ф. Л. Ернста (1933), колишнього редактора П. І. Руліна (1936), арешт і страту М. О. Тарасенка (1938), арешт і загибель того ж року колишнього редактора Комісії Н. Ю. Мірзи-Авак'янц і т. д.

¹⁰³ 1929 р. у «справі» чергової «контрреволюційної організації» — так званого «Демократического союза», який, мовляв, закликав до «повалення існуючого устрою», ув'язнили доньку «керівничого над справами» Постійної комісії для складання Біографічного словника — *Ладу (Лідію) Могілянську* (1899—1937 ?). Розстріл їй замінили десятьма роками таборів. Батько відвідував її на соловецькій каторзі 1930, 1931, 1932 і 1933 рр. Репресований був і син М. М. Могілянського — *Дмитро Михайлович Могілянський* (1901—1938), убитий 1938 р. (Ляшко С. М. *Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могілянський: досвід просопографічного дослідження.* — С. 170—171).

Вищезгадане звільнення усіх трьох постійних нештатних працівників Комісії Біографічного словника 1929 р. принаймні для одного з них — Олександра Олександровича Тулуба (1866 — після 1935)¹⁰⁴ синхронізувалося з його арештом 21 жовтня 1929 р. у «справі СВУ» (крім 45-ти «керівників СВУ», засуджених у Харкові 1930 р., кількість заарештованих у цій «справі» по всій УСРР сягала кількох сотень осіб) і обвинуваченням в участі у «контрреволюційній організації, яка прагнула до повалення існуючого ладу»¹⁰⁵. На допиті 30 жовтня 1929 р. слідчий зафіксував «об'єктивні дані» затриманого (правопис збережено): «Возраст має 63 роки, місто народження м. Кам'янець, Подільської округи, син вчителя з козаків на Полтавщині, до революції належав — мировий суддя 6-го участка м. Києва (Деміївка), громадянства УСРР, вищої освіти, удовець, без дітей і рідних, по хворості звільнен[ий] від воїнської повинності, по професії — правник-історик, член Комісії Словника біограф[ічного] при ВУАН, не судився ніколи, безпартійний, член профспілки Робос, мешкає по Тургенівській вул. № 68, пом. 10»¹⁰⁶.

На закиди в участі у «вуанівському гуртку СВУ», належності до кола знайомих Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської й участі у «контрреволюційних розмовах» у її помешканні¹⁰⁷ О. О. Тулуб відповів: «В жодних антирадянських організаціях я не брав ніколи участі і ніколи не чув, що такі організації існують. На [літературних] “четвергах” у ЧЕРНЯХІВСЬКИХ я не бував, якщо

¹⁰⁴ У Збірнику «Постійна комісія УАН—ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918—1933» в «Автобіографії Тулуба Олександра Олександровича...» (док. № 17, с. 241) та біографічних довідках про співробітників Комісії (с. 289) хибно подано його рік народження як 1869-й. Натомість у матеріалах його архівно-слідчої справи за «процесом СВУ» рік народження подано як 1866-й, крім того, ув'язнений під час допитів 1929 р. стверджував, що йому «63 роки».

¹⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 42664. — Арк. 4.

¹⁰⁶ Там само. — Арк. 7.

¹⁰⁷ Про неї докладніше див., напр.: Хорунжий Ю. *Людмила Старицька-Черняхівська* / Юрій Хорунжий // *З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій* / Авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. — К.: Рад. письменник, 1991. — Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. — С. 414—417; Баран Л. *Людмила Старицька-Черняхівська: Тернистий шлях творчості* / Л. Баран. — Вінниця, 2003.

вони спеціально в цей день збирались, а тільки у свята Різдва, Пасхи та іменин її та її матері. Був тільки при читанні Л. М. СТАРИЦЬКОЮ в якесь свято (Різдва або Пасхи) віршованої драми “Іван Мазепа”, яку тепер надруковано 1929 р. [...] У ЧЕРНЯХІВСЬКИХ я бував ще з студентських часів, бо ми з О[лександром] Г[ригоровичем] ЧЕРНЯХІВСЬКИМ дружимо через гімназію; буваю у них не менше 2–3 разів на місяць, бо як машиніст друкую Л. М. СТАРИЦЬКІЙ-ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ і Оксані Михайловні СТЕШЕНКО [сестрі] їх твори [...]. Зараз я працюю в Комісії по складанню Біографічного словника при ВУАН, куди входять: М. М. МОГИЛЯНСЬКИЙ, А. Л. БЕРЛО, В. О. ГОРКОВ і [О. Ю.] АНДРІЄВСЬКИЙ; в близьких стосунках з ними, окрім офіційних відносин, не перебуваю і у них не буваю. Більше нічого додати не маю. *О. Тулуб*»¹⁰⁸.

Серйозних, та й будь-яких інших доказів «контрреволюційної діяльності» Олександра Олександровича «слідство» так і не спромоглося здобути. «Найтяжчим» закидом на його адресу лунала хіба що така характеристика з уст одного з підслідних (М. Є. Івченка): «О. О. Тулуб – людина старого світогляду, старих форм життя, вірний прибічник Старицької-Черняхівської, людина негативно настроєна до всього радянського і не розуміє його в самій суті, колишній урядовець, здається, суддя мировий. Тепер працює і виконує якусь дрібну роботу в Академії Наук»¹⁰⁹. Оскільки «слідство» не спромоглося зібрати достатньо даних для притягнення О. О. Тулуба до відповідальності, 27 квітня 1930 р. його звільнили. 11 серпня 1930 р. це рішення затвердив постановою прокурор з нагляду за органами ДПУ¹¹⁰. На роботі в Академії наук Олександр Олександрович уже не відновлювався.

Попри ідеологічний та репресивний тиск влади, внаслідок послідовної й систематичної роботи великого колективу співробітників і периферійних кореспондентів Постійної комісії для складання Біографічного словника в одній з кімнат колишнього пансіону графині Левашової, де засідало Спільне зібрання ВУАН, на початку 1930-х рр. зосередилася маса біобібліографічної

¹⁰⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 42664. – Арк. 7.

¹⁰⁹ Там само. – Арк. 40.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 59–60.

інформації — картотеки, персональні досьє з біографіями й матеріалами до них, друковані видання, газетні вирізки, фото тощо. Мистецтвознавець Борис Степанович Бутник-Сіверський (1900—1983), колишній нештатний постійний співробітник Кабінету мистецтв ВУАН, оповідав Сергієві Білоконю, що це була довга й вузька — «як трамвайчик» — кімната, вздовж обох стін якої усе було поскладувано й дедалі більше накопичувалося¹¹¹.

Із плином часу й неухильною реалізацією в СРСР сталінського плану-«теорії» «загострення класової боротьби» плани публікації перших томів Біографічного словника танули на очах. Так, історик з Одеси Олександр Варнеке 2 січня 1931 р. запитував М. М. Могилянського: «Як стоїть, Михайле Михайловичу, справа з 1-м томом (“А”)? Чи скоро побачимо його?»¹¹²

Намагаючись пристосуватись до мінливої ідеологічної кон’юнктури й зберегти академічну Комісію, яку він очолював М. М. Могилянський упродовж останніх двох з половиною років її існування виступив з низкою «актуальних» наукових доповідей: «Ідеологічна постать П. Куліша»; «Опрацьовування біографій діячів соціал-демократичного руху та діячів доби боротьби за Радянську владу»; «Проблема біографії в світлі діалектичного матеріалізму» (усі — 1931); «Значіння мемуарного матеріалу для біографічної роботи»; «Пам’яті першого голови Комісії [Біографічного словника] Д. І. Багалія» (обидві — 1932); «Перші київські марксистки» (1933)¹¹³.

Плануючи собі завдання на квітень — липень 1933 р., співробітники Комісії передбачали написати біографії історика В. Б. Антоновича — вірогідно, в новій редакції (М. М. Ткаченко) і «товариша Артема» (О. П. Щусь). М. Могилянський мав підготувати біографії В. Вакара, Марка Вовчка, В. Винниченка й К. Ворошилова; М. Тарасенко — скласти біобібліографічну картотеку українських письменників і написати ширшу працю

¹¹¹ Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*: Джерелознавче дослідження / Сергій Білокінь. — Дрогобич: Коло, 2013. — Т. 2. — С. 763.

¹¹² Там само. — С. 763–764.

¹¹³ *Історія Національної Академії наук України 1929–1933*: Документи і матеріали. — С. 472–473.

«Ф. К. Вовк у Румунії». Інші статті готували Е. А. Півнева (діячі громадянської війни), М. К. Зеров, В. Т. Покальчук, М. К. Вороний (актор Гр. Ашкаренко), О. Д. Багалій-Татарінова, Ізотов (Харків — Артемовський-Гулак), А. П. Шамрай, В. В. Дубровський (гетьман Д. Апостол), Б. В. Варнеке, О. Б. Варнеке, М. І. Гордієвський (Одеса — професор П. С. Авсенєв), О. І. Покровський (Одеса), Г. Є. Жураковський (Київ — Ананьїн, Г. Андрузький), С. І. Маслов (Армашенко), М. Н. Петровський (Ів. Абрамович, гетьмани Брюховецький і Виговський). Кілька статей підготували П. П. Кудрявцев та К. В. Харлампович (Ніжин)¹¹⁴.

Одначе із середини 1933 р. Постійна комісія для складання Біографічного словника опинилася (разом з іншими установами ВУАН) в епіцентрі голобельної критики. Так, у доповідній записці комісії з обстеження архівів Академії вченому секретареві президії ВУАН І. А. Адамовичу про стан наукового майна архівів і бібліотек історичних установ II Відділу Академії (початок серпня 1933 р.) зауважувалося: «В Комісії біографічного словника: Виявлено незаінвентаризований архматеріал діловодних фондів Комісії з 1919 по 1933 рр. та наукові матеріяли — автобіографії, біографії діячів України на літ[ери]: А, Б, В, К, О, П, Р, С. Всі ці матеріяли знайдено в жахливому неупорядкованому стані і їх так само опечатано в окремій кімнаті.

В Комісії біографічного словника виявлено зовсім незаінвентаризовану бібліотеку на 2 000 назв [П. Я.] Стебницького. Бібліотека ця подарована [П. Я.] Стебницьким ще в 1923 р. і з того часу не упорядкована.

Керівничий Комісії [М. М.] Могилянський нічого не зробив для того, щоб архів упорядкувати, а бібліотеку заінвентаризувати. Бібліотеку комісія опечатала в 3 дерев'яних шафах»¹¹⁵

У «програмному» меморандумі «Про Всеукраїнську Академію наук», підготовленому КПВ ЦК КП(б)У на чолі з М. М. Кіллерогом¹¹⁶

¹¹⁴ Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*. — Т. 2. — С. 764.

¹¹⁵ *Історія Національної Академії наук України 1929–1933*. — С. 292–293.

¹¹⁶ Про нього докладніше див., напр.: Наберухін А. *Один з псевдо-троцькістів*: [Михайло Маркович Кіллерог] / Аркадій Наберухін // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1995. — № 1–2 (2–3). — С. 341–355.

у серпні 1933 р. за підсумками вищезгаданих літніх перевірок установ ВУАН, серед іншого наводився й «надзвичайно характерний приклад – “робота” біографічної комісії». Подаємо розгорнуту характеристику Постійної комісії Біографічного словника з цього «закритого» документа, оскільки у скороченому чи навіть довільно інтерпретованому вигляді її неодноразово цитували в публічних виступах з критикою ВУАН: «Ця комісія під керівництвом єфремовця Могилянського протягом чотирнадцяти років виготовлює біографії українських діячів. За цей час вона спромоглася підготувати до друку тільки одну літеру “А” та ще трохи матеріалу на “Б” і “В”. До цього словника потрапили різні буржуазні і контрреволюційні діячі, проте немає там багатьох відомих українських революціонерів. Так, наприклад, подибуємо там Арцибашева, російського буржуазного письменника-емігранта, який попав до словника, бо народився на Харківщині. Серед діячів є єпископи, архімандрити, ченці, попи, рабін Багров, сахарозаводчик Бродський (“Великий філантроп и крупный общественный деятель, наживший большое состояние исключительно трудолюбцем”), відомий петлюрівський бандит Ангел, але немає тов. Артема; колишнього Наркомвнусправ УСРР Антонова-Саратовського автор біографії підкреслено називає “російський більшовик”, зате вмістили біографію Артемського, колишнього секретаря партколективу ВУАН.

Незважаючи на наявність негативної, хоч і недостатньо загостреної рецензії [Ф.] Ястребова про роботу біографічної комісії, комуністи – керівники 2-го Відділу (Кіндрат, Камишан, Шуран) не звернули на це ніякої уваги»¹¹⁷.

Завершувався антивуанівський меморандум КПВ ЦК КП(б)У таким висновком: «Все викладене вимагає рішучих заходів до радикальної перебудови структури ВУАН та її роботи, особливо Другого відділу, та підсилення партійного проводу і керівництва»¹¹⁸.

У звіті про роботу Другого, Соціально-економічного відділу ВУАН за 1933 р. М. М. Могилянський, якого влітку було переведено до Секції пролетарської революції, а постановою президії ВУАН від 2 грудня 1933 р. звільнено з роботи в Академії, атестувався

¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6445. – Арк. 93.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 95.

«саботажником та шкідником», «ворожим елементом», «великодержавником по ідеології»¹¹⁹. Цілковито перекреслювався науковий доробок Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України: «В Комісії біограф[ічного] словника протягом 14 років існування опрацьовується біограф[ічний] словник ще на л[ітеру] А і до друку не виготовлений. Шалений опір чинив керівничий цієї Комісії кол[ишній] рос[ійський] кадет, що перефарбувався на нацдемократа, М. [М.] Могилянський.

[М. М.] Могилянський займався вивченням нацдемівських петлюрівських діячів, бандитів, атаманчиків (Ангел), україн[ських] князів, поміщиків, сахарозаводчиків і попів і зовсім ігнорував вивчення [біографій] рев[олюційних] діячів, особливо доби пролетарської революції і соціалістичного будівництва (Артем, [В. О.] Антонов-Овсеєнко й ін.)[...]»¹²⁰

Звинувачення, спрямовані 1933 р. проти Комісії та першого тому Біографічного словника (ймовірно, було видано кілька сигнальних примірників) були однотипні — передусім бездіяльність Комісії та невідповідність матеріалу ідеологічній доктрині.

У погромній доповіді на січневій сесії ВУАН 1934 р. нарком освіти УСРР і «теж академік» В. П. Затонський, використавши вищенаведені «академічні» й культпропівські матеріали, з глумом оцінював роботу Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України: «Чотирнадцять років працювала біографічна комісія. Протягом цього часу вона спромоглася підготувати до друку лише одну літеру “а”, почасти літери “б” й “в” (*смiх* [у залі]). До біографічного словника, що виготувала комісія, попали й такі “українські діячі”, як російський чорносотенний письменник Арцибашев, бандит Ангел, цукрозаводчик Бродський. Проте “забули” включити т. Артема, т. Антонова-Саратовського, колишнього наркома внутрішніх справ УСРР. Можна було б пригадати ще сотні імен справжніх діячів, що не попали до цього словника. Не можна припустити, що це випадково, ніяк не можна»¹²¹.

¹¹⁹ *Історія Національної Академії наук України 1929–1933*. — С. 302–303.

¹²⁰ Там само. — С. 305.

¹²¹ Затонський В. П. *Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН [1934 р.] / В. П. Затонський*. — К.: Вид-во ВУАН, 1934. — С. 40–41.

На думку С. Білокона, оскільки В. Затонський у доповіді піддавав брутальній критиці перший том Біографічного словника, «він не міг не мати бодай сигнального примірника»: «Але й ті сигнальні примірники, якщо й існували, були знищені. Жодного примірника цього видання ніхто досі не розшукав»¹²². Натомість С. М. Ляшко покликається на позицію самого М. М. Могилянського, який стверджував, що влітку 1933 р. 1-й том Біографічного словника ще не був готовий до друку, отже поява у пресі критичних заміток щодо 1-го тому й брутальний виступ В. П. Затонського на січневій сесії ВУАН 1934 р., на її думку, «поклали початок легенди» про наявність бодай обмеженого накладу цього видання¹²³. Втім не можна заперечувати владних можливостей після вилучення архіву Комісії влітку 1933 р. надрукувати кілька примірників 1-го тому Біографічного словника з грифом «таємно», так би мовити, «в назіданіє» і для ознайомлення з ним вищої номенклатури республіки. А згодом, за списком, вилучити цей обмежений наклад і, за усталеною практикою тоталітарних часів, знищити.

Про подальшу роботу над Біографічним словником навіть не йшлася, тим більше, що під час обшуків 17 липня – 2 серпня 1933 р. більшість матеріалів, які збрала Комісія, було вилучено та опечатано. Фактично 1933 р. став завершенням проекту створення першого українського Біографічного словника, попередника новітньої української енциклопедії. Біографічну

¹²² Див.: Білокінь С. *Біографічна комісія ВУАН та її словник* / С. Білокінь // Молодѣжь и актуальные проблемы исторической науки: Тезисы общественно-политических чтений, посвящённых 70-летию комсомола Украины, 7–9 июня 1989 г., г. Черновцы. – К., 1989. – С. 292–294; Білокінь С. *Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941)* // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / НТШ; НАН України, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін.; редкол.: І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун та ін. – Львів: Простір-М, 2004. – Т. II. – С. 589.

¹²³ Ляшко С. М. *Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933)* // Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження. – С. 28.

комісію було ліквідовано постановою Президії ВУАН від 13 лютого 1934 р.¹²⁴

За роки існування Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України було накопичено велетенський біографічний масив у вигляді біобібліографічних карток, біографій, різноманітного біографічного матеріалу (автобіографії, некрологи, спомини, анкети тощо), принаймні підготовлено том Біографічного словника на літеру «А». Доля цього зібрання досі невідома. В Інституті рукопису НБУВ зберігається близько 2000 справ, що їх можна пов'язувати з архівом Комісії, з яких майже 600 – біографії. Якісний стан останніх засвідчує, що це лише матеріал для біографій. Відсутні біобібліографічні картки – база для написання біографічних статей (таких карток було підготовлено 200 000), списки з прізвищами історичних осіб. Отже, наявний в ІР НБУВ корпус документів можна кваліфікувати лише як допоміжний архів Комісії. Можна лише припустити, що готові біографічні статті після ліквідації Комісії було передано до редакції «УРЕ», Істпарту ЦК КП(б)У та інших установ, видавнича продукція яких включала й біографічну¹²⁵. Очевидно, що принаймні частину матеріалів було свідомо знищено, частину – розпорошено по приватних особах, і вона згодом загинула.

3.2. «Енциклопедичний словник»

Слід сказати, що початок 20-х років ХХ ст. визначався не лише одним енциклопедичним проектом під егідою УАН. Біографічний словник був досить важливою ініціативою, однак він мав і певні обмеження – охоплював лише персоналії, залишаючи поза увагою історичні події, досягнення, природничо-географічні, економічні та інші явища, якими була багата колишня й тогочасна Україна. Тому 6 грудня 1920 р. Спільне зібрання УАН підтримало пропозицію

¹²⁴ *Історія Національної Академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали.* – С. 492.

¹²⁵ Ляшко С. М. *Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933)* // *Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження.* – С. 29.

співробітників Постійної комісії Біографічного словника щодо потреби підготовки Енциклопедичного словника, ухваливши розглянути план Словника після того, як подасть його комісія¹²⁶.

У «Звідомленні про діяльність Української Академії Наук за 1920 р.» лаконічно зауважувалося: «Комісія для складання Енциклопедичного словника заклалася вже наприкінці 1920 р., і багато про ню казати не доводиться. Треба тільки зазначити, що російські енциклопедичні словники (Брокгауза і Ефрона, т[оварист]ва Гранат і т. ін.) абсолютно не задовольняють потреб України, а до того, серед новітніх форм життя, викликаних революцією, ті російські словники являються геть перестарілими, чистими анахронізмами. Енциклопедичний словник Української Академії наук пристосовується до нової дійсності. Він повинен бути складений на протязі приблизно двох літ. Редакторами відділів являються дійсні академіки та інші видатні вчені, а технічний провід над Комісією енциклопедичного словника мають голова П. Я. Стебницький та керувачий М. С. Синицький, секретар комісії — С. П. Постернак»¹²⁷.

На розвиток вищезгаданого рішення від 6 грудня 1920 р. 24 січня 1921 р. Спільне зібрання УАН «для негайного початку праці Комісії для складання Енциклопедичного словника» обрало до її складу академіків М. П. Василенка, А. Ю. Кримського, В. І. Липського, П. А. Тутковського, а також П. Я. Стебницького й М. С. Синицького. Скликанти перші збори Комісії доручали П. Я. Стебницькому¹²⁸.

Отже, на початку 1921 р. при Всеукраїнській академії наук окремо від Постійної комісії Біографічного словника українських діячів було створено іншу спеціальну комісію для розробки універсального довідника у 25-ти томах, яка отримала офіційну назву — Комісія для складання Енциклопедичного словника. Формально ця структура розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням П. Стебницького, який був одним з ініціаторів проекту і його палким прихильником, та за активної участі авторитетних представників інших відділів Академії наук.

¹²⁶ *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* — С. 461.

¹²⁷ Там само. — С. 258.

¹²⁸ Там само. — С. 463.

В академічному «Звідомленні за 1921 р.» стверджувалося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника фактично розпочала свою роботу лише з весни 1921 р.: «А що ніякого енциклопедичного словника, українською мовою виданого, досі ще не було, то Комісії довелося переробити величезну підготовчу роботу: поскладати списки статей, які є по друкованих європейських та слов'янських енциклопедіях, поперекладати заголовки тих статей на українську мову та й розкласти все в алфавітному порядку, повимазувати заголовки таких статей, котрі для української енциклопедії не потрібні і, навпаки, внести в список заголовки тих статей, які для українського словника неминучі, а по чужих енциклопедіях нема їх. Цю важку й нудну, довженну роботу Комісія переробила під керуванням своєї президії, що складалася з Голови – П. Я. Стебницького, керівничого – М. С. Синицького та секретаря – С. П. Пастернака»¹²⁹.

Принципові питання щодо організації і напрямку діяльності Комісії для складання Енциклопедичного словника її президія розв'язувала або з трьома іншими членами Комісії, обраними від Академії наук – А. Ю. Кримським (від Історично-філологічного відділу), В. І. Липським (від Фізично-математичного відділу), М. П. Василенком (від Соціально-економічного відділу), або у спільних засіданнях з колегією редакторів, відомих учених, які репрезентували такі спеціальності – напрями: філософію – професор, згодом акад. О. М. Гіляров; соціальні науки – професор В. І. Синайський; економічні науки – академік Р. М. Орженцький; філологію – академік А. Ю. Кримський; літературу – академік А. М. Лобода; фізично-математичні науки – академік В. О. Плотников; геологію – академік П. А. Тутковський; біологію – академік О. В. Фомін; прикладні науки – професор О. П. Котельников; медицину – професор О. І. Сонкевич; мистецтво – академік Ф. І. Шміт; історію – академік М. П. Василенко; географію – професори В. О. Кістяківський та В. І. Луцицький¹³⁰.

¹²⁹ *Звідомлення за 1921 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. – Берлін: Вид-во української молоді, 1923. – С. 12.

¹³⁰ Варава Т. *Словникові комісії УАН–ВУАН (1918–1933)* / Т. Варава // *Бібліотечний вісник.* – 2000. – № 2. – С. 24–27.

Головою цієї комісії було призначено П. Я. Стебницького, а секретарем — С. П. Постернака. Саме Степан Пилипович Постернак (Пастернак; 1885—1938) 1923 р., після смерті П. Стебницького, очолив Комісію й керував нею до повного її розпуску 1924 р.¹³¹

Загалом «Енциклопедичний словник», за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, корисний для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства: історію, етнографію, геологію, народну творчість, науку та інші сфери, в яких не лише б відображалися особливості українського природного та соціального середовища, а й досягнення українського народу впродовж його історії. Відповідно до енциклопедичної традиції видання мало будуватися за алфавітним списком, починаючи з першого тому — «А».

Однак для популяризації видання і — найголовніше — ролі й місця України у світі, її загальнокультурних здобутків було скликано нараду за участі київських учених, президії Комісії для складання Енциклопедичного словника, на якій ухвалено рішення про підготовку позачергового тому (або двох томів) під загальною назвою «Україна». Редактором цього тому/томів було призначено академіка С. О. Єфремова.

Деталі підготовки «національного тому» Енциклопедичного словника з'ясувалися, наприклад, у листі Комісії за підписом академіка О. І. Левицького від 27 липня 1921 р. до академіка М. П. Василенка з пропозицією взяти на себе (чи за участі своїх співробітників) опрацювання певних розділів цього тому про історію України й історію «західноросійського права». У листі, зокрема, йшлося: «Для того, щоб надати всьому тому єдність викладу, щоб не було повторювань в окремих статтях, комісія просить Вас в першу чергу розробити детальний план запропонованої Вам теми роботи, зазначивши, з одної Вашої чи з кількох статтів ріжних авторів буде

¹³¹ Про нього докладніше див.: Стрішенець Н. *Степан Постернак* / Н. Стрішенець // *Бібліотечний вісник*. — 1998. — № 5. — С. 29–37; Ковальчук Г. *Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.)* / Галина Ковальчук // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. — 2000. — № 2–4 (13–15). — С. 179–183–206.

складатися цей розділ. Окрім того, треба зазначити потрібний, на Вашу думку, приблизний розмір майбутньої статті (чи кількох статтів), виходячи з того, що 1 том (чи 2 томи) про Україну в 40–60 аркушах повинні в стислому вигляді дати нарис всього життя України, з усіх його сторін, в усіх процесах і явищах. До цього треба зауважити, що ні план тому, ні формовка розділів не є остаточні і мають бути обмірковані на найближчому засіданні авторів [...]. Але дуже бажано було б, якби Ви передали розроблений Вами план за кілька днів до наради в президію Комісії для складання енциклопедичного словника (Володимирська, № 37, помешкання 12, щодня від 11 до 3); тоді президія разом з редактором цього тому могли б зробити до наради зводку всіх планів і доложити на нараді [...]

В академічному «Звідженні за 1921 р.» повідомлялося, що Комісія для складання Енциклопедичного словника, її керівництво, редактори та запрошені у проект співробітники «виготовали статей приблизно на два перші томи»; окрім того, Комісія також вирішила опублікувати позачерговий енциклопедичний том «Україна», головним редактором якого було призначено академіка С. О. Єфремова. Стверджувалося, що «праця над цим томом успішно посувається наперед»¹³³.

До проекту Енциклопедичного словника, зокрема до підготовки тому «Україна», впродовж 1921–1923 рр. було залучено таких академічних працівників (крім академіків і вищезгаданих редакторів відділів), як: *Олекса Юхимович Андрієвський* (1860–1930), науковий секретар відділу історії (з квітня 1921), нештатний постійний співробітник (1921–1923) Комісії для складання Енциклопедичного словника (ЕС) (згодом нештатний постійний співробітник Біографічної комісії); *Є. І. Бігановська* (1893 – ?), старший учений співробітник (1921) Комісії ЕС, авторка вищезгаданих спогадів про П. Стебницького; *Карл-Генрік Карлович Бронмілер*, секретар природничого відділу Комісії ЕС (1921); *Семен Григорович Вдовиченко* й *Семен Григорович*

¹³² *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* – С. 285.

¹³³ *Звідження за 1921 р. / Всеукраїнська Академія Наук.* – С. 12.

Воронін (1895 – ?), діловоди Комісії (1921); *О. А. Гаврик*, учений секретар відділу географії (1921); *Євгенія Данилівна Ковальська*, науковий співробітник (1921); *О. Ф. Левитський* (1891 – ?), учений секретар відділу прикладних наук Комісії ЕС (1921); *Мефодій (Методій) Іванович Павловський* (1885 – ?), учений секретар відділу мистецтв Комісії ЕС (1921); *Сергій Сергійович Паночіні* (1890 – ?), учений секретар відділу зоології та біології (1921); *Петро Михайлович Пелех* (1887–1961), секретар філософського відділу (1921); *Микола Петрович Пивовар* (1896 – ?), нештатний постійний співробітник (1923); *Олекса Юрійович Скаржановський* (1879 – ?), старший учений співробітник (1921); *Микола Петрович Слинько* (1877 – ?), старший учений співробітник (1921); *Антін Іванович Собкевич* (1883–1945), редактор підвідділу медицини Комісії ЕС (1921); *Дмитро Михайлович Сумневич* (1885 – ?), секретар відділу соціально-економічних наук (1921); *Поліна Оверкіївна Сушицька* (1890 – ?), нештатний постійний співробітник (1923); *Олена Миколаївна Требінська* (1885 – ?), старший учений співробітник (1921), нештатний постійний співробітник (1923) Комісії ЕС; *Павло Петрович Филипович* (1891–1937), поет, літературознавець, перекладач, учений секретар відділу філології та літератури Комісії для складання Енциклопедичного словника (1921)¹³⁴.

Починаючи з 1922 р., Комісія та редакторський колектив позачергового тому «Україна» на чолі з С. О. Єфремовим розпочали планомірну роботу зі складання реєстру потрібних статей. Ця робота, незважаючи на особисту енергію й ентузіазм керівництва, затягнулася майже на два роки. Лише на початку 1924 р. реєстр мав бути завершений і надалі — розпочатися робота з формування статей.

Однак подальший перебіг роботи новоствореної комісії зазнав тих самих труднощів, з якими майже одночасно зіштовхнулася й Біографічна комісія. І передусім тут варто назвати фінансові проблеми, котрі загострилися на рубежі 1921–1922 рр. внаслідок політики «воєнного комунізму» й загального виснаження економіки

¹³⁴ Склад Комісії реконструйовано за «Списком співробітників Академії наук України» 1919–1923 рр. (див.: *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* — С. 513–544).

та голоду. У «Звідомленні за 1921 р.» стосовно Комісії для складання Енциклопедичного словника повідомлялося: «На превеликий жаль, складати Енциклопедичний словник і, очевидно, негайно платити авторам статей належні їм гонорари — це вимагає для теперішніх часів страшної сили грошей. Незабаром бюджет Енциклопедичного словника може статися значно більшим, ніж бюджет цілої Академії Наук. Тому доведеться, мабуть, Академії Наук цілком відокремити від себе Комісію для складання Енциклопедичного словника, щоб вона не входила вже в річний обрахунок Академії, а лиш перебувала з нею у з'єднанні»¹³⁵.

23 грудня 1921 р. на Спільному зібранні ВУАН було розглянуто подання академіка Р. М. Орженцького стосовно потреби в окремому бюджеті для Комісії Енциклопедичного словника у зв'язку з рішенням РНК УСРР від 27 вересня 1921 р. щодо скорочення штатів Академії. Пропозиція не дістала підтримки зібрання — було ухвалено не виробляти окремого бюджету Комісії на перше півріччя 1922 р. Тоді ж Комісію з Першого, Історично-філологічного відділу, було передано до установ при Спільному зібранні¹³⁶.

23 серпня 1922 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило повідомлення Комісії для складання Енциклопедичного словника щодо змін в особовому складі у зв'язку із скороченням штатів та переорієнтацією праці на виготовлення каталогів і списків для словника. Було вирішено клопотатися перед владою про асигнування коштів на негайне завершення й друк двох позачергових томів, присвячених Україні й «здебільшого вже готових»¹³⁷. Кошти так і не було виділено. В академічному звіті за 1922 р. укотре вже констатувалося: «Спільне зібрання, окрім загального керування справами Академії наук, має в своєму віданні всі ті академічні установи, котрі не можуть бути прикріплені до одного якогось відділу, а мають вагу для всіх відділів.

Поміж такими установами дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це — а) Комісія для складання

¹³⁵ *Звідомлення за 1921 р.* / Всеукраїнська Академія Наук. — С. 12–13.

¹³⁶ *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* — С. 479.

¹³⁷ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 26258. — Арк. 2.

Біографічного словника діячів України та б) Комісія для складання Енциклопедичного словника. Головою в обох комісіях був П. Я. Стебницький, причому головним редактором для тому “Україна” в Енциклопедичному словнику був акад. С. О. Єфремов. Хоч коло обох комісій й групувались першорядні наукові сили, але повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох згаданих комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей»¹³⁸.

Упродовж голодних 1921–1922 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника, як і Біографічна комісія, зазнавала постійних втрат особового складу через штатні скорочення, еміграцію за кордон і насамперед смерть внаслідок пошестей і голодного виснаження. Так, у травні 1922 р. помер «керівничий над працями» Комісії для складання Енциклопедичного словника Максим Стратонович Синицький (1882–1922) – український громадський і культурно-освітній діяч, правник; фундатор і голова Українського клубу й «Просвіти» в Києві (1905–1906), співзасновник і керівник видавництва «Час», завідувач канцелярії редакції «Громадська думка» (1906).

Співробітниця Комісії Енциклопедичного словника Є. Бігановська згадувала, яке тяжке враження справила ця смерть на голову Комісії П. Я. Стебницького: «Ще Петро Януарович не одужав зовсім, як захворів на висипний тиф М. С. Синицький. Це сильно стурбувало Петра Януаровича: в останній час між М. Синицьким і Петром Януаровичем були дуже приязні відносини, зав'язалися вони ще за спільної роботи в “Часі”, а потім зміцніли вже в умовах академічного життя й роботи. Вони дуже цінували і любили один одного, і коли М. Синицький зліг, то Петро Януарович наче осиротів. Крім того, Петро Януарович став якось нервуватися: видно було, що його турбує пошесть сипняка, що йому боязко залишатись у кімнаті, де все говорить про цю страшну хворобу [...]. М. Синицький не переніс хвороби і помер. На похоронах був і Петро Януарович – кволий, прозорий і осиротілий. Говорив він промову

¹³⁸ *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* – С. 334.

від т[оварист]ва “Час” (на Володимирській вулиці, проти колишнього приміщення т[оварист]ва “Час”, 37); стояв знеможений, згорблений, наче поменшав, був блідий, як воскова свічка. День був сонячний, теплий, Петро Януарович дивився кудись у небо, говорив тихо, але проникливо й гаряче. Потім пройшов за труною ще кварталів зо два й повернув додому»¹³⁹

23 серпня 1922 р. Спільне зібрання ВУАН «керівничим над працями» Комісії Енциклопедичного словника затвердило Степана Пилиповича Пастернака, першого директора Всенародної бібліотеки України (1923–1929)¹⁴⁰. 14 березня 1923 р. помер голова Комісії П. Я. Стебницький.

Академічний звіт за 1923 р. констатував «безвихідно-лихе» становище Комісії для складання Енциклопедичного словника, стверджуючи: «Діяльним, напрочуд діяльним секретарем, а після смерті Стебницького і головою [Комісії] Енциклопедичного словника — був С. П. Постернак. Тільки ж їхня особиста енергія не врятувала справи. Хоч коло Комісії гуртувалися першорядні наукові сили, але *цілковитий* брак коштів для оплати статей кінець-кінцем спинив усе. Треба було б великих кредитів од держави, а вони не відпускалися, — і отой брак коштів привів нарешті до того, що замовлені статті перестали до словника надсилатися. Ще 1922 р. праця в Комісії Енциклопедичного словника полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстр потрібних статей. Такий реєстр — на весну 1924 р. буде закінчений, а тому вже постановлено, що з весни 1924 р. можна буде всяку працю над Енциклопедичним словником остаточно припинити, а величезного готового реєстра і готові статті — треба буде переховувати до іншого часу, сприятливішого для енциклопедій»¹⁴¹.

1923–1924 рр. Комісія для складання Енциклопедичного словника працювала у вкрай урізаному складі: штатним

¹³⁹ Бігановська Є. *Спогади*: [Петро Януарійович Стебницький] // Петро Стебницький. Вибрані твори. — С. 583.

¹⁴⁰ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 26258. — Арк. 2; Ковальчук Г. *Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.)*. — С. 179–183.

¹⁴¹ *Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р.: З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924 / Всеукраїнська Академія Наук.* — К.: Друкарня УАН, 1924. — С. 9.

співробітником був «керівничий над працями» Комісії С. П. Пастернак (він же одночасно директор ВБУ); нештатними постійними співробітниками: Олексій Юхимович Андрієвський; Микола Петрович Пивовар; Поліна Оверкіївна Сушицька й Олена Миколаївна Требінська¹⁴². Далі Комісія припиняє свою, бодай вкрай обмежену, діяльність, зникаючи зі сторінок звітів ВУАН.

Коштів на принаймні два багатотомні енциклопедичні проекти ВУАН відверто забракло — більшовицька диктатура в Україні неприховано не бажала підтримувати національних українських енциклопедій, тим більше тих, ініціаторами й виконавцями яких виступали «старі українські діячі», які ще мали досвід національної роботи й культурницького спротиву денационалізаційній політиці царату. Та й фінансовий стан СРСР/УСРР, зруйнований «воєнно-комуністичним експериментом», засвідчував політико-економічну неспроможність тоталітарного режиму. Тимчасова лібералізація з кон'юнктурним запровадженням непу тимчасово пожвавила економіку, але політичні антиукраїнські заборони зберігали свою чинність — навіть попри формально проголошену 1923 р. «політику українізації».

Загальну ситуацію у ВУАН яскраво змалював М. С. Грушевський невдовзі після свого повернення в Україну. В листі до свого американського кореспондента В. Кузова від 20 березня 1924 р. він так описував економічний й психологічний стан академічних працівників: «Житє упорядковується, люде почали краще відживлятись, тішатсья, що можуть їсти білий хліб, молоко, потрохи м'ясо. Се сталося так недавно, по нечуванім попереднім голодуванню, що вони ще й досі не можуть прийти до себе. Але всі інші потреби зістаються незадоволеними, — здобуте їжі все ще змушує напружувати всі сили (ціни її дуже йдуть вгору): платні дуже маленькі, і люде мусять набирать по кілька посад, бігати з одної до другої цілий день, — і через се й робота їх лиха, непродуктивна, і вони не мають змоги думати ні про які культурні інтереси. Театр, книга, концерт — все се для нашої інтелігенції річи неприступні. І значна частина її все-таки сильно потрібує допомоги, бо потратила

¹⁴² *Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 р.* / Українська Академія Наук. — К.: Друкарня УАН, 1925. — С. 158.

посади або й не мала їх, або має такі мінімальні платні, що не вистачає навіть на обід»¹⁴³.

1926 р. було зроблено спробу реанімувати функціонування Комісії для складання Енциклопедичного словника. 10 травня 1926 р. на Спільному зібранні ВУАН було заслухано повідомлення неодмінного секретаря Академії академіка А. Ю. Кримського про відновлення роботи Комісії Енциклопедичного словника¹⁴⁴. Але практичних результатів ця спроба не дала. 19 листопада 1929 р. Президія ВУАН ще раз запропонувала академічним Відділам «внести пропозиції щодо поновлення видання Енциклопедичного словника в Академії»¹⁴⁵. За умов розгортання масових арештів у сфабрикованій «справі СВУ» таких пропозицій не надійшло.

Однак, незважаючи на фактичне припинення робіт, Комісія для складання Енциклопедичного словника продовжила своє існування до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до редакції «Української Радянської Енциклопедії»¹⁴⁶. Саме цей акт остаточно завершив діяльність Комісії, адже однозначно підкреслював – уся наукова енциклопедична діяльність в республіці тепер буде зосереджена навколо нового проекту.

Незважаючи на невдачу Української Академії наук у виданні Біографічного словника діячів України й Енциклопедичного словника, робота над цими проектами була адекватною відповіддю вітчизняної інтелігенції на виклики часу, серед яких важливе місце займала й потреба у створенні національних українських енциклопедичних видань. Та активність, яку проявили не лише штатні працівники, а й позаштатні кореспонденти, зокрема і за кордоном, засвідчила потребу в нових українських енциклопедіях, сформованих не за класовим («пролетарським» або навіть

¹⁴³ Цит. за: Рубльов О. С. *Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні* (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 5. – С. 57–58.

¹⁴⁴ *Історія Національної Академії наук України 1924–1928*: Документи і матеріали. – С. 580.

¹⁴⁵ *Історія Національної Академії наук України 1929–1933*: Документи і матеріали. – С. 393.

¹⁴⁶ Черниш Н. *До історії української енциклопедичної справи ХХ ст.* / Теле- та радіожурналістика. – 2010. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 122.

«робітничо-селянським»), а за національно-територіальним принципом, включаючи до цих видань усіх історичних діячів, які жили й відзначилися на українських теренах незалежно від їхньої етнічної/національної належності або ж займалися українознавством у широкому значенні цього терміна.

І за ідеями, покладеними в основу підготовки енциклопедичних проєктів УАН–ВУАН 1918 – початку 1930-х рр., і значною мірою за персональним складом словниково-енциклопедичних комісій Академії наук вони засвідчували майже сорокарічну тяглість новітньої української енциклопедичної традиції, яка вела відлік від «словникових зібрань» на помешканні проф. В. Б. Антоновича в середині 1890-х рр.

І так само, як і російська імперська влада заборонними актами останньої чверті ХІХ ст. переслідувала українську культуру¹⁴⁷, так і її російські більшовицькі спадкоємці продовжували «заборонний курс» своїх попередників, унеможливаючи, зокрема, появу на контрольованій території України немарксистських українських енциклопедичних видань. Щоправда, на відміну від «ліберального» царату, керманічі СРСР вдавалися і до фізичного знищення українських культурно-освітніх і наукових діячів, осіб, задіяних у підготовці енциклопедичних видань.

¹⁴⁷ Див., напр.: *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*: Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.: іл.

**«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ»
1927–1934 рр.**

**4.1. Перша спроба підготовки багатотомної
республіканської енциклопедії**

Процеси створення енциклопедій в Україні, що проходили ще в період середньовіччя, хоча і мали різний рівень успішності, проте так і не розв'язали головного питання — створення комплексної української енциклопедичної праці, що відповідала б вимогам сучасності. Початок ХХ ст. приніс в енциклопедистику значні успіхи, однак жоден з українських проєктів завершити так і не вдалося. Перепони з боку царського уряду, Перша світова війна й революційні події 1917 р. загальмували створення українознавчої енциклопедії в Російській імперії, а повоєнна економічна криза — і у формально незалежній Українській Соціалістичній Радянській Республіці. Створення СРСР визначило майбутнє української енциклопедистики на опанованих російськими більшовиками українських теренах — вона мала бути лише радянська, зорієнтована на класові, а не національно-регіональні критерії.

Однак на шляху до нової радянської енциклопедії лежав ряд перепон, найголовнішою з яких була відсутність компетентних кадрів, адже переважна більшість вчених була вихована ще за минулого режиму, і її розглядали як «реакційну, гнилу інтелігенцію». Одночасно підготовка нових, марксистських авторів потребувала багато часу. А все-таки прагнення створити власну енциклопедію було у радянської верхівки з перших років перебування при владі, однак через об'єктивні причини цей задум тимчасово залишався нереалізованим. Лише подолавши першочергові економічні й політичні проблеми, керівництво СРСР змогло приділити увагу власній енциклопедії. В ідеалі видання мало стати не так науково-

просвітницьким, як пропагандистським продуктом, що мав на меті маркувати «велику революційну добу» й слугувати опорою для подальшого соціалістичного будівництва відповідно до новітніх наукових даних¹. Вісню, навколо якої мала обертатися енциклопедія, було не об'єктивне відображення історії, сучасності та останніх наукових досягнень, а поширення у свідомості радянського суспільства більшовицької ідеології, яка, мовляв, є єдино правильною, прогресивною та перспективною.

Пошук оптимальних шляхів організації видання енциклопедії змусив московське керівництво погодитися на компромісний з погляду більшовицької ортодоксії, але прийнятний за умов непу варіант. Так, 13 лютого 1925 р. постановою Президії ЦВК СРСР було створено акціонерне товариство «Советская Энциклопедия»². Відтоді й почалося видання «Большой Советской Энциклопедии» («БСЭ»), яка складалася з 65-ти алфавітних томів і 66-го тематичного — «СРСР», котре тривало до 1947 р.³ Мету енциклопедії сформулював один з членів редколегії В. Куйбишев, який вбачав її у «наданні усїєї суми досягнень й відомостей з найважливіших і потрібних галузей знання для робітничого класу, який бореться за новий соціальний устрій». Цей «широкий масштаб відомостей» мав ґрунтуватися не на «псевдонауковому» базисі «чистої» науки, а на «залізному фундаменті діалектичного матеріалізму»⁴.

Невдовзі з'ясувалося, що проект «БСЭ» тривалий, а тому виникла потреба й у виданні меншого формату. 23 липня 1928 р. Колегія

¹ *От редакции* // Большая Советская Энциклопедия (далі — БСЭ). — М., 1926. — Т. 1. — С. 4.

² Мещеряков Н. *Энциклопедии советские* / Н. Мещеряков // БСЭ. — М., 1933. — Т. 64. — Стб. 499.

³ Черниш Н. *Нариси з історії світової енциклопедичної справи*: Навч. посібн. / Н. Черниш. — К.: Наша культура і наука, 2009. — С. 187.

Друге видання «БСЭ» вийшло 1950–1958 рр. — 51 том (зокрема один додатковий і тематичний — «СССР»); третє видання «БСЭ» здійснено 1969–1978 рр. — 30 томів.

⁴ Куйбишев В. *Большая Советская Энциклопедия* / В. Куйбишев // Огонёк. — 1926. — № 19 (163). — С. 12; Шмушкіс Ю. Е. *Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики* / Ю. Е. Шмушкіс. — М.: Советская Энциклопедия, 1975. — С. 77.

Наркомосу РСФРР, розглянувши питання про «впорядкування видання в РСФРР енциклопедій», ухвалила:

До поняття енциклопедії відносити такі видання, котрі містили б у собі короткий виклад сукупності всіх знань, які здобуло людство в будь-якій внутрішній або зовнішній системі, або велику самостійну частину цього неосяжного цілого [...].

Враховуючи, що Видавництво БСЭ організувало довкола себе найбільші наукові сили країни, надати переважне право на видання енциклопедій Видавництву БСЭ.

Запропонувати видавництвам, котрі розпочали видання енциклопедій [...], завершити їх випуск упродовж 1929 р..

Виконання цієї постанови покласти на Головліт⁵.

Такі рішення дозволили мобілізувати всі творчі сили й видавничі потужності, що невдовзі дало результат. Того ж року з'явився перший том «Малой Советской Энциклопедии» (головний редактор — М. Л. Мещеряков), а до 1931 р. цей десятитомний проект було завершено. Наклад «МСЭ» становив 100 тисяч примірників, вона містила понад 30 тисяч статей. На відміну від «БСЭ», «Малая Советская Энциклопедия» орієнтувалася не на інтелігенцію, а на масового читача й покликана була стати рупором пролетарської революції, засобом прояснення класової свідомості трудящих мас, знаряддям просвітництва та будівництва⁶. Статті «МСЭ» концентрувалися довкола тем, які, на думку упорядників, мали найбільше значення для сучасної радянської людини: економіки, політики, техніки. 1933—1941 рр. вийшло її друге видання (11-й том з'явився 1947 р.)⁷.

Отже, за нетривалий час радянському керівництву вдалося розв'язати завдання створення власної енциклопедії. Заступник Головного редактора «БСЭ» (1924—1932) і Головний редактор «МСЭ» (1927—1938) Микола Леонідович Мещеряков (1865—1942) визначив критерії енциклопедичних видань СРСР: оригінальність, відмінність від аналогічних «буржуазних» проектів;

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 555. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 29.

⁶ Малая Советская Энциклопедия (далі — МСЭ). — М., 1928. — Т. 1. — С. 5.

⁷ Петров Ф. Н. *Первые советские энциклопедии* / Ф. Н. Петров // Книга: Исследования и материалы. — М., 1960. — Сб. 3. — С. 136.

спеціалізоване (щодо кожної науки) застосування діалектичного матеріалізму, партійність і класовість. Історія у радянських енциклопедіях чітко поділялася на «стару» й «нову» (після більшовицького перевороту 1917 р.), яка заслуговувала на найбільшу увагу. В радянських енциклопедіях не було місця «реакційним діячам минулого» — правителям і генералам, чії біографії поділялися на значущі та малозначущі. І якщо перші ще мали шанс потрапити на сторінки радянського видання, то інших — цілковито нехтували⁸.

Іншим критерієм оригінальності нової радянської енциклопедії стало її протиставлення не лише світовій буржуазній енциклопедистиці, а й російській дореволюційній традиції. В останній, мовляв, взагалі не було оригінальних російських енциклопедій, а лише переробки західних зразків. Отже, розмови про будь-яку традиційність енциклопедичної справи вважали контрреволюційними. Стверджувалося, що лише «Большая Советская Энциклопедия» започаткувала нову хвилю енциклопедій і саме такий тип енциклопедій є прийнятним у «суспільстві нового типу». Проголошувалася відмова від запозичень з дореволюційних чи західних енциклопедій. Визнавалися лише авторські статті, написані відповідно до марксистсько-ленінських методик⁹.

Звичайно, повністю нехтувати зарубіжні й російські дореволюційні енциклопедичні видання організатори та ідеологи радянської енциклопедії не могли, однак прагнули якнайретельніше скоротити використання їхнього матеріалу, а якщо й використовували наявну в них інформацію, то її зазвичай критикували з позицій марксистсько-ленінської ідеології.

Оскільки радянські енциклопедичні проекти несли ідеологічне навантаження, виступаючи носієм та розповсюджувачем більшовицької ідеології, то й редакторська робота над ними не обмежувалася суто технічною справою. Першочерговим завданням редакційного колективу за таких умов було не літературно-технічне опрацювання тексту, а й певною мірою його цензурування. Також

⁸ Мещеряков Н. *Энциклопедии советские* // БСЭ. — М., 1933. — Т. 64. — Стб. 499.

⁹ Там само. — Стб. 500.

слід було підбирати авторський колектив, що складався б з ідеологічно свідомих чи принаймні лояльних до панівного режиму науковців (що було нелегко за браком їхньої достатньої кількості), а також стежити за наявністю у текстах ухилів від генеральної лінії партії, немарксистських та опортуністських положень і своєчасно їх усувати, а щодо авторів таких текстів — оперативно інформувати «компетентні органи».

Отже, критерії до підготовки будь-якої радянської енциклопедії висували серйозні й «новаторські». Їхнє дотримання вимагало від авторського та редакційного колективу значних зусиль, що однак не гарантувало належної якості. Це розуміли й видавці «БСЭ» та «МСЭ», що заздалегідь знайшли виправдання для ймовірних помилок та ідеологічних недоліків. Тогочасні радянські енциклопедії визначалися як видання перехідного типу, які згодом мали удосконалювати синхронно з побудовою «справжнього соціалістичного суспільства»¹⁰.

Вироблення критеріїв підготовки нових радянських енциклопедій та перший досвід «БСЭ» і «МСЭ» ініціювали процес створення радянських енциклопедій по всьому Радянському Союзу. Розпочалася робота з підготовки галузевих енциклопедичних видань, покликаних остаточно витіснити закордонні й дореволюційні аналоги. «Нова радянська наука» мала на практиці довести свою перевагу над застарілими, «реакційними» схемами, якими і далі користувався увесь світ.

Не лише центральна московська влада розуміла потребу створення радянської енциклопедії. Лідери радянської України намагалися не відставати від Москви. Тим більше, що потреба в українській енциклопедії була зумовлена часом (верхівка компартійної номенклатури УСРР була поінформована принаймні щодо роботи енциклопедичних комісій УАН—ВУАН). Восени 1927 р. у зв'язку з наближенням десятиліття Жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді завідувач відділу друку ЦК КП(б)У Андрій Ананійович Хвиля¹¹ вніс пропозицію до Політбюро ЦК КП(б)У розпочати (за

¹⁰ Там само.

¹¹ Докладніше про нього див., напр.: Замковий В. П. *Сторінки біографії Андрія Хвилі* / В. П. Замковий // Укр. іст. журн. — 1989. — №3. — С. 115—121.

прикладом московських колег) підготовку й видання «Української Радянської Енциклопедії» («УРЕ»)¹². Його доповідь «Про видання Української Радянської Енциклопедії» на Секретаріаті ЦК 19 жовтня 1927 р. взяли до уваги й рекомендували до розгляду на Політбюро ЦК КП(б)У.

Ідея видання «УРЕ» цілком вписувалася у тогочасну політичну лінію ЦК КП(б)У, і її підтримали на найвищому республіканському рівні. 26 жовтня 1927 р. А. Хвиля подав проект республіканської енциклопедії на засідання Політбюро ЦК КП(б)У, яке ухвалило: а) визнати за потрібне приступити до видання «Української Радянської Енциклопедії»; б) для конкретизації питань, пов'язаних з підготовкою й виданням «УРЕ», створити комісію на чолі з наркомом освіти УСРР М. О. Скрипником, увівши до її складу також В. П. Затонського, М. М. Попова, А. А. Хвилю, О. Г. Шліхтера та С. І. Гопнер, передбачивши публікацію постанови РНК УСРР про видання «Української Радянської Енциклопедії» до десятиріччя самопроголошеної УСРР (грудень 1927 р.)¹³.

Оперативність Політбюро ЦК КП(б)У зумовлювалася не лише прагненням української компартійної еліти наслідувати своїх московських колег, а й тогочасною ситуацією у владній верхівці Харкова. Йшлося про конфлікт Генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича, призначеного на цю посаду у квітні 1925 р. й підтримуваного Й. Сталіним, з наркомом освіти УСРР (29 вересня 1924 р. — лютий 1927 р.) О. Я. Шумським. Останній закидав сталінському ставленикові недостатність темпів та формальність у проведенні політики «українізації». Лютнево-березневий пленум ЦК КП(б)У 1927 р. констатував «націоналістичний ухил Шумського». Олександра Яковича усунули з посади й перевели за межі УСРР. Утім його закиди на адресу Л. Кагановича в саботуванні «українізації» могли бути знівельовані тим, що керівництво УСРР декларувало значущий український проект. Такою декларацією й стало жовтнєве рішення Політбюро ЦК КП(б)У 1927 р.

Восени 1927 р. ідею створення української енциклопедії підтримав і X з'їзд КП(б)У, який відбувся в Харкові 20–29 листопада

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2927. — Арк. 1.

¹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 122. — Арк. 60б.

1927 р. В його резолюції, зокрема, зазначалося, що зростання української культури за роки радянської влади дозволяє поставити велике наукове завдання про видання «Великої Української Радянської Енциклопедії». Розробити це питання компартійний форум доручив ЦК КП(б)У¹⁴.

Як засвідчує назва нового проекту, він був прямим наслідуванням московського зразка й, на думку делегатів з'їзду, мав стати рівноправним аналогом «БСЭ», хоча й національно зорієнтованим.

Однак попри вищезгадані рішення робота над республіканською енциклопедією загальмувалася. Ухвалення 1927 р. плану першої п'ятирічки спричинило значні зміни в економіці, котрі для радянського керівництва були важливіші, аніж наука та культура. Сталінська індустріалізація і колективізація сконцентрували на собі не лише увагу, а й матеріальні ресурси, й тому рішення жовтневого засідання Політбюро ЦК КП(б)У 1927 р. про розгортання роботи над «УРЕ» й залучення до неї республіканської номенклатури на чолі з М. Скрипником так і залишилося на папері.

Зав'язаність енциклопедичного проекту на персоні М. Скрипника (саме він з передбачених жовтневим рішенням 1927 р. осіб обіймав найвищу урядову посаду) мала як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, його посада й авторитет «старого більшовика» уможлилювали залучення державних ресурсів задля здійснення проекту, з другого — без особистої участі впливового наркома освіти процес підготовки «УРЕ» навіть не міг розпочатися. Натомість для М. Скрипника 1928 рік був дуже напружений, оскільки головним завданням наркома цього року стала підготовка до видання творів В. І. Леніна українською мовою. Завдання ускладнювалося відсутністю в УСРР станом на 1927 р. унормованого українського правопису. Оскільки друкувати твори «вождя світового пролетаріату» за ненормативним правописом було неприпустимою справою з погляду більшовицької ортодоксії, то першочерговим директивним завданням, покладеним на Наркомат освіти, було

¹⁴ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 20–29 листопада 1927 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1928. — С. 600.

затвердження нового правопису (так званого «скрипниківського»), що й відбулося 1928 р.¹⁵

Однак ухвалення правопису і початок видання творів В. І. Леніна лише збільшило навантаження на М. Скрипника, на якому лежав тягар організаційної роботи з видання наступних томів, а також редакторська робота, коректура. Лише 15 січня 1929 р. завдяки виробленню дієвої схеми підготовки видання, М. Скрипника офіційно звільнили від коректорських обов'язків, але й надалі періодично, на місяць — два, повертали до редакторської роботи¹⁶. Окрім цього, впродовж 1928 р. М. Скрипник був задіяний у роботі Комінтерну й фактично не приділяв уваги справам НКО УСРР, що, зокрема, як зауважував М. Грушевський у листуванні зі своїм львівським колегою К. Студинським, суттєво гальмувало роботу історичних установ ВУАН¹⁷.

1928 р. вся організаційна робота над проектом «Української Радянської Енциклопедії» через переобтяженість М. Скрипника зосереджувалася в руках ініціатора цієї ідеї А. Хвилі, котрий отримав нову посаду — завідувача культпропвідділу (КПВ) ЦК. На засіданні Секретаріату ЦК КП(б)У 18 лютого 1929 р. він доповідав про поповнення складу комісії з підготовки «УРЕ», з чого фактично й розпочалася дієва робота над проектом. А. Хвиля запропонував увести до складу комісії П. Любченка й А. Річицького, а також затвердити ці зміни рішенням Політбюро ЦК¹⁸. 8 березня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило додатково ввести до складу комісії кандидатури, які запропонував А. Хвиля, поклавши головування у комісії на П. Любченка¹⁹. Отже, було не лише переглянуто жовтневе рішення Політбюро ЦК КП(б)У 1927 р., а й змінено структуру самої комісії. Замість постійно зайнятого наркома освіти її очолив секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, що, з одного боку, підвищувало статус

¹⁵ Канцелярук Б. І. *Перше зібрання творів В. І. Леніна українською мовою* / Б. І. Канцелярук // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 66–67.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 185. — Арк. 159.

¹⁷ *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)* / Упорядкування, археогр. передмова Г. Сварник; вступна стаття Я. Дашкевича. — Львів — Нью-Йорк, 1998. — С. 233.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 117. — Арк. 79.

¹⁹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 54.

комісії, з другого — ставило її під безпосередній контроль ЦК КП(б)У. Одночасно таке рішення засвідчувало реальну зацікавленість компартійної верхівки УСРР у реалізації енциклопедичного проекту й переході до практичної роботи над ним.

Влітку 1929 р. енциклопедична комісія, яку очолював П. П. Любченко, запропонувала низку першочергових заходів для прискорення роботи, а також сформулювала ідеологічне обґрунтування потреби видання «УРЕ», оскільки, мовляв, за час існування УСРР українська радянська культура зробила значний поступ і «дозріла» до створення фундаментальної енциклопедії. Практичні кроки, які запропонувала комісія, передбачали: 1) ухвалити постанову ЦК КП(б)У про видання «УРЕ»; 2) затвердити склад працівників редакції енциклопедії; 3) затвердити орієнтовний кошторис проекту; 4) наклад енциклопедії визначити у 20 000 примірників; 5) комуністичній фракції РНК УСРР «провести» в місячний термін урядову постанову про організацію роботи над енциклопедією²⁰.

Пропозиції комісії мало затвердити Політбюро ЦК КП(б)У. Комісія підготувала відповідний проект постанови, зафіксувавши в ньому своє бачення складу редколегії, її фінансування і технічних параметрів майбутнього видання. Планували включити до редколегії П. Любченка, М. Скрипника, В. Чубара, В. Затонського, А. Хвилю, С. Гопнер, А. Річицького, М. Яворського та В. Юринця. Головним редактором мав стати М. Скрипник, його першим заступником — один з заступників наркома освіти: О. Полоцький або А. Приходько. Заступника Головного редактора планували розвантажити від обов'язків у НКО УСРР, щоб він цілковито зосередився на роботі в «УРЕ». Передбачали виділити 300 тис. руб. у 1929/30 господарському році на створення видавництва «УРЕ», на підготовчу роботу й створення апарату енциклопедії — 25 тис. руб. Авторський гонорар мав становити 250 руб. за аркуш тексту. Собівартість одного тому при десятитисячному накладі мала становити 5 руб. 83 коп., при подвоєнні накладу — 5 руб. 5 коп. У першому випадку на весь проект потрібно було 2 млн 327 тис. 943 руб., за двадцятитисячного накладу — 2 млн 967 тис. 588 руб.²¹

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 126. — Арк. 257.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 170. — Арк. 236.

Проект постанови також визначав обсяг майбутньої енциклопедії — 30 томів по 30 технічних аркушів кожний, включно з кольоровими мапами й малюнками. Отже, «Українська Радянська Енциклопедія» поліграфічно не мала поступатися московським зразкам — «БСЭ» та «МСЭ». 23 липня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало доповідь П. Любченка щодо підготовки «УРЕ», ухваливши асигнувати кошти на розгортання роботи над енциклопедією²². Від словесних дискусій республіканський енциклопедичний проект перейшов у практичну площину.

Наступним кроком став розгляд на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У «Основ п'ятирічного плану видавничої та книготорговельної діяльності на Україні з 1928/29 до 1932/33 р.», які розробив Комітет у справах друку УСРР. У документі йшлося про важливість зростання культурного та освітнього рівня населення країни, потребу якнайбільшого сприяння розвитку української культури як засобу політичного і культурного виховання українських робітників і селян у дусі марксизму-ленінізму. Відсутність республіканської енциклопедії було зараховано до «вузьких місць» культурно-просвітницької діяльності. Підготовку «УРЕ» за важливістю було прівіряно до українського видання творів В. І. Леніна²³.

Причини такого стрімкого зростання інтересу компартійної верхівки республіки до видання «УРЕ» були очевидні, причому як зовнішні, так і внутрішні. До останніх слід віднести чергову потужну репресивну хвилю, спрямовану проти вітчизняної інтелігенції, зокрема початок гучного процесу у справі «Спілки визволення України». Починаючи від травня і до початку грудня 1929 р. ДПУ провело низку арештів представників української інтелігенції, зокрема й групи співробітників ВУАН²⁴. Було заарештовано понад 700 осіб, зокрема двох академіків: С. Єфремова та М. Слабченка, які брали участь в енциклопедичних проектах ВУАН (зокрема, як уже зазначалося вище, С. Єфремов 1923—1929 рр. був головою Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів

²² Там само. — Спр. 163. — Арк. 138.

²³ Там само. — Оп. 7. — Спр. 126. — Арк. 149.

²⁴ *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти* / Упоряд. В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. — К.: Інтел, 1995. — 448 с.

України й головним редактором позачергового тому «Україна» Енциклопедичного словника). Антиукраїнські репресії більшовицької адміністрації в УСРР викликали латентний осуд у самій підрадянській Україні, а також потужну хвилю протестів українського населення II Речіпосполитої, представленого політичними партіями (включно з Українською парламентською репрезентацією у польському сеймі) і їхніми друкованими органами, та української політичної еміграції в Європі (Німеччина, Польща, Франція, Чехословаччина). У цій хвилі обурення на адресу більшовицького режиму в УСРР перманентно лунали закиди в його окупаційному й антиукраїнському характері.

Тому активізація (принаймні формальна) роботи над проектом «УРЕ» мала продемонструвати населенню республіки й закордонним критикам режиму реальну зацікавленість харківської влади у проведенні повноцінної української культурної політики, одним із козирів якої й виступав енциклопедичний проект.

Не менш важливою причиною, що стимулювала активність республіканського керівництва в роботі над «УРЕ», стала підготовка до видання української енциклопедії за кордоном — у «буржуазно-поміщицькій» Польщі. Восени 1929 р. у Львові Наукове товариство імені Шевченка та залучені до проекту представники вітчизняної політичної еміграції завершували роботу над тритомною «Українською Загальною Енциклопедією». Концепція, тематична побудова, мова видання, склад співробітників «УЗЕ» активно обговорювали в західноукраїнських часописах, які у свою чергу уважно читали у владних кабінетах Харкова й Києва. І хоча ця праця за своїм обсягом й організаційним рівнем не могла рівнятися з проектом «Української Радянської Енциклопедії», однак час її видання мав важливе значення — львівсько-коломиїська «УЗЕ» виразно випереджала харківський (усе ще) проект. Адже сама політика українізації, зокрема, мала на меті піднести міжнародний авторитет радянської влади й УСРР як власне Української держави, в якій, мовляв, повністю забезпечуються культурні й національні права українців. Відставання від Галичини на енциклопедичній ниві завдавало пропагандистським позиціям Харкова відчутного удару. Логічною відповіддю на виклик «УЗЕ» ставала за цих обставин

активізація роботи над проектом «Української Радянської Енциклопедії».

Однак попри активність, яку проявила республіканська верхівка влітку — восени 1929 р., робота над «УРЕ» наприкінці того ж року загальмувалася. Зокрема, РНК УСРР на черговий фінансовий рік виділила на енциклопедичний проект утричі менше коштів, ніж планувалося — 100 тис. руб. замість 300 тисяч.

Втім сама робота не припинилася, хоча її центр фактично перемістився до Агітпроппресвідділу (АППК) ЦК КП(б)У, який очолював А. Хвиля. 18 грудня 1929 р. Андрій Ананійович провів нараду, під час якої було вироблено ключові підходи до роботи над майбутньою енциклопедією²⁵. У своєму виступі на нараді А. Хвиля, який ініціював видання «Української Радянської Енциклопедії» ще 1927 р., відзначив потребу підготовки саме великої, повноцінної енциклопедії, а не енциклопедичного словника, обмежуватись яким було б, мовляв, політично недоцільно. На його думку, республіка мала достатньо фахових сил, щоб за правильного їх використання створити повноцінний енциклопедичний продукт²⁶.

Аналізуючи формат майбутньої енциклопедії, А. Хвиля досить чітко визначив її складники. Основним фоном мав стати загальний рівень розвитку тогочасної світової науки, всі ті знання, що створюють загальне уявлення про світ. Отже, на його думку, забезпечувався універсальний характер енциклопедії. І на тлі цього світового масиву в енциклопедію слід було вмістити весь комплекс того, що називалося українською географією, економікою, історією, літературою, мистецтвом. Саме цей складник мав забезпечити національний характер енциклопедії, її прив'язаність до українського народу та його культури. Така побудова «УРЕ» мала забезпечити її унікальність і новаторство, підкреслити відмінність від інших національних енциклопедій²⁷.

²⁵ Докладніше див.: Борчук С. *Нарада в Агітпропвідділі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. — обговорення стратегії підготовки Великої Української Радянської Енциклопедії* / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету: Історія. — Івано-Франківськ, 2011. — Вип. 20. — С. 99—107.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2927. — Арк. 1.

²⁷ Там само. — Арк. 2.

Однак не лише науковий зміст повинен був визначати майбутню енциклопедію. Вона, на думку А. Хвилі, мала стати пам'ятником національній культурі. Створення «УРЕ» мало об'єднати й консолідувати всі наукові сили в Україні. Останній аргумент А. Хвилі, на нашу думку, мав не лише організаційний зміст, а й ніс ідеологічне навантаження. Малось на увазі консолідувати українських науковців навколо проекту Великої енциклопедії за умов геополітичного поділу української території між більшовицькою Росією і II Річчюпосполитою (і попри цей поділ – урядовий Харків претендував на роль «всеукраїнського П'ємонту»). Тогочасні масові арешти у «справі» міфічної «Спільки визволення України» були своєрідним вододілом, що ним влада відсікала значну частину нелояльної до себе української інтелігенції, залякуючи решту й водночас пропонуючи їй (навіть приховано нелояльній) згуртуватися довкола ідеї підготовки на марксистсько-ленінських засадах республіканської енциклопедії. Отже, заклик українського партійного керівництва до об'єднання навколо загальнонаціонального проекту мав і політичну мету – продемонструвати лояльність режиму до опонентів, засвідчити власне прагнення відкинути всі ідеологічні розбіжності для досягнення результату.

Проявом владної тактики «примирення» стала пропозиція залучити до роботи над енциклопедією М. Грушевського та вчених його школи²⁸. Вона відбивала тогочасну лінію партії, спрямовану на залучення відомого вченого до керівництва Всеукраїнською академією наук. Ця спроба зробити М. Грушевського керівником ВУАН припадає якраз на листопад – грудень 1929 р. 22 листопада 1929 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про новий склад президії ВУАН, де серед її членів називали й прізвище історика (щоправда, із застереженням, що в разі його відмови це місце має зайняти М. Яворський)²⁹. Втім видатний історик від цієї пропозиції відмовився.

Позиція А. Хвилі не дістала беззастережної підтримки на нараді. Під час жвавого обговорення висловлювали й інші погляди.

²⁸ Там само. – Арк. 12.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 3. – Арк. 180.

Дискусію викликав насамперед статус нової української енциклопедії — чи буде вона всесоюзним україномовним виданням (по суті перекладом «великої російської енциклопедії», як пропонував І. Кулик, тобто «БСЭ»), чи національно-республіканським проектом з наголосом на «моментях українських» (на думку Д. Наумова). Окрім цих різнополюсних думок, висловлювали й поміркованіші ідеї, зокрема, щодо комплексного поєднання матеріалу загальносвітової та всесоюзної тематики з українською, причому остання не мала обмежуватися тільки духовною культурою. Жваву дискусію викликало питання про статус московської «Большой Советской Энциклопедии» й відповідно про потребу орієнтуватися на неї, тобто чи визнавати її «всесоюзною», чи національною «російською».

В обговоренні питань на нараді взяли участь відомі на той час вчені-марксистки й партійні функціонери: Д. Наумов-Леках, Н. Борисов, В. Десняк, керівник кафедри в Інституті марксизму-ленінізму в Харкові й завідувач Центрального архівного управління УСРР М. А. Рубач³⁰, голова Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) й один із засновників і керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП) І. Ю. Кулик³¹ та ін. Кожен з них відстоював свою думку, проте врешті-решт всі вони по суті солідаризувалися з керівником Агітпропу ЦК КП(б)У. Консенсусним поворотом стало те, що А. Хвиля використав у дискусії тези про засадничо марксистський характер нової енциклопедії, якому підпорядковуватимуться і світові проблеми, і українська тематика. А проти марксистської основи виступити, звичайно, ніхто з присутніх не міг. Завдяки цьому нарада ухвалила підсумкове

³⁰ Докладніше про нього див.: *Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог*: Спогади. Дослідження. Джерела / Держкомархівів України: Український державний НДІ архівної справи та документознавства, Спілка архівістів України; редкол.: І. Л. Бутич, О. В. Гранкіна, С. З. Заремба та ін. — К., 2000. — 210 с. — (Серія «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела»).

³¹ Докладніше про нього див., напр.: Рубльов О. *Іван Кулик (1897–1937): український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі* / О. Рубльов // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — Вип. 15. — С. 45–62.

рішення, котре влаштувало більшість присутніх і засвідчило, що всі учасники розуміють потребу створення власної, української національної радянської енциклопедії.

Підбиваючи підсумки наради, А. Хвиля наголосив, що майбутня «Українська Радянська Енциклопедія» — це «велика українська енциклопедія, яка видається, використовуючи всі надбання людської культури, людської науки, і подає відомості про всі галузі знань і досягнень людської науки на сьогоднішній день». В той же час стверджувалося, що особливий акцент в енциклопедії робитимуть на «відображенні всіх галузей розвитку України»³².

Окрім загальних засад, нарада розробила низку практичних рішень щодо подальшої роботи над проектом. Зокрема, підтверджувалося, що очолюватиме редколегію М. Скрипник; запропоновано було й кандидатури на посади керівників відділів редколегії: економічного — Д. Наумова, історичного — М. Яворського³³, філософського — С. Семковського, педагогічного — І. Соколянського, відділу національного питання — М. Скрипника, географічного — С. Рудницького та ін. До роботи над проектом закликали всі наукові сили республіки, починаючи від відомих учених старої генерації (М. Грушевський та ін.) і до молоді комуністичної інтелігенції включно, а також українських учених із Західної України. Було визначено й формат видання — 30 томів по 30 авторських аркушів накладом 30 тис. примірників³⁴.

Проте не лише АППВ ЦК КП(б)У в цей час займався організацією практичної роботи над енциклопедичним проектом. Так, задля прискорення підготовки «УРЕ» Комітет у справах друку УСРР звернувся до московських колег по досвід роботи над «БСЭ» і «МСЭ». 25 грудня 1929 р. з Москви на ім'я голови Комітету М. Агуфа надійшли відомості про структуру апарату Акціонерного товариства «Советская Энциклопедия», його баланс на 1 січня

³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2927. — Арк. 12–13.

³³ Докладніше про нього див., напр.: Касьянов Г. В. *Академік М. І. Яворський: доля вченого* / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 75–86; Санцевич А. В. *М. І. Яворський: Нарис життя та творчості* / А. В. Санцевич. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 61 с.

³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2927. — Арк. 15–17.

1930 р. та інші матеріали³⁵. Отже, пропонувалося лише скалькувати російський взірець за українських умов і відповідно не витрачати час на власні пошуки. Така позиція московських чиновників засвідчувала, що вони не вбачали в українській енциклопедії конкурента власному продукту й діяли відповідно до старих імперських засад взаємин Центру й периферії.

Попри вищезгадані практичні рішення, ухвалені на нараді в АППВ ЦК КП(б)У, на початку 1930 р. робота над «УРЕ» знову загальмувалася. Брутальні методи державного управління 1929 р., яке Й. Сталін оголосив «роком великого перелому», реалізовували й 1930 р. (а також упродовж наступних років). Ішлося насамперед про форсовану насильницьку колективізацію сільського господарства. Стрибок у надіндустріалізацію й виконання завдань першої п'ятирічки також вимагали концентрації коштів. Грошей на енциклопедичні проекти не бракувало лише у столиці СРСР – Москві, де видавали чергові томи «БСЭ» та «МСЭ».

Іншою, не менш значущою причиною, яка призупинила роботу над «УРЕ», стало посилення репресій проти української інтелігенції – потенційних авторів видання.

Так, під час чергової «чистки» членів партії з'ясувалося «жандармське минуле» академіка М. І. Яворського – вірогідного кандидата на очільника історичного відділу редколегії «УРЕ». На початку лютого 1930 р. його виключили з партії. 15 лютого Матвій Іванович подав заяву до Президії ВУАН, в якій у зв'язку з «висуненими за останній час» проти нього обвинуваченнями просив звільнити його від обов'язків члена президії ВУАН і секретаря 1-го Відділу Академії. 17 лютого прохання було задоволено. 29 березня 1930 р. М. Яворський листовно повідомив секретаря Київського окружкому КП(б)У В. І. Чернявського, що «з дозволу Президії ВУАН» він виїздить «на довгу відпустку» до Ленінграда³⁶. 19 квітня 1930 р. завершився харківський процес у справі «СВУ». За вироком цього судилища С. Єфремов та його «співучасники» отримали різні терміни покарання.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 27.

³⁶ Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)* / О. С. Рубльов; [НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 338–341.

У зв'язку з цим влада висунула ВУАН ультиматум — негайно вивести С. Єфремова й М. Слабченка з членів Академії наук. 1930 р. посилювався політичний дискомфорт академіка М. С. Грушевського. Згодом він свідчив, що його лякали масштаби й брутальна форма колективізації, ліквідація куркульства як класу, пауперизація села й загалом «трудящих мас», яким він як соціаліст присягався служити³⁷. На початку 1931 р. ДПУ УСРР посилено фабрикувала ще масштабнішу, ніж «СВУ», справу так званого «Українського національного центру» («УНЦ»)³⁸. 8 березня 1931 р. в цій «справі» заарештували найближчого співробітника М. С. Грушевського Федора Савченка. 10 березня 1931 р. в Ленінграді взяли під варту за обвинуваченням у належності до «УНЦ» М. І. Яворського. Керівником міфічного «Українського національного центру» республіканські чекісти «призначили» академіка М. С. Грушевського³⁹.

Однак не лише «стара» інтелігенція й молоді представники «нерадянських» наукових шкіл зазнали переслідувань. На початку 1930 р. активізується процес посилення тиску на представників нової, марксистської інтелігенції: економістів, істориків, філософів. Їх не лише критикують за різноманітне «ухильництво» й орієнтацію на «націоналістичні» чи «буржуазні» методики, а й переслідують та піддають репресіям. Це змушує багатьох із них шукати порятунку на території Росії, де принаймні їм не закидали «націоналізму». Посилення репресивного тиску на «стару» й «нову» інтелігенцію на початку 1930-х років істотно звузило наявну в УСРР «базу» потенційних авторів «УРЕ».

За таких умов фінансової скрути й кадрового голоду основна робота над проектом «Української Радянської Енциклопедії» 1930 р. знову зосереджувалася у чиновницьких кабінетах. Так, 1 березня 1930 р. відбулося засідання Комісії ЦК КП(б)У у справі видання

³⁷ Пиріг Р. Я. *Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)* / Р. Я. Пиріг; [Інститут укр. археографії АН України; відп. ред. П. С. Сохань]. — К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. — С. 103.

³⁸ Див.: *Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)*: [Збірник документів] / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. — К.: Критика, 1999. — 353 с.

³⁹ Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — С. 346–350.

«УРЕ», на якому було попередньо визначено редакційну колегію проекту, склад і структуру редколегії відділів. Питання про голову редколегії мало роз'язати Політбюро ЦК КП(б)У. На цьому ж засіданні А. Річицькому доручили намітити список пайовиків Акційного товариства «Українська Радянська Енциклопедія», підготувати проект його статуту, визначити розмір паїв учасників⁴⁰.

18 березня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло результати роботи Комісії, а також підсумки наради в АППВ ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. Заслухавши доповідь голови Комісії з підготовки «УРЕ» П. Любченка, Політбюро ЦК КП(б)У затвердило Редакційну колегію енциклопедії у складі В. П. Затонського, С. В. Косіора, П. П. Любченка, В. І. Порайка, А. А. Річицького, М. О. Скрипника (Головний редактор), А. А. Хвилі, В. Я. Чубара, О. Г. Шліхтера та Й. Е. Якіра. РНК УСРР доручали оформити видання «УРЕ» в «радянському порядку»⁴¹.

Отже, Політбюро ЦК КП(б)У нарешті розв'язало ключову організаційну проблему – складу Редколегії майбутньої енциклопедії. Більшість її членів представляли вищу компартійну номенклатуру УСРР, а не науку (щоправда, академіками ВУАН з 1929 р. вважалося троє з них – В. П. Затонський, М. О. Скрипник та О. Г. Шліхтер, не маючи при цьому наукових здобутків). Республіканські партійні функціонери не вважали за потрібне легітимізувати Редколегію «УРЕ» введенням до неї справжніх авторитетних учених.

Подальші заходи з практичної підготовки «Української Радянської Енциклопедії» припадають на травень 1930 р. 18 травня відбулося засідання підготовчої комісії при Раді Народних Комісарів УСРР, на якому було затверджено низку практичних заходів, зокрема: 1) визнано за потрібне організувати видання «УРЕ» на запропонованих Наркоматом освіти УСРР засадах, для чого утворити у виданні НКО Акційне товариство «Українська Радянська Енциклопедія», до складу якого мають увійти державні установи та підприємства, громадські й кооперативні організації; 2) засновниками АТ «УРЕ» визначалися НКО, Вища рада народного господарства (ВРНГ) УСРР, Наркомат земельних справ УСРР, ВУАН і Державне видавництво України (ДВУ); 3) статутний капітал товариства встановлювали в сумі 300 тис. руб.;

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 188. – Арк. 31–32.

⁴¹ Там само. – Спр. 184. – Арк. 48.

4) республіканським наркоматам та іншим центральним установам пропонували передбачити у своїх бюджетах кошти на придбання акцій АТ «УРЕ»; 5) Наркомату фінансів УСРР пропонували відпустити на підготовчі роботи з видання «УРЕ» з резервного фонду РНК УСРР 10 тис. руб. Одночасно НКО УСРР мав терміново затвердити статут Акційного товариства «УРЕ» і провести всі потрібні для цього підготовчі роботи⁴².

Травнева нарада фактично стала початком практичної роботи над енциклопедією, коли від проектів перейшли до конкретних справ. І першою серед них стало створення акціонерного товариства — матеріальної основи всього проекту. Як згадувалося вище, членами АТ «УРЕ» мали стати основні наркомати республіки й деякі державні та кооперативні підприємства, однак визначений список майбутніх пайовиків неодноразово змінювався. До нього долучали все нових і нових суб'єктів, що відповідно збільшувало статутний капітал. У звичній радянській манері залучення нових пайовиків відбувалося не добровільно, а директивним шляхом. Врешті директивно було збільшено і статутний капітал — до 500 тис. руб. Цей процес тривав до початку осені.

Сьомого вересня 1930 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про склад та роботу Змішаного акціонерного товариства «Українська Радянська Енциклопедія». Його засновниками було визначено НКО, Наркомзем, Наркомторг, Наркомпоштель, ВРНГ УСРР, ВУАН⁴³, ДВОУ, ВУРПС, Вукопромвиробспілку, Держстрах.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 1562. — Арк. 140—140 зв.

⁴³ 28 вересня 1930 р. президія ВУАН заслужила інформацію акад. О. В. Палладіна про організацію видання «Української Радянської Енциклопедії». Ухвалили докладніше ознайомитися з її планом, обговоривши його на наступному засіданні президії. 22 жовтня президія Академії наук вирішила вступити до АТ «УРЕ», передбачивши в кошторисі 1931 р. 3000 руб. для сплати пайового внеску.

14 листопада керівництво ВУАН ухвалило надіслати комплект академічних видань АТ «УРЕ», а 22 листопада 1930 р. в Академії відбулася нарада у справі видання «УРЕ». Її рішенням неодмінному секретареві ВУАН академікові О. В. Корчаку-Чепурківському доручали під час відрядження до Харкова з'ясувати, «в яких організаційних [питаннях] Академія могла б дати реальну допомогу Тов[ариству] УРЕ» (Науковий архів Президії НАН України. — Ф. Р-251. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 108 зв., 115, 131, 140).

Невдовзі до складу акціонерів «УРЕ» долучилися РНК УСРР та ще деякі наркомати — охорони здоров'я, постачання, праці, фінансів, юстиції, Держплан УСРР, Уповнаркомшляхів та Укрбудоб'єднання⁴⁴. Акціонерному товариству «УРЕ» було передано колишнє приміщення «Юрвидаву».

Отже, матеріальне забезпечення видання першої «Української Радянської Енциклопедії» покладали на вищі органи державної влади республіки — РНК УСРР загалом й окремі наркомати зокрема. Це мало забезпечити безперервність фінансування.

З осені 1930 р., фактично відразу після створення Акціонерного товариства «Українська Радянська Енциклопедія», розпочалася також систематична робота штатного апарату «УРЕ», насамперед правління АТ «УРЕ» та Редакційного бюро. Якщо правління основну увагу приділяло забезпеченню матеріальної основи друкування майбутніх енциклопедичних видань (і далі зосередилося саме на видавничій роботі), то Редбюро зайнялося роботою стосовно подальшого структурування Головної та відділівських редколегій майбутнього видання, складання штату авторів, редакторів. Розпочалася також робота із замовлення статей до енциклопедії, передусім тих, на які мали спиратися інші автори: базові, ідейно вивірені, що повністю відповідали марксистсько-ленінській ідеї та методам діалектичного матеріалізму. По суті з осені 1930 р. розпочалась буденна науково-організаційна робота над таким великим проектом, яким мала стати «Українська Радянська Енциклопедія».

Особливе місце в буденній роботі, яку проводило Редакційне бюро, як і раніше, посідало питання кадрового забезпечення. Так, у своєму листі до Політбюро ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1930 р. Головний редактор енциклопедії М. Скрипник наголошував, що першочерговим питанням виконання енциклопедичного проекту, від якого залежить уся подальша робота, є підбір постійних працівників редакції «УРЕ» та редакторів, наукового секретаря і співробітників по всіх відділах. Без цього, на його думку, не можна було «публікувати про відкриття роботи УРЕ, про підписку тощо, так і взагалі без

⁴⁴ Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. — Харків, 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 45–46.

постійних робітників не можна почати і вести роботу»⁴⁵. В листі називалася кількість штатних працівників, потрібних для повноцінного початку редакційно-видавничої роботи — 35—40 осіб, яких повинен терміново підшукати Культпроп ЦК КП⁴⁶. Як останній аргумент, який мав би підштовхнути членів Політбюро до виконання його вимог, висували відмову від посади Головного редактора «УРЕ»: «Щодо мене, я, зрозуміло, був би лише вдячний, коли б Політбюро ЦК КП(б)У звільнило мене від цих обов'язків»⁴⁷.

У літературі вже висловлювалася думка, що відставку (погрозу нею) радянські лідери (почавши з В. І. Леніна) часто використовували як форму тиску на вище керівництво або колег і застосовували для відстоювання інтересів свого відомства або власного кута зору⁴⁸. На підтвердження тези про саме такий характер прохання про відставку свідчить і постскрипtum до того ж листа від 11 жовтня 1930 р., в якому М. Скрипник інформував членів Політбюро про щойно отриманий ним протокол засідання Секретаріату ЦВК СРСР від 6 вересня 1930 р., згідно з яким з нагоди десятиріччя Закавказької Федерації мала виходити «енциклопедія закавказьких народів на мовах: грузинській, армянській, тюркській з асигнуванням на це з коштів СРСР 5 000 000 руб. на протязі п'яти років і з відпуском в 30/31 році на підготовчу роботу в справі видання 100 000 руб.»⁴⁹ Постскрипtum вочевидь засвідчував занепокоєння наркома освіти УСРР тим фактом, що Україна може бути відтиснута в енциклопедичній справі з другого (після російських «БСЭ» і «МСЭ») на третє (після заявленої Закавказької енциклопедії) місце. Націонал-комуніст і амбіційний політик, М. Скрипник цього відверто не хотів.

Політбюро ЦК КП(б)У на заяву М. Скрипника про відставку з посади Головного редактора «УРЕ» відреагувало цілком прогнозовано, ухваливши 23 листопада 1930 р. відхилити це прохання⁵⁰. Вимоги щодо кадрового наповнення штатів редакції

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 195. — Арк. 176.

⁴⁶ Там само. — Арк. 176 зв.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Хлевнюк О. В. *Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы* / О. В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 1996. — С. 81.

⁴⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 195. — Арк. 176 зв.

⁵⁰ Там само. — Спр. 185. — Арк. 150.

енциклопедії почали задовольнятися, і робота в її структурних підрозділах врешті-решт розпочалася.

Після усіляких узгоджень наприкінці 1930 р. було визначено структуру редакції «Української Радянської Енциклопедії». Вона складалася із таких структурних частин: Редакційної колегії, Головного редактора та двох його заступників, ученого секретаря, Редакційного бюро (робочого органу Редколегії) і 13-ти редакційних відділів. Окрім того, до редакційного складу належали також плановий відділ (з двома підвідділами — словника та обліку й комплектування), контрольна редакція та бібліотека. Кожен з підрозділів мав свій внутрішній поділ і власні повноваження.

Головною управлінською ланкою стала Редакційна колегія, до функцій якої належало загальне керівництво процесом підготовки та видання матеріалу, остаточна перевірка його відповідності критеріям, які були ключовими саме для радянської енциклопедії. Відповідно до головного установчого документа — «Завдання, структура і функції УРЕ та частин її», ухваленого Редбюро «УРЕ» 24 квітня 1931 р.⁵¹, Редакційна колегія передусім мала дбати про забезпечення «в побудові та змісті УРЕ підстав марксо-ленінської ідеології та переведення генеральної лінії партії»⁵². Сформована з представників вищого державного та партійного керівництва республіки, Редакційна колегія складалася з Головного редактора — М. О. Скрипника, його заступників А. А. Річицького (першого заступника) та А. Е. Геттлера (другого заступника); членів Редколегії «УРЕ» В. П. Затонського, С. В. Косіора, П. П. Любченка, В. І. Порайка, А. А. Хвилі, В. Я. Чубара, О. Г. Шліхтера та І. Е. Якіра⁵³. Посаду вченого секретаря Редакційної колегії «УРЕ» посідав Л. Ю. Кленович, який обіймав її до 1 грудня 1931 р., після чого його перевели до Москви⁵⁴. З його від'їздом ця посада тривалий

⁵¹ *Завдання, структура і функції УРЕ та частин її* // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Вересень. — № 2. — Ст. 29–36.

⁵² Там само. — Ст. 30.

⁵³ *Структура Редакції УРЕ та персональний склад її* // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 43.

⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 48 зв.

час залишалася вакантною, а у вересні 1933 р. її взагалі скасували.

Нормативно визначені повноваження Редколегії «УРЕ» полягали ось у чому: а) окресленні загального напрямку роботи; б) розв'язанні принципів редакційних питань, розгляді й затвердженні загальних планів редакційної роботи «УРЕ»; в) заслуховуванні звітів й доповідей про діяльність Редакційного бюро енциклопедії; г) затвердженні редакторів та складу редакційних комісій відділів; г) затвердженні рукописів найважливіших статей або статей, які спрямовував на затвердження Головний редактор; д) розв'язанні питань за подання Головного редактора або Редакційного бюро; е) розв'язанні питань за подання окремих членів Редколегії⁵⁵.

Наступним за ієрархією в «УРЕ» було Редакційне бюро, яке виступало основним робочим підрозділом редакції й виконувало низку завдань щодо практичної організації діяльності колективу. Воно підпорядковувалося Головному редакторові й складалося з голови Редбюро — Головного редактора М. О. Скрипника та членів: заступників Головного редактора А. А. Річицького та А. Е. Геттлера, вченого секретаря Л. Ю. Кленовича й голови управи (правління) АТ «УРЕ» І. Д. Фалькевича. У засіданнях Редбюро з дорадчим голосом брав участь і заступник голови управи енциклопедії з видавничої частини А. А. Біленький-Березинський.

До повноважень Редакційного бюро належали: а) розгляд загальних планів та винесення їх на затвердження Редколегії «УРЕ»; б) розгляд і затвердження загальних і відділівських планів редакційної роботи; в) розгляд і затвердження планів окремих томів видання; г) визначення напрямку й загального порядку роботи редакційних відділів; г) встановлення форм і методів роботи відділів; д) затвердження норм розподілу матеріалу за окремими дисциплінами та літерами; е) затвердження списків авторів та редакторів-консультантів; є) затвердження тематичних і загального словників; ж) затвердження рукописів статей, які віднесені до компетенції Редбюро, або за поданням окремих членів Редбюро; з) заслуховування звітів і доповідей відділів редакції; и) розподіл відділів між заступниками Головного редактора; і) затвердження

⁵⁵ *Завдання, структура і функції УРЕ та частин її* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — № 2. — Ст. 30.

кандидатур на посади співробітників редвідділів (крім технічних працівників) та посади завідувачів редвідділів (підвідділів); ї) розв'язання інших питань на доручення Редколегії або за подання редакційних відділів⁵⁶.

Саме на Редакційне бюро покладали основне навантаження з роботи над енциклопедією як комплексним проектом. Редбюро мало узгоджувати діяльність відділів, не допускати перекосів у бік тієї чи тієї тематики, забезпечувати рівномірне представництво у виданні різних наукових та культурних напрямків. Окрім того, на Бюро покладали ледь не найважчу роботу – розв'язання кадрових питань: добір співробітників редакції і авторів статей, їхню перевірку на відповідність і залучення до роботи. Саме за рекомендацією Редакційного бюро ЦК КП(б)У затверджував тих чи тих осіб на вакансії в «УРЕ». Аналізуючи особовий склад Редакційного бюро порівняно з Редколегією, ми можемо стверджувати його зорієнтованість насамперед на практичну редакційну та видавничу роботу, а не на забезпечення ідеологічної відповідності праці. Відсутність у складі Редбюро представників компартійної номенклатури (крім М. Скрипника) також підтверджує його практичне призначення, адже номенклатура загалом уникала чорнової роботи.

Впродовж грудня 1930 р. Редакційне бюро формувало свої пропозиції щодо складу редвідділів та їхніх керівників. Відділи «УРЕ» мали очолювати не партійні функціонери, а загальноновизнані вчені – спеціалісти зі своєї галузі. Після тривалих консультацій і перевірок, 15 грудня Редбюро запропонувало на розгляд Редакційній колегії список відділів та їхніх керівників. Частина з них мали очолити академіки ВУАН, що ще не потрапили під чистки: перший відділ – природознавства – мав очолити О. В. Палладін; другий – технічних наук – О. Г. Гольдман⁵⁷; четвертий – географії – С. Л. Рудницький.

⁵⁶ Там само. – Ст. 32.

⁵⁷ Докладніше про нього див., напр.: Кияк Б. *Доля академіка Олександра Гольдмана* / Б. Кияк, О. Проскура // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1–2 (4–5). – С. 253–262; Вронська Т. *Повертаючись до справи академіка Олександра Гольдмана* / Т. Вронська, М. Коваль // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2 (10–11). – С. 316–335.

Ще два відділи мали очолити професори: п'ятий відділ — економіки — Д. Б. Наумов (Леках); дванадцятий — філософії — Р. С. Левік. Інші відділи очолили особи, які не мали наукових здобутків, проте посідали високі посади в радянському та партійному апараті. Так, третій відділ — техніки — очолював Л. В. Маєр; шостий — історії — М. А. Рубач (а не, скажімо, М. С. Грушевський чи навіть М. І. Яворський); сьомий — радянського будівництва і права — В. І. Порайко; восьмий — військових справ — І. Е. Якір; дев'ятий — національного питання — Є. Ф. Гірчак; десятий — освіти і педагогіки — І. П. Соколянський; одинадцятий — ЛІММ (літератури, мови і мистецтв) — А. А. Хвиля; тринадцятий — «varia» (тобто різного) — передбачався без керівника. Обов'язки редактора останнього відділу відповідно до статуту покладали на одного із заступників Головного редактора УРЕ (зокрема, на А. А. Річицького), а ведення роботи — на окремого штатного працівника (помічника редактора)⁵⁸.

Відділи також було поділено на дві великі групи, що їх курирували заступники Головного редактора «УРЕ»: А. А. Річицький — відділи історії; радянського будівництва й права; нацпитання; освіти й педагогіки; літератури, мови і мистецтв; філософії; «varia»; А. Е. Геттлер — відділи природознавства; точних наук; техніки; географії; економіки; військових справ. Цей список спочатку 2 січня 1931 р. ухвалила редколегія, а 11 січня 1931 р. — затвердив Секретаріат ЦК КП(б)У, який одночасно доручив Культпропу ЦК разом з керівництвом «УРЕ» намітити постійних штатних працівників енциклопедії⁵⁹.

У свою чергу редакційні відділи також не були цілісною одиницею. У їх складі рішенням Редакційного бюро було створено неструктурні одиниці — підвідділи. Так, у відділі економіки створювали підвідділи — теоретичної економіки, світової економіки, радянського господарства, аграрного питання, економіки Росії, економіки України; у відділі історії — загальної історії, історії Заходу, історії Росії, історії України, історії Сходу, історії народів СРСР, історії партії; у відділі філософії — історії філософії, діалектичного

⁵⁸ *Завдання, структура і функції УРЕ та частин її* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — № 2. — Ст. 33.

⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 175. — Арк. 24.

матеріалізму та психології; у відділі національного питання — теорії національного питання, національної політики, колоніального питання. Відділ літератури, мови та мистецтв поділявся на підвідділи — мовознавства, світової літератури, західноєвропейської літератури, літератури України, літератури Росії, літератури народів СРСР, літератури революційних рухів і загальнопролетарської літератури, мистецтва. У відділі географії створювали підвідділи фізичної, політичної, економічної географії, географії СРСР та України, етнографії. Втім Редакційне бюро вважало такий поділ лише попереднім, остаточний же поділ мали розробити й узгодити редакційні комісії відділів⁶⁰.

Окрім редакторів відділів, було визначено й їхній склад. Кожен редакційний відділ «УРЕ» складався з редактора відділу (позаштатна посада) та штатних працівників — заступника редактора, помічника редактора (залежно від розміру відділу) й наукового секретаря⁶¹. При кожному редакторі відділу працювала редакційна комісія, до якої входили відомі фахівці, а також відповідальні працівники радянських та партійних органів. Одним з ключових завдань редактора відділу, окрім безпосередніх обов'язків

⁶⁰ Там само. — Оп. 20. — Спр. 3103. — Арк. 66.

⁶¹ Так, наприклад, 25 грудня 1930 р. учений секретар «УРЕ» Л. Кленович листовно звернувся до заступника наркома освіти УСРР Є. Ф. Гірчака з таким повідомленням: «Маючи на увазі запросити Вас до керуючої співпраці в редагуванні відділу *нацпитання* УРЕ, Редакція звертається до Вас з проханням подати її штатного співробітника до цього відділу.

Редакція зазначає при цьому, що в відділі *нацпитання* передбачено посаду наукового секретаря, що мусить бути науковим робітником з даної галузі, бути в курсі наукового життя з цієї галузі та володіти марксівською методологією в застосуванні до *національного питання*.

Редакція прохає надіслати прізвище кандидата на посаду наукового секретаря на протязі найближчих п'яти днів та вказати його кваліфікацію і місце, де він зараз працює» (ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 801. — Арк. 12).

4 квітня 1931 р. науковим секретарем відділу національного питання «УРЕ» було призначено Кузнецова, який уже 4 червня того ж року звільнився за власним бажанням. Посаду наукового секретаря відділу обійняв В. Гаврилюк (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 21, 33—34; *Персональні призначення* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — Вересень. — № 2. — Ст. 44).

— редагування й перевірки змісту статей, була перевірка матеріалу на його відповідність критеріям радянської енциклопедії: наявність марксистсько-ленінського світогляду, відсутність впливів ворожих ідеологій, проведення загальних ідеологічно-політичних настанов щодо «УРЕ»⁶².

Визначено було також повноваження відділів Редакції «УРЕ», до компетенції яких належали: а) складання власного редакційного плану й участь у складанні загального плану «УРЕ»; б) розробка тематичних словників окремих дисциплін із залученням науково-дослідних установ та окремих фахівців; в) добір авторів і замовлення їм статей; г) редагування рукописів відділівських статей; г) складання з подальшою передачею на затвердження відповідного заступника Головного редактора списків ілюстрацій, їхнє замовлення й попереднє затвердження⁶³.

Визначено було також компетенцію й інших структур, що входили до Редакції «УРЕ», але не виконували безпосередньо редакторської роботи. Так, плановий відділ займався розробленням загальних і поточних планів видання, забезпеченням внутрішнього редакційного просування рукописів статей аж до передачі їх до друку, контролював виконання загального й поточних планів «УРЕ». Плановий відділ поділявся на підвідділи: словника та обліку й комплектування. Функції першого з них полягали в розробленні номенклатурних списків статей, опрацюванні загального алфавітного словника видання, координації зусиль редакційних відділів щодо складання словника. До обов'язків підвідділу обліку і комплектування належало відстежувати вчасне виконання редакційних планів, як автори додержуються термінів написання замовлених статей, а також належне просування рукописів у редакції, ведення обліку і контролю⁶⁴.

Важливою структурною одиницею редакційного колективу була контрольна редакція, до повноважень якої належали: перевірка фактажу енциклопедії, зокрема назв, дат, цифрових даних;

⁶² *Завдання, структура і функції УРЕ та частин її* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — № 2. — Ст. 33.

⁶³ Там само. — Ст. 32–33.

⁶⁴ Там само. — Ст. 34.

узгодження фактичного боку окремих частин комплексних статей і перехресних посилань статті на статтю; перевірка транскрипції чужомовних слів; перевірка бібліографії статей; вироблення правил скорочення та умовних знаків; стеження за належним мовним оформленням; перевірки наявності віз на статтях перед здаванням до видавництва тощо⁶⁵. Окремо не розписувалися функції редакційної бібліотеки — вона мала працювати в режимі, притаманному всім іншим науковим бібліотекам, і виконувати аналогічні функції.

Отже, на початок 1931 р. організаційна робота щодо структурування Редакції енциклопедії фактично завершилася. Було сформовано відділи та підвідділи, Редакційну колегію як вищу управлінську одиницю, допоміжні підрозділи. Визначено було також кандидатури на найважливіші посади в Редакції «Української Радянської Енциклопедії», почали підбирати кадри на штатні посади. Як і будь-який процес більш-менш значущих кадрових призначень у тоталітарній державі, він відбувався під пильним контролем таємної поліції. При цьому керівництво Редколегії «УРЕ» неодноразово ініціювало перевірку на політичну лояльність претендентів на вакантні посади в Редакції. Так, 21 березня 1931 р. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор доручив Голові ДПУ УСРР В. А. Балицькому перевірити на «політичну відповідність» кандидатури М. О. Дмитрієва (м. Харків), академіків В. В. Різниченка, Є. В. Оппокова й Б. І. Срезневського (всі — м. Київ), О. С. Федоровського (м. Харків), які представляли різні наукові й господарські структури республіки, зокрема й ВУАН. У разі підтвердження їхньої лояльності до режиму кандидатури мав затвердити ЦК КП(б)У⁶⁶.

Однак не лише республіканська таємна поліція слугувала «кадровим фільтром» для редакційних призначень в «УРЕ». Прискіпливо розглядали ймовірних кандидатів і в ідеологічних відділах ЦК КП(б)У. Не можна відкидати також наявність певного протистояння між новою компартійною елітою столичного Харкова й традиційною («старою») київською інтелігенцією, передусім

⁶⁵ Там само. — Ст. 34—35.

⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 18.

науковою, враженою, на думку влади, «націоналізмом» і «петлюрівщиною». Владне прагнення дистанціюватися від київського центру української науки і культури часто призводило до надання переваги вихідцям з інших, переважно східних регіонів України, навіть попри їхню професійну невідповідність. Головним критерієм слугувала належність до марксистських наукових кіл, а не реальні наукові досягнення.

Особам, так чи інакше пов'язаним з Всеукраїнською академією наук, важко було потрапити на штатну, а тим більше керівну посаду в «УРЕ». Перешкоджала цьому насамперед відстань між харківською редакцією енциклопедії і ВУАН, розташованою у Києві. Крім того, для більшості республіканської компартійної номенклатури, включно із М. Скрипником, київська Академія наук залишалася буржуазною організацією, створеною «контрреволюційним» гетьманським урядом і підтриманою «петлюрівським» керівництвом УНР. Саме ВУАН тривалий час влада розглядала як останній бастион «українського націоналізму», що протиставляє свою немарксистську науку новому пролетарському, марксистсько-ленінському мисленню. Тому й не дивно, що чимало академічних працівників було втягнуто у вир сфабрикованої «справи СВУ».

Попри те, що 1929 р. М. Скрипник, як і його номенклатурні колеги (В. П. Затонський та О. Г. Шліхтер), був обраний/призначений дійсним членом ВУАН, виголошував у ній доповіді, проте до останнього він не вважав Академію наук «своєю». Його ставлення поділяли й інші представники республіканського істеблішменту, прагнучи створити паралельну академічну структуру – нову «пролетарську» Академію наук у столиці УСРР. Згідно з постановою ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р., у Харкові, на противагу ВУАН, ще не повністю опанованій тоталітарним режимом, було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН)⁶⁷.

Втім слід віддати належне М. Скрипникові, який все ж таки залучав працівників ВУАН до роботи над «УРЕ». Це можна пояснити

⁶⁷ Кошелівець І. *Микола Скрипник* / Іван Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – С. 201.

двома причинами. По-перше: попри свої ідеологічні переконання він змушений був визнати, що лише в Академії наук зосереджені найкваліфікованіші фахівці з низки прикладних і теоретичних напрямків науки. Крім того, разом з опозиційними до влади вченими частина академічних працівників поділяла марксистські погляди, дехто перебував і в КП(б)У. Другою причиною, на нашу думку, було те, що нарком освіти УСРР справді переймався ідеєю створення високоякісної «Української Радянської Енциклопедії» і задля цієї мети готовий був поступатися принципами (принаймні деякими). Зокрема, Головний редактор «УРЕ» залучив до роботи над проектом засновника національної географічної науки, директора Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові, дійсного члена ВУАН С. Л. Рудницького (1877–1937)⁶⁸, який очолив редакційний відділ географії.

У листі до родичів у Чехословаччині (сестри Софії і її чоловіка, іноземного члена ВУАН Станіслава Дністрянського) 28 березня 1931 р. академік скаржився на надмір обов'язків: «В нас приступлено до видавання великої Укр[аїнської] Рад[янської] Енциклопедії на не менше 40–45 лексиконових томів. Мене зроблено без мого старання редактором географічного відділу, що обійме 11% матеріялу (до 5 томів) і кількості карт. Можете собі уявити, яке це навантаження, коли спогадаєте, як мало в нас тут дійсних географів! Дійсно не знаю, чи не впаду під тягарем цієї праці. Але взятись до неї мушу, бо нема нікого, дійсно нікого, хто міг би мене заступити. І треба-таки показати світові, що й “хахли” щось путнього потраплять зробити!»⁶⁹

Четвертого квітня 1931 р. Редакційне бюро енциклопедії ухвалило: «Вважати за потрібне поставити питання про запрошення з-за кордону для роботи в УРЕ географа-марксиста»⁷⁰. А вже

⁶⁸ Рубльов О. С. *Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький* / О. С. Рубльов // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / АН України. Інститут історії України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Рідний край, 1991. — С. 121–129.

⁶⁹ *Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932)* / Упорядкування М. Мушинки. — Едмонтон, 1991. — С. 78.

⁷⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 21.

24 квітня 1931 р. Редбюро «УРЕ» розглянуло запропоновану академіком С. Рудницьким кандидатуру його заступника по відділу географії, вирішивши затвердити «т. Огоновського Володимира (Львів) на посаду замісника редактора» та «порушити у відповідних органах питання щодо переїзду т. Огоновського В. до м. Харкова»⁷¹. На щастя для «товариша Огоновського»⁷², цей переїзд не відбувся з незалежних від нього обставин — польська в'язниця «врятувала» його від долі старшого колеги — редактора географічного відділу «УРЕ». Натомість він зміг надрукувати чимало статей в «Українській Загальній Енциклопедії», «Українській Радянській Енциклопедії» М. Бажана й виступити одним з ініціаторів багатотомної краєзнавчої енциклопедії — «Історії міст і сіл Української РСР».

У кадровій політиці редакції «Української Радянської Енциклопедії» важливу роль відіграла (разом з традиційними ідеологічними «фільтрами») і практика «затикання дірок» — призначення на посаду людини, яка не була достатньо компетентною у дорученій їй справі, але часто безальтернативною кандидатурою. Це стосувалося як технічних працівників, так і авторів статей, частина яких безвідповідально ставилася до їх написання і термінів подання. Ба більше, з «пробуксовуванням» енциклопедичного проекту й

⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 31.

⁷² *Огоновський Володимир Петрович* (1896—1970) — учений-економіст, доктор природничих наук (1926), доцент (1947). Дійсний член НТШ (1937). Учасник Першої світової війни у складі легіону УСС, згодом в УГА. З 1921 р. навчався у Віденському університеті (1921—1923), згодом — на природознавчому факультеті (спеціальність «географія») Карлового університету у Празі (1923—1926). Захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора природознавчих наук на тему «Розвиток заселення Східноєвропейського степу» (1926). У 1920—1930-х рр. — член КПЗУ, її ЦК, організатор легальної прокомуністичної преси. 1926—1931 рр. — редактор і співробітник видань «Світло», «Вікна», «Сель-Роб», «Сила», «Наша земля» та ін. 1931 р. ув'язнений і на Луцькому процесі 57-ми (1934) засуджений до трьох років позбавлення волі. Після звільнення працював у НТШ у Львові (1936—1939). З 1940 р. (з перервою) працював у львівських установах АН УРСР, зокрема, старшим науковим співробітником відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР (1959—1970) (Стеблій Ф. І. *Огоновський Володимир Петрович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2010. — Т. 7. — С. 523).

посиленням владних репресій дедалі більше скорочувалася кількість охочих долучитися до створення «УРЕ». Впродовж усього терміну діяльності редакційного апарату енциклопедії йому так і не вдалося належно розв'язати всі кадрові питання. Перешкоджали цьому як особисті амбіції керівників проекту, так і об'єктивні обставини існування УСРР у складі тоталітарного Радянського Союзу.

Так, на початок 1932 р. керівництво проекту неодноразово фіксувало випадки ухиляння від роботи в «УРЕ» й навіть саботажу. Зокрема, на засіданні Редакційного бюро 13 квітня 1932 р. було заслухано інформацію про небажання ряду співробітників, зокрема помічників редакторів відділу економіки — Глінського та Єфроїмського, відділу історії — Ларіка і Слободського, відділу точних наук — К. Марченка, надалі працювати в «УРЕ». Ухвалили «повідомити про це директивні органи» та просити їх «вжити відповідних заходів для забезпечення УРЕ редакційними робітниками, зобов'язавши тих товаришів негайно приступити до роботи»⁷³. Ухилявся від роботи в енциклопедії і директор Інституту економіки ВУАМЛІН, він же редактор відділу економіки «УРЕ» Д. Б. Наумов-Леках, який відмовився намітити авторів статей по відділу й відкинув пропозицію заступника Головного редактора А. Е. Геттлера «включитись до соцзмагання в УРЕ». Про таке ставлення Давида Борисовича також було вирішено поінформувати «директивні органи»⁷⁴.

Недбало ставився до своєї праці в «УРЕ» і помічник редактора відділу літератури, мови і мистецтва Д. Я. Грудина. 26 травня 1932 р. Редакційне бюро зауважувало на його адресу: «З огляду на те, що помічник редактора відділу ЛІММ тов. Грудина пішов у відпустку, не закінчивши роботи до І тому та без відома і дозволу Редакційного бюро УРЕ, запропонувати тов. Грудині негайно повернутися до Харкова та приступити до роботи в УРЕ»⁷⁵. 4 листопада 1932 р. його знову згадують серед порушників трудової дисципліни, відсутніх на двох засіданнях Редбюро поспіль без жодних пояснень причин відсутності⁷⁶. 4 лютого 1933 р. Редакційне бюро «зауважувало» йому ж на

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 8.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5298. — Арк. 71.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 17.

«неподання проекту словника на літеру “Б” по сектору мистецтва, що зірвало складання словника на літеру “Б” по цілому відділу ЛіММ»⁷⁷. Таких прикладів не бракувало.

Іншою формою саботування роботи над енциклопедією стали відмови авторів від укладання угод з «УРЕ» щодо написання тематичних статей. Пояснюючи такі відмови, потенційні автори енциклопедії покликалися на переобтяженість роботою в інших установах, потребу доопрацювання своїх текстів відповідно до нових вимог суспільно-політичного життя тощо. Поштовх до такої нагальної ревізії попередніх публікацій (і готових рукописів) дав лист Й. Сталіна до журналу «Пролетарская революция» (кінець жовтня 1931 р.)⁷⁸, що спричинив масовий перегляд раніше написаних текстів й їхнє кон'юнктурне виправлення відповідно до чергових вказівок «вождя». У непоодиноких випадках автори вважали за безпечніше взагалі не подавати статей до «УРЕ»⁷⁹.

Не меншої шкоди редакційному складу енциклопедії завдавали й ідеологічні «чистки». Якщо в першому випадку проблема відсутності кадрів була пов'язана з залученням до роботи осіб, які не бажали брати участь у проєкті й прагнули самоусунутися від нього, то в іншому йшлося про висококваліфікованих спеціалістів, більшість яких широко прагнула забезпечити належний рівень енциклопедії. Так, 14 березня 1932 р. Редакційне бюро зняло з роботи в «УРЕ» заступника редактора відділу техніки Віктора Васильовича Данилевського (1898—1960), оскільки його теоретичні погляди в газеті «Комуніст» кваліфікувалися як «класово ворожі пролетаріату»⁸⁰. Через абсурдне обвинувачення припинилася співпраця з відомим дослідником історії техніки, майбутнім академіком АН УРСР (з 1948 р.), лауреатом Сталінських (Державних) премій 1942 та 1948 рр. 1936 р. Віктор Васильович переїхав до

⁷⁷ Там само. — Арк. 1 зв.

⁷⁸ Сталін Й. *Про деякі питання історії більшовизму*: Лист до редакції журналу «Пролетарская революция» / Й. В. Сталін // Сталін Й. В. Твори / Пер. з рос. вид., схвалений Комісією ЦК КП(б)У. — К.: Держполітвидав УРСР, 1951. — Т. 13. — С. 85—103.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 46.

⁸⁰ Мейер Я. *Проти апологетики буржуазної техніки* / Я. Мейер, Н. Білянський // Комуніст. — 1932. — 17 лютого. — № 47; ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 3.

Ленінграда, де очолив кафедру історії техніки Ленінградського політехнічного інституту⁸¹. Цей крок вочевидь зберіг йому життя.

Особливої гостроти питання «чисток» набуло наприкінці 1932 – на початку 1933 рр., коли посилювалися репресії проти інтелігенції. Так, 31 грудня 1932 р. ГПУ УСРР арештувало голову правління Видавництва «УРЕ» А. А. Біленького-Березинського, який відповідав за організацію не лише виробничих потужностей видавництва, а й його матеріальне та кадрове забезпечення⁸². У ніч на 20 лютого 1933 р. було ув'язнено одного з провідних працівників Видавництва, завідувача сектору чужомовних словників «УРЕ» О. І. Бадана-Яворенка⁸³. Репресії зачепили й редакційний апарат енциклопедії. Так, 21 березня 1933 р. у сфабрикованій «справі УВО» за ґратами опинився редактор відділу географії «УРЕ» академік С. Л. Рудницький⁸⁴. Два дні по тому, 23 березня, було ув'язнено завідувача контрольної редакції «УРЕ» П. Ю. Дятлова. Арешти зачепили й інших співробітників Редакції енциклопедії. Обвинувачення були стандартні – належність або знайомство з особами, причетними до міфічної (в УСРР) «контрреволюційної» «Української Військової Організації»⁸⁵.

⁸¹ Палій В. М. *Національна академія наук України 1918–2013: Персональний склад* / В. М. Палій, Ю. О. Храмов; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – 6-е вид., доп. і випр. – К.: Фенікс, 2013. – С. 41.

⁸² 29 січня 1933 р. Секретаріат ЦК КП(б)У на посаді директора Видавництва «УРЕ» затвердив Терентія Мусійовича Горба, освітянського функціонера районного/округового рівня, який 1930–1933 рр. був представником НКО УСРР у Алма-Аті (Казахстан).

⁸³ Докладніше про нього див.: Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 210–217; Рубльов О. *О. І. Бадан-Яворенко – учений секретар НКО УСРР, завідувач сектором чужомовних словників «УРЕ»* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей.* – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290.

⁸⁴ Рубльов О. С. *Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький.* – С. 126.

⁸⁵ Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)* / О. С. Рубльов; [НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 394–395.

За таких умов сама належність до Редакції «УРЕ» ставала небезпечною, що добре розуміли співробітники. 1933 р. триває їхнє масове звільнення «за власним бажанням», яке рішуче відрізнялося від попередніх спроб самоусунути від роботи. Додатковим поштовхом до цього став початок брутальної критики діяльності М. Скрипника та структур, які він очолював — Народного комісаріату освіти та Редакції «Української Радянської Енциклопедії», що її ініціював сталінський посланець П. П. Постишев. Синхронно відбувалося поступове згортання «політики українізації», вже непотрібної керівництву СРСР на чолі з Й. Сталіним. Зокрема, М. Скрипникові інкримінували «потурання націоналістичним елементам» (зокрема й через спроби залучення до роботи над енциклопедією українців з Галичини), «націоналістичну контрабанду» та ін. Останньою крапкою стало засідання Політбюро ЦК КП(б)У 5 червня 1933 р., на якому було розкритиковано редакційну роботу «УРЕ» й діяльність Головного редактора М. Скрипника зокрема⁸⁶. Самогубство колишнього наркома освіти 7 липня 1933 р. підсумувало ці процеси. Впродовж 1933—1934 рр. працю в «УРЕ» добровільно залишило чимало її провідних співробітників, які усвідомлювали, що в атмосфері антискрипниківської істерії й розгортання репресій набагато безпечніше завчасно дистанціюватися від «УРЕ». Більшість із них шукали собі «спокійніших» установ і посад.

На місце висококваліфікованих, досвідчених працівників, котрих було репресовано чи звільнено, 1933 р. призначали нещодавніх випускників вищих навчальних закладів та аспірантів. Так, 17 лютого 1933 р. замість Д. Б. Альперовича, який звільнився з посади помічника редактора відділу історії «УРЕ», Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив аспіранта-другокурсника історичного Інституту червоної професури Д. В. Мришука⁸⁷. 19 червня 1933 р. у зв'язку з призначенням завідувачем сектору науки Культпропвідділу ЦК КП(б)У Секретаріат ЦК увільнив від штатної посади редактора підвідділу точних наук «УРЕ» М. Х. Орлова⁸⁸. 26 липня того ж року

⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 123.

⁸⁷ Там само. — Оп. 7. — Спр. 307. — Арк. 140—141.

⁸⁸ Там само. — Спр. 299. — Арк. 46.

за власним бажанням звільнився другий заступник Головного редактора «УРЕ» А. Е. Геттлер, який перейшов на посаду директора у «Вукопкнизі». 21 серпня 1933 р. помічника редактора відділу літератури, мови і мистецтва «УРЕ» Д. Я. Грудину призначили Головним редактором Видавництва «Мистецтво» і – відповідно – звільнили від обов'язків стосовно енциклопедії⁸⁹.

Не менш знаковою стала й творча відпустка редактора відділу географії «УРЕ» І. І. Ландо (наступника С. Л. Рудницького), вкрай потрібна для написання шкільного підручника з економічної географії й укладання географічного атласу для школярів. Саме такі аргументи 7 червня 1934 р. він подав завідувачеві КПВ ЦК КП(б)У М. М. Кіллерогу, прохаючи тимчасово звільнити його від роботи в Харківському університеті та Редакції «Української Радянської Енциклопедії». Якщо порівняти їх з аргументами М. Скрипника 1927–1931 рр., завантаженого перекладом праць В. І. Леніна, то прохання Ісака Ілліча про відпустку виглядає аж надто непереконливим. Однак 14 червня 1934 р. це прохання задовольнив Секретаріат ЦК КП(б)У, ухваливши надати І. Ландо творчу відпустку від 1 липня 1934 р. до 1 січня 1935 р. «для складання підручника з економічної географії»⁹⁰. Ця творча відпустка виразно продемонструвала ставлення нового республіканського керівництва не лише до редакційного апарату «УРЕ», а й до самого проекту енциклопедії. Тепер вона поступалася за значенням не лише творам В. І. Леніна, а вже навіть шкільному географічному атласу.

Окрім творчих відпусток як засобу легального ухилення від роботи над енциклопедією, існували й інші типи легітимного дистанціювання від обов'язків стосовно «УРЕ». Пов'язані вони були передусім з низкою загальнодержавних кампаній, що посідали значно вище місце за рівнем значущості для країни і її керівництва. До таких «відпусток» можна віднести й цілком законні відрядження, які надавали спеціалістам та партійним функціонерам задля ефективнішого їх використання для потреб народного господарства. Так, на засіданні Редакційного бюро 5 січня 1932 р. констатувалося, що чимало авторів «УРЕ», особливо фахівці з соціально-

⁸⁹ Там само. – Спр. 323. – Арк. 197.

⁹⁰ Там само. – Спр. 362. – Арк. 29.

економічних дисциплін, задіяно на хлібозаготівлях, що унеможливило укладання з ними угод про написання статей. Це уповільнювало роботу над енциклопедичним проектом, фактично ставлячи його під загрозу зриву⁹¹.

Враховуючи кадрові проблеми, що з ними мало справу керівництво «УРЕ» — брак спеціалістів, різноманітні форми саботажу редакційних працівників та ін., до порушників застосовували відповідний інструментарій радянського режиму. Йшлося насамперед про спроби розгортання серед авторів та працівників редакційних відділів «соціалістичного змагання» й «ударництва». Спроби ж ухилитися від участі у цих кампаніях розцінювалися як саботаж і ледь не «антирадянська діяльність». Використовували також інші форми залякування та вмовляння, тиску по партійній і громадській лініях. Зокрема, на засіданні Редакційного бюро 13 квітня 1932 р. ухвалили збільшити тиск на авторів через установи, в яких вони працюють, а також через пресу й особливо стінгазети⁹². Однак передбачені заходи виявилися малоефективними, що змусило Редбюро 14 червня 1932 р. знову радити редакційним відділам якнайширше вжити до авторів заходів впливу по партійній та професійній лініях⁹³.

Хоча такі заходи не завжди давали бажаний результат, однак їх запровадження яскраво засвідчує дві тенденції: ухилання від роботи над енциклопедією набуло в цей час масового характеру, поставивши саму ідею «УРЕ» під загрозу зриву; натомість адміністрація проекту, й насамперед М. Скрипник, була зацікавлена у продовженні роботи й ладна була застосовувати будь-який інструментарій, щоб забезпечити підготовку «УРЕ».

Напружена ситуація навколо «Української Радянської Енциклопедії» не лише змусила частину її співробітників шукати собі нового місця роботи. Дехто, не витримуючи напруги, зводив рахунки з життям. Редакційний колектив упродовж 1932—1933 рр., років Голодомору, пережив низку самогубств. Два найгучніші самогубства членів Редакції сталися на початку 1932 р. Так, 2 лютого 1932 р. наклав на себе руки секретар редакційного відділу

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 2.

⁹² Там само. — Арк. 10.

⁹³ Там само. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 29.

радянського будівництва і права К. К. Касьянов; 15 лютого 1932 р. в очікуванні ймовірного арешту добровільно пішов з життя член редакційної комісії відділу освіти і педагогіки М. С. Гаврилів⁹⁴. Причини самогубств були очевидні: репресивна хвиля накривала інакодумців, усіх, хто так чи інакше не вписувався у загальну лінію партійної ідеології, колишніх учасників Визвольних змагань 1917–1921 рр., членів небільшовицьких політичних партій, вихідців з Галичини та ін. Самогубство М. Скрипника 7 липня 1933 р. лише підсумувало цю сумну сторінку в біографіях редакційних працівників «Української Радянської Енциклопедії».

Нестача кадрів змушувала керівництво енциклопедичного проекту постійно займатися пошуком кандидатур для заповнення вакансій.

Одним з варіантів було запрошення до співробітництва в «УРЕ» українських учених з Західної України, окупованої у міжвоєнне двадцятиріччя II Річчюпосполитою. М. Скрипник був прихильником «соборницького формату» діяльності Наркомату освіти УСРР, який він очолював, і енциклопедичного проекту зокрема. Він активно залучав уродженців західноукраїнських земель на посади керівників культурно-освітніх закладів, посади професорів вищих навчальних закладів, фахових спеціалістів до україномовних видавництв. Ці працівники, підготовлені передусім у вищих навчальних закладах колишньої Австро-Угорщини, мали європейський рівень освіти, володіли кількома мовами⁹⁵. Втім у цій справі далеко не все залежало навіть від впливового наркома освіти, й залучення західноукраїнських учених до академічних проектів в УСРР мало суперечливий характер.

Одним з найвідоміших українських учених з Галичини, що висловив бажання співпрацювати з ВУАН, зокрема з Постійною комісією для складання Біографічного словника діячів України, був знаний львівський історик, учень М. С. Грушевського І. П. Крип'якевич. Крім вищезгаданого співробітництва з Постійною комісією Біографічного словника, він прагнув налагодити контакти й з Українським науково-дослідним інститутом географії та

⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 48. – Арк. 44; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5298. – Арк. 65.

⁹⁵ Кошелівець І. *Микола Скрипник*. – С. 188–189.

картографії у Харкові. 23 жовтня 1928р. львівський історик листовно звернувся до директора інституту С. Л. Рудницького з пропозицією видати його мапу «Адміністративний поділ України за гетьманства Богдана Хмельницького, 1648–1657 рр.» з коментарем. Попри позитивну реакцію Степана Львовича українська радянська держава так і не знайшла коштів для цього видання. Зрештою, її ідеологічний клімат у СРСР/УСРР, починаючи з 1929 р., аж ніяк не заохочував пошуків джерел фінансового забезпечення публікацій з історії української державності XVII ст. Оригінал мапи (майже квадратний метр), надісланий до Харкова, за свідченням самого І. Крип'якевича, згодом «десь там запропастився»⁹⁶. Так само не надійшло до І. Крип'якевича й жодного замовлення на статті чи історичні мапи до «УРЕ».

Іншим галицьким ученим, котрий запропонував свої послуги редакції «Української Радянської Енциклопедії», був відомий учений-правознавець, історик та публіцист Михайло Михайлович Лозинський (1880–1937)⁹⁷. Ще наприкінці 1930 р. він звернувся до А. Березинського з проханням допомогти з пошуком роботи в Редакції енциклопедії. Перебуваючи під «слідством» у харківському ДПУ, 9 квітня 1933 р. правник пригадував «енциклопедичний епізод» своєї радянської біографії: «Збираючися йти з Держпляну, я шукав десь заробітку. Так прийшла мені думка звернутися до Березинського, чи я не знайшов би постійної роботи в УРЕ. Він відповів, що для мене було би добре місце заступника редактора відділу радбудівництва та права; він зробить усе, що від нього залежить, але я повинен сам поговорити з Скрипником. Я попросився до Скрипника, він мене прийняв ввічливо, я мав вражіння, що він уже поінформований, бо говорив, що сподіється від моєї енергії та знання багато користи для УРЕ. Тоді я написав заяву і передав Березинському. Чекав, чекав — і нічого не виходило. Питав

⁹⁶ Докладніше про цей епізод див.: Рубльов О. *Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 760–761.

⁹⁷ Докладніше про нього див., напр.: Рубльов О. *С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Укр. іст. журн.* — 1997. — № 4. — С. 103–117.

Березинського і діставав викрутні відповіді: то засідання не було, то Скрипника не було і т. д. В кінці Березинський сказав, що мені треба ще раз поговорити з Скрипником. Він мене прийняв, але якось так, неначе він про справу перший раз чує, про мою заяву нічого не знає, обіцяв розвідатися. Я побачив, що справа не виходить, Березинський теж робив вражіння, що не хоче про це говорити, і я справу так і облишив [...]»⁹⁸

М. Лозинський не був утаємничений в апаратно-чекістські ігри з редакційними призначеннями в «УРЕ». Його кандидатуру таки розглядали. Так, на початку 1931 р. вчений секретар енциклопедії Л. Кленович письмово інформував Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора про засідання Редколегії «УРЕ» від 2 січня. Крім протоколу зібрання, керівникові КП(б)У було надіслано й проект складу редакційних комісій відділів «УРЕ». До редакційної комісії відділу права й радянського будівництва було включено й кандидатуру М. Лозинського з позначкою — «безпартійний»⁹⁹.

Редакційні комісії відділів затвердило Редбюро «УРЕ» 20 березня 1931 р. Кандидатура позапартійного М. Лозинського апіорі була непрохідна (винятки робили лише для дійсних членів ВУАН). Тоді ж ухвалили ввести до складу редакційної комісії відділу радянського будівництва і права С. В. Косіора, «якщо він дасть свою згоду». Ухвала щодо іншої кандидатури до комісії відділу була категорична: «Не вносити до списку відділу радянського будівництва і права т. Пригова»¹⁰⁰. Отже, було визнано за недоцільне офіційно вводити до редакційної комісії Семена Львовича Пригова (1903 — —) — чекіста з десятирічним стажем (з 1922 р.) й... початковою освітою. Таємна поліція мала залишатися таємною. Остаточо склад редкомісії затвердило Редбюро «УРЕ» 4 квітня 1931 р. По відділу права й радянського будівництва до неї увійшли: Волков, І. Фалькевич, А. Приходько, Ю. Мазуренко¹⁰¹.

⁹⁸ *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1997. — № 6. — С. 91.*

⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 9–10.

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 15 зв.

¹⁰¹ Там само. — Арк. 20.

Четвертого квітня 1931 р. було затверджено й штатних працівників відділів «УРЕ». Заступником редактора відділу ЛІММ А. А. Хвилі було призначено Григорія Філатовича Овчарова (1904 — —), з незакінченою вищою освітою, який рекомендував себе «науковим робітником з філософії та літературознавства». За сполученням він працював старшим науковим співробітником кафедри літературознавства ВУАМЛІН. Так само за сполученням він перебував на посаді в «УРЕ». Натомість основним місцем його праці з 20 травня 1931 р. була посада вченого секретаря Особистого секретаріату наркома освіти УСРР М. О. Скрипника¹⁰².

Спробою налагодити «місток» між немарксистською «Українською Загальною Енциклопедією» («УЗЕ») й «канонічною» «УРЕ» було звернення інженера Петра Франка, сина Каменяра, який на запрошення ВРНГ УСРР упродовж 1931—1936 рр. працював у Харкові інженером і науковим співробітником відомчого НДІ прикладної хімії, до Редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії». У його листі від 9 травня 1931 р. йшлося: «Як б[увший] співробітник Укр[аїнської] Заг[альної] Енциклопедії у Львові маю честь предложити своє співробітництво у Вашому виданні. В Заг[альній] Енц[иклопедії], якої І т[ом] саме вийшов з друку, я обробив фізичне виховання та спорти, ботаніку (в части), пожарництво, scouting (пласт). Окрім фізкультури, предкладаю співробітництво в неорг[анічний] хемії, як спеціаліст у цім предметі (словник хем[ічно]-терм[інологічний], підручник хемії тошо)»¹⁰³. 12 травня 1931 р. цей лист було переадресовано редакторові відділу освіти й педагогіки «УРЕ» І. Соколянському. Подальшого розвитку ця пропозиція про співпрацю не отримала.

Втім траплялися випадки, коли влада з кон'юнктурно-ідеологічних міркувань сама запрошувала на редакційну роботу в «УРЕ» західноукраїнських учених і політичних діячів. Так, на початку 1934 р. до Харкова прибув відомий прорадянськими поглядами галицький суспільно-політичний діяч, ідеолог українського

¹⁰² Там само. — Арк. 21; *Персональні призначення* // Бюлетень УРЕ. — № 2. — Ст. 44; ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 5436. — Арк. 2—2 зв., 6.

¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 2.

національного руху Юліан Бачинський. Лише з третьої спроби він потрапив до СРСР, зразу подавши заяву про отримання радянського громадянства, але процес натуралізації затягнувся. НКО УСРР направив його на роботу до Редакції енциклопедії, маючи на меті використати його літературний та публіцистичний таланти, а також гарантувати постійний нагляд за відомим політиком, автором знакової праці «Україна irredenta» (1895, 1900, 1924), в якій обґрунтовувалася потреба створення Української незалежної держави¹⁰⁴.

В «УРЕ» йому доручили редагувати матеріал про українське життя за межами СРСР. З перших кроків у Харкові Ю. Бачинського пильнували енкаведисти, підозрюючи його в роботі як на німецьку розвідку (за версією НКВС, він вивчав промисловість та сільське господарство України для передачі інформації німецькій і польській розвідкам; проводив контрреволюційну роботу серед української наукової інтелігенції), так і на українські закордонні центри, зокрема ОУН. 6 листопада 1934 р. Ю. Бачинського заарештували. 1935 р., попри заперечення усіх інкримінованих йому «злочинів», політика засудили до десяти років позбавлення волі, а 1940 р. він помер у таборі, збільшивши таким чином список загиблих членів Редакції «Української Радянської Енциклопедії»¹⁰⁵.

Були й інші випадки співробітництва в «УРЕ» уродженців західноукраїнських земель. Втім не завжди ці випадки були позитивними, а співпраця з енциклопедією — конструктивна. Йдеться, наприклад, про залучення до проекту галицького емігранта, відомого політика Семена Вітика (1875—1937). Один із засновників і лідерів Української соціал-демократичної партії Галичини, депутат австрійського парламенту (1907—1918), згодом він був членом президії Національної ради ЗУНР, міністром у галицьких справах УНР (1919). В еміграції оселився у Відні, провадив радянофільську

¹⁰⁴ Кошелівець І. *Микола Скрипник*. — С. 190.

Докладніше про Ю. Бачинського див., напр.: Бегей І. *Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник* / І. І. Бегей. — К.: Основні цінності, 2001. — 256 с. — (Серія «Спадщина», кн. 12).

¹⁰⁵ Рубльов О. С. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)* / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко; [НАН України: Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 314.

роботу, редагував пробільшовицьку «Нову Громаду» (1923–1925). 1925 р. приїхав в УСРР, де працював редактором журналу «Червоний клич» ЦК української секції Міжнародної організації допомоги борцям революції (1925–1927), був членом правління Державного видавництва України (ДВУ) (1927–1930), секретарем Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном (1929–1931), завідувачем відділу КПЗУ Істпарту при ЦК КП(б)У (1931–1933). Його також було залучено до роботи над енциклопедією як співавтора тлумачного словника¹⁰⁶.

Як знавцеві польської мови С. Вітику доручили укласти тематичний словник з польської історії. Втім результат праці був незадовільний, оскільки словник він механічно переписав з польської енциклопедії. С. Вітик не доклав жодних зусиль до доопрацювання тексту, не кажучи вже про його адаптування до марксистської ідеології і фразеології, а також української тематики. Відповідно й реакція Редакції енциклопедії була передбачена: С. Віткові відмовили в гонорарі, а заступник Головного редактора А. Е. Геттлер відверто назвав таку «роботу» халтурою, що не варта 400 державних рублів, й остаточно відмовив у їхній виплаті¹⁰⁷.

Відчуваючи брак авторів для написання статей до енциклопедії й саботаж інших, керівництво проекту змушене було вдаватися до паліативів, зокрема, замовлення статей інституціям ВУАМЛІН — із подальшим включенням таких замовлень до планів науково-дослідної роботи цих установ (як заохочення й директива). Готувати матеріали до енциклопедії планували також для кафедр вишів, відомчих та профільних дослідних інститутів. Так, на засіданні Редбюро 26 грудня 1932 р. було запропоновано внести до планів Інституту економіки ВУАМЛІН написання таких енциклопедичних статей: «Баланс народного господарства» (15 000 знаків), «Банки» (20 000), «Банкнота» (10 000), «Безгрошові розрахунки» (6400), «Бюджет державний» (20 000 знаків) та ін. Інституту історії ВУАМЛІН пропонувалося написати 36 статей, зокрема: «Бабушкін І. В.» (6400 знаків), «Бандитизм на Україні» (15 000),

¹⁰⁶ Там само. — С. 139, 288.

¹⁰⁷ Галузевий державний архів СБ України, м. Харків. — Ф. 6. — Спр. 0-21526. — Т. 3. — Арк. 61–62.

«Безбуржуазність української нації» (15 000), «Берестейський мир» (40 000), «Берестейський мир в світлі історії України» (10 000), «Багалій Д. І.» (6400), «Бантиш-Каменський Д. М.» (3000), «Блакитний В. М.» (6400), «Буржуазія на Україні» (15 000), «Брюховецький Іван» (3000), «Бонапартизм» (10 000), «Бразилія» (15 000), «Башкирська АСРР: історичний начерк» (20 000), «Білий терор» (40 000), «Братання» (6400 знаків) тощо¹⁰⁸. Такі заходи були ледь не останньою спробою керівництва енциклопедичного проекту забезпечити своєчасне надходження наукових статей і уникнути припинення роботи.

Загалом, аналізуючи кадрову політику керівництва «УРЕ», можна зауважити її двоїстість. З одного боку, М. Скрипник та його оточення до останнього прагнули залучити різнопланових, високопрофесійних спеціалістів, чия робота дійсно могла сприяти успіхові проекту. При цьому Головний редактор проекту іноді змушений був іти наперекір власним політичним й особистим уподобанням задля досягнення бажаного результату. З другого боку — численні ідеологічні обмеження, властиві більшовицькому режиму, блокували чи принаймні обмежували участь в енциклопедичному проекті справжніх фахівців. Внаслідок цього кадровий і авторський дефіцит загальмували процес підготовки «УРЕ», що в поєднанні з низкою інших чинників спричинило невдачу проекту.

4.2. Організаційна та поточна діяльність редакції «УРЕ»

Незважаючи на те, що робота зі створення й удосконалення внутрішньої структури редакційного колективу енциклопедії та її кадрового забезпечення тривала впродовж усього часу функціонування проекту «УРЕ» 1927—1934 рр., однак і у форматі наявної структури й штатів цей колектив провів значну роботу. Редакційна колегія, Редакційне бюро, контрольна редакція та інші структурні одиниці розпочали роботу відповідно до визначених статутном повноважень. При цьому організаційний момент роботи редакційних підрозділів, як свідчать джерела, не обмежувався лише плануванням.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 14 зв. — 15.

Так, вища інституційна одиниця Редакції «УРЕ» – Редакційна колегія лише 1931 р. провела чотири запротокольовані засідання, на яких розглядали важливі поточні та стратегічні плани з організації роботи над проектом загалом і його першим томом зокрема. Так, на першому засіданні 2 січня 1931 р. розглядали питання про взаємини між редакційним апаратом та правлінням видання. Було ухвалено рішення про потребу участі одного з членів Редакційного бюро в засіданнях правління і його робочих органів; водночас на засіданнях Редакційної колегії та Редакційного бюро доцільною вважалася присутність представника правління. Це мало сприяти кращому взаємному зв'язку в роботі обох інстанцій¹⁰⁹.

Однак це рішення Редколегії не знайшло підтримки у правління. Як не дивно, навіть в радянській системі, відомій своєю чіткою ієрархією та номенклатурним розподілом, між вищезгаданими структурами періодично виникали тертя й навіть конфлікти. Одним з найпоширеніших засобів тиску на Редакцію стало проведення засідань правління без участі представників Редакційного бюро (присутність на засіданнях правління було обов'язком заступника Головного редактора А. Е. Геттлера). Неодноразово траплялося, що Адольфа Ернестовича навіть не повідомляли про день та час засідання правління¹¹⁰. Таке відверте порушення статутно-регламентних норм «УРЕ», на жаль, не мало жодних наслідків для порушників.

Друге засідання Редакційної колегії відбулося 23 березня 1931 р. На відміну від попереднього, на ньому розглядали передусім робочі моменти з планування внутрішньої структури майбутньої енциклопедії. Головним доповідачем на засіданні був М. Скрипник, який запропонував здійснити розподіл між суспільствознавчими та природничими дисциплінами за принципом 69 : 31 %. Іншої думки дотримувався П. Любченко, запропонувавши пропорцію 65 : 35 %, оскільки це, мовляв, краще відображало стан української науки. Редколегія пристала на пропозицію Головного редактора¹¹¹.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4191. – Арк. 8.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 14.

¹¹¹ Там само. – Арк. 19.

Значно менше інформації збереглося про третє й четверте засідання Редакційної колегії «УРЕ» 1931 р. Зокрема, щодо третього засідання відомо лише, що воно відбулося, але ні дати, ні його порядку денного досі не виявлено. На четвертому, й останньому засіданні, що відбулося 11 грудня 1931 р., були присутні лише п'ятеро членів Редакційної колегії — менше ніж половина складу. На ньому розглядали питання про можливість запровадження внутрішніх змін до структури апарату видання. Зокрема, пропонували запровадити єдиноначальність, тобто цілковите підпорядкування правління й видавничої частини «УРЕ» Редколегії й Редакційному бюро. Це мало усунути перепони, які виникли на стику професійної компетенції різних структурних підрозділів проекту, а також дозволяло уникнути штучних перепон, що існували між правлінням і Редакційним бюро. За впровадження принципу єдиноначальності висловилося четверо з присутніх членів Редакційної колегії, проти — Головний редактор М. Скрипник. Другим питанням на цьому засіданні стало визначення терміну видання першого тому «Української Радянської Енциклопедії». Чіткий термін не визначили, натомість було створено комісію на чолі з П. Ю. Дятловим, якій доручили доповісти про це на засіданні Редакційного бюро¹¹².

Невисока інтенсивність роботи вищого керівного органу енциклопедії мала ряд об'єктивних причин. Серед них перш за все слід згадати, що на Редколегію покладали насамперед ідеологічний нагляд за відповідністю текстів «УРЕ» марксистсько-ленінському напрямку радянської енциклопедії, а також розв'язання принципових питань за подання Редакційного бюро чи окремих членів Редколегії. Однак через значне відставання у роботі структурних редакційних відділів і повільне надходження текстів статей більшість повсякденних організаційних питань виявилися зосередженими в компетенції Редакційного бюро.

Якщо аналізувати загальний обсяг практичної роботи в Редакції «УРЕ» впродовж 1931—1933 рр., то більша її частина припадає саме на Редакційне бюро. Саме ця структура, на яку покладали розв'язання більшості робочих моментів з організації та забезпечення ефективності роботи «УРЕ» загалом, найчастіше

¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5298. — Арк. 65 зв.

змушена була реагувати на виклики, які очікували проект: кадрові, технічні, робочі і т. п.

Практична робота Редбюро розпочалася з другого його засідання 15 грудня 1930 р. (перше за традицією було суто установче й урочисто-офіційне). На ньому було розглянуто низку важливих робочих моментів. Зокрема, було ухвалено рішення про терміновий початок розроблення докладного плану видання. Для цього редакційні відділи мали передусім приступити до роботи над укладанням тематичних словників окремих дисциплін, на базі яких і визначалася вся подальша структура проекту. Процедуру складання таких словників також запропонувало Редакційне бюро. Зокрема, спершу слід було визначити певну кількість базових тем майбутніх статей, пов'язаних між собою логічною структурою дисципліни. Відповідно словник мав бути передусім тематичний, а не алфавітний, і не допускати відходу певних статей від загальної концепції енциклопедії. Головною методичною засадою такого словника мала стати дедукція, з переходом від загального до конкретного. Лише після створення тематичного словника дисципліни його слід було переформатувати за алфавітом, з додаванням окремих міждисциплінарних статей¹¹³.

Саме на основі словників дисциплін Редакція повинна була далі забезпечити тематичну ув'язку статей між собою, а відділ словників під керівництвом ученого секретаря мав створити загальний алфавітний словник¹¹⁴. До роботи над цими словниками рекомендували залучити широкий загал спеціалістів, а також відповідні наукові установи. Укладання тематичних словників стало одним з небагатьох заходів «УРЕ», що були практично реалізовані. До роботи над ними було залучено чимало осіб — як фахівців своєї справи, так і малокомпетентних дилетантів (як у вищезгаданому випадку з С. Вітиком).

Однак основним завданням Редакційного бюро, на чому також наголошували на його другому засіданні, було укладання загального плану «УРЕ», де створення тематичних словників було лише одним

¹¹³ Кленович Л. *До методології плану УРЕ* / Леон Кленович // Бюлетень УРЕ. — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 12–13.

¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3103. — Арк. 65.

з напрямків роботи. Важливим напрямом редакційної праці була робота по окремих відділах. Так, кожен з редакційних відділів мав розподілити призначену йому кількість матеріалу між окремими науковими дисциплінами, створивши таким чином власний макет енциклопедії, який разом з іншими мав увійти до загального масиву. Однак навіть на цьому етапі планування виникли труднощі через відсутність чіткої позиції щодо загального обсягу видання. Так, на початку роботи планувалося видати 50-томну енциклопедію, проте надалі кількість томів зменшувалася. Зокрема, на засіданні Редакційного бюро 20 січня 1931 р. вже йшлося про 40-томне видання (плюс п'ять додаткових томів), по 60 авторських аркушів том¹¹⁵. Тож і робота відділів часто була суто теоретична — формування власного макету відділу з різних дисциплін без чіткого обсягу матеріалу було нереалістичною справою, яка до того ж постійно вимагала корекції.

Третім напрямком планової роботи, яку передбачало Редакційне бюро, стало складання загального номенклатурного реєстру. Цю роботу покладали на підвідділ словників «Української Радянської Енциклопедії». Метою цієї праці була якісна перевірка тематичних словників на повноту відображених у них питань, прізвищ, понять тощо. Номенклатурний список мав бути якнайповніший і укладений уже за алфавітним принципом. Він повинен був містити навіть ті поняття, що апріорі не мали потрапити до радянської енциклопедії через невідповідність доктрині чи рівневі важливості.

Іншим ключовим рішенням, ухваленим на другому засіданні Редбюро, стало визначення принципів роботи над першим томом. Враховуючи всі обставини та об'єктивні моменти, насамперед потребу його виходу у світ до березня 1932 р., потребу мобілізації усього українського радянського суспільства навколо енциклопедії і відсутність розроблених тематичних словників, робота над ним слід було вести поза загальним планом дій — «ударними темпами». Було рекомендовано приступити до опрацювання всього матеріалу на літеру «А» (для першого та другого томів) з поступовим переходом до загального плану, адже це дозволило б привернути увагу населення до проекту й посилити інтерес до інших томів «УРЕ». Враховувалося,

¹¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 120.

що Редакція набуде досвід у роботі над першим та другим томами, що відповідно пришвидшить підготовку подальших томів¹¹⁶. Враховуючи можливі недоліки першого тому (нерівномірність матеріалу, наявність «непотрібних» статей і, навпаки, відсутність обов'язкових), було визнано за потрібне усувати їх на стадії коректури¹¹⁷. Важливі для роботи над проектом рішення демонстрували всю серйозність намірів його ініціаторів підготувати повноцінне видання. Залишалось лише реалізувати ці добре сплановані наміри.

Не менш важливими і значущими стали засідання Редакційного бюро у січні 1931 р. На відміну від попередніх, на них розглядали не загальні, а конкретні питання. Редбюро намагалось подолати перешкоди, що постали на шляху енциклопедії. Зокрема, 20 січня 1931 р. було остаточно визначено 40–45-томний формат майбутньої енциклопедії, про який ішлося вище¹¹⁸. Окрім того, на цьому засіданні було визначено орієнтовні розміри статей та їхню загальну кількість, що, на думку керівників проекту, мало розв'язати низку проблем: уникнути стихійності в роботі; не допустити перетворення енциклопедії, з одного боку, на багатотомний словник-довідник з безліччю дрібних статей-довідок, з другого — не допустити перетворення енциклопедії на зібрання монографій. Загалом, на думку організаторів, приблизна кількість статей мала коливатися між 40 та 45 тис.; їхній обсяг мав становити від 200 та 240 000 друкованих знаків. Усього встановлювали вісім типів статей, а також їхню кількість на один том, зокрема у відсотковому відношенні¹¹⁹. На цьому засіданні також розглядали питання про роботу над номенклатурним словником та реєстром майбутніх статей на літеру «А».

Питанням роботи над номенклатурним словником присвятили й засідання Редакційного бюро 20 березня 1931 р. Зокрема, було ухвалено, що номенклатурний словник має бути складений з різних джерел шляхом вибору слів на відповідну літеру. Основними джерелами було визначено «Большую Советскую Энциклопедию»

¹¹⁶ Кленович Л. *До пляну перших томів УРЕ* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — Вересень. — № 2. — Ст. 1.

¹¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3103. — Арк. 65–66.

¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 120.

¹¹⁹ Кленович Л. *До методології пляну УРЕ* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — № 1. — Ст. 11.

і «Малую Советскую Энциклопедию», а також українські джерела, які мали доповнити російські новими прізвимищами, датами, поняттями. Основну увагу приділяли реєстру на літеру «А», до якого вже було внесено 7 тис. позицій, які з часом мали стати основою для запланованих 2,7–3 тис. статей. Визначено було також технічні моменти видання номенклатурного словника¹²⁰.

Редбюро на засіданні 20 березня 1931 р. визначило також подальші кроки стосовно роботи над номенклатурним та загальним тематичними словниками. Заслухано було доповідь М. О. Скрипника щодо стану підготовки московських енциклопедичних проектів «БСЭ» і «МСЭ». Головний редактор «УРЕ» звернув увагу присутніх на «виявлені» на той час у цих енциклопедіях «ідеологічні викривлення», насамперед у статтях на соціально-економічну тематику, з філософії та інших дисциплін, що, мовляв, містили «елементи механістичної та ідеалістично-меншовицької ідеології», «непролетарські збочення» у статтях Рубіна та М. Бухаріна, інших авторів. Наголошувалося на шкоді, яку завдали «БСЭ» звичувачені у «шкідництві» фахівці¹²¹.

Отже, вперше в роботі над «Українською Радянською Енциклопедією» було підкреслено потребу неухильно дотримуватися генеральної лінії партії, якісного відбору кадрів та перевірки самих матеріалів на їхню відповідність засадам марксизму-ленінізму і критеріям радянської енциклопедії.

Загалом, аналізуючи роботу Редакційного бюро «УРЕ» 1931–1932 рр., слід визначити два основні напрямки цієї роботи, які й перебували в центрі уваги. Першим з таких напрямків була підготовка двох перших «позапланових» томів енциклопедії. Однак навіть авральні методи роботи, вимоги до всіх керівників відділів сконцентруватися на літерах «А» і «Б» не дали позитивних результатів, що неодноразово зазначали на засіданнях Редакційного бюро. Пасли задніх у цій справі військовий відділ, який на кінець жовтня 1931 р. навіть не розгорнув роботи з укладання тематичного словника, й відділ точних наук, який також не подав свого словника. І це відбувалося на тлі попередніх заяв, що вже 1 січня 1932 р. перший том «УРЕ» має вийти друком¹²².

¹²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4191. – Арк. 15 зв.

¹²¹ Там само. – Арк. 15.

¹²² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 48. – Арк. 71.

Питання про термін виходу першого тому виявилось чи не найбільш важливим для Редакційного бюро. Так, ще 23 листопада 1930 р. А. А. Біленький-Березинський задекларував першу дату виходу — 1 січня 1932 р.¹²³, однак за місяць вихід було відтерміновано на березень, потім — квітень, і врешті-решт — на травень 1932 р. Нарешті, в грудні 1931 р. цей термін відсунули на листопад наступного року, щоб приурочити його до 15-річчя Жовтневого перевороту 1917 р.¹²⁴ Однак з часом і цю дату було визнано нереальною. Голова спеціальної комісії Редбюро для з'ясування стану підготовки першого тому «УРЕ» П. Ю. Дятлов на засіданні Редбюро 17 березня 1932 р. просив відтермінувати (за неготовністю) розгляд висновків комісії¹²⁵. На наступному засіданні 13 квітня 1932 р. Редбюро розглянуло питання «Про стан матеріалу до 1-го тому «УРЕ»», заслухавши доповідь заступника Головного редактора А. А. Річицького і співдоповідь голови комісії П. Ю. Дятлова. Андрій Річицький зауважив, зокрема, що «спостерігались випадки, коли редвідділи, зустрінувшись з труднощами добору авторів-марксистів, пішли по лінії найменшого опору у виборі автури». Він також наголосив на неналежній увазі відділів щодо «забезпечення в першому томі УРЕ відповідного розміру україніки»¹²⁶. Співповідач М. Ю. Дятлов спершу стверджував, що «комісія [яку він очолював] визнала, що випустити перший том до 15-х роковин Жовтня фізично можливо», але після «вияснення стану у відділах на засіданні від цього твердження відмовився»¹²⁷.

¹²³ Там само. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 1884. — Арк. 117.

¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5298. — Арк. 65–65 зв.

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 5.

¹²⁶ Там само. — Арк. 7.

¹²⁷ Там само.

Тоді ж представники редакційних відділів заявили, що «найголовнішими перешкодами в нормальній роботі в УРЕ є: 1) неукомплектованість штатів відділів; 2) відрядження працівників відділів для переведення [господарських] кампаній (редактор відділу історії т. [М.] Рубач був у відрядженні чотири місяці, науковий секретар [відділу історії] — п'ять місяців, науковий секретар відділу філософії був у відрядженні чотири з половиною місяця і т. д.); 3) відмова авторів від писання статей або те, що автори не додержуються наданих їм термінів; 4) неналагодженість зв'язку з авторами, що перебувають поза межами Харкова» (ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 7 зв.).

За підсумками розгляду питання Редбюро ухвалило: «1. Відзначити, що договір на соцзмагання по роботі над першим томом УРЕ зірвано, темпи роботи редвідділів мляві, ставлення значного числа авторів до писання статей для УРЕ таке, що зриває вчасний вихід першого тому.

2. Відзначаючи, що редвідділи не забезпечують наміченого пляну і встановлений термін виходу першого тому знов зірвано, поставити завдання домогтися, щоб перший том УРЕ вийшов у всякому разі в 1932 році [...]»¹²⁸

Врешті-решт випуск перших двох томів «Української Радянської Енциклопедії» було перенесено на 1933 р., що фактично стало підписанням їй смертного вироку.

Іншою проблемою, що постійно супроводжувала перший том майбутньої енциклопедії, стало його неконтрольоване розростання, вихід за заплановані межі. Так, 11 червня 1932 р. заступник Головного редактора А. Е. Геттлер розіслав у всі відділи «УРЕ» застереження, вкотре наголошуючи на потребі дотримуватися визначених Редбюро типів і обсягів статей при їхньому замовленні й одержанні текстів від авторів. Для більшої переконливості наводився приклад «БСЭ», окремі томи якої через схожі проблеми більш ніж удвічі перевищили запланові розміри¹²⁹.

До згаданої проблеми Редакційне бюро впродовж року поверталось неодноразово. Зокрема, критики зазнав словник на літеру «А» через недопрацьованість і невідповідність планам; незадовільною було визнано роботу окремих відділів щодо замовлення статей для першого тому; чимало вже готових статей довелося переробляти через неналежний рівень¹³⁰.

Врешті-решт, на початку березня 1933 р. А. Річицький зафіксував стан роботи над двома першими томами «УРЕ»: по першому тому — не замовлено 1,8% статей, не одержано від авторів 10,9%, решта — у редакційному портфелі, зокрема 35% статей остаточно зредаговано, 30% закінчується редагуванням; по другому

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 7 зв.

¹²⁹ Там само. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 48. — Арк. 6.

¹³⁰ Там само. — Арк. 28 зв.; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5298. — Арк. 69 зв.

тому – замовлено 87% статей, надійшло від авторів і перебувало на редагуванні 35%. Тривав процес замовлення статей на літеру «Б» (третій – п'ятий томи енциклопедії)¹³¹. Далі просунулися у роботі над першим томом Редакції «УРЕ» так і не вдалося через низку об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Другим напрямком роботи Редакційного бюро 1931–1933 рр. стали керівництво загальною роботою Редакції та контроль за тим, як відділи виконують свої обов'язки. Цей процес виявився тісно пов'язаним з кадровим питанням, про що йшлося вище. Однак, крім безпосереднього забезпечення редакційних відділів персоналом і пошуку шляхів змусити його повноцінно й плідно працювати, до компетенції Редакційного бюро потрапили й інші справи. Однією з важливих виявилася проблема дисциплінованості редакторів відділів та їхньої професійної сумлінності. Показовим виглядає той факт, що на нараді редакторів відділів 15 березня 1931 р. з 12-ти осіб присутніми були лише четверо. Несформованими на той час виявилися й редакційні колективи відділів, тому вищезгадана нарада постановила обмежити штат відділів посадами наукового секретаря, помічника й заступника редактора в різних відділах¹³².

Однак і це не прискорило роботи відділів. За місяць після наради редакторів відділів Редакційне бюро змушене було вчергове вимагати від керівництва відділів прискорити початок роботи довірених їм підрозділів. Аналогічним було і рішення травневого засідання Редбюро 1931 р., що, окрім незадовільних темпів роботи у відділах, констатувало значне відставання темпів роботи від наміченого плану. Серед тих, хто відставав, як і в попередні рази, називали відділи техніки, радянського будівництва і права, національного питання та військових справ, котрі взагалі до роботи не приступили¹³³.

Згодом було запроваджено жорсткий графік обов'язкової присутності редакторів відділів на їхніх робочих місцях. Так, 4 червня 1931 р. Редбюро ухвалило, що кожен редактор відділу «УРЕ» зобов'язаний бувати в Редакції щонайменше дві години щоп'ятиденки в його певно визначений час (для зв'язку з

¹³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6225. – Арк. 9.

¹³² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 48. – Арк. 112.

¹³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4191. – Арк. 28.

керівництвом і працівниками редвідділу) і, крім того, додатково раз щодаки (для зв'язку з редакторами інших відділів), а також конче мав бути присутнім на всіх засіданнях Редакційного бюро «УРЕ». В разі неможливості бути присутнім на засіданні Редбюро редактор мав відрядити на засідання когось із штатних працівників відділу. Тим самим рішенням кожний заступник і помічник редактора відділу зобов'язувався бувати в Редакції щодня принаймні дві години, а науковий секретар відділу — бути присутнім в «УРЕ» від 12.30 до 15.00¹³⁴. Проте навіть такі радикальні заходи не змінили ситуації у всіх відділах. Особливо відзначалися відділ військових справ і точних наук, що змусило А. Е. Геттлера вдатися до рішучих дій проти їхнього керівництва. Лише такі заходи дещо активізували роботу відділів, однак згаяний час уже було неможливо надолужити.

Редакційне бюро так і не спромоглося пришвидшити графік появи перших томів «Української Радянської Енциклопедії», хоча на кінець квітня 1933 р., за свідченням М. Скрипника, перший том був готовий на 90%, другий — на 50%. Головний редактор просив Держплан УСРР надати кредит для видання першого тому, який мали погасити після надходження коштів від передплатників¹³⁵. Прохання залишилося невиконаним, а робота редакційного колективу — змарнованою.

Проте, незважаючи на суттєві недоліки в організаційній роботі, Редакційне бюро «УРЕ» зробило важливу справу — попри всі перешкоди вдалося опрацювати загальний план і докладнішу структуру енциклопедичного проекту, практично підготувати до друку рукопис першого й значною мірою другого тому енциклопедії.

Процеси поступового згортання енциклопедичного проекту можна синхронізувати з ініційованою Й. Сталіним кампанією проти «петлюрівських збочень» у проведенні політики українізації, що по суті лише камуфлювало згортання владного курсу, декретованого 1923 р., на коренізацію/українізацію. 14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанову «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області», в якій, зокрема, йшлося про помилки в проведенні національної політики в Україні: «Замість

¹³⁴ Там само. — Арк. 33.

¹³⁵ Там само. — Спр. 6225. — Арк. 9.

правильного більшовицького проведення національної політики, у ряді районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного добору більшовицьких українських кадрів, що полегшувало буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та ін. створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків та організацій»¹³⁶. 15 грудня 1932 р. Й. Сталін і В. Молотов надіслали телеграму до ЦК республіканських компартій, крайкомів, обкомів, голів РНК, край- та облвиконкомів з вимогою негайно припинити «українізацію» у районах РСФРР, Середньої Азії і Казахстану, де компактно проживало українське населення. «Виправляти» «українізацію» заходилися і в самій охопленій голодом УСРР¹³⁷.

Найяскравішим речником політики українізації в УСРР був саме Микола Олексійович Скрипник — нарком освіти й Головний редактор «УРЕ». Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. своїм закидом у «неправильному проведенні національної політики» спрямовувалася насамперед проти нього особисто. Згадка про «легальні прикриття» для «контрреволюційних осередків та організації» давала зручну формулу репресивно-чекістському апаратові УСРР для висунення обвинувачень в «антирадянщині» й «контрреволюційності» на адресу більшості науково-дослідних, освітніх, культурно-мистецьких і, видавничих установ і організацій підрадянської України. Не становили винятку й редакційно-видавничий апарат «УРЕ» та керівництво проекту. Як уже зазначалося, арешти серед працівників енциклопедії розпочалися 31 грудня 1932 р. арештом А. А. Біленького-Березинського. У ніч на 20 лютого 1933 р. ГПУ затримало завідувача сектору чужомовних словників Видавництва «УРЕ» О. І. Бадана-Яворенка, колишнього вченого секретаря Особистого секретаріату наркома освіти М. О. Скрипника, упорядника 5-го тому його «Статей й промов».

¹³⁶ *Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів* / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.) та ін.; редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К.: Політвидав України, 1990. — С. 292.

¹³⁷ Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. — С. 357.

У січні 1933 р. секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постишева призначили другим секретарем ЦК КП(б)У. Тим самим створювався компартійний управлінський прецедент: другий секретар ЦК КП(б)У, який був водночас секретарем ЦК ВКП(б), контролював діяльність республіканських керівників, зокрема — Генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора¹³⁸. Одночасно, за завданням Й. Сталіна й Л. Кагановича, він розпочав шалену кампанію «викриття» так званого «українського буржуазного націоналізму» та його «агентів», на роль лідера яких зусиллями П. П. Постишева дедалі більше висували Миколу Скрипника.

23 лютого 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило звільнити М. О. Скрипника з посади наркома освіти УСРР і призначити його заступником Голови РНК УСРР і Головою Держплану республіки. 28 лютого 1933 р. це рішення санкціонував РНК УСРР.

31 березня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило спеціальне рішення «Про брошуру Г. Овчарова “Микола Скрипник і радянська література”». В ухвалі Політбюро ЦК КП(б)У наголошувало на «неприпустимому характері» книжки¹³⁹, мовляв, спрямованої «проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики», а це «утруднює роз’яснення припущених помилок». Помічника М. Скрипника було знято з посади й відправлено на роботу в район¹⁴⁰. Натомість 8 квітня 1933 р. заступником завідувача Культпропвідділу ЦК КП(б)У було затверджено привезеного з Москви Михайла Марковича Кіллерога, помічника П. П. Постишева. Функції помічника останнього він сполучав з роботою у КПВ ЦК, який очолив 8 червня 1933 р. Фактично руками М. М. Кіллерога його патрон збирав компромат на колишнього наркома освіти й готував рішення ЦК щодо незадовільної роботи очолюваної М. Скрипником «УРЕ»¹⁴¹.

¹³⁸ Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)* / В. С. Лозицький. — К.: Генеза, 2005. — С. 246.

¹³⁹ Див.: Овчаров Г. Микола Скрипник і радянська література / Г. Овчаров. — Харків, 1933. — 103 с.

¹⁴⁰ Солдатенко В. Ф. *Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника*. — К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам’яті України», 2002. — С. 217.

¹⁴¹ Докладніше про М. М. Кіллерога див: Наберухін А. *Один з псевдо-троцькістів*: [Михайло Маркович Кіллерог] / Аркадій Наберухін // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1995. — № 1–2 (2–3). — С. 341–355.

Інформація про роботу редакційно-видавничого апарату «Української Радянської Енциклопедії» накопичувалася у КПВ ЦК та секретаря ЦК КП(б)У М. М. Попова впродовж березня — квітня 1933 р. З усього масиву матеріалу увага партапарату концентрувалася насамперед на недоліках («проривах») у реалізації проекту.

Дев'ятого березня 1933 р., щойно повернувшись з фатальних для нього хлібозаготівель в Арбузинському районі на Одещині, заступник Головного редактора енциклопедії А. Річицький у доповідній на ім'я М. М. Попова виклав своє бачення ситуації в «УРЕ». Звернувши увагу на недоліки в роботі й запропонувавши шляхи їхнього подолання, він проте висловлював стриманий оптимізм щодо прогресу в роботі: «Слід відзначити, що робота над другим томом іде легше і швидше, ніж над першим. Робота над дальшими томами також полегшується. Взагалі перший том є той бар'єр, перескочивши через який можна почати набирати темпи. Самий друк і вихід першого тому прискорив би роботу над дальшими томами і дисциплінував би редакційний апарат. Але перейти через цей бар'єр не дає змоги стан видавництва, який вимагає негайного оздоровлення»¹⁴².

17 березня 1933 р. меморандум «Про стан Видавництва УРЕ» надіслав на ім'я М. М. Попова й директор енциклопедичного видавництва Т. М. Горб. Він зауважував, що за першим видавничим планом упродовж 1932—1942 рр. мало з'явитися 40 томів «УРЕ», зокрема перші два — 1932 р. Однак «в процесі роботи УРЕ зазначені терміни змінювались, у зв'язку з чим до сього часу не видано і навіть не цілком підготовано до видання перший том УРЕ»¹⁴³. Завершував свою доповідню Терентій Мусійович конкретними проханнями до ЦК КП(б)У: «Зважаючи на потребу форсованого та цілковитого здійснення рішень партії та уряду в справі видання відповідних томів Української Радянської Енциклопедії — величезного заміру Комуністичної партії (більшовиків) України та Українського Уряду, здійснення всіх заходів щодо цього лінією Видавництва вимагає зараз: 1. Негайного складання та

¹⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6225. — Арк. 9.

¹⁴³ Там само. — Арк. 12.

затвердження промфінплану УРЕ. 2. Допомоги Видавництву в укладанні угоди на друкування УРЕ з друкарнею ім. Г. І. Петровського. 3. Забезпечення і своєчасного надходження усього паперу для друкування Української Радянської Енциклопедії з розрахунком в цьому році видати I і II томи [...]. 4. Відпуск дотації, яка потрібна буде для видання I—II тому та словників [...]. 5. Допомогти в партизації керівного складу Видавництва, де є на сьогодні лише один комуніст — директор [...]. 6. Визначення типу самого Видавництва та єдиного керівного органу, який би зміг забезпечувати здійснення завдань, поставлених партією перед Видавництвом Української Радянської Енциклопедії»¹⁴⁴.

У листі до Голови Центральної контрольної комісії КП(б)У К. В. Сухомиліна від 28 квітня 1933 р. (копія — секретареві ЦК М. М. Попову) стан справ в «УРЕ» з'ясував і Головний редактор енциклопедії¹⁴⁵. На початку червня 1933 р. заступник завідувача КПВ ЦК КП(б)У М. М. Кіллерог підготував доповідну записку «Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників»¹⁴⁶, яку було винесено на обговорення засідання Політбюро ЦК.

П'ятого червня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників». На засіданні переважала критика роботи редакційно-видавничого колективу й керівництва проекту. В остаточній (після редагування) версії ухвали Політбюро ЦК з цього питання (17 червня) стверджувалося: «Констатувати, що видавництво УРЕ не лише працювало цілком незадовільно, витративши за три з половиною роки свого існування півтора мільйони й не видавши жодного тому, а й засміченість апарату контрреволюційними елементами доходила до такого ступеня, за якого видавництво було фактично ширмою у руках цих елементів (Бадан, Біленький та ін.), які безконтрольно розпоряджалися його коштами.

Констатувати, що головний редактор УРЕ тов. Скрипник не виявив найелементарнішої більшовицької пильності стосовно Бадана, Біленького й К^о. Тов. Речицькому, який безпосередньо

¹⁴⁴ Там само. — Арк. 13—14.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 16—17.

¹⁴⁶ Там само. — Оп. 7. — Спр. 324. — Арк. 40—48.

відповідає за редакційну роботу УРЕ, оголосити сувору догану з попередженням й з роботи в УРЕ його зняти. Доручити секретаріату негайно внести пропозиції, що забезпечували б очищення апарату й нормальну роботу видавництва»¹⁴⁷.

Подальший перебіг подій призвів М. Скрипника до трагічного фіналу 7 липня 1933 р.

Два з половиною місяця Редакція «УРЕ» залишалася без керівника. Лише 22 вересня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників», констатувавши: «Редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву X з'їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання.

Колишне редбюро УРЕ виявило велике притуплення революційної пильності. Воно потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам [...], допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово ворожими елементами. Класові вороги, шкідники і контрреволюціонери великою мірою використали УРЕ як свою організаційну і фінансову базу».

В основу організаційно-структурних змін у Редколегії та Редакції «УРЕ» було покладено пропозиції вищезгаданої червневої доповідної КПВ ЦК КП(б)У «Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників». Так запроваджували єдиноначальність у керівництві проектом й скасовували посаду завідувача Видавництва «УРЕ», натомість вводили посаду помічника Головного редактора по видавництву. До нового складу Редбюро «УРЕ» ввійшли: Головний редактор В. П. Затонський, заступник Головного редактора І. А. Шведов, помічник Головного редактора по видавництву Т. М. Горб. Кількість томів енциклопедії скорочувалася удвічі — до 20-ти; останній том мав вийти до 1 січня 1939 р.; матеріалу з української історії, економіки, літератури, географії тощо відводився ліміт у 35–40%, решта ж обсягу мала орієнтуватися на поняття, подані в «МСЭ» та частково в «БСЭ»¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Там само. — Оп. 6. — Спр. 283. — Арк. 123.

¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 285. — Арк. 67–68.

Скорочення обсягів видання удвічі, переформатування складу Редколегії і Редакційного бюро «УРЕ», постійні закиди на найвищому рівні на адресу колишнього керівництва енциклопедії у «потуранні націоналістичним елементам», «невиваженій кадровій політиці», відкритій підтримці «шпигунів і контрреволюціонерів» — все це спричиняло маргіналізацію проекту, маркувало його негативним ярликом «скрипниківщини» і ще раз доводило — майбутнього у проекту «Української Радянської Енциклопедії» вже немає, не може виправити ситуації і заміна Головного редактора на вірнопідданого сталініста Володимира Петровича Затонського.

Подальша історія «Української Радянської Енциклопедії» виявилася короткочасною — вона животіла ще рік. Наприкінці її існування з'явилися суперечливі повідомлення щодо появи першого тому довгоочікуваної «УРЕ». У другій половині жовтня 1934 р., ймовірно, було віддруковано сигнальні примірники першого тому енциклопедії, вихід у світ якого традиційно вже для радянської системи приурочувався до чергової річниці більшовицького перевороту в Петрограді 1917 р. Цю версію нібито підтверджує зміст газети «Ленінська зміна» — органу Харківського обласного та міського комітетів ЛКСМУ — за 26 жовтня 1934 р. В її редакційній статті «За більшовицьку українізацію» повідомлялося: «Незабаром виходить перший том Української Радянської Енциклопедії. Факт її виходу є факт величезної політичної ваги, що ще раз демонструє успіхи нашої партії, успіхи ленінсько-сталінської національної політики. Відомо, що і на цій дільниці паскудні лапи націоналістів при доброзичливому ставленні Скрипника робили своє підле діло підризу української радянської культури»¹⁴⁹.

Серед статей «Ленінської зміни» від 26 жовтня вирізнялася публікація відомого вже на той час літератора Юрія Смолича, який пишався, що є щасливим власником щойно віддрукованої книжки енциклопедії: «Перший том нашої Української Радянської Енциклопедії лежить передо мною — молоденький, свіжий і пахне

¹⁴⁹ *За більшовицьку українізацію: [Редакційна] // Ленінська зміна. — 1934. — 26 жовтня. — № 68.*

друкарською фарбою немов порохом битв і бойовищ. Прекрасно!»¹⁵⁰.

Вірогідна поява сигнальних примірників першого тому енциклопедії (якщо вони справді існували) супроводжувалася потужною і звичною критикою скрипниківського керівництва «УРЕ», яке звинувачували у всіх смертних гріхах, демонструючи на противагу їхній «шкідницькій роботі» (у Ю. Смолича антитеза: «не пощастило фашистам», а більшовики, мовляв, мають перший том енциклопедії) позитивний результат — вихід «канонічного» тому «правильної» «УРЕ» — як провал планів націоналістичних ворогів радянської України. Однак поява першого тому «УРЕ» й наявність принаймні обмеженого кола його власників (Ю. Смолич) зафіксована лише у цьому рідкісному жовтневому числі 1934 р. харківської комсомольської газети. Інших аналогічних повідомлень, як і збережених примірників першого тому, не виявлено. Найімовірніше, що було віддруковано лише декілька примірників тому, які отримали представники вищої республіканської номенклатури, що згодом за командою повернули ці примірники, а ті, за списком, знищили. Ситуація з першим томом «УРЕ» вочевидь нагадує аналогічний випадок з майже віртуальним першим томом Біографічного словника діячів України.

Останнім актом історії «Української Радянської Енциклопедії» стало рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р., в якому йшлося: «В зв'язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, — на рік припинити роботу по випуску підготовлених томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомосу»¹⁵¹. Таке поставлення

¹⁵⁰ Смолич Ю. *Не пощастило, панове фашисти!* / Юрій Смолич // Ленінська зміна. — 1934. — 26 жовтня. — № 68.

Вірогідно, що якийсь із сигнальних примірників першого тому «УРЕ» Юрій Корнійович «позичив» у когось з високопоставлених знайомих. Адже у статті рефреном звучить теза про... «позичання» книжок (енциклопедій). Починається вона так: «Першу енциклопедію, яка [...] пізніше зробилася моєю власністю, — я вкрав». І майже наприкінці автор прохоплюється: «Пройшли роки, я змужнів, зробився чесною людиною і тепер вже книжок майже не краду». Це багатозначне — «книжок майже не краду» дозволяє припустити, що у випадку з першим томом «УРЕ» Ю. Смолич таки зробив виняток...

¹⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 341. — Арк. 84.

питання створювало ілюзію тимчасового припинення роботи за проектом, однак робота над наступним українським енциклопедичним проектом не відновилася ні через рік, ні через п'ять. Лише 1944 р. за рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про видання Української Радянської Енциклопедії» було задекларовано спробу нового проекту республіканської енциклопедії. Але 1948 р. і ця спроба зазнала фіаско на тлі чергової кампанії боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

4.3. Діячі «Української Радянської Енциклопедії» 1927–1934 рр.

Головний редактор «УРЕ» Микола Олексійович Скрипник (1930–1933).

Життєвому шляху й політичній біографії М. О. Скрипника присвячено нині чимало наукової і науково-популярної літератури, зокрема монографії¹⁵², тому ми звертаємося лише до сторінок його біографії, пов'язаних безпосередньо з проектом «УРЕ» 1927–1934 рр.

Переобтяжений посадовими обов'язками по наркомату освіти УСРР, політичними дорученнями (зокрема, по лінії Комінтерну – КПЗУ), М. О. Скрипник приділяв проектові «Української Радянської Енциклопедії» лише частину своєї уваги й часу. За обережними підрахунками, із 40-ка повних текстів засідань Редакційного бюро «УРЕ», які ми проаналізували, він був присутній менше ніж на третині засідань; в той же час його заступник по енциклопедії А. Річицький відвідав майже 40%, другий заступник А. Геттлер – 22% тих самих засідань. Виступи Головного редактора «УРЕ» з методологічних питань підготовки енциклопедії були нечисленними, але й вони дозволяють скласти уявлення про його бачення цього видання.

Настановчий характер мала промова Головного редактора енциклопедії на засіданні її Редакційного бюро 4 грудня 1930 р.:

¹⁵² Див., напр.: Кошелівець І. *Микола Скрипник* / Іван Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 344 с.; Солдатенко В. Ф. *Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника* / Валерій Федорович Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2002. – 352 с.: іл.; та ін.

«УРЕ — то наша пролетарська зброя»¹⁵³. На початку виступу М. Скрипник окреслив своє бачення республіканської енциклопедії як національної і радянської водночас: «Це буде перша українська, перша велика і перша радянська енциклопедія. Треба зробити цю енциклопедію знаряддям обслуговування цілої культури нашої, зробити її бойовою марксистською зброєю в усіх галузях, у тім і в справі українки. Передусім треба підкреслити бойовий характер енциклопедії, і це визначає цілий ряд проблем і питань, що в енциклопедії стоятимуть, як от добір і розподіл тем, характер і добір працівників тощо»¹⁵⁴.

Головний редактор застерігав від перетворення енциклопедії на багатотомний довідник, де були б лише довідкові статті з різних галузей науки і мистецтва, наголошуючи на потребі внутрішнього структурування видання, визначення «провідних ліній» у роботі. Вкотре підкреслювався «марксистсько-ленінський характер» «УРЕ»: «Так само стоїть справа і щодо таких наукових дисциплін і галузей роботи, що відносно них нема ще марксистсько-ленінської критики, і тут нам треба, використовуючи досвід російською мовою виданих радянських енциклопедій, відповідно до того далі вести роботу і побудувати свою енциклопедію». Питання презентації в «УРЕ» «двох великих царин науки — суспільствознавства і природознавства» доповідач розв'язував як співвідношення 50 : 50 (з невеликою перевагою для природничого матеріалу)¹⁵⁵.

¹⁵³ Скрипник М. *УРЕ — то наша пролетарська зброя*: Промова на засіданні Редбюро УРЕ з 4 грудня 1930 р. // Бюлетень УРЕ. — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 3–8.

¹⁵⁴ Там само. — Ст. 3–4.

Тезу про «українськість» енциклопедії було розгорнуто в редакційній статті «Бюлетеня УРЕ», до якої, безперечно, був причетний і Головний редактор енциклопедії: «УРЕ буде перша українська енциклопедія не тільки щодо мови й місця свого видання. Вона буде українська через те значення й питому вагу, що в ній мусить посісти українка. Обов'язковість віддати належну увагу українці, щоб на цім шляху не перетворити, однак, УРЕ на енциклопедію «крайову» і, з другого боку, не перетворити її на якийсь літературний твір без органічного коріння у власній країні, — це те, чого не може дати досвід російських та європейських енциклопедій» (див.: *Завдання Бюлетеню: [Редакційна]* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — № 1. — Ст. 2).

¹⁵⁵ Скрипник М. *УРЕ — то наша пролетарська зброя*. — Ст. 5.

Зрозумілу увагу в доповіді він приділяв і питанням подання у виданні україніки: «Проблема україніки стоїть у циклі наук суспільних і природничих. Треба нам відповісти на цю потребу, треба розподілити так матеріал, щоб україніка мала достатню кількість тем, розроблених під марксівським кутом зору, треба подати достатній матеріал і критичний, і довідковий. Зокрема, треба мати на увазі, що наша енциклопедія мусить подати те, чого інша енциклопедія не може подати щодо україніки, з історії і політики, з політичного, історичного й географічного матеріалу. Треба подати широко розгорнені географічні дані за всі місцевості й українські території. А з історії подати про всі події історичні [...]. Водночас цілковито можна й треба давати коротенькі повідомлення про осіб минувшини, щоб таким чином і цю потребу задовольнити [...]»¹⁵⁶.

Підкреслюючи особливості вітчизняної минувшини, нарком освіти стверджував і до певної міри «антиколоніальний» характер майбутнього видання: «Я думаю, що умови України вимагають від нас окремої уваги до історії визвольних рухів у колоніях і пригнічених народів. Це питання треба сконкретизувати в пляні роботи у відсотковому розподілі матеріалу, скільки, на що нам треба дати місця [...]».

Стверджуючи потребу опанування матеріалом («щоб не матеріал нами володів, а ми ним володіли»), М. Скрипник пропонував першочергово визначитися з низкою співвідношень у структурі енциклопедії: між природничим і суспільствознавчим матеріалом; у суспільствознавстві — між історією минулого й сучасністю; в сучасності — між різними його сферами; в історичній частині — між матеріалом у політичній, економічній і соціальній царині; презентацією україніки у всіх цих співвідношеннях. Також важливим, на його думку, було співвідношення між європейським і позаєвропейським матеріалом¹⁵⁷. «Побудова пляну енциклопедії, — наголошував М. Скрипник, — це велика, значна й вельми важлива робота. Ми, зрозуміло, спочатку можемо лише в загальних рисах подати цей плян і далі вже в практичній роботі удосконалювати його

¹⁵⁶ Там само. — Ст. 5–6.

¹⁵⁷ Там само. — Ст. 6.

на підставі досвіду, зокрема, використовуючи досвід великої й малої радянських енциклопедій»¹⁵⁸.

У визначенні майбутнього читача «УРЕ» її Головний редактор навряд чи був оригінальний: «Енциклопедія наша мусить бути розрахована лише на нового українського радянського пролетарського читача, на масовий радянський український пролетарський актив, що зростає бистрими темпами». Проблема масової читацької бази, на його думку, щільно була пов'язана з питанням про енциклопедичне видання меншого формату — «невеличку однотомну енциклопедію для широчезних працівних мас»¹⁵⁹.

Так само звично для більшовицької верхівки М. Скрипник поділяв нігілістичне ставлення до дожовтневої спадщини, зокрема енциклопедичної. Редакційна стаття друкованого органу «УРЕ» декларувала: «Самий реєстр наших енциклопедій зазнає таких змін, яких не знали колишні російські енциклопедії або сучасні енциклопедії капіталістичних країн. Ось у виданих томах “БСЭ” близько 40% зовсім нових слів [...]. Натомість близько 60% старих (брокгавзівських) слів [...] можна було викинути без ніякої шкоди для наукової вартости цієї енциклопедії. Ці 60% слів утратили будь-яку цінність чи значення для нового читача, того радянського активіста, який не вбачить утрати, скажімо, богословських пойняттів, слів про речі релігійного культу, біографічних статей, присвячених великій кількості всяких володарів, князів світських і духовних тощо»¹⁶⁰.

У тому ж дусі висловився й нарком освіти, промовляючи на засіданні виїзної колегії НКО УСРР на Харківському тракторному заводі 11 червня 1932 р. Розповідаючи про тогочасний перегляд планів наукових установ, він згадував і про «курйози», на його думку, в цих планах: «У Всесоюзній академії наук, наприклад, був цілий відділ, який розглядав “священное писание”, у Всеукраїнській академії наук силу коштів, праці й часу радянської академії витрачалось на дослідження життя православних митрополитів київських минулих століть і т. д. Скільки барахла непотрібного

¹⁵⁸ Там само. — Ст. 7.

¹⁵⁹ Там само. — Ст. 7–8.

¹⁶⁰ *Завдання Бюлетеню* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — № 1. — Ст. 3.

було—!»¹⁶¹ Безперечно, це був закид і на адресу вуанівської Комісії Біографічного словника.

Втім, як дотепно зауважував І. Кошелівець, М. Скрипник найменше цікавий тими сторонами власної діяльності, де він виступав «як усі» ортодоксальні більшовицькі лідери, натомість привертає увагу насамперед його «іншість»: «А відмінний він і був тим, що кожен наркомат, який йому доводилося очолювати, розглядав з погляду можливостей використати його для національного будівництва»¹⁶².

Характерно в цьому плані, що редакційно-видавничий апарат «УРЕ» за вказівками Головного редактора таки скористався надбаннями вищезгаданої академічної Комісії Біографічного словника з її, за М. Скрипником, «православними митрополитами київськими минулих століть». Робоча частина правління АТ «УРЕ» відповідно до вказівок М. Скрипника налагодила контакти з керівництвом ВУАН задля використання при підготовці «УРЕ» матеріалів академічних енциклопедичних проектів 1920-х рр. — Біографічного словника діячів України та Енциклопедичного словника.

Так, 27 жовтня 1930 р. «на підставі розпорядження Головного редактора т. Скрипника М. О.» правління енциклопедії доручило

¹⁶¹ Скрипник М. *Друга культурна п'ятирічка та завдання освіти*: Доповідь на засіданні виїзної колегії Наркомосу УСРР спільно з заводським партійним комітетом, комітетом комсомолу, заводським профкомом і дирекцією Харківського тракторного заводу, 11 червня 1932 р. // Скрипник М. О. *Вибрані твори*. — К.: Україна, 1991. — С. 526.

Втім нарком освіти був менш категоричний при визначенні персоналії церковних діячів для включення їх до «УРЕ». Під час засідання Редбюро під його головуванням 19 травня 1931 р. розглядали питання «Про статті з історії церкви та щодо окремих діячів». Ухвалили: «В УРЕ містити окремі статті про монастирі і духовних осіб, що відігравали ролю в культурному або політичному житті до XVIII ст., приділяючи більше місця тим, що відносяться до України. Щодо діячів XIX і XX ст., то окремі статті про них в УРЕ вміщати лише тоді, коли ці особи відігравали визначну політичну ролю. Про решту діячів обмежуватись лише вміщуванням їх імен у відповідних основних статтях про ті чи інші події, що вони з ними зв'язані» (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 29).

¹⁶² Кошелівець І. *Микола Скрипник*. — С. 164.

І. Д. Фалькевичу 1 листопада виїхати до Києва й доповісти про «УРЕ» на пленумі ВУАН¹⁶³. 10 листопада Правління «УРЕ» заслухало інформацію «про поїздку до м. Києва для доповіді на ВУАН та про придбання бібліотеки». Завдяки керівництву Академії та за допомогою Всенародної бібліотеки України при ВУАН (ВБУ) було придбано й отримано безкоштовно «всілякої закордонної літератури, словників, довідників, енциклопедій тощо» майже на 3 тис. руб. валютою та на 3 тис. руб. радянськими грошима¹⁶⁴. Одночасно було взято до відома інформацію, що «справу перевозу з Києва до УРЕ архіву щодо складання енциклопедії ВУАН 1921 р. погоджено з НКО тов. Скрипником і що розпорядження про перевозку архіву НКО вже надіслано». Відділ словників «УРЕ» по одержанні цих матеріалів мав негайно розпочати їх вивчати, а головний бухгалтер «УРЕ» — перечислити ВБУ 200 руб. «на покриття витрат по комплектуванню та надсилці бібліотеки». Всенародній бібліотеці України адресувалося прохання «передрукувати весь словник діячів України на рахунок УРЕ й надіслати його»¹⁶⁵.

«Матеріали до «Біографічного словника діячів України»» невдовзі вже згадувалися у «Бюлетені УРЕ» серед джерел, які слід використовувати при складанні номенклатурного реєстру енциклопедії. На квітень 1931 р. з 6869 термінів номенклатурного реєстру «УРЕ» на літеру «А» 571 термін (8 %) припадав на Біографічний словник діячів України¹⁶⁶.

Ще до призначення Головним редактором «УРЕ» Микола Олексійович зарекомендував себе активним членом редакційної колегії московської «Литературной Энциклопедии», відстоюючи на її засіданнях окремішність і самодостатність вітчизняного літературного процесу, а отже і його адекватну репрезентацію в «ЛЭ».

Цікаві погляди він висловлював на давньокиївську літературну спадщину. У промові з нагоди відкриття Інституту Шевченка в

¹⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 801. — Арк. 2.

¹⁶⁴ Там само. — Арк. 4.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 4–5.

¹⁶⁶ Н[аконечн]ий М. *Укладання номенклатурного реєстру // Бюлетень УРЕ.* — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 38, 42.

Харкові 15 квітня 1929 р. М. Скрипник запропонував так звану територіальну концепцію, відповідно до якої література Київської Русі належить українському народові, за винятком пам'яток, створених поза територією України (в Новгороді, наприклад): «Мені [...] як одному з редакторів Літературної Енциклопедії, людині, що сама над історичними дослідженнями старих часів не працює, довелося зустрітися з такими суто історичними питаннями, як от концепція українського історичного літературного процесу і його співвідносин з російським історичним літературним процесом, питання про пам'ятники старих часів, про те — куди, до якої літератури треба їх зарахувати»¹⁶⁷.

Микола Олексійович засадничо відкидав великодержавницькі зазіхання російської історіографії та літературознавства. Так, розмірковуючи над «правом власності» на літературні пам'ятки минулого, він стверджував: «Питання про пам'ятники стоїть перед нами; і мені довелося з ним зустрітися, коли ставлено питання про те, до якої літератури треба зачислити в Літературній Енциклопедії такі пам'ятники, як, наприклад, “Слово о полку Ігоревім”. На перешкоді правильному розумінню цього питання стояли залишки старих поглядів старої російської історіографії, погляд про безперервний історичний процес від старої Київщини через Москву, Суздаль і до старого Петербурга. Довелося на підставі загальних історичних міркувань заперечувати цю історичну літературну концепцію і добитися практичного визнання принципу, за яким всі пам'ятники до другої половини XVIII ст. зараховано до російської чи української літератури відповідно до території, що на ній той пам'ятник складався. Так, зараховано “Слово о полку Ігоревім” до української літератури, а “Моление Данила Заточника” — до російської»¹⁶⁸.

І. Кошелівцеві належить влучне порівняння М. Скрипника зі «стооким Аргусом», який «пильнував, щоб відбивати зазіхання росіян на пам'ятки українського письменства»¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Скрипник М. *За українське літературознавство*: Промова на святі відкриття Інституту Шевченка 15 квітня 1929 р. // Скрипник М. Статті й промови. — Харків, 1930. — Т. V. — С. 42–43.

¹⁶⁸ Там само. — С. 43.

¹⁶⁹ Кошелівцев І. *Микола Скрипник*. — С. 206.

Виразним прикладом скрипниківського бачення проблем українсько-російського літературного розмежування і відстоювання вищезгаданого територіального принципу є його лист 1929 р. до редакції «Литературной Энциклопедии» з оцінкою надісланого наркомів освіти УСРР на редагування рукопису Л. І. Тимофєєва «Вірші». Зауваживши, що статтю «треба серйозно редакційно змінити», М. Скрипник апелював до досягнутої на попередньому засіданні редколегії «ЛЭ» домовленості: «Договорилися були, що всі пам'ятники до другої половини XVIII ст. будуть відноситися [...] до російської, білоруської чи української літератури за територіяльною ознакою»¹⁷⁰. Стаття ж порушувала цю угоду: «Стаття тов. Тимофєєва знову говорить про “юго-западное” (“Западная Русь”), “северно-русское” письменство, відносить до “русского стиха” українські твори XVI–XVII і навіть XIV ст. (видана у Львові в 1351 р. граматики “Адельфотес”) і повторює карамзінсько-соловйовсько-іловайську термінологію [...], відроджує віджиту з часів революції термінологію “северно-русское” і “южно-русское” письменство і т. д. Все це вимагає редакційного перероблення [...]»¹⁷¹.

Сучасне йому «українське радянське» письменство М. Скрипник уявляв як цілком самодостатнє, рівнорядне й принаймні рівноцінне з літературою радянської Росії¹⁷². Таке концептуальне бачення історії вітчизняного письменства й беззастережного права України на давньоруську культурну спадщину за сприятливих обставин дістало б розгорнуте втілення в «Українській Радянській Енциклопедії», де він був Головним редактором.

20 березня 1931 р. М. Скрипник доповідав на засіданні Редбюро про стан підготовки московських енциклопедичних проєктів, зокрема «Большой Советской Энциклопедии» та «Малой Советской Энциклопедии». Наголос у повідомленні було зроблено на відповідності змісту томів енциклопедій «генеральній лінії партії» – «загальній лінії перевірки ідеологічного боку нашої роботи».

¹⁷⁰ Скрипник М. *Лист до редакції «Літературної Енциклопедії»* // Скрипник М. Статті й промови. – Т. V. – С. 285.

¹⁷¹ Там само. – С. 285–286.

¹⁷² Кошелівець І. *Микола Скрипник*. – С. 207.

Присутнім на засіданні нарком освіти нагадав, що «в соціально-економічній галузі [московських] енциклопедій виявлено нереволюційну, непролетарську лінію і стверджено збочення в статтях Рубіна, Бухаріна і цілої низки інших авторів». Так само і в статтях з філософії виявлено «механістичні й ідеалістично-меншовицькі, деборинські перекручування». В той же час претензії висувалися і до бібліографічного супроводу статей московських енциклопедій, насамперед «БСЭ», де згадувалися «небажані» автори з числа немарксистів та опозиціонерів і їхні твори¹⁷³.

«Боротьба зі шкідництвом, що зараз переводиться, розкриття цілої низки шкідницьких організацій зачепило низку технічних спеціалістів, що працювали в технічній енциклопедії, і багато спеціалістів, що працювали в великій радянській енциклопедії. Досить значну кількість їх заарештовано, — доповідав Головний редактор «УРЕ». — Виявилося, що склад приголошених до співучасті в складанню енциклопедії робітників ніяк не гарантував правильність лінії видавництва [...]» На завершення доповіді М. Скрипник закликав колег до «більшовицької пильності» в підборі авторів республіканської енциклопедії і суворо дотримуватися поточних ідеологічних вказівок: «Я цю інформацію подаю тому, що вона показує труднощі, які виявилися в справі видання енциклопедії

¹⁷³ У редакційному вступі до 65 тому «БСЭ» (роботу над ним завершено 1 вересня 1931 р.) зауважувалося, що його вихід збігався із завершенням реорганізації редакцій відділів енциклопедії, ініційованої Головною Редакцією видання: «Эта реорганизация диктовалась опытом вышедших томов, в которые вкрался ряд статей с явно неправильными с точки зрения марксистско-ленинской теории установками [...]. Полное исправление этих ошибок будет сделано во втором издании БСЭ, но уже сейчас Главная Редакция приступит к подготовке издания дополнительных томов со статьями, которые заменят наиболее неудачные статьи, появившиеся в предыдущих томах. Для предупреждения подобных ошибок в будущем и предпринята [...] реорганизация, причем Главная Редакция при подборе отдельных лиц старалась обеспечить наилучшую связь с марксистско-ленинскими научными учреждениями [...], обеспечить широкое привлечение растущих марксистских научных кадров, использование наиболее близких беспартийных специалистов, переход к коллективным методам работы, преодоление отрыва теории от практики и главное — последовательное проведение марксизма-ленинизма во всех областях» (БСЭ. — М., 1931. — Т. 65. — С. 3).

і вже після шести років виявилися у БСЭ, а нам в УРЕ треба їх врахувати з самого початку. Звідселя висновок: підсилити увагу щодо підбору робітників і навіть до підбору бібліографічних анотацій»¹⁷⁴.

Головний редактор «УРЕ» був авторитетним політиком і людиною жорсткої вдачі, прагнув неухильно виконувати його вказівки. Його стиль керівництва не завжди влаштовував підлеглих, серед яких траплялися і вольові особистості. Періодично в опозиції до Головного редактора енциклопедії перебували обидва його заступники — А. Річицький та А. Е. Геттлер, Голова правління АТ «УРЕ» І. Д. Фалькевич. Так, вищезгадана червнева доповідна М. М. Кіллерога 1933 р. «Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників» зафіксувала суперечки, які виникали під час засідань Редакційного бюро між Головним редактором та його заступниками: «На засіданнях Редбюро характерні численні суперечки між членами Редбюро, зокрема, між заступниками Головного редактора і Головним редактором». Наводився приклад, що під час засідання 14 липня 1932 р. «теж трапилися сутички між тов. Скрипником та т[оваришами] Геттлером і Річицьким», а вже у протоколі Редбюро від 29 липня 1932 р. зафіксовано, що «тов. Річицький і тов. Геттлер беруть назад свої заяви, а тов. Скрипник — свою». На засіданні Редколегії «УРЕ» 11 грудня 1931 р. (присутні п'ятеро осіб) чотирма голосами проти одного було ухвалено пропозицію про запровадження єдиноначальності, «але тов. Скрипник подав окрему думку» — «фактично єдиноначальности так і не запроваджено»¹⁷⁵.

Як уже зазначалося, 28 квітня 1933 р. Головний редактор «УРЕ» звернувся до Голови ЦКК КП(б)У К. В. Сухомлина з проханням щодо «спеціального обстеження» енциклопедії.

Зауваживши, що Редакція «УРЕ» працює вже понад два з половиною роки у складі (крім нештатних Головного редактора й членів Редколегії) постійних працівників: заступників Головного редактора А. Річицького й А. Е. Геттлера, низки редакторів, помічників редакторів і секретарів відділів, М. Скрипник констатував, що серед цих працівників була велика плінність,

¹⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 15.

¹⁷⁵ Там само. — Оп. 7. — Спр. 324. — Арк. 46.

чимало з них працювало за сполученням, співробітники часто й на тривалий час відволікалися на різноманітні господарські кампанії. Попри те, що Головний редактор констатував відсутність жодного завершеного тому енциклопедії, готовність першого тому становила понад 90% — «залишились невиконаними з півсотні статтів здебільшого дрібного характеру, що можуть бути закінчені у процесі друкування першого тому». Наполовину був готовий і другий том, тобто той, який написали автори, але ще не редагований¹⁷⁶.

Натомість фінансовий стан «УРЕ» Головний редактор характеризував як «катастрофічний», обвинувачуючи у цьому наступника І. Д. Фалькевича на посаді директора Видавництва «УРЕ» А. А. Біленького-Березинського, на той час уже заарештованого у сфабрикованій «справі УВО». Інкримінування останньому фіктивних «політичних злочинів» полегшувало й додаткове обвинувачення Антона Антоновича в «розкраданні державних коштів» чи принаймні нецільовому їх використанні замість енциклопедії на замовлення й друк словникової продукції (з 1931 р. Видавництво «УРЕ» монополізувало друкування всіх словників УСРР) як найприбутковішої. Левову частку цих коштів «контрреволюціонер і шкідник» А. А. Біленький-Березинський, мовляв, виплатив у вигляді гонорарів авторам словників, значна частина яких, за словами М. Скрипника, була на той час уже за ґратами «як співучасники Біленького в контрреволюційних діях»¹⁷⁷.

М. Скрипник стверджував: «Балянс обох частин Видавництва УРЕ, і по Енциклопедії, і по словниках показує, на мою думку, що бухгалтерія УРЕ була знярядям, коли не співучасником у переведенні шкідницьких плянів і замислів Біленького. У всякому роді, контрреволюційне шкідництво з боку фашиста підірвало фінансовий стан Енциклопедії». Насамкінець, дистанціюючись від цієї «контрреволюційно-шкідницької роботи», Микола Олексійович резюмував: «Таким чином, стан фінансової роботи видавництва, як і стан редакційної роботи редакції вимагають, на мою думку, уважної перевірки з боку ЦКК — РСІ. Глибока ревізія має виявити дійсний стан УРЕ, виявити окремих винуватців, намітити перевірку засобів для того, щоб оздоровити і забезпечити видавництво.

¹⁷⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6225. — Арк. 16.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 17.

Без такої ревізії в УРЕ може статися повне загнивання, безперспективність, міщанські запідозрювання, спроби окремих осіб свою бездіяльність чи нездатність прикрити такими запідозрюваннями чи фальшивими зауваженнями, – в усякому разі без такої поглибленої ревізії з боку ЦКК – РСІ не можна визначити дійсних перевірених шляхів і засобів, що забезпечили б видання Української Радянської Енциклопедії»¹⁷⁸.

Доповідна М. Скрипника на ім'я Голови ЦКК від 28 квітня 1933 р. була останнім документом (принаймні відомим нам), який підписав Головний редактор «УРЕ», що стосувався суто енциклопедичних справ. Невдовзі «міщанські запідозрювання» і «фальшиві зауваження» сфокусувалися на особі Головного редактора енциклопедії.

Під час постишевської «нормалізації» національно-культурної сфери УСРР другий секретар ЦК КП(б)У ініціював критику попереднього курсу «петлюрівської українізації» у різних ділянках. Так, критиком М. О. Скрипника в теорії національного питання призначили О. Г. Шліхтера, історії України та КП(б)У – М. М. Попова, з освітньої і кадрової політики скрипниківського НКО – В. П. Затонського, мовознавства – А. А. Хвилю. Спершу з огляду на авторитет М. О. Скрипника, діяла негласна вказівка не згадувати прізвище колишнього наркома освіти, обмежуючись «принциповими» рішеннями¹⁷⁹.

Серед найзаповзятливіших критиків М. О. Скрипника був перший заступник наркома освіти УСРР А. А. Хвиля. Його заходами підготовку енциклопедії призупинили задля «ревізії» мовно-правописного оформлення видання і рукописів готових до друку словників у Видавництві «УРЕ». Згодом «реформатор» запропонував вилучити словникову справу з юрисдикції «УРЕ» та повернути її галузевим видавництвам, що спричинило не лише чергову втрату темпів, а й загибель низки цінних рукописів. 24 квітня 1933 р. А. А. Хвиля направив до Політбюро ЦК КП(б)У доповідну про стан «мовознавчого фронту». 25 квітня при НКО УСРР почала

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Див.: Єфіменко Г. Г. *Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938)* // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 89.

діяти комісія з питань наукової термінології, українського правопису й граматики¹⁸⁰. 26 травня 1933 р. А. А. Хвиля знову звернувся до Політбюро ЦК КП(б)У з меморандумом «Про зміни в українській науковій термінології, граматиці та українському правопису». 28 травня документ було розіслано членам і кандидатам у члени Політбюро ЦК з резолюцією С. В. Косіора: «Записка интересная, но возникает вопрос, где был тов. Хвиля, как Зав. Культпропом, несущий за все это ответственность наравне с тов. Скрипником»¹⁸¹.

Невдовзі той же А. Хвиля подав до теоретичного органу ЦК КП(б)У — часопису «Більшовик України» статтю «Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті»¹⁸². Появою «націоналістичного коріння на мовному фронті» радянська Україна, на переконання А. Хвилі, завдячувала саме М. О. Скрипникові. Номер здали в набір 25 червня, а підписали до друку 22 липня. Член редколегії часопису М. О. Скрипник, безперечно, знав про цей матеріал.

Матеріали своєї статті А. А. Хвиля резюмував у низці пропозицій: «а) припинити негайно видання всіх словників, б) переглянути словники і всю термінологію, в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні, г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи, д) переглянути український правопис, е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ [...]»¹⁸³. На думку А. А. Хвилі, також слід було б «цілковито змінити переважну більшість літературних ілюстрацій [«Українського правопису»], бо в тому правописі, що його схвалив т. Скрипник, є низка літературних ілюстрацій націоналістично-куркульського гатунку»¹⁸⁴.

Поведінка стержня стала прикметною рисою ставлення першого заступника наркома освіти УСРР і редактора відділу ЛІММ

¹⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 306. — Арк. 17.

¹⁸¹ Там само. — Арк. 50, 15.

¹⁸² Хвиля А. *Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті* / Андрій Хвиля // *Більшовик України*. — 1933. — Травень — червень. — № 7–8. — С. 42–56.

¹⁸³ Там само. — С. 55.

¹⁸⁴ Там само. — С. 56.

«УРЕ» Андрія Ананійовича Хвилі до вже колишнього наркома освіти і (все ще) Головного редактора «УРЕ». Антискрипниківські випадки А. Хвилі, зрештою, викликали різку (вірогідно, нецензурну) відсіч Миколи Олексійовича. Так, у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 5 липня 1933 р. в пункті порядку денного «Про документ тов. Скрипника» (від колишнього наркома освіти вимагали «невеликого листа» (10–12 сторінок) з визнанням його «основних помилок») зафіксовано: «Визнати випадок т. Скрипника на засіданні ПБ щодо т. Хвилі — за зовсім неприпустимий»¹⁸⁵.

Сумнівні «лаври» Андрія Ананійовича прагнув поділити й редактор підвідділу точних наук «УРЕ» (1931–1933), майбутній (з вересня 1933 р.) член «нової» Редколегії «УРЕ» Михайло Хрисанфович Орлов (Каган), який 19 червня 1933 р. завдяки своєму давньому товаришеві М. М. Кіллерогу з команди П. П. Постишева потрапив на посаду завідувача сектору науки КПВ ЦК КП(б)У, а 1934 р. — й у члени-кореспонденти АН УРСР¹⁸⁶. У тому ж травнево-червневому номері «Більшовика України» 1933 р. він виступив зі статтю «Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ»¹⁸⁷.

Стаття Кагана-Орлова починалася звично для тогочасної антискрипниківської риторики: «Ще на травень 1932 р. намічалось видати перший том Української Радянської Енциклопедії [...]. Проте всі дані говорять, що й на жовтень цього року ще не буде хоча б першого тому [...]». Й далі, так ніби автор ніколи не працював у редакції енциклопедії і не несе за неї жодної відповідальності, здійснювалася хвиля обвинувачень на адресу «УРЕ», її друкованого органу й Головного редактора: «Отже, два з половиною роки минуло, як розпочато роботу редбюро УРЕ, але за весь час воно спромоглося видати тільки три тоненькі “Бюлетені” про свою роботу. Перший — у квітні 1931 р., другий — у вересні 1931 р., третій — в січні 1932 р.

¹⁸⁵ Солдатенко В. Ф. *Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника*. — С. 234.

¹⁸⁶ Докладніше про нього див.: Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба. — С. 241–243.

¹⁸⁷ Орлов М. *Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№ 1, 2, 3* / М. Орлов // *Більшовик України*. — 1933. — № 7/8. — Травень — червень. — С. 66–72.

А з того часу й бюлетенів немає. Витрачені сімсот тисяч карбованців не матеріялізувалися у відповідній продукції, а для бюлетенів це надто дорога річ.

На сторінках бюлетеня УРЕ часто-густо пропагувалися націоналістичні погляди — звісно, здебільшого, в завуальованій формі»¹⁸⁸.

Далі цей «фахівець» з «розрахунку фігур рівноваги рідкої маси, що обертається, наближених обчислень, балістики»¹⁸⁹ розумував щодо мовно-стилістичного оформлення «УРЕ» й змісту статей «Бюлетенів УРЕ». Під вогонь некомпетентної критики потрапили статті Л. Кленовича «До методології плану УРЕ»; М. Наконечного «Укладання номенклатурного реєстру»; А. Геттлера «Використаймо досвід БСЭ!» та ін.

Особливо діставалося публікації М. Наконечного «Укладання номенклатурного реєстру»¹⁹⁰, в якій, за М. Орловим, «до однієї купи звалені БСЭ і МСЭ з різними ворожими виданнями»: «Справді, ніяких хоч би коротких критичних зауважень про реакційні енциклопедичні, словникові й бібліографічні видання немає. Навпаки, автор, зважаючи на потребу доповнити загальний реєстр слів українкою “в найширшій цього слова значенні, що її в потрібнім для нас обсязі не дає жодна з енциклопедій взагалі (в тому й українська “Книга знання”, що виходить тепер у Львові)” (с. 37), не знайшов навіть кількох “тепліх слів”, щоб як слід схарактеризувати фашистську Львівську енциклопедію, а тільки ставить її як українську поряд з російськими БСЭ і МСЭ. Обмежитися висловом *українська* для Львівської “Книги знання” — це значить свідомо стати на позиції запеклого націоналізму»¹⁹¹. Кількома абзацами нижче Михайло Хрисанфович вдавався й до патетики: «Ох, не випадково ця “Книга знання” фігурує у М. Наконечного, як згадано, нарівні з радянськими енциклопедіями!»¹⁹²

¹⁸⁸ Там само. — С. 66.

¹⁸⁹ Палій В. М. *Національна академія наук України 1918–2013: Персональний склад* / В. М. Палій, Ю. О. Храмов. — К., 2013. — С. 253.

¹⁹⁰ Наконечний М. *Укладання номенклатурного реєстру* // Бюлетень УРЕ. — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 35–42.

¹⁹¹ Орлов М. *Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ.* — С. 68.

¹⁹² Там само. — С. 68–69.

Не подобалися М. Орлову й згадані М. Наконечним у тій же публікації «вуанівські “Матеріали до словника діячів України”, складені буквально в петлюрівському дусі»¹⁹³.

Завершувалася стаття завідувача сектору науки КПВ ЦК КП(б)У викривально-повчальними сентенціями: «Потурання націоналістичним елементам, безвідповідальність, неприпустимо легковажне ставлення до надзвичайно важливої справи, невірні методологічні настанови — ось як виглядає характеристика редбюра УРЕ з аналізу виданих ним бюлетенів. Треба прямо сказати, що керівництво Енциклопедії, на чолі з головним редактором т. Скрипником та його заступниками Річицьким та Геттлером, не забезпечило видання УРЕ, припустивши націоналістичні настанови в роботі. Партія зробила з цього належні висновки, щоб твердо забезпечити більшовицьку якість УРЕ, цієї величезної справи [...]. Ухвалою ЦК старе керівництво знято з роботи. Треба, щоб нове керівництво забезпечило видання справді більшовицької Української Радянської Енциклопедії»¹⁹⁴.

Загальна пов'язаність «Української Радянської Енциклопедії» з особою М. Скрипника давалася взнаки і в останні два роки існування проекту як такого — 1933—1934 рр. Адже не лише організаційна робота, яку провів Головний редактор, а й увесь комплекс заходів, що здійснював в УСРР член Політбюро ЦК КП(б)У, нарком освіти М. Скрипник, позначалися на стійкості енциклопедичного проекту, його життєздатності. І початок присмерку політичної кар'єри М. Скрипника відбувся одночасно з початком кампанії критики та дискредитації «УРЕ» загалом. А все-таки харизматична постать Миколи Олексійовича наклала відбиток на весь проект першої «Української Радянської Енциклопедії» — «скрипниківської» «УРЕ».

М. О. Скрипник як український комуніст і державний діяч УСРР — натура суперечлива. За характеристикою І. Кошелівця, у ньому поєднувалося непоєднане — «наполягання на безумовній

¹⁹³ Там само. — С. 68.

¹⁹⁴ Там само. — С. 72.

самостійності України» й неодмінний союз з більшовицькою Росією¹⁹⁵. Втім динамізм натури й масштабність постаті давали можливість їй не губитися у цих суперечностях, а настирливо прямувати до мети: «У живій дійсності суперечності знімалися перевагою українства над марксистською ортодоксією, і Скрипник, що поборював націонал-більшовиків, сам приймав їх програму і [...] поволі ставав теж націонал-комуністом, що [...] в двадцятих — тридцятих роках [...] бодай частинно робило його спілником діячів українського відродження»¹⁹⁶.

Отже, можна висловити припущення, що в разі реалізації республіканського енциклопедичного проекту під керівництвом наркома освіти УСРР вітчизняний і зарубіжний читач одержав би справді вартісне видання, яке разом з комуністичними ідеологічними загальниками та кон'юнктурним агітпропівським «баластом» містило б значну українознавчу інформацію, працюючи зрештою на українську «перспективу»¹⁹⁷.

Голова Правління «Української Радянської Енциклопедії» Ісай Давидович Фалькевич (1930–1932).

Постать І. Фалькевича впродовж 1920-х — початку 1930-х рр. була доволі помітна в суспільно-політичному й видавничому процесі УСРР, але й досі не привернула спеціальної уваги дослідників цієї доби. Лаконічну інформацію про нього подано у книжці Л. Абраменка й А. Амонса, що присвячена репресованим прокурорським працівникам УРСР¹⁹⁸. Навіть у ґрунтовній спеціальній розвідці О. Рубльова й М. Фельбаби, присвяченій біографіям провідних співробітників скрипниківської «УРЕ», його

¹⁹⁵ Кошелівець І. *Микола Скрипник*. — С. 203.

¹⁹⁶ Там само. — С. 204.

¹⁹⁷ Фельбаба М. М. *Історія проекту «Української Радянської Енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927–1934 рр.)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Фельбаба; [НАН України. Інститут історії України]. — К., 2001. — С. 11–12.

¹⁹⁸ Абраменко Л. М. *Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали* / Л. М. Абраменко, А. І. Амонс. — К.: Істина, 2006. — С. 109–110.

особа не висвітлювалася¹⁹⁹. Його постаті присвячено дві публікації автора²⁰⁰.

Народився Ісай Давидович Фалькевич 14 січня 1883 р. у м. Олександрівську (нині Запоріжжя) у багатодітній (дев'ятеро дітей) єврейській родині. Через ранню і тривалу хворобу батька, дрібного службовця на млині, згодом хлібного маклера, і його ранню смерть усі діти змалку змушені були працювати. Десятирічний Ісай розпочав трудову біографію на рибному оптовому складі. Рано здобутий життєвий досвід швидко привів його до лав революціонерів-соціалістів.

З 1901 р. І. Фалькевич належав до РСДРП: 1901–1903 рр. — «іскрівець»; згодом меншовик (1903–1906), троцькіст (1906–1918). Остання партійна належність згодом відіграла фатальну роль у його долі. Впродовж 1907–1914 рр., рятуючись від поліційних переслідувань, він перебував в еміграції у Європі (Австрія, Німеччина, Швейцарія, Франція, Бельгія, Італія), працював фізично, заробляючи на прожиття, й одночасно виконував партійну роботу. Повернувся до Росії у середині 1914 р. Його заарештували й відправили на фронт. Невдовзі поранений, він демобілізувався після одужання. Еволюціонує в бік більшовизму, 1918 р. в м. Олександрівську він організував групу «незалежних соціал-демократів» (понад 60 осіб, переважно робітників-партійців). Ця група, яку він очолював, у січні 1919 р. влилася до КП(б)У, а І. Фалькевич став членом бюро губкому КП(б)У²⁰¹.

¹⁹⁹ Див.: Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба. — С. 207–251.

²⁰⁰ Борчук С. *Ісай Фалькевич (1883–1937) — революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст»* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2012. — № 1 (38). — С. 226–242; Його ж. *Репресована енциклопедія — скрипниківська «УРЕ»: доля Ісай Фалькевича* // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / НАН України, Ін-т історії України; Національна спілка краєзнавців України; Головна редкол. науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 379–392.

²⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 7975. — Арк. 2.

У наступні роки Ісай Давидович, як «солдат партії», слухняно виконував доручення республіканського більшовицького керівництва, обіймаючи низку відповідальних посад. Попри відсутність у нього будь-якої систематичної освіти, зокрема спеціальної правничої, «висуванець» послідовно обіймав посади завідувача губернських відділів юстиції в Олександрівську (Запоріжжі), Самарі, Харкові й Чернігові; керував губернським фінансовим відділом в Олександрівську; був членом губвиконкомів у Самарі, Харкові й Чернігові; чернігівським губернським прокурором; у Харкові 1922–1926 рр. – прокурором Касаційної колегії Верховного трибуналу УСРР, помічником Генерального прокурора УСРР, членом президії Вищої ради народного господарства УСРР (1926–1928). Упродовж 1928–1930 рр. очолював Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт) і за цією посадою був членом Колегії Наркомату освіти УСРР, редактором часопису «Літопис українського друку»²⁰².

Впродовж першого радянського десятиріччя Ісай Давидович у газетах і часописах опублікував понад 300 статей на політичну, господарську, профспілкову й правничу тематику. Декілька його популярних праць з юридичних питань, зокрема в галузі радянського конституційного права, адресованих широкому загалу, з'явилися окремими книжковими виданнями російською і українською мовами й були перекладені болгарською та німецькою²⁰³.

²⁰² Там само.

²⁰³ Там само. – Арк. 2 зв.; Фалькевич И. *Селянство и местные органы власти: Сельсоветы, райисполкомы и окрисполкомы* / И. Фалькевич, И. Житловский. – Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. – 158 с. – (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве», кн. 3); Фалькевич И. *Что должен знать о налогах каждый рабочий и крестьянин* / И. Фалькевич, И. Житловский. – Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. – 266 с. – (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве», кн. 44); Фалькевич И. *Государственное устройство (Конституция) СССР и советских республик* / И. Д. Фалькевич; [предисловие М. Скрипника]. – Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1930. – 132 с.; Фалькевич И. Д. *Радянський державний устрій: Конституція СРСР і союзних республік у популярному викладі* / З передмовою М. О. Скрипника / І. Д. Фалькевич. – 5-те, перероблене вид. – Харків: Пролетар, 1931. – 164 с.

У середині 1920-х — на початку 1930-х рр. у підрадянській Україні вульгарно-соціологічна критика намагалася вилучити з літературного процесу казку як жанр²⁰⁴. Одним з епізодів боротьби з традиційною дитячою літературою була «справа» приватного харківського видавництва «Космос», що 1929 р. надрукувало збірку казок Г.-К. Андерсена.

У постанові президії Харківської окружної контрольної комісії від 15 серпня 1929 р. в цій справі, затвердженій президією ЦКК КП(б)У 20 грудня того ж року, зокрема, йшлося: «а) ...Констатувати, що видані приватним видавництвом “Космос” казки є ідеологічно-чужі й шкідливі з погляду вимог соціального виховання; б) Видання ідеологічно-ворожих та чужих нам казок, що мали візу ДНМК²⁰⁵ (потім конфіскованих), та незаперечення ДНМК проти випуску низки таких самих казок... свідчить про наявний прорив ідеологічного фронту в царині дитячої літератури, тим паче, що такі дозволи дані були приватникові; в) Видання ворожої, ідеологічно-чужої нам літератури сталося через недостатню пильність одних та безпосередню співучасть в цьому виданні інших робітників (з-поміж них і партійців), закликаних контролювати та наглядати за всією видаваною літературою, а також ідейно керувати у педагогічній царині; г) Притягнення приватником-книговидавцем до редагування і рецензування казок робітників, що мали безпосередній стосунок чи могли робити (і робили) вплив на проходження рукописів в ДНМК, Окрліті та Головліті, являє собою спробу видавництва “Космос” уникнути контролю радянських органів та забезпечити собі безборонне проходження своїх видань шляхом матеріального зацікавлення цих робітників»²⁰⁶.

У постанові наголошувалося на *«відсутності контролю від начальника Головліту тов. Фалькевича за переведенням правильної політичної лінії відповідальними співробітниками Головліту»*. Ісаєві Давидовичу винесли догану, його заступник Латинський і політредактор Михайлова позбулися посад і партійних квитків, ще троє політредакторів Головліту отримали стягнення.

²⁰⁴ Ярмиш Ю. Ф. *Казка літературна* / Ю. Ф. Ярмиш // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / АН УРСР. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка; редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. — К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. — Т. 2: Д — К. — С. 374.

²⁰⁵ ДНМК — Державний науково-методичний комітет НКО УСРР.

²⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 9. — Спр. 1078. — Арк. 12.

Водночас пропонувалося «зміцнити апарат Головліту робітниками, про що поставити перед ЦК питання»²⁰⁷.

21 січня 1930 р. опитуванням членів Оргбюро ЦК КП(б)У І. Фалькевича було звільнено з посади завідувача Головліту й виведено із членів Колегії НКО УСРР. Практично синхронно це рішення схвалило Політбюро ЦК КП(б)У. Заступив його на цензорській посаді Наум Калюжний²⁰⁸.

Втім у резерві керівних працівників Ісай Давидович перебував нетривалий час. 1 березня 1930 р. відбулося засідання Комісії ЦК КП(б)У в справі видання «Української Радянської Енциклопедії» під головуванням секретаря ЦК П. Любченка. Було затверджено загальну редакційну колегію видання у складі С. Косіора, П. Любченка, М. Скрипника, В. Затонського, В. Чубара, О. Шліхтера, А. Хвилі, А. Річицького, Й. Якіра та В. Порайка. Питання про Головного редактора видання мало розв'язати Політбюро. Тимчасово вакантною залишалася і посада завідувача видавництва²⁰⁹. Втім уже 18 березня Політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало вищезгаданий склад загальної Редколегії енциклопедії і затвердило її Головним редактором наркома освіти УСРР М. Скрипника²¹⁰. 30 квітня питання про «УРЕ» розглядав Секретаріат ЦК КП(б)У. Згідно з рішенням засідання, «товариша Фалькевича» призначали головою Видавництва «УРЕ», а Редколегії «доручалося» негайно приступити «до реалізації рішення ПБ щодо видання УРЕ»²¹¹. 7 вересня 1930 р. на підставі пропозицій КПВ ЦК Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про мішане акційне товариство УРЕ». Одночасно було затверджено персональний склад правління товариства. Його головою призначили І. Фалькевича²¹².

²⁰⁷ Там само. — Арк. 12 зв.

²⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 184. — Арк. 34; Спр. 187. — Арк. 89–90; Рубльов О. С. *Калюжний Наум Михайлович* (справжнє прізвище — Шейтельман; 08.03.1886 — 17.11.1937) / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка — Ком. — С. 46–47.

²⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 188. — Арк. 31.

²¹⁰ Там само. — Арк. 2.

²¹¹ Там само. — Оп. 7. — Спр. 140. — Арк. 119.

²¹² Там само. — Спр. 142. — Арк. 61; Спр. 153. — Арк. 26–27.

11 жовтня 1930 р. Головний редактор енциклопедії М. Скрипник звернувся з листом до Політбюро ЦК КП(б)У, в якому запропонував низку кадрових змін і доповнень в редколегії й апараті видання. Також було запропоновано «ввести до складу Редакційної колегії Голову Правління УРЕ т. Фалькевича»²¹³.

Того ж самого 1930 р. І. Фалькевич написав і видав десятитисячним накладом популярну брошуру для масового читача — «Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)»²¹⁴. Невелике за обсягом (один умовний авторський аркуш) видання поділялося на шість розділів-параграфів, що їхні промовисті назви говорять самі за себе: «Радянській Україні потрібна своя пролетарська енциклопедія»; «Радянська енциклопедія визначає перехід на вищий ступінь творчого процесу пролетарської культури»; «Наука є часть ідеологічної надбудови, що відповідає економічній базі»; «Кожній суспільній формації відповідає певний тип енциклопедії»; «Радянські енциклопедії»; «Українська Радянська Енциклопедія».

На самому початку автор урочисто декларував, що розвиток української культури напередодні 13-ї річниці Жовтневого перевороту в Петрограді («Жовтневої революції») знаменний «новим історичним явищем: розпочато роботу коло здійснення ухвали ЦК КП(б)У і Українського уряду про видання Української радянської енциклопедії»²¹⁵. Щоправда, при цьому не з'ясовувалося, чому це «нове історичне явище» запізнилося на три роки — адже проект республіканської енциклопедії заявив ще X з'їзд КП(б)У (20—29 листопада 1927 р.). Автор доводив, що «енциклопедії буржуазної кляси були на користь справі буржуазії», натомість радянські — «служать справі пролетаріату, вони є зброя його розвитку, його культури, його боротьби»²¹⁶. Так само безапеляційно стверджувалося, що початок видання низки радянських енциклопедичних видань — «Великої радянської енциклопедії, Малої радянської енциклопедії, Технічної, Філософської, Великої медичинської, Сільськогосподарської, Літературної, Воєнної, Фінансової, Державного права, Місцевого управління і

²¹³ Там само. — Оп. 6. — Спр. 195. — Арк. 176.

²¹⁴ Фалькевич І. *Українська Радянська Енциклопедія (до її видання)*. — Харків: Акційне т-во «Українська Радянська Енциклопедія», 1930. — 32 с.

²¹⁵ Там само. — С. 3.

господарства, загального однотомника, разом розрахованих більше ніж на півтораста томів — є явище виключне, епохальне»²¹⁷.

Найбільше смислове навантаження ніс заключний розділ брошури — «Українська Радянська Енциклопедія», що в ньому викладалося концептуальне бачення й історіософія майбутнього республіканського енциклопедичного видання, його відмінність від московського проекту й навіть рівнозначність йому: «"Велика Українська Радянська Енциклопедія" матиме таке ж значення, як і союзна "Велика Радянська Енциклопедія". В той же час вона матиме і своє окреме значення через те, що вона буде перша енциклопедія союзної республіки і, що вельми важно, Української»²¹⁸. Водночас стверджувалося, що велика «УРЕ», розрахована на 40–50 томів, становитиме «найбільший скарб, найбільший вклад в українську культуру, відкіля робітники, селяни і трудящі зможуть повними... пригоршнями багато-багато років черпати всякого роду знання й освіти. Її розраховано виданням приблизно на 8 років і повинна вона мати не менш, як 50% оригінального матеріалу по всім розділам, стосовним до України і Західної України»²¹⁹.

Наприкінці брошури окреслювалася заманлива перспектива залучення до енциклопедичного проекту широкого загалу наукової і культурно-мистецької інтелігенції республіки: «Цей новий величний замір Комуністичної партії (більшовиків) України і Українського уряду дає широкий простір і вдячне поле діяльності всім радянським робітникам науки, всім ученим. Їм дається можливість внести великий, цінний і вдячний вклад в українську культуру, дається можливість участі у великому ділі великої політичної ваги. Нема ніякого сумніву в тому, що вся радянська громадськість... стежитиме з найбільшою увагою за роботою "Української Радянської Енциклопедії", бо вона буде новою могутньою зброєю пролетаріатові в боротьбі і будівництві і являтиме нові вищі форми творчого процесу пролетарської культури»²²⁰.

Незаперечні реальні здобутки Видавництва «УРЕ» пов'язані зі словниковою продукцією.

²¹⁶ Там само. — С. 5.

²¹⁷ Там само. — С. 10.

²¹⁸ Там само. — С. 26.

²¹⁹ Там само. — С. 29.

²²⁰ Там само. — С. 30–31.

13 листопада 1930 р. правління енциклопедії заслухало повідомлення І. Д. Фалькевича про кошторис майбутнього видання. З'ясувалося, що перші три томи «УРЕ» дадуть 70–100 тис. руб. збитків, які вдасться компенсувати в наступні роки функціонування проекту. Існувала можливість знизити собівартість томів «УРЕ», якщо й інші заплановані до видання енциклопедії (Літературна – проект Інституту Шевченка; Сільськогосподарська – видавництво «Радянський Селянин» – та ін.), однотомні словники українсько-німецький, українсько-французький та ін. буде зосереджено у Видавництві «УРЕ». Вирішили повідомити Редколегію, що «всі енциклопедії, словники, довідники, що видаються в Росії, скупчено в БСЭ, і що це там дало можливість покрити збитки майже в півмільйона карбованців, які були перші три роки роботи, а в останні три роки дало БСЭ 400 [тис] крб. прибутку»²²¹.

Невдовзі керівництво видавничої частини енциклопедії перейшло до адресованих «директивним органам» вимог надати йому монопольне право на такі видання. 3 січня 1931 р. правління «УРЕ», розглянувши питання «Про побічні видання», ухвалило звернутися до ЦК КП(б)У з доповідною щодо передачі Видавництву «УРЕ» всіх енциклопедій, словників, словарних довідників, які готувало Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ): «В доповідній записці просити ЦК вирішити принципове питання про закріплення за УРЕ виключного права видавати всілякі інші спеціальні енциклопедії, словники, словарні довідники, заборонивши ДВОУ і іншим видавництвам займатися виданням таких речей»²²².

Зрозуміло, що інші видавництва, які входили до ДВОУ, неприхильно зустріли таку «ініціативу». Однаке директивним рішенням впливового наркома освіти (формально – Колегією НКО) справу було полагоджено на користь «УРЕ».

14 травня 1931 р. правління енциклопедії визнало за потрібне впродовж тижня «перебрати від ДВОУ 9 термінологічних словників, які ще не видані, й академічний словник зі всіма додатками»²²³. Тоді ж розглянули питання «Про чужомовні словники», вирішивши прийняти від ДВОУ: «А) французько-український словник, який

²²¹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 801. – Арк. 7.

²²² Там само. – Арк. 20.

²²³ Там само. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 45 зв.

можна вважати лише за сирий матеріал для складання нового; б) українсько-польський словник теж прийняти, хоч він і потребує ґрунтовної редакції». Одначе відмовились від видання німецько-українського словника Шаровського («він є старий і халтурний словник»), доручивши А. А. Біленькому й О. І. Баданові скласти й винести на розгляд правління план чужомовних словників, які слід видати впродовж найближчих двох — трьох років²²⁴.

Другого липня 1931 р. правління «УРЕ» заслухало доповідь А. А. Біленького про завершення «перебрання словників» від видавництва «Радянська школа», укладання договорів з Науково-дослідним інститутом мовознавства ВУАН та «наявність словникової роботи в друкарнях в Києві». Вирішили, «не чекаючи складання остаточного договору з ДВОУ на друкування усіх видань УРЕ, скласти льокальні договори з друкарнями в Києві на друкування словників»²²⁵. Таке зважене рішення істотно прискорило друкування словників.

Упродовж другої половини 1931 — 1932 рр. Видавництво «УРЕ» надрукувало сім (за іншими даними — дев'ять) термінологічних і двомовних словників²²⁶. Отже, новий словник з'являвся кожні два

²²⁴ Там само. — Арк. 45 зв. — 46.

²²⁵ Там само. — Арк. 20.

²²⁶ Див.: Носов А. *Словник антропогеографічної термінології*: Проект / А. Носов; [ВУАН: Наук.-дослід. ін-т мовознавства, відділ термінології та номенклятури; Матеріали до укр. термінології та номенклятури. Т. III]. — Харків: УРЕ, 1931. — XII, 230 с.; Вовчанецький В. *Словник ботанічної термінології* / В. Вовчанецький, Я. Лепченко; [ВУАН: НДІМ, сектор термінології та номенклятури; Матеріали до укр. термінології та номенклятури. Т. VII]. — Харків; К.: УРЕ, 1932. — 328 с.; Бойків І. *Словник чужомовних слів* / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко; ред. О. І. Бадан-Яворенко. — Харків; К.: УРЕ, 1932. — VI, 532 с.; *Історичний словник українського язика* / ВУАН: НДІМ, словниковий сектор. — Харків; К.: УРЕ, 1932. — Т. I: А—Ж. Зошит II: Г—Ж / Уложили: Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренкова; під ред. проф. Є. Тимченка. — С. 529—948; *Російсько-український словник*. — К.: УРЕ, 1932. — Т. 2: З—Н / Упорядники-редактори М. Калинович і В. Ярошенко; головн. ред. акад. А. Кримський. — Вип. 2: Л — Намыкивать. — С. 393—728; *Словник транспортної термінології*: Проект / ВУАН: НДІМ, сектор термінології та номенклятури; Матеріали до укр. термінології та номенклятури. Т. IV. — К.: УРЕ, 1932. — XII, 370 с.; *Словник фізичної термінології*: Проект / Зредагував В. В. Фаворський; ВУАН: НДІМ, сектор термінології та номенклятури; Матеріали до укр. термінології та номенклятури. Т. IX. — Харків: УРЕ, 1932. — VI, 214 с.; та ін.

— два з половиною місяця. Енциклопедичне видавництво, безперечно, скористалося досвідом і редакційними портфелями «Радянської школи», «Руху» та інших видавництв УСРР, але й за цих умов концентрація словниково-енциклопедичної справи в одному видавництві істотно прискорила принаймні друкування словників.

Правління «УРЕ» відкинуло досвід московських колег із «Советской Энциклопедии», визнавши недоцільним створювати власний штат для складання словників, а спиралося переважно на Науково-дослідний інститут мовознавства ВУАН (НДІМ), уклавши з ним на 1932 р. 11 договорів на підготовку різноманітних словників. Оскільки потрібної кількості фахівців для всієї запланованої номенклатури словників у НДІМ бракувало, було підписано договори з окремими авторами й підтримано клопотання інституту щодо збільшення штату його працівників²²⁷.

За пізнішими свідченнями Ісає Давидовича, з посади очільника Головліту республіки й члена Колегії НКО УСРР він пішов добровільно (отримавши відповідну санкцію секретаря ЦК П. Любченка та А. Хвилі) — через конфлікт із М. Скрипником. Однак в керівництві енциклопедії йому знову ж таки довелося перебувати в одній «команді» з впливовим наркомом освіти — Головним редактором «УРЕ»: «В УРЕ ж я опинився проти єдиного фронту — Скрипник, Речицький, Геттлер, Кленович, Біленький та ін. З першого дня роботи мене там буквально заклывували. Моє домагання уходу було безуспішним, моя заява у ЦК (у жовтні 1931 р.) щодо стану справ, даремного витрачання коштів й прохання про моє усунення жодного відгуку не мало. Скрипник зняв мене з Головреперткому, де я багато й з користю працював, й тим завдав удару по самолюбству й матеріально»²²⁸.

Загострення взаємин з Головним редактором «УРЕ» спричинило відхід І. Фалькевича від роботи над енциклопедичним проектом.

Восьмого жовтня 1931 р. Ісає Давидович адресував Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору листа з аналізом півторарічної роботи над виконанням «важливої справи великого

²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 10. — Спр. 1376. — Арк. 1.

²²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43185. — Т. 5. — Арк. 271.

політичного значення» — підготовкою «УРЕ». Він висловлював стурбованість затримкою підготовки видання: «Такий стан речей ні в якому разі не можна вважати за нормальний, і це не тільки моя думка. Ненормальним цей стан визнають і інші товариші з УРЕ, визнає це і тов. Скрипник»²²⁹. Затримка в підготовці перших томів, що спричиняла «великі зайві витрати» на утримання апарату, на думку Фалькевича, полягала в тому, що більшість штатних працівників енциклопедії «вважають для себе роботу УРЕ десятирядною, бо кожен з них має кілька інших “основних” робіт в інших місцях. Причини в тому, що цій роботі не надано належної уваги, належних і потрібних темпів»²³⁰.

Зауваживши, що штат постійних співробітників «УРЕ» на той час складався з 66 осіб (видавничих 14, редакція — 52), чия річна зарплатня становила 150 тис. руб., що, на його думку, обтяжувало державний бюджет, І. Д. Фалькевич пропонував лідерові КП(б)У план реорганізації апарату енциклопедії. Малоя на увазі ліквідувати окреме Видавництво «УРЕ» з правлінням, створивши натомість у ДВОУ енциклопедично-словниковий сектор (7—8 осіб) на чолі з одним із членів правління ДВОУ. Така реорганізація, по-перше, дозволила б заощадити на зарплатні щонайменше 20 тис. руб. щороку, по-друге, «вся видавнича робота буде щільніше ув'язана з питаннями так постачання паперу і поліграфбази для цієї роботи, як і з питанням передплати і розповсюдження [...]»²³¹.

Завдяки редакції енциклопедії І. Д. Фалькевич вважав можливим заощадити 50 тис. руб. на рік — удвічі більше, ніж по Видавництву. Малоя на увазі запровадити твердий штат постійних працівників, решту — перевести на оплату за конкретно замовлену й виконану роботу. Автор звернення закликав С. В. Косіора визначити твердий термін випуску першого тому «УРЕ», маючи на увазі, що «строки виходу першого тому встановлювались вже чотири рази»²³². Завершувало лист прохання про відставку: «Прошу Центральний Комітет зважити на те, що мені особисто в УРЕ нема чого робити, що

²²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4191. — Арк. 41 зв.

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само. — Арк. 42.

²³² Там само.

моє перебування в УРЕ є цілковита зайва витрата моїх сил. Отже, прошу Центральний Комітет зняти мене з роботи в УРЕ»²³³.

Навесні 1932 р. І. Д. Фалькевич залишив енциклопедію. На посаді директора Видавництва «УРЕ» його заступив А. А. Біленький-Березинський.

У квітні 1932 р. Ісає Давидовича затвердили директором Діпроміста – Державного інституту планування соціалістичного міста і ввели до складу колегії Наркомату комунального господарства УСРР. У серпні 1932 р. Секретаріат ЦК КП(б)У затвердив його відповідальним редактором науково-популярного часопису «Будівництво міст» – органу Наркомкомунгоспу УСРР і Діпроміста²³⁴.

На цій посаді застала його через рік ініційована сталінським посланцем П. Постишевим антискрипниківська кампанія й, зокрема, «з'ясування» численних недоліків у реалізації республіканського енциклопедичного проекту. Про це, зокрема, йшлося під час розгляду на Політбюро ЦК КП(б)У 5 червня 1933 р. питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедії і словників»²³⁵.

13 липня 1933 р. Президія ЦКК КП(б)У, розглянувши справу І. Фалькевича, ухвалила: «Відзначити, що тов. Фалькевич, будучи головою Правління Видавництва УРЕ, був оточений чужими контрреволюційними елементами й без серйозного протесту прийняв на роботу чужих, ворожих Українській Радянській Республіці осіб (Бадан та ін.), не зумів по-більшовицьки повести боротьбу з особами, які спрямовували йому на роботу контрреволюціонерів, буржуазних націоналістів, не викрив їх й не добився усунення їх від роботи з установи, яку він очолював, яку доручила йому партія.

Працюючи в УРЕ й знаючи про те, що гроші, призначені для видання енциклопедії, використовувалися не за призначенням, що за їхній рахунок оплачувалися особи, які не мали нічого спільного з

²³³ Там само, арк. 42–42 зв.

²³⁴ Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 257. – Арк. 334 зв.; Спр. 265. – Арк. 231.

²³⁵ Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба. – С. 224.

видавництвом, що гроші використовувалися безконтрольно й розтринькувалися, — як член партії т. Фалькевич не вживав проти цього жодних заходів»²³⁶.

З огляду на вищенаведене Президія ЦКК КП(б)У ухвалила: «За завдану шкоду партії й Радянській владі т. Фалькевич заслуговує виключення з партії. Але, взявши до уваги, що т. Фалькевич перебував під постійним тиском т. Скрипника, який своїм авторитетом й як головний редактор Видавництва позбавив т. Фалькевича можливості впливати на добір співробітників й на хід організації матеріалу для видання енциклопедії й витрачання сум, — т. Фалькевичу оголосити сувору догану»²³⁷. Однак на цьому партійні санкції проти Ісаї Давидовича не зупинилися.

31 грудня 1933 р. ЦКК КП(б)У виключив І. Фалькевича з партії «за дворушництво, зв'язок й підтримку контрреволюціонера Бадана». Перебуваючи на посаді відповідального редактора часопису «Строительство социалистических городов» і маючи інформацію, що О. Бадана виключили з партії як «контрреволюціонера», Ісай Давидович проте прийняв його на роботу секретарем редакції. Тут Олександр Іванович пропрацював лише півтора місяця — до власного арешту 19 лютого 1933 р.²³⁸ Виключення І. Фалькевича з КП(б)У підтвердила Комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б) 3 травня 1934 р.²³⁹

Отже, усвідомлюючи, що не має жодних перспектив на номенклатурну посаду в УСРР, Ісай Давидович вирішив залишити Україну й переїхати до Росії — на її сибірських просторах легше було знайти високооплачувану роботу й, зрештою, «загубитися». Така «стратегія виживання» на той час уже набула певного поширення не лише серед номенклатурної верхівки, а й у середовищі вітчизняної наукової і культурно-мистецької інтелігенції²⁴⁰.

²³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43185. — Т. 12. — Арк. 247.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Там само. — Арк. 182.

²³⁹ Там само. — Т. 5. — Арк. 197.

²⁴⁰ Див., напр.: Білокінь С. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження* / С. І. Білокінь. — К.: ДМП «Полімед», 1999. — С. 202–203.

На початку серпня 1934 р. Ісай Давидович переїхав до Новосибірська, де вже якийсь час мешкали його старший син, військовослужбовець-політпрацівник, і донька із зятем. У колишній квартирі в Харкові (вул. Дарвіна, 8/1, пом. 36) залишилися молодший син І. Фалькевича — Давид, студент 4-го курсу Харківського авіаційного інституту, та його небіж Кайдинов. Після поладження відповідних формальностей у Новосибірську (візитів до місцевого уповноваженого Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) Ковальова і крайового прокурора Баркова) Ісає Давидовича було призначено помічником прокурора Західносибірського краю з легкої промисловості і транспорту²⁴¹.

Втім робота на новій посаді виявилася надзвичайно нетривалою — НКВС УСРР посиленими темпами фабрикував «справу» «всеукраїнської троцькістської організації», що до її активних учасників, на думку республіканських чекістів, належав й І. Фалькевич.

Боротьба проти «прихованих троцькістів» (і відповідне фабрикування кримінальних «справ» на них) в УСРР розпочалася ще в жовтні 1934 р., коли Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів і пособництво їм з боку гнилих й ліберальствующих елементів»²⁴². У затвердженому 22 жовтня 1934 р. з цього питання рішенні ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося: «ЦК КП(б)У на своєму листопадовому пленумі (1933 р.)... вимагав від усіх парторганізацій України підвищення більшовицької пильності, завершення розгрому й розтрощення до кінця решток контрреволюційних націоналістів й троцькістів, що заблокувалися на спільній антирадянській платформі.

Проте, внаслідок недостатньої більшовицької пильності з боку окремих партійних організацій, рештки розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ділянках, особливо в окремих наукових й навчальних установах, свою шкідницьку роботу»²⁴³.

²⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43185. — Т. 5. — Арк. 198–199.

²⁴² Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 367. — Арк. 1–1 зв.

²⁴³ Там само. — Арк. 1.

Таврували в рішенні й окремих керівників радянських установ, які втратили «більшовицьку пильність», внаслідок чого до організацій, які вони очолювали, з «контрреволюційною метою» інфільтрувалися «шкідницькі елементи». Особливо наголошували на двозначній, мовляв, позиції керівника Держплану УСРР Ю. Коцюбинського, котрий став на шлях «прямого прикриття дворушництва троцькіста Наумова, який проліз до цієї установи»²⁴⁴. Згідно з цією ухвалою ЦК КП(б)У шестеро осіб було виключено з партії, трьом — оголошено сувору догану з попередженням, а Ю. Коцюбинського було знято з посади голови Держплану УСРР і виведено із складу членів ЦК КП(б)У²⁴⁵.

Серед «уламків контрреволюційного троцькізму», названих поіменно в цьому рішенні ЦК КП(б)У, згадували й І. Фалькевича²⁴⁶.

За тиждень після вищезгаданої ухвали Оргбюро ЦК КП(б)У — 1 листопада 1934 р. в Новосибірську начальник 1-го відділення секретно-політичного відділу крайового УГБ НКВС СРСР Попов підписав постанову про застосування щодо І. Фалькевича запобіжного заходу — арешту, оскільки, мовляв, той «достатньо викривається у тому, що, як активний прибічник троцькістської опозиції, належав до складу контрреволюційного Всеукраїнського троцькістського центру»²⁴⁷. 4 листопада «троцькіста І. Д. Фалькевича» було етаповано до Києва²⁴⁸.

Колишнього голову правління «УРЕ» обвинувачували у «справі» так званої «Контрреволюційної троцькістської організації на Україні», до якої було притягнуто 25 осіб на чолі з Ю. Коцюбинським²⁴⁹. Отже, серед оскаржуваних у цій «справі» були: Ю. М. Коцюбинський, помічник прокурора Західносибірського краю І. Д. Фалькевич, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Б. Наумов-Леках, начальник техніко-

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ Там само. — Арк. 1 зв.

²⁴⁶ Там само. — Арк. 1.

²⁴⁷ Там само. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 43185. — Т. 4. — Арк. 13.

²⁴⁸ Там само. — Арк. 15.

²⁴⁹ Докладніше див.: Пиріг Р. «Справа» Юрія Коцюбинського / Р. Я. Пиріг // Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. — К., 1990. — С. 318–328.

економічного сектору «Укргіпроводу» Б. С. Рапопорт-Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я. А. Тун, референт Сталінського (Донецького) облплану Г. Л. Винокур, професор Харківського держуніверситету В. Д. Броннов, завідувач сектору бібліографії Книжкової палати О. А. Бервицький-Варфоломеев, заступник завідувача партвідділу газети «Комуніст» Е. А. Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, на час арешту — ректор Київського держуніверситету Р. С. Левік, заступник Головного редактора «УРЕ» І.-Б. А. Шведов, завідувач райвно Кам'янець-Подільського РВК А. П. Альошин-Цикерман, завідувач планового управління об'єднання «Сталь» Б. Й. Шульман, заступник завідувача Сталінського облплану Л. В. Крижов, завідувач сектору капітального будівництва Держплану УСРР С. М. Крамер та ін.²⁵⁰

Із 25-ти оскаржуваних у цій «справі» принаймні четверо мали безпосередній стосунок до підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії». Крім колишнього голови правління видавництва І. Д. Фалькевича, до «нового складу» редколегії «УРЕ», затвердженого ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У 22 вересня 1933 р., входили Ю. М. Коцюбинський, Р. С. Левік та І.-Б. А. Шведов (заступник Головного редактора «УРЕ»)²⁵¹.

Першого квітня 1935 р. Особлива нарада при НКВС СРСР І. Фалькевича засудила до п'яти років утримання у концтаборі особливого призначення і відправила до Суздальського політичного ізолятора²⁵².

Втім, як невдовзі «з'ясували» органи НКВС, під час слідства 1934—1935 рр. І. Фалькевич «приховав низку фактів» власної «антирадянської діяльності». Тому 10 грудня 1936 р. проти нього було порушено чергову кримінальну справу, й розпочалося провадження. Цього разу обвинувачення було набагато серйозніше — «підготовка терористичних актів проти керівників Комуністичної

²⁵⁰ Шаповал Ю. І. *Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії* / Ю. І. Шаповал. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 183—184.

²⁵¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 285. — Арк. 68; Фельбаба М. *«Товариш Борис»: І. А. Шведов — заступник Головного редактора «УРЕ»* / М. М. Фельбаба // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 статей.* — К.: Рідний край, 2000. — Вип. 11. — С. 377—389.

²⁵² ЦДАГО України. — Ф. 263 — Оп. 1. — Спр. 43185. — Т. 2. — Арк. 143.

партії й Радянського уряду», утворення «терористичної групи» при ВУАМЛІНі та ін.

Ісай Давидович під час допитів заперечував власну причетність до підготовки терористичних актів над керівниками партії і держави, стверджуючи, що навіть не знав про наявність таких задумів у його колишніх колег по роботі. Визнавав лише, що був одним з керівників право-троцькістської організації в Україні, до якої, мовляв, вступив 1932 р. Попри те, що підсудний заперечував власну провину, 10 березня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР І. Фалькевича на підставі статей 54-8 та 54-11 Кримінального кодексу УСРР засудила до найвищої міри покарання, і за декілька годин після вироку його розстріляли на Донському цвинтарі в Москві.

Реабілітувала І. Фалькевича посмертно 30 квітня 1957 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР²⁵³.

Головний редактор «Української Радянської Енциклопедії» (1933–1934) Володимир Петрович Затонський.

Володимир Петрович Затонський став Головним редактором «УРЕ», «успадкувавши» цю посаду разом з посадою наркома освіти УСРР по Миколі Скрипнику. Попри його участь у кампанії шельмування свого попередника, обов'язки керівника енциклопедичного проекту змушували його захищати це «дитя» М. О. Скрипника.

Новий Головний редактор «УРЕ» В. П. Затонський виконував свої функції з підготовки енциклопедії до певної міри номінально, левову частку часу й зусиль приділяючи керівництву наркоматом освіти. Головний тягар відповідальності за підготовку «УРЕ» й загальне керівництво роботою редакції лежав на його заступникові Іванові (Борису) Антоновичу Шведові²⁵⁴. Допомагав йому в цьому помічник Головного редактора по видавництву Терентій Мусійович Горб.

²⁵³ Там само. – Т. 12. – Арк. 27–28.

²⁵⁴ Про нього докладніше див.: Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба. – С. 233–241; Фельбаба М. *«Товариш Борис»: І. А. Шведов – заступник Головного редактора «УРЕ»* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – Вип. 11. – С. 377–389.

Новому Головному редакторові енциклопедії в атмосфері перманентних партійно-політичних «чисток», звинувачень у численних «ухилах» і «викривленнях партійної лінії», «втрата більшовицької пильності» доводилося захищати редакційний апарат «УРЕ», її партійний осередок від «зовнішніх загроз» і доводити правильність «партійної лінії» у виданні.

Так, 9 липня 1934 р. в газеті «Комуніст» з'явилася стаття заступника завідувача відділу керівних партійних органів ЦК КП(б)У Г. А. Кровицького «Там, де бракувало більшовицької пильності», присвячена результатам останніх «чисток» партійних організацій (Партвидав, РАТАУ й «УРЕ») ²⁵⁵. У статті було піддано жорсткій критиці партійний осередок «УРЕ», який, мовляв, не забезпечував виконання рішень ЦК КП(б)У 1933 р. по енциклопедії, «не виявив більшовицької пильності у доборі авторів і редакторів» тощо.

Стаття викликала роздратовану реакцію наркома освіти й Головного редактора «УРЕ» В. П. Затонського, його з'ясування стосунків з автором, апеляцію до ЦК КП(б)У тощо. В. П. Затонському вдалося довести безпідставність більшості звинувачень опонента, а його звернення до С. В. Косіора та П. П. Постишева тимчасово призупинило кампанію з дискредитації проекту ²⁵⁶.

Проблеми підготовки перших томів «УРЕ» загострювалися звичним для СРСР, а для УСРР особливо, паперовим дефіцитом. Республіканська промисловість не виробляла паперу належної кількості й якості, потрібного для поліграфічного забезпечення видання енциклопедії. Так, 27 березня 1934 р. Т. М. Горб надіслав термінове повідомлення В. П. Затонському «Про стан з папером для енциклопедії». Терентій Мусійович інформував Головного редактора «УРЕ», що цього ж дня аналогічну доповідну він надіслав завідувачеві КПВ ЦК КП(б)У М. М. Кіллерогу. В матеріалі наголошувалося: «Вся робота по виготовленню першого тому на сьогодні дає можливість видати перший том 1 жовтня 1934 р. При

²⁵⁵ Кровицький Г. *Там, де бракувало більшовицької пильності* // Комуніст. — 1934. — 9 липня. — № 157.

²⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6428. — Арк. 7.

чому всі 28 географічних карт, що знаходяться уже на виробництві, потребують свого друкування починаючи з 15 квітня [...]. Це відповідає якраз і термінам в справі здійснення окремих головних процесів виробничої роботи до першого тому. Відсутність же для цієї роботи потрібної кількості паперу тягне за собою простої виробництва з усіма наслідками, що вибігають із складеної нами угоди з підприємством, не кажучи вже про інші небажані наслідки [...], а також відтягання термінів виходу першого тому»²⁵⁷.

Завершувався цей лист, автор якого усвідомлював «всю політичну важливість своєчасного видання Української Радянської Енциклопедії», закликом до Головного редактора: «Потверджуючи реальну загрозу такого стану із забезпеченням нас папером, вважаю за потрібне прохати Вашої безпосередньої допомоги»²⁵⁸.

Однак паперового дефіциту так і не вдалося подолати ні зусиллями наркома освіти УСРР, він же Головний редактор «УРЕ», В. П. Затонського, ні очільника Культпропвідділу ЦК КП(б)У М. М. Кіллерога. Тим паче безрадним, попри наполегливі зусилля, був і керівник видавничої частини енциклопедії.

15 травня 1934 р. помічник Головного редактора енциклопедії Т. М. Горб телеграфував до паперової фабрика «Герой праці» в білоруському містечку Добруші (копія — Москва, «Союзпапірзбут»): «Отсутствие бумаги печатания географических карт срывает выход первого тома Украинской Советской Энциклопедии тчк Телеграфируйте время отгрузки»²⁵⁹. За тією ж адресою і з таким самим нульовим результатом довелося звертатися й удруге — утретє.

Третього жовтня 1934 р. керівництво «УРЕ» телеграфувало до м. Кувшинова Західної області: «Недогрузка Вами четырех с половиной тонн писчей [бумаги] плотностью сто двадцать грамм срывает выход первого тома Украинской Советской Энциклопедии готовой [к] печати тчк Настаиваем [на] немедленной выработке [и] отгрузке [в] противном случае дело передадим комиссии Совконтроля [...]]»²⁶⁰.

²⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 2.

²⁵⁸ Там само. — Арк. 2 зв.

²⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 15.

²⁶⁰ Там само. — Арк. 50.

Весна — літо 1934 р. для редакційно-видавничого апарату енциклопедії минули в терміновому дозамовлянні статей для перших томів «УРЕ» та перманентному нагадуванні авторам про їхнє своєчасне надсилання. Складалося враження, що Терентій Мусяйович Горб та його підлеглі ледь не щодня телеграфували авторам енциклопедії і не лише в межах УСРР, а й до Москви — колег із «БСЭ» та «МСЭ». Серед надісланих телеграм: авторові Кіперу до Сталіндорфа Дніпропетровської області (березень 1934 р.): «Необходимо переделать сократить статью Антисемитизм 15 000 знаков Срочно телеграфируйте согласие переделки противном случае пойдет другая статья»; авторові Мессерле (будівельний майданчик «Азовсталі», 17 квітня): «Главредация Украинской Советской Энциклопедии просит сроком декады подать Вашу статью Азовсталь пять тысяч печатных знаков Согласие телеграфируйте [...]» (тому ж авторові 16 травня: «Ждем статью срывается выпуск тома»); Євгенів В'ячеславовичу Холостенку (Київ, 5 травня): «Прискорте виготовлення [статей] “Агітаційний плакат” “Ампір”»; Москва, Давидову: «Ускорьте присылку карты Башкирии» (9 травня); академікові О. Г. Гольдману, Київ: «Срочно подтвердите высылку отредактированного Вами материала»; академікові О. В. Палладіну, Київ: «Терміново надсилайте статті “біохімія” “Біохемічний інститут”» (22 червня 1934 р.)²⁶¹ та ін.

19 серпня 1934 р. Т. М. Горб телеграфував: «Киев. Наркомвнудел. Козельському. Срочно вышлите карту Афганистана»²⁶². Тимчасовий виконувач обов'язків начальника секретно-політичного відділу (СПВ) ГПУ УСРР (з 15 грудня 1933 р.; начальник СПВ УГБ НКВС УСРР з 9 листопада 1934 р.) Борис Володимирович Козельський (народжений Бернард Вольфович Голованевський)²⁶³ мав готувати статті й для наступних томів «УРЕ». Так, згідно з угодою з енциклопедичним видавництвом від 27 лютого 1933 р. й за планом сектору економічної географії відділу географії

²⁶¹ Там само. — Арк. 5, 9–10, 12–14, 19.

²⁶² Там само. — Арк. 32.

²⁶³ Докладніше про нього див.: *ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи* / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба безпеки України; упорядники: В. Золотарьов, В. Пристайко, Ю. Шаповал. — К.: Абрис, 1997. — С. 490–491.

він мав написати статті «Бенгалія (політико-економічний нарис)» (6400 знаків, згодом зменшено до 2000 знаків); «Бірма (політико-економічний нарис) (6400 — зменшено до 3000 знаків); «Белуджистан (політико-економічний нарис)» (3000 — 1500 знаків); «Бомбей (провінція і місто)» (3500 знаків)²⁶⁴.

Замовлення статей для перших томів «Української Радянської Енциклопедії» тривало впродовж весни — літа — вересня — жовтня 1934 р.

Замовляли статті й московським авторам. Так, проф. Олександр Семенович Добров повідомляв Редакцію «УРЕ» 22 червня 1934 р.: «В ответ на предложение [помічника редактора редвідділу географії] т. [Л. І.] Василевского выражаю согласие на написание следующих статей по экономической географии для Энциклопедии (к 20 июля с. г.): 1) Бразилия [...]; 2) Боливия [...]; 3) Буэнос-Айрес; 4) Бавария; 5) Баден; 6) Брауншвейг; 7) Берлин; 8) Балтийское море; 9) Бранденбург; 10) Бремен [...]²⁶⁵.

Третього липня 1934 р. директор харківського видавництва «Мистецтво» Дмитро Якимович Грудина (колишній співробітник редакційного відділу ЛІММ) зобов'язувався підготувати для «УРЕ» статті «Березіль», «Бучма Амвросій», «Борисоглібська Ганна» та «Вахтангов Євгеній»²⁶⁶. 5 липня 1934 р. харківський учений, цитолог і генетик, професор Лев Миколайович Делоне (1891—1969) уклав угоду з енциклопедією щодо написання статей «Генетика», «Ген», «Генотип»²⁶⁷. 18 вересня 1934 р. зобов'язання щодо написання статей для «УРЕ» («Геологія», «Геологічна карта», «Геологічне знімання», «Геологічний комітет», «Геосинкліналь», «Геологічне літочислення») підписав геолог із Сімферополя А. Ф. Слудський. У його листі до енциклопедії зауважувалося: «Считаю необходимым отметить, что [...] статьи я могу написать на русском языке и, за незнанием украинского, я не в состоянии выполнить § 8 договора относительно авторской корректуры»²⁶⁸.

²⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 4.

Угоду з Видавництвом «УРЕ» було анульовано «за невиконанням в термін.

²⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 15.

²⁶⁶ Там само. — Арк. 10.

²⁶⁷ Там само. — Арк. 28.

²⁶⁸ Там само. — Арк. 44—45.

Одночасно існувала й проблема принаймні часткової заборгованості авторам за написані статті. Так, наприклад, саме з цього приводу звертався 13 серпня 1934 р. до заступника Головного редактора І. А. Шведова помічник редактора відділу історії В. Репетій. Він інформував Івана Антоновича, що ще 1933 р. автори Вайнштейн і Добролюбський написали статті: «Бабеф Гракх», «Бабувізм», «Базар», «Базельський маніфест», «Бальї Жан», «Баналітет», «Барбару Шарль» та ін. (Вайнштейн – разом 13 550 знаків); «Баден (історія)», «Барбес Арман», «Бастилія», «Батьянс Людвіг», «Бернадот Жан», «Бальфур», «Барро Каміль», «Баторій Стефан», «Берлінський конгрес», «Бетман-Гольвег» (Добролюбський – 20 220 знаків). Завершувалося звернення В. Репетія проханням полагодити справу з виплатою авторського гонорару: «Перераховані статті вже зрадаговані у відділі і увійдуть до II тому, а тому я прошу дозволу сплатити за них вже зараз авторський гонорар, бо з листів, одержаних від товаришів Вайнштейна і Добролюбського, видно, що, не одержавши цілий рік оплати за попередню роботу, вони відмовляються від дальнішої участі у виготовленні статей для УРЕ»²⁶⁹.

Звичними для Державного видавництва «УРЕ» останніх місяців існування стали драконівські заходи щодо підтримування виробничої дисципліни. Так, наказом по видавництву від 23 жовтня 1934 р. з 25 жовтня запроваджували новий порядок своєчасного приходу співробітників на роботу: «Кожний співробітник, приходячи на роботу, обов'язково знімає свій контрольний номерок та кладе його у ящик, що знаходиться біля контрольної дошки. Це повинен робити кожний з співробітників [...]. Відсутність контрольного номерка у ящику буде рахуватись як відсутність або запізнення на роботу»²⁷⁰.

Формальний контроль за присутністю/відсутністю співробітників на роботі в той же час не заважав партійним органам різного рівня «мобілізувати» відповідальних працівників «УРЕ» на чергові господарські кампанії. Так, з 3 вересня 1934 р. Харківський обком КП(б)У «мобілізував» на місяць (до 3 жовтня) до Гадяцького району завідувача технічного відділу енциклопедії Ф. І. Баламутенка²⁷¹.

²⁶⁹ Там само. – Спр. 43. – Арк. 5.

²⁷⁰ Там само. – Спр. 41. – Арк. 98.

²⁷¹ Там само. – Арк. 90.

27 жовтня тимчасовий виконувач обов'язків помічника Головного редактора (на час київського відрядження Т. М. Горба) Ф. І. Баламутенко звертав увагу «деяких товаришів» — співробітників «УРЕ» на неухвалене ставлення щодо нового порядку обліку вчасного приходу на роботу, роз'яснюючи: «Рівно о 10 год. [контрольна] дошка зачиняється, до цієї години кожний з співробітників, зазначений у списку, повинен зняти свій контрольний номерок та покласти його у ящик біля дошки». Якщо ж після означеної години номерок залишався на дошці, це свідчило про запізнення або невихід на роботу співробітника, стосовно якого адміністрація вживатиме «належних заходів»²⁷².

26 жовтня 1934 р. Головний редактор «УРЕ» В. П. Затонський підписав наказ по енциклопедії, згідно з яким від виконання обов'язків зовнішніх рецензентів текстів видання усували осіб, обвинувачених

²⁷² Там само. — Арк. 103.

У наказі по Видавництву «УРЕ» від 2 листопада 1934 р., який підписав Т. М. Горб, йшлося: «Останніми днями помічається систематичне запізнення на роботу т[оваришів] ДОЛЕНКА, ДАВИДЕНКА, СКОРОХОДОВА, СМІРНОВА та ЖУРКІВСЬКОГО. Зазначеним т[оваришам] висловлюю зауваження та попереджую, що в разі повторення таких випадків будуть вжиті більш суворі адміністративні заходи» (ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 106).

Того ж дня Ю. Смирнов апелював до помічника Головного редактора: «В зв'язку з тим, що я, йдучи до Вас на роботу, ставив умову про те, що я через день працюватиму з півдня, крім того, я за всю роботу свою в УРЕ взагалі запізнився один раз (з відома керівника сектору), норми свої виконую — прошу наказ про зауваження мені відмінити й звільнити мене з роботи в УРЕ за власним бажанням». Резолюція Терентія Мусійовича була жорстка: «Зроблене зауваження вважати за правильне. Заяву про звільнення відхилити» (ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 47).

Натомість завідувача контрольно-лінгвістичної групи «УРЕ» В. М. Журківського 3 листопада 1934 р. було звільнено за власним бажанням, згідно з поданою того ж дня заявою на ім'я Т. М. Горба: «Прошу не вважати мене на роботі з 3-го листопада і оформити звільнення. Справи сьогодні передав т. Давиденкові. Згідно з договореністю з Вами, я мав піти ще 15 жовтня. Заміна є [...]. Хоча брати нового робітника нема рації, бо майже нема матеріалу ні по 2–3[-му], ні по 1[-му] тому. Решту апарату доцільно пустити у відпустку власним коштом до початку роботи в УРЕ, цебто до приїзду [з відпустки] т. Шведова» (ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 63).

у той час в «антиленінських» і, зокрема, «троцькістських» «викривленнях» у науковій і викладацькій роботі: «Звільняються від виконання обов'язків зовнішніх редакторів т[овариші] БОГОРАЗ, БРОНОВ, ЕФРОЇМСЬКИЙ, КОРЯК, МІРОНЕР, ПОСВОЛЬСЬКИЙ, РЕДИН, ХАЙЦЕР, ШАХАР»²⁷³.

28 жовтня 1934 р. члени Редакційного бюро енциклопедії (В. П. Затонський, І. А. Шведов, Т. М. Горб, І. Канович) підписали постанову Редбюро «Про обсяг редакційно-видавничої програми УРЕ на 1935 р. та визначення контрольних чисел і потрібних асигнувань». Документ починався з таких орієнтирів видавничої діяльності на 1935 р., виходячи з ухвалених раніше загальних контрольних чисел видання окремих томів енциклопедії упродовж 1934–1938 рр.: «1. Затвердити на 1935 р. обсяг редакційно-видавничої програми УРЕ за такими контрольними показниками: а) виготовлення та видання II–III та IV томів енциклопедії; б) редакційне виготовлення V та VI томів енциклопедії з частковим виконанням окремих поліграфічних робіт, цілковитим забезпеченням потрібного паперу та частковою сплатою авторського гонорару». Наступними пунктами цього рішення Редбюро встановлювало графік здачі до набору й виходу з друку томів «УРЕ» 1935 р.: вихід II тому — 15 червня; III тому — 15 вересня; IV тому — 15 грудня 1935 р. 1936 р. планували видати чергові томи: VI том — 1 квітня; VII том — 1 липня 1936 р.»²⁷⁴

Редбюро вважало, що запроєктовані капіталовкладення по «УРЕ» на 1935 р. (1 млн 941 тис. руб.) можуть бути частково компенсовані за рахунок продажу накладів першого — третього томів енциклопедії, що мали вийти друком (це становило б 1 млн 152 тис. руб.). Отже, «УРЕ», за такими оцінками, потребувала б на 1935 р. державної субсидії в сумі 789 тис. руб.»²⁷⁵

29 жовтня 1934 р. наркомів фінансів УСРР О. О. Рекісу було направлено листа «Про розмір асигнувань Української Радянської Енциклопедії на 1935 р.» з викладом ухвали Редбюро видання від

²⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 49.

²⁷⁴ Там само. — Арк. 55–56.

²⁷⁵ Там само. — Арк. 56.

²⁷⁶ Там само. — Арк. 58.

28 жовтня. Завершувався лист так: «Приймаючи до уваги зведення бюджету на 1935 р., Головна Редакція УРЕ просить Вас внести до нього державну субсидію УРЕ в сумі 789 тис. карб.

Докладні матеріали по цьому питанню подамо найближчим часом до відповідної управи НКФ у вигляді остаточно розробленого і затвердженого Редбюро промфінплану УРЕ на 1935 р.»²⁷⁶

Оптимістична кінцівка листа і його дата — 29 жовтня 1934 р. засвідчують, що апарат «УРЕ» та його Головний редактор не передбачали рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. «Про УРЕ», яким проект було фактично закрито²⁷⁷. Оскільки Володимир Петрович Затонський 1934—1937 рр. був членом Політбюро ЦК КП(б)У²⁷⁸, отже, мав би знати, принаймні за кілька днів, про майбутнє зупинення/припинення проекту республіканської енциклопедії, Головним редактором якої його призначило те саме Політбюро, єдиний вірогідний висновок — рішення про ліквідацію проекту «УРЕ» ухвалив одноосібно у Кремлі радянський диктатор Й. Сталін («Досить гратися в Українську Радянську Енциклопедію!», як 1918 р. він кинув М. Скрипникові: «Досить гратися в [український радянський] уряд!»). Доведення цього рішення до Політбюро ЦК КП(б)У і його «проведення» забезпечив, безперечно, сталінський намісник України П. П. Постишев.

Прилюдно стверджувати, що республіканський енциклопедичний проект закрито, оскільки він уже не потрібний Кремлю, компартійне керівництво УСРР не наслідилося. Тож було знайдено більш-менш умотивовані вербальні виправдання. 4 листопада 1934 р. з'явилася остання постанова Редбюро «УРЕ», в якій, зокрема, йшлося: «1. У зв'язку з викриттям контрреволюційної троцькістської організації та її контрреволюційної діяльності на ідеологічному фронті і зняттям ряду наукових робітників з ідеологічної роботи та викладовської роботи в ХДУ [Харківському держуніверситеті], із яких окремі особи використовувались по роботі УРЕ як зовнішні редактори та автори (Коряк, Редін), визнати за

²⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 341. — Арк. 84.

²⁷⁸ Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991)*. — С. 181.

потрібне до 15 листопада б[іжучого] р[оку] досконало переглянути відповідні статті, що написані були або проредаговані ними.

2. Для цілковитого забезпечення ідеологічної витриманості редматеріалів першого тому УРЕ, вважати за потрібне додатково переглянути увесь матеріал першого тому до здачі його в друкарню [...]»²⁷⁹

Тим самим рішенням з роботи в «УРЕ» звільнили «контрреволюціонерів на ідеологічному фронті» — керівників редвідділу економіки енциклопедії: редактора відділу І. Каповича й помічника редактора відділу економіки Шрайбмана (вмотивовувалося це відповідними рішеннями парторганізації економічного факультету ХДУ та партгрупи «УРЕ»)»²⁸⁰.

Тим самим днем 4 листопада 1934 р. датовано й наказ наркома освіти УСРР і Головного редактора «УРЕ» В. П. Затонського: «Згідно постанови керівних органів про тимчасове припинення випуску підготовлених томів Української Радянської Енциклопедії та передачу матеріалів на перегляд НКО, як також передачу НКО майна УРЕ, — наказую:

тов. КОБЛЕНЦУ організувати прийом цих матеріалів та майна УРЕ, розпустивши існуючий апарат УРЕ.

Водночас наказую тов. КОБЛЕНЦУ організувати перевірку грошових справ та розрахунків УРЕ з кредиторами та дебіторами.

Порядок ліквідації грошових розрахунків та свої пропозиції щодо використання майна УРЕ представити мені до 15 листопада 1934 р.»²⁸¹

Хронологічно наказ В. П. Затонського пізніший за ухвалу Редбюро енциклопедії від 4 листопада, оскільки в ньому вже йдеться про ревізію не самого лише першого тому, а й передачу всіх матеріалів енциклопедії «на перегляд НКО», а також передання наркоматові освіти майна «УРЕ» і розпуск її редакційного апарату.

Наказом по Державному видавництву «УРЕ» №97 від 9 листопада 1934 р., підписаним уповноваженим НКО УСРР А. А. Кобленцом, який діяв за дорученням наркома

²⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4284. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 61.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Там само. — Спр. 41. — Арк. 107.

В. П. Затонського, діяльність енциклопедичного видавництва припиняли з того ж дня 9 листопада. Заступник Головного редактора І. А. Шведов і помічник Головного редактора Т. М. Горб зобов'язувалися підготувати до 11 листопада передачу всього редакційно-видавничого й господарського майна «УРЕ», яке мав 11–12 листопада прийняти за актом директор Книжкової палати Фельдштейн. З 11 листопада звільняли редакційно-видавничих працівників енциклопедії, які ще залишалися²⁸². Підсумковий наказ А. А. Кобленца №99 по видавництву «УРЕ» від 13 листопада додатково зобов'язував директора Книжкової палати «під його персональну відповідальність забезпечити цілковите збереження всього переданого йому за актом редакційно-видавничого та господарчого майна УРЕ». З роботи в енциклопедії з 15 листопада 1934 р. звільняли решту працівників, включно з І. А. Шведовим. Для складання заключного балансу видавництва до 20 листопада затримували лише Т. М. Горба²⁸³.

Наркома освіти УСРР і колишнього Головного редактора «УРЕ» В. П. Затонського було заарештовано 3 листопада 1937 р. Серед інкримінованих йому «злочинів» була й «організація підривної роботи на фронті національно-культурного будівництва в УСРР». У матеріалах його кримінально-слідчої «справи» не наголошувалося на тому, що він керував 1933–1934 рр. підготовкою «Української Радянської Енциклопедії». Більшість статей обвинувального висновку в його «справі» і так були «розстрільні». 29 липня 1938 р. в Москві на закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР його засудили до розстрілу. Вирок виконали тієї ж ночі.

Посмертно реабілітований В. П. Затонський визначенням Військової колегії Верховного Суду СРСР від 10 березня 1956 р., яка скасувала вирок своєї попередниці від 29 липня 1938 р. стосовно колишнього Головного редактора «УРЕ» й припинила кримінальне провадження проти нього «за відсутністю складу злочину»²⁸⁴.

²⁸² Там само. — Арк. 109–110.

²⁸³ Там само. — Арк. 111.

²⁸⁴ Рубльов О. *Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років* / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба. — С. 243.

Отже, можна зробити загальний висновок щодо проекту «Української Радянської Енциклопедії» 1927–1934 рр. На відміну від усіх попередніх спроб створити власну українську енциклопедію, цю спробу ініціювала вища компартійна номенклатура УСРР на чолі з Генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичем. Декларацію про видання «УРЕ» зафіксував у своїх рішеннях Х з'їзд КП(б)У.

Ідейно-теоретичні засади енциклопедії орієнтувалися на звичне річище тоталітарної комуністичної ідеології сталінського зразка. Керівництво й виконавці республіканського енциклопедичного проекту прагнули створювати видання у системі ідеологічних координат, яку сповідувала не лише панівна партія СРСР – ВКП(б) (та її республіканська іпостась – КП(б)У), а й московські колеги з Акціонерного товариства «Советская Энциклопедия», що вже мали досвід застосування тоталітарної ідеології в енциклопедичній справі і постійно вдосконалювалися у цьому «вмінні».

Однак проектована «УРЕ», попри тотожність ідеології й інших спільних з російськими аналогами рис, вирізнялася власним обличчя – була, безперечно, «радянським», але одночасно «українським» енциклопедичним виданням, завдячуючи цими національними рисами насамперед постаті Головного редактора – наркома освіти УСРР М. О. Скрипника. Наявність відділу «національного питання» у скрипниківській «УРЕ» (відсутнього в «БСЭ» та «МСЭ») також була слушною, умотивованою важливістю національних проблем у складному поліетнічному конгломераті – СРСР та з огляду на пильну увагу до цієї тематики з боку наркома освіти УСРР.

Структура редакційного апарату енциклопедії, попри окремі вади, загалом дозволяла досить успішно розв'язувати поставлені завдання.

Авторський склад «УРЕ» з огляду на ідеологічні табу обмежувався вузьким колом «марксівських» учених, що негативно впливало на якість і темпи підготовки видання. Втім реалії життя змушували порушувати ідеологічні заборони й удаватися до послуг позапартійних фахівців, представників академічної та вишівської науки (переважно представників негуманітарних дисциплін). У разі

успішної реалізації республіканського енциклопедичного проекту, який очолював М. О. Скрипник, вітчизняна енциклопедистика збагатилася б виданням, у якому попри значний ідеологічний баласт було б чимало цінної українознавчої інформації.

Проблеми, що уповільнювали підготовку видання, були переважно зовнішнього характеру (хоча не варто нехтувати й недоліками організаційної побудови апарату енциклопедії). Покликаний до життя політикою «українізації», республіканський енциклопедичний проект віддзеркалював суперечності й вади цієї політики, котра реальні потреби національного відродження намагалася втиснути в річище ортодоксальної комуністичної ідеології і поставити під контроль Кремля.

Проект «УРЕ» було декларовано у відповідь на критику незадовільних темпів «українізації» колишнього наркома освіти республіки О. Я. Шумського, однак трирічний часовий інтервал між декларацією про «УРЕ» й розгортанням роботи над нею ще раз підтверджував слушність його критичних зауважень.

Синхронізація негативних змін в економічному та суспільно-політичному житті Радянського Союзу, зокрема в УСРР (де вони сягнули апогею під час Голодомору 1932–1933 рр.), так званої доби «Великого перелому», з початком безпосередньої роботи над «Українською Радянською Енциклопедією» спершу постійно гальмувала роботу над виданням, а згодом і фатально вплинула на долю республіканського енциклопедичного проекту.

«УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» – ДРУГА СПРОБА ПІДГОТОВКИ, 1944–1945 РР.

Проблема першої повоєнної спроби підготовки республіканського енциклопедичного видання (другої з черги після «скрипниківської» УРЕ 1930–1934 рр.) не знайшла належного висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії. У ширшому контексті «розширення прав союзних республік» 1944–1945 рр.¹ розглядає це питання С. Єкельчик, побіжно зауважуючи, що в листопаді 1944 р. більшовицька адміністрація УРСР оголосила «масштабний націєтворчий проект» – двадцятитомну Українську Радянську Енциклопедію: «Призначений на головного редактора Мануїльський погодив цю місцеву ініціативу в Москві “з тов. Александровим, який висловив не тільки свою думку, а й думку тов. Маленкова про те, що така українська радянська енциклопедія якраз на часі”... Республіканські чиновники мали амбітний намір завершити двадцять томів до 1955 р., але 1947 р. їм довелося припинити проект через брак фінансування з Москви»². Попри лаконічність цього повідомлення цінною є авторська згадка про принаймні усне «добро» на підготовку УРЕ начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александрова й секретаря ЦК ВКП(б) і водночас заступника Голови РНК СРСР Г. М. Маленкова.

¹ Докладніше див., напр.: Гриневич В. А. *Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри* / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 29–37; Гриневич В. А. *Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.)* / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 35–46.

² Єкельчик С. *Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* / С. О. Єкельчик; [авториз. перекл. з англ. М. Климчука та Х. Чушак за ред. М. Климчука]. – К.: Критика, 2008. – С. 69.

Дещо докладніше справу підготовки УРЕ 1944–1947 рр. висвітлено у статті аспірантки Інституту історії України НАН України Т. Демиденко, однак й вона лише окреслює проблему, не надто її деталізуючи. Втім до її статті долучено цінний документальний додаток³.

У цьому розділі зроблено спробу докладніше з'ясувати обставини ініціювання другої спроби видання «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр., процес розгортання роботи над проектом, окреслити коло його учасників і причини його дотермінового заморожування.

30 жовтня 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 1441 «Про видання Української Радянської Енциклопедії», яку було оприлюднено 15 листопада 1944 р. на шпальтах «Радянської України»⁴. Метою видання, підготовка якого мала розпочатися вже з 1 листопада 1944 р., визначалося «посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України».

У дусі звичних більшовицьких пропагандистських кліше документ окреслював і «історіософію» майбутнього енциклопедичного проекту: «В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши,

³ Демиденко Т. *Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр.* // Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215–224 (додаток «Документи». – С. 218–224).

⁴ *Про видання Української Радянської Енциклопедії*: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.

що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...»⁵

Цим же рішенням затверджували Головну редакційну колегію «УРЕ» у складі М. П. Бажана, академіка О. І. Білецького, академіка О. О. Богомольця, професора А. О. Введенського, академіка К. Г. Воблого, академіка М. С. Возняка, доцента Ф. Ф. Єневича, професора Г. С. Костюка, академіка О. І. Лейпунського, К. З. Литвина, Д. З. Мануїльського, академіка Є. О. Патона, професора М. Н. Петровського, В. Ф. Старченка та академіка П. Г. Тичини⁶.

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редколегії «УРЕ» передавали картотеку, бібліотеку літератури й усі справи створеної свого часу УРЕ М. Скрипника – В. Затонського 1930–1934 рр., що мали зберігатися у Книжковій палаті УРСР⁷.

Дев'ятого лютого 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 212 «Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії» було деталізовано попередню ухвалу від 30 жовтня 1944 р.: затверджували план видання в обсязі 10 томів та одного тому настільної енциклопедії, загальним накладом 550 тис. примірників і терміном виходу в п'ять років; передбачали штати видання на 1945 р. у кількості 79 осіб; уряд республіки мав «просити РНК СРСР доручити Державній штатній комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати УРЕ»⁸.

14 лютого 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. С. Хрущов звернувся з листом до наркома фінансів СРСР і голови Державної штатної комісії при РНК СРСР А. Г. Зверева. У документі йшлося: «Радою Народних Комісарів й Центральним Комітетом КП(б)У ухвалено постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.

У даний час організаційні заходи завершуються, й редакція УРЕ повинна розпочати підготовку матеріалів для видання.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Демиденко Т. *Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр.* – С. 216.

⁸ Демиденко Т. *Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр.* – С. 219–220 [Документи]; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 2096. – Арк. 68 (далі – ЦДАВО України).

Рада Народних Комісарів УРСР просить розглянути й затвердити штатний розпис для редакції Української Радянської Енциклопедії у складі 79 осіб, з місячним фондом заробітної платні 76,1 тис. руб.»⁹

У штатному розписі редакції, крім головної редакції (головний редактор, заступник головного редактора, редактор-організатор, технічний секретар), передбачалася наявність 16-ти редакційних відділів, таких як: 1) відділ суспільних наук; 2) відділ психології, педагогіки, народної освіти; 3) відділ мови, літератури й мистецтва; 4) відділ військових наук; 5) відділ охорони здоров'я та медицини; 6) відділ агробіологічних наук і сільського господарства; 7) відділ природознавства, точних наук і техніки; 8) літературна редакція; 9) відділ словника (упорядкування слів); 10) коректорський відділ; 11) бібліографічно-бібліотечний відділ; 12) відділ художньо-ілюстративного оформлення; 13) технічна редакція; 14) стенографічно-друкарське бюро; 15) бухгалтерія і планова частина; 16) господарська частина¹⁰.

Втім Арсеній Григорович Зверев не відгукнувся (принаймні за відомими нам документами) на звернення свого українського колеги. Зрештою, кремлівським урядовцям було не до республіканської енциклопедії УРСР — завершувалася Друга світова війна, відбувся повоєнний геополітичний розподіл світу, народне господарство було зруйноване — гроші насамперед були потрібні на відбудову. Підготовка «УРЕ» в цій ситуації виглядала лише республіканським «клопотом». Очевидно, саме тому впродовж усього 1945 р. і до початку квітня 1946-го робочий апарат Редакції «УРЕ» не було підбрано, і робота з підготовки видання енциклопедії завмерла¹¹.

Робочий апарат «УРЕ» в єдиній особі — вченого секретаря доцента Ф. М. Бабенка було створено лише ухвалою Оргбюро ЦК КП(б)У від 3 квітня 1946 р. В його рішенні йшлося: «Затвердити т. Бабенка Ф. М. вченим секретарем редакції “Української Радянської Енциклопедії”».

За десять днів — 11 квітня 1946 р. під головуванням президента АН УРСР академіка О. О. Богомольця відбулося перше засідання

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 2747. — Арк. 29.

¹⁰ Там само. — Арк. 30–32.

¹¹ Там само. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 13.

Редколегії УРЕ. На ньому було розглянуто питання про складання проспекту словника (тематичного плану) «УРЕ», склад наукових відділів редакції енциклопедії і поточні завдання роботи редколегії. Доповідь про складання проспекту словника зробив член Головної редколегії енциклопедії доцент Ф. Ф. Єневич (1905–1976) – директор Українського філіалу Інституту Маркса – Енгельса – Леніна при ЦК ВКП(б)¹². Участь в обговоренні доповіді й засад підготовки словника «УРЕ» взяли академік О. О. Богомолець, директор Інституту історії України АН УРСР член-кореспондент АН УРСР М. Н. Петровський, академік Л. А. Булаховський, президент Академії архітектури УРСР професор В. Г. Заболотний, професор А. О. Введенський, професор І. Т. Швець, генерал Кулаков, директор Бібліотеки АН УРСР Ю. О. Меженко та ін.¹³

В процесі обміну думками Редколегія ухвалила такі пропозиції: 1. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити робочий апарат Редколегії у складі 20-ти завідувачів наукових відділів і 24-х наукових співробітників – редакторів цих відділів та решту технічних працівників за проектом штатів «УРЕ». 2. Затвердити засади складання словників. 3. При складанні словників надати перевагу співробітникам АН УРСР. 4. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити обсяг «УРЕ» у 20 томів по 60 авторських аркушів кожний. 5. Просити ЦК КП(б)У та РМ УРСР затвердити відповідальними редакторами томів майбутнього видання Д. З. Мануїльського, О. О. Богомольця, М. П. Бажана, К. З. Литвина та І. Д. Назаренка. 6. Добір авторів, замовлення словників покласти на вченого секретаря Редакції «УРЕ»¹⁴.

З огляду на ключову роль у другому проекті «УРЕ» вченого секретаря видання варто докладніше зупинитися на його практично невідомій постаті.

Феодосій Миколайович Бабенко народився 14 (27) серпня 1899 р. в с. Богодухівці Чорнобаївської волості Золотоніського

¹² Див.: Рубльов О. С. *Єневич Федір Федорович (1905–05.12.1976) / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 121.*

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13–14.

¹⁴ Там само. – Арк. 14.

повіту Полтавської губернії у родині (за визначенням Ф. Бабенка) «міщанина з селян», який займався сільським господарством і підсобними роботами. В 1916–1921 рр. навчався в учительській семінарії (згодом технікумі) у Прилуках. Під час навчання у березні 1920 р. вступив до боротьбистського Комуністичного союзу молоді, з травня 1920 р. — член ЛКСМУ. Завідував 2-м та 5-м дитячими будинками у Прилуках (1922–1923); працював на виборних комсомольських посадах (повітовий комітет — окружком — губком комсомолу), в Центральному бюро юних піонерів при ЦК ЛКСМУ. Член КП(б)У з 1927 р. В 1928–1932 рр. — старший інспектор комуністичного дитячого руху (КДР) Управління соціального виховання, керівник групи позашкільного виховання та інспектор КДР Сектору соцвиху НКО УСРР. 1931–1932 рр. — аспірант ВУАМЛІН; 1934–1937 рр. — слухач Інституту червоної професури (філософії) у Києві. 1937–1938 рр. — керівник кафедри ленінізму Українського інституту масової заочної освіти; згодом (1938–1941) — завідувач кафедри марксизму-ленінізму Гідромеліоративного інституту в Києві. 1939 р. ВАК Міністерства вищої освіти СРСР затвердив його вченому званні доцента¹⁵.

Учасник Великої Вітчизняної війни, під час якої перебував на політико-пропагандистських і командних посадах, завершивши у званні підполковника. Мав нагороди: ордени — Червоної Зірки та «Вітчизняної війни» 1-го ступеня; медалі — «За оборону Сталінграда», «За визволення Праги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Демобілізований 16 січня 1946 р.

Отже, новопризначений учений секретар енциклопедії мав за плечима поважний життєвий досвід і досвід керівної роботи.

Наступна нарада у справі «УРЕ» відбулася 26 квітня 1946 р. в заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажана. На ній було присутнє вузьке коло осіб. Крім господаря кабінету, в нараді взяли участь: відповідальний редактор видання академік Д. З. Мануїльський, начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Д. Назаренко, завідувач відділу преси ЦК А. Т. Чеканюк, керівник Управління в справах поліграфії УРСР П. Є. Рудий, міністр фінансів

¹⁵ Там само. — Ф. 166. — Оп. 12. — Спр. 257. — Арк. 1–3.

УРСР Г. Л. Сахновський, Ф. Ф. Єневич, учений секретар «УРЕ» Ф. М. Бабенко, головний редактор Політвидаву УРСР І. Д. Білоус¹⁶.

Микола Платонович Бажан розпочав нараду з сумної констатації: «Як відомо, вже майже рік минув після того, як винесена постанова Раднаркому про створення Української Радянської Енциклопедії... На жаль, мушу сказати, що реалізація постанови йшла неприпустимими темпами і зроблено дуже мало. Тільки в цьому місяці робота почала активізуватися. Тут великий вплив мали вказівки тов. Мануїльського про роботу по створенню УРЕ. Для всіх нас цілком зрозуміла вага цього питання – політична, ідейна і культурна... Основне питання – встановити конституцію видання: чи треба засновувати спеціальне видавництво УРЕ, що має декілька плюсів, чи зробити його відділом Партвидаву при ЦК КП(б)У, що також має плюси...»¹⁷

На цій нараді було заслухано доповідь ученого секретаря Ф. М. Бабенка про роботу апарату Редколегії «УРЕ» за три тижні його існування. Доповідач, зокрема, з'ясував, що після попереднього засідання 11 квітня відбулися розмови з усіма особами, висунутими на завідувачів відділів редакції, і досягнуто їхньої згоди. Вакантною залишалася лише посада керівника відділу юридичних наук. Було зроблено замовлення співробітникам АН УРСР на складання термінологічних словників за окремими розділами енциклопедії. Перший було замовлено словник з історії України авторитетному співробітникові Інституту історії України АН УРСР Ф. О. Ястребову (1903–1973). Крім того, спільно з директором Бібліотеки АН УРСР Ю. О. Меженком¹⁸ було сформовано групу бібліотечних

¹⁶ Там само. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 3959. – Арк. 32.

¹⁷ Там само. – Арк. 33–34.

¹⁸ Докладніше про нього див., напр.: *Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії* / Укладачі: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступна ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса; відп. ред. О. С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 175 с. – (Науково-довідкові видання з історії України, вип. 31); Дашкевич Я. *Нескорений лицар української книги*: [Юр Меженко] / Я. Р. Дашкевич // Дашкевич Я. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 613–621.

працівників — фахівців з бібліографії, які приступили до складання термінологічних словників, на підставі яких були складені «Большая Советская Энциклопедия», «Малая Советская Энциклопедия», а також, як, вдавшись до езопової мови, висловився Феодосій Миколайович, «видання українського тритомника» — тобто «Українська Загальна Енциклопедія» (Львів — Станіславів — Коломия, 1930—1935). Відділи «УРЕ» вже приступили до роботи. Було складено штатний розпис редакції на 88 осіб, з яких 25 осіб уже дали згоду працювати в апараті УРЕ¹⁹.

Невирішеною проблемою залишалось питання, кому має підпорядковуватися апарат «УРЕ» — Раді Міністрів УРСР чи республіканському Політвидаву і якими повинні бути посадові оклади редакційних працівників. Президент АН УРСР О. О. Богомолець пропонував прирівняти за оплатою завідувачів відділів і старших наукових співробітників «УРЕ» до ставок наукових співробітників Академії наук. Проблемною була і справа розташування енциклопедії — робота над нею вимагала окремого приміщення з кількома десятками кімнат і спеціально обладнаною бібліотекою. Пропонувалося відійти від первісно визначеного обсягу «УРЕ» у 10 томів і збільшити його вдвічі — до 20 томів (по 60 аркушів кожний). Значний обсяг роботи щодо друкування видання і його масовий наклад порушував у свою чергу питання про друкарню.

Справу кадрового забезпечення редакції «УРЕ» було визначено лише в загальних рисах, і вона була швидше за все на цьому етапі лише декларацією про наміри. Вчений секретар енциклопедії не мав зайвих ілюзій: «З кадрами дуже погано. На сьогодні у нас є кандидати на зав. відділів. В основному це товариші, які працюють на досить відповідальній роботі і які працювати в цій справі [УРЕ] будуть дуже мало. Таких є 19 чол. Ми подали їх кандидатури на розгляд ЦК.

Відносно інших кадрів питання ставиться так: кожний зав. відділом разом з нами мусить підібрати одного чоловіка, і знов-таки ми нічого не можемо сказати, як ми забезпечимо цих людей. Таким чином, основне: кадри, гроші, приміщення»²⁰.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3959. — Арк. 35—36.

²⁰ Там само. — Арк. 37.

Відповідальний редактор «УРЕ» Д. З. Мануїльський також підтримав думку доповідача про надзвичайну важливість кадрового забезпечення енциклопедії: «Зараз нам треба підшукувати кадри. Це наше партійне завдання. Я знаю, що будуть труднощі з кадрами, буде нелегко. Коли трудно знайти заввідділу пропаганди в якій-небудь Обком партії, то тут ще більші труднощі будуть. Зараз партія повинна взятися за цю справу і кадри підшукати... Таким чином, основне питання — це кадри. Треба зрозуміти, що цих наукових працівників фінансово потрібно зацікавити. Ставки і гонорар потрібні бути високими. Тоді ми зможемо вибирати кадри. Коли ви дасте матеріальні умови, люди до нас будуть іти»²¹.

Підсумовуючи обмін думками під час наради, М. П. Бажан так резюмував її результати, зробивши наголос на тому, що створювати окреме видавництво «УРЕ» недоцільно, а отже існує лише альтернатива — підпорядковувати редакцію або Політвидав, або Видавництву АН УРСР: «Справа стоїть так: чи то при Політвидаві, чи то при Академії наук. Для Академії наук легше дістати приміщення. Дозвольте резюмувати так: будемо просити тов. Мануїльського поставити перед Президією Академії наук питання про видання УРЕ в системі Видавництва Академії наук з державною цільовою дотацією на це видавництво і заснуванням редакції для видання УРЕ в системі Академії наук. Поскільки питання про Політвидав може бути вирішене після відхилення пропозиції про організацію УРЕ при Академії наук, ми про Політвидав зараз нічого питати не будемо.

Ми будемо просити Дмитра Захаровича [Мануїльського] це питання з'ясувати, і після з'ясування дозвольте ще раз скликати нараду»²².

Учасники наради 26 квітня 1946 р. вирішили клопотатися перед ЦК КП(б)У й Радою Міністрів УРСР про створення наукового інституту «УРЕ» при АН УРСР; робочому апаратові енциклопедії доручали підготувати до засідання ЦК КП(б)У і РМ УРСР проекти кошторису й штатів інституту «УРЕ»²³.

²¹ Там само. — Арк. 52–53.

²² Там само. — Арк. 55.

²³ Там само. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 15.

27 травня 1946 р. вчений секретар видання Ф. М. Бабенко звернувся з листом до директора Української книжкової палати: «Рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР в цьому році поновлена робота над виданням Української Радянської Енциклопедії. Редакції УРЕ дуже потрібні матеріали, видані і підготовлені до друку редакцією УРЕ попереднього скликання. 1934 р. за наказом Наркомосу УРСР ліквідком всі ці видані матеріали, рукописи, літературу передав Вам на схорону.

Посилаю до Вас свого секретаря т. Васильєву А. П. для з'ясування стану, в якому знаходиться все вищезазначене, і можливості використання їх в нашій роботі».

Принагідно висловлювалося прохання надати зазначеній особі «всебічну допомогу по терміновому виконанню покладеного на неї завдання»²⁴.

21 червня 1946 р. на промовисту адресу «Москва, Кремль, товаришу Сталіну Й. В.» було спрямовано звернення Голови Ради Міністрів УРСР і Першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова з приводу підготовки республіканської енциклопедії. У документі йшлося: «Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 р. ухвалили рішення про видання Української Радянської Енциклопедії, якій має належати видатна культурно-політична роль у розвитку радянської культури українського народу.

Видання енциклопедії намічено здійснити у 20-ти томах з орієнтацією, переважно, на контингент [читачів] з середньою освітою.

Упродовж часу, що минув з дня постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У, проведена підготовча робота в галузі підбору редакції, керівного наукового персоналу й організації матеріалів для словників. До складу співробітників редакції енциклопедії залучені провідні й найвидатніші наукові кадри Української РСР»²⁵.

І далі, задля «забезпечення подальшого успішного виконання завдань» щодо видання УРЕ, висловлювали декілька прохань: «1. Дозволити, за прикладом БСЭ, організувати у системі Академії наук Української РСР державний науковий інститут “Українська

²⁴ Там само. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 11.

²⁵ Там само. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3927. — Арк. 54.

Радянська Енциклопедія”, поклавши на нього підготовку й видання зазначеної енциклопедії. 2. Поширити на інститут “Українська Радянська Енциклопедія”, що створюється, дію постанови РНК СРСР від 6.III.1946 р. № 514. 3. Доручити Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР розглянути й затвердити, за поданням Ради Міністрів УРСР, структуру й штати державного наукового інституту “Українська Радянська Енциклопедія”, що створюється»²⁶.

Невідомо, якою була реакція Й. Сталіна на це звернення і чи була взагалі якась формалізована на письмі відповідь. Коротенька контрольна довідка щодо проходження цього документа лаконічно стверджує: «По письму товарища ХРУЩЕВА Н. С. № 5/52 от 21 июня с/г. на имя товарища СТАЛИНА И. В. об организации в системе Академии наук Украинской ССР института – “Украинская Советская Энциклопедия”».

Вопрос направлен 24.VI-с/г. в Совет Министров СССР тов. Берия Л. П. на рассмотрение. Ст. консультант *И. Грубина*. 28.VI-46 г.»²⁷.

Кремль не поспішав з відповіддю на звернення щодо легалізації статусу редакції «УРЕ» і створення у системі АН УРСР окремого профільного інституту. На ситуацію з енциклопедією вочевидь негативно вплинула і смерть 19 липня 1946 р. президента АН УРСР академіка О. О. Богомольця, активного прихильника підготовки республіканської енциклопедії зусиллями академічних працівників і у Видавництві АН УРСР.

Тим часом редакція «УРЕ» як окремий підрозділ тимчасово працювала у складі Українського видавництва політичної літератури – Укрполітвидаву в кількох кімнатах на вул. Володимирській, 42 в Києві. Поки тривав обмін думками з приводу статусу й перспектив видання «УРЕ» в середніх і верхніх ешелонах республіканської компартійної номенклатури, продовжувалася копітка редакційна робота, зокрема, над укладанням термінологічних словників. Відповідно до рекомендацій наради у справі «УРЕ» від 26 квітня 1946 р. формували штат старших наукових співробітників

²⁶ Там само. – Арк. 54–55.

²⁷ Там само. – Арк. 56.

редакційних відділів «УРЕ» — основних працівників апарату енциклопедії.

Так, 15 травня 1946 р. до відповідального секретаря видання Ф. М. Бабенка звертався з письмовою заявою зав.відділу педагогіки «УРЕ», заслужений діяч науки професор С. Чавдаров: «Прошу зарахувати на посаду старшого наукового співробітника відділу педагогіки УРЕ тов. Горбунцову Т. Ю., яка працює старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту педагогіки»²⁸. 16 травня до Редакції УРЕ було відправлено листа за підписом директора Інституту органічної хімії АН УРСР академіка А. І. Кіпріанова: «Прошу зачислити ст[аршого] научн[ого] сотрудника Института органической химии АН УССР кандидата технических наук Б. Г. Савинова на должность ст[аршого] научного сотрудника по отделу химии.

Б. Г. Савинов известен мне как образованный химик с широким кругозором, автор ряда научных работ, популярных статей, брошюр и руководств научно-технического характера.

Б. Г. Савинов — большой аккуратист и это, наряду с его литературным опытом, делает его кандидатуру очень подходящей для работы над изданием Энциклопедии»²⁹.

Першого липня 1946 р. до Редакції «УРЕ» адресував доповідну записку старший науковий співробітник редакційного відділу «Архітектура й містобудівництво» професор С. М. Колотов. У його письмовій заяві з'ясовувалися обставини уповільненого темпу підготовки відповідного термінологічного словника. Певні наголоси в документі навіть були подібні до «націоналістичних» декларацій: «Складання словника для УРЕ з розділу “Архітектура й містобудівництво” гальмується з-за відсутності первинного матеріалу. З питань цього відділу, як і взагалі з питань мистецтва, немає ні спеціальних енциклопедій, ні термінологічних словників. БСЭ, так само, як і інші загальні енциклопедії мало торкаються питань української архітектури й українського мистецтва. В зв'язку з цим виникає потреба запровадити додатковий етап роботи перед складанням словника»³⁰.

²⁸ Там само. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 39.

²⁹ Там само. — Арк. 63—63 зв.

³⁰ Там само. — Спр. 3. — Арк. 39.

Цей додатковий етап, на думку автора меморандуму, мав полягати у складанні картотеки слів і понять за літературними джерелами й поповненні її відповідним додатковим матеріалом. У картках, крім основних відомостей, мало бути зазначено: напрямок змісту поняття або терміна, джерело, орієнтовну кількість знаків. Картотека після експертної оцінки і врахування відповідних зауважень мала слугувати базою для другого етапу роботи — складання самого словника. На цьому етапі роботи, на думку С. М. Колотова, «слабким місцем буде термінологія». Тому фахівці відділу потребуватимуть лексичної консультації, що, відповідно, ускладнить роботу. Враховуючи вищенаведене, пропонувалося запровадити диференційовані розцінки оплати праці залежно від складності роботи: друкований аркуш складання картотеки — 1500 руб., складання словника — 4000 руб.³¹

Шостого липня 1946 р. до Редакції «УРЕ» звернувся з листом ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка професор В. Г. Бондарчук, він же завідувач відділу геології та географії енциклопедії, пояснюючи причини затримки дорученого йому керівництва складанням термінологічних словників з геологічних та географічних наук. Головною перешкодою у цій роботі, на його думку, була відсутність у відділі штатного працівника, який би виконував це завдання. Тож висловлювалося побажання: «З метою прискорення складання розгорнутих словників прошу Вашого дозволу на доручення цієї роботи окремим фахівцем з оплатою по аркушах тексту, установивши ліміт їм цього у десять друк. аркушів»³².

17 липня 1946 р. доповідні записки з супровідним листом ученого секретаря «УРЕ» Ф. М. Бабенка було спрямовано членові Президії Редколегії «УРЕ» М. П. Бажану, який наклав резолюцію: «Згоджуюсь щодо оплати в межах, яка встановлена практикою словникової роботи в інших республіках. *М. Бажан*»³³.

На думку Т. Демиденко, яка спирається на пізніше (1957 р.) свідчення тогочасного члена Редакційної колегії видання

³¹ Там само. — Арк. 39—39 зв.

³² Там само. — Арк. 38.

³³ Там само. — Арк. 37.

Ф. Ф. Єневича, занадто активне розгортання роботи над республіканським енциклопедичним проектом на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і «автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося»³⁴.

Однак таке твердження не зовсім коректне. Адже, наприклад, звіт ученого секретаря «УРЕ» Ф. М. Бабенка про роботу Редакції «УРЕ» впродовж 3 квітня 1946 р. – 1 березня 1947 р. у своїй заключній частині розпочинається з такої пропозиції: «В зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) про припинення роботи Української Радянської Енциклопедії вважаю за доцільним просити ЦК КП(б)У: 1. Видати рішення про припинення роботи робочого апарату УРЕ з 15.03.1947 р., зобов'язавши всі установи, що нижче перелічені, до цього терміну прийняти від УРЕ всі справи, бібліотеку та словники і розрахуватись з авторами. 2. Всі виготовлені словники та картотеку до них передати Академії наук УРСР для використання за вказівками ЦК КП(б)У. 3. Бібліотеку УРЕ передати бібліотеці Академії наук УРСР. 4. Робітників УРЕ надіслати, по ліквідації установи, на відповідну роботу. 5. Зобов'язати Укрполітвидав прийняти від УРЕ все листування та грошові документи [...]»³⁵ (виділення наше. – *Авт.*).

Отже, як видно з процитованого документа, останнє слово в українській енциклопедичній справі, принаймні 1947 р., сказав Кремль, аморфний ЦК ВКП(б) і в першу чергу особисто Й. Сталін. Маємо й конкретну дату – 15 березня 1947 р.

Однак робота над республіканським енциклопедичним проектом тривала й після цієї рубіжної дати. Очевидно, йшлося про боротьбу впливів серед «української» партноменклатури і прагнення М. Хрущова залишити за собою останнє слово у цьому питанні.

19 червня 1947 р. вчений секретар УРЕ Ф. Бабенко «на вимогу» відділу науки Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У «для підготовки питання до засідання ЦК КП(б)У» подав пакет документів

³⁴ Демиденко Т. *Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр.* – С. 216.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 27.

щодо утворення «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР» (проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, загальний кошторис витрат з видань «УРЕ» на 1947–1954 рр., калькуляція видань «УРЕ» на 1947–1954 рр., пояснювальна записка до штатного розкладу Інституту «УРЕ», штатний розклад Інституту «УРЕ», довідка про потребу приміщення для Інституту «УРЕ», проект постанови ЦК КП(б)У «Про редакторів відділів УРЕ» та ін.)³⁶.

Згідно з проектом постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У «Про утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР», на інститут покладали підготовче та наукове й редакційне опрацювання матеріалів з видання основної, настільної енциклопедії та лексичних словників. Друк енциклопедії та словників мало забезпечувати Видавництво АН УРСР³⁷.

Представницьким (за нечисленними винятками партноменклатури) виглядав і список редакторів наукових відділів УРЕ: 1) відділ марксизму-ленінізму, історії ВКП(б) і КП(б)У – К. З. Литвин; 2) відділ історичних наук – член-кореспондент АН УРСР М. Н. Петровський; 3) відділ економічних наук – академік АН УРСР К. Г. Воблий; 4) відділ філософських наук – Ф. Ф. Єневич; 5) відділ військових наук – генерал Савков; 6) відділ юридичних наук і радянського будівництва – професор В. Г. Бошко; 7) відділ педагогічних наук і культурного будівництва – професор С. Чавдаров; 8) відділ мистецтва – академік АН УРСР О. Є. Корнійчук; 9) відділ літератури – академік АН УРСР О. І. Білецький; 10) відділ лінгвістичних наук – академік АН УРСР Л. А. Булаховський; 11) відділ механіко-математичних наук – професор М. М. Боголюбов; 12) відділ фізико-хімічних наук – акад. А. І. Кіпріанов; 13) відділ геолого-географічних наук – професор В. Г. Бондарчук; 14) відділ археологічних наук – академік АН УРСР П. П. Єфіменко; 15) відділ біологічних наук – академік АН УРСР Д. К. Третьяков; 16) відділ медичних наук і охорони здоров'я – професор В. П. Комісаренко; 17) відділ технічних наук,

³⁶ Там само. – Спр. 10. – Арк. 1–25.

³⁷ Там само. – Арк. 2.

промисловості і шляхів сполучення — професор І. Т. Швець; 18) відділ агрономічних наук і сільського господарства — член-кореспондент АН УРСР П. А. Власюк; 19) відділ архітектури і містобудівництва — академік Академії архітектури УРСР В. Г. Заболотний³⁸.

Поки що не з'ясовано, чи розглядали питання про утворення Інституту «УРЕ» на засіданні ЦК КП(б)У, але робота редакції енциклопедії тривала ще до осені 1947 р. Ще план роботи редакції на жовтень 1947 р. свідчить про її функціонування у здавалось би звичному режимі, але вже план на листопад 1947 р. містить пункти, які виразно переконують про припинення роботи й ліквідацію справ: «Підготувати до здавання майно, документацію. — Термін — 20/XI-47 р.»; «Підготувати до здавання бібліотеку, словники, картотеку... Термін — 22/XI-47 р.»³⁹ Останній збережений в архівах документ редакції УРЕ датується 1 грудня 1947 р. Це акт комісії з перевірки діловодства енциклопедії станом на 17 листопада 1947 р., яку було створено на розпорядження ученого секретаря УРЕ Ф. М. Бабенка (саме йому 13 грудня 1947 р. було передано третій примірник цього документа)⁴⁰.

Кремлівське рішення про припинення роботи редакції «Української Радянської Енциклопедії» цілком вписувалося у контекст тогочасних подій в УРСР. Й. Сталіна дратували інформації Першого секретаря ЦК КП(б)У й Голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова про голод 1946—1947 рр. у республіці. Як пригадував Микита Сергійович: «Він [Сталін] вважав, нібито я піддаюся місцевому українському впливові, що на мене чиниться такий тиск і я став ледь не націоналістом, який не заслуговує довіри»⁴¹.

Спершу радянський диктатор, який вбачав у таких повідомленнях лише «м'якотілість», розмірковував про потребу «зміцнити» керівництво УРСР, але вже в лютому 1947 р. ЦК ВКП(б) «закріпив» цю думку ухвалою «Про зміцнення партійної і радянської роботи на

³⁸ Там само. — Арк. 10.

³⁹ Там само. — Спр. 13. — Арк. 10—11.

⁴⁰ Там само. — Спр. 14. — Арк. 42—43.

⁴¹ Хрущев Н. С. *Время. Люди. Власть*. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н. С. Хрущев. — М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. — Кн. 2. — С. 11.

Україні». З березня 1947 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, в якому взяли участь член Політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і секретар ЦК ВКП(б) М. Патоличев. Обоє слухняно обрали до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Пленум визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів і Першого секретаря ЦК КП(б)У, ухваливши «затвердити Першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Кагановича Л. М. з тим, що тов. Хрущов М. С. залишається Головою Ради Міністрів УРСР». За ініціативи новообраного очільника КП(б)У розгорнулася масштабна підготовка до Пленуму ЦК КП(б)У з доволі промовистим порядком денним — «Боротьба проти [українського] націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У»⁴². За неповні два тижні після «другого прищестя» Л. Кагановича в Україну однією з перших жертв цієї антиукраїнської кампанії і став проект «Української Радянської Енциклопедії».

Одначе, як уже зазначалося вище, боротьба за впливи у верхівці партноменклатури республіки до певної міри реанімувала енциклопедичний проект і продовжила його функціонування до осені 1947 р. Як пригадував М. Хрущов: «Пішов потік записок Кагановича Сталіну з “проблемних питань”. Зрештою, дійшло до того, що одного разу Сталін зателефонував мені: “Чому Каганович надсилає мені записки, а ви ці записки не підписуєте?”. “Товариш Сталін, Каганович — секретар республіканського ЦК, й він пише вам як Генеральному секретарю ЦК. Тому мій підпис не потрібний”. “Це неправильно. Я йому сказав, щоб жодної записки без вашого підпису ми надалі не будемо приймати” [...]. Проте мені майже не довелося підписувати записок, оскільки їхній потік вичерпався: Каганович знав, що його записки ніяк не могли бути підписані мною. Ті ж, що він все ж таки давав мені, або перероблялися, або я просто відмовлявся їх підписувати, й вони нікуди не йшли далі.

⁴² Докладніше див., напр.: Шаповал Ю. *Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946–1947 рр. в Україні* / Ю. І. Шаповал // Шаповал Ю. *Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії*. — К.: Генеза, 2001. — С. 390–391; Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991)* / В. С. Лозицький. — К.: Генеза, 2005. — С. 84–85.

Для мене особисто головне полягало у тому, що Сталін нібито повертав мені свою довіру [...]»⁴³.

Оскільки чаша терезів з владними повноваженнями після цієї розмови з Кремлем знову почала схилитися на бік М. Хрущова, уявляється, що вже не таку однозначно негативну щодо «УРЕ» позицію зайняв й Л. Каганович (у власних, зрозуміло, інтересах). Принаймні саме тоді, в червні 1947 р. було підготовлено пакет документів щодо «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР».

Вірогідно, що саме червнем 1947 р. датується адресована «Москва, Кремль, товарищу Сталіну» записка за двома прізвищами — М. Хрущова й Л. Кагановича (на сьогодні виявлено лише її проект без підписів) — щодо розгортання роботи над «Українською Радянською Енциклопедією» і потреби відповідної санкції союзного Центру (особисто Й. Сталіна)⁴⁴.

У меморандумі окреслювалися головні віхи цього проекту, робота над яким розпочалася з постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р. Зауважувалося, що впродовж п'яти років (1947—1952) має бути підготовлено 20 томів видання, розрахованого переважно на «контингент читачів з середньою освітою». Концептуально республіканська енциклопедія мала використовувати, з деякими скороченнями, матеріали «Большой Советской Энциклопедии» і «Малой Советской Энциклопедии» — «с расширением в необходимом объеме разделов в области истории, науки, культуры и экономики Украины». Зрозуміло, що й усю роботу з підготовки «УРЕ» мали погоджувати з московським Державним науковим інститутом «Советская Энциклопедия» (1935—1949)⁴⁵.

Передбачалося, що тематичний план республіканського енциклопедичного видання включатиме найповніші дані з

⁴³ Хрущев Н. С. *Время. Люди. Власть*. [Воспоминания в 4-х кн.]. — Кн. 2. — С. 18—19.

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 654. — Арк. 1—3.

⁴⁵ Шмушкис Ю. Е. *Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики* / Юрий Евсеевич Шмушкис. — М.: «Советская Энциклопедия», 1975. — С. 99.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 654. — Арк. 1—2.

марксизму-ленінізму, історії більшовизму, історії народів СРСР і Української РСР («як невід'ємної складової СРСР»); питання розвитку радянської соціалістичної культури, літератури й мистецтва народів СРСР та України; якнайменше головних даних із загальної світової історії, відомості щодо країн світу, а також відомості про найважливіші події міжнародного суспільно-політичного життя; основні дані з історії слов'ян з акцентуванням уваги на історії і культурі східних слов'ян; основні питання історії філософії російського та українського народів; питання світової культури й мистецтва з наголосом на явищах занепаду сучасної буржуазної культури й розвінчанням схиляння перед нею; основні дані в галузі фізико-хімічних, математичних, сільськогосподарських й інших наук з відображенням досягнень наукових установ УРСР у кожній з цих наук⁴⁶.

Цілком відповідно до тоталітарної більшовицької парадигми (в її сталінській версії) передбачалося відвести основне місце в «Українській Радянській Енциклопедії» перемозі так званої Жовтневої соціалістичної революції і післяжовтневому періоду розвитку Радянського Союзу загалом і України зокрема: «При освещении послеоктябрьского периода должны быть отражены вопросы установления советской власти на Украине, *добровольного вхождения Украины, как равноправной советской республики, в состав СССР*, вопросы индустриализации и коллективизации, бурного развития культуры и науки на Украине, воссоединение украинских земель в едином Украинском советском государстве. Особо должна быть подчеркнута руководящая роль партии Ленина — Сталина в борьбе украинского народа за победу Октябрьской революции и построение социализма, великая сила братской дружбы между народами СССР и *спасительная помощь* украинскому народу *со стороны великого русского народа*»⁴⁷ (виділення наше. — Авт.).

Мала домінувати в енциклопедії і тема так званої Великої Вітчизняної війни проти нацистської Німеччини й мілітаристської Японії: «С особой силой должно быть подчеркнуто, что спасение

⁴⁷ Там само. — Арк. 2.

України от порабощения и уничтожения ее немецко-фашистскими захватчиками стало возможным лишь благодаря помощи всех народов Советского Союза и, прежде всего, *великого русского народа*, лишь благодаря *мудрому и гениальному руководству товарища Сталина*»⁴⁸ (виділення наше. — Авт.).

У документі наголошувалося: «При освещении вопросов истории литературы и искусства Украины, наряду с марксистско-ленинской их трактовкой, будет показана огромная работа ЦК КП(б)Украины по разоблачению и разгрому украинских буржуазных националистов, стремившихся фальсифицировать науку, литературу и искусство применительно к классовым интересам украинской буржуазии и иностранного империализма»⁴⁹.

Завершувався меморандум таким пасажем: «Считая, что изданию Украинской Советской Энциклопедии должна принадлежать большая культурно-политическая роль в развитии советской культуры и в коммунистическом воспитании украинского народа, прошу* ЦК ВКП(б):

1. Разрешить издание на Украине Украинской Советской Энциклопедии.

2. Разрешить создание при Академии наук Украинской ССР государственного научного института “Украинская Советская Энциклопедия”, возложив на него подготовку и издание Энциклопедии»⁵⁰.

З великою ймовірністю можна стверджувати, що вищезгаданий розгорнутий меморандум у справі «УРЕ» за підписами М. Хрущова й Л. Кагановича належав до категорії таких документів того часу, які, за словами М. Хрущова, «нікуди не йшли далі». Й обидва вірогідні його «підписанти» так ніколи й не поставили під його остаточним (якого не існувало) варіантом своїх підписів і, зрештою,

⁴⁸ Там само. — Арк. 3.

⁴⁹ Там само.

* Прикметна ця одиниця — «*прошу*» — при двох підписах під доповідною (за нормативної множини — «*просим*» /рос./), що в контексті вищезгаданих спогадів М. Хрущова зайвий раз ілюструє конфліктний характер підготовки таких документів, їхній попередній і чернетковий характер, а також *необов'язковість надсилання* сановному адресатові.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 654. — Арк. 3.

прийняли як обов'язкову до виконання директиву Кремля про припинення республіканського енциклопедичного проекту.

Цікаво простежити подальшу долю ученого секретаря другого проекту «УРЕ». З жовтня 1946 р. Феодосій Миколайович Бабенко за сумісництвом з посадою в «УРЕ» очолив кафедру марксизму-ленінізму Київського учительського інституту. З ліквідацією енциклопедичного проекту це місце праці стало його основною роботою. На посаді завідувача кафедри в цьому інституті він перебував до вересня 1952 р., коли його призначили завідувачем кафедри марксизму-ленінізму Київського педагогічного інституту іноземних мов. 1952 р. захистив кандидатську дисертацію «Револьюційний демократизм Герцена», наступного року його затвердили в науковому ступені кандидата історичних наук⁵¹. У березні 1955 р. знову ж таки за номенклатурним призначенням він залишив столичний Київ і переїхав на Закарпаття, де в Ужгородському державному університеті керував спершу кафедрою марксизму-ленінізму, згодом — кафедрою історії КПРС. У вересні 1961 р. вийшов на пенсію.

Повертаючись до вищезгаданих свідчень колишнього члена Редколегії другого проекту «УРЕ» Ф. Ф. Єневича, на які посилається Т. Демиденко, варто, на нашу думку, навести ширший фрагмент цих свідчень, які вмонтовано в довідку про історію республіканського енциклопедичного проекту, що підготував 2 липня 1957 р. заступник завідувача відділу науки і культури ЦК КП України М. Г. Поздняков. Отже, в цьому матеріалі, зокрема, згадувалося: «Робота по підготовці Української Радянської Енциклопедії, за даними одного з членів редакційної колегії Енциклопедії т. Єневича Ф. Ф., була в кінці 1946 р. автоматично припинена в зв'язку з тим, що думка про утворення Української Радянської Енциклопедії на той час не знайшла позитивного вирішення в ЦК ВКП(б). В Інституті історії партії ЦК КП України зберігається копія листа товаришів Хрушова М. С. і Кагановича Л. М. на ім'я тов. Сталіна Й. В., в якому

⁵¹ Бабенко Ф. Н. *Револьюционный демократизм А. И. Герцена*: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Ф. Н. Бабенко; [М-во высш. образования СССР. Ин-т повышения квалификации преподавателей марксизма-ленинизма при Киевск. гос. ун-те им. Т. Г. Шевченко]. — К., 1952. — 19 с.

порушувалося клопотання про дозвіл на видання Енциклопедії і про створення при Академії наук УРСР наукового інституту “Українська Радянська Енциклопедія”, але в цьому листі не значиться дата, а також невідомо, чи він посилався. Письмових розпоряджень про припинення роботи не встановлено»⁵².

Вищенаведений матеріал з «автентичних» свідчень Ф. Ф. Єневича й інформації працівників Інституту історії партії при ЦК КП України щодо долі другого проекту «УРЕ» потребує, враховуючи виявлений і проаналізований матеріал, серйозних коректив. По-перше, Ф. Ф. Єневич був не надто обізнаний з «кухнею» другого проекту енциклопедії, і його свідчення/спогади про нього хибують на суттєві неточності. По-друге, вражає рівень (не)компетентності апарату ЦК КП України, зокрема працівників відділу науки і культури, які, готуючи відповідні довідкові матеріали для підготовки третьої, зрештою, успішної спроби «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр., так і не спромоглися звернутися за автентичною інформацією про долю попереднього енциклопедичного проекту до «джерела» цієї інформації – завідувача кафедри Ужгородського держуніверситету Ф. М. Бабенка, колишнього вченого секретаря «УРЕ» 1946–1947 рр. До речі, в його службовій документації 1947 р. таки згадується рішення ЦК ВКП(б) про припинення республіканського енциклопедичного проекту. По-третє, ситуацію з надісланим/не надісланим листом М. Хрущова – Л. Кагановича 1947 р. у справі «УРЕ» також міг з’ясувати 1957 р. апарат ЦК КП України – хоча б запитом до відповідного відділу ЦК КПРС (очевидно, про «інтерв’ювання» самого М. Хрущова чи Л. Кагановича не йшлося). Втім, по-четверте, складається враження, що апарат ЦК КП України прагнув розпочинати виконання третього проекту «Української Радянської Енциклопедії», так би мовити, з «чистого аркуша», не особливо оглядаючись на попередній (навіть і негативний) досвід. Принаймні якщо під час другої спроби підготовки республіканської енциклопедії ще згадували й прагнули нагромадити матеріали «скрипниківської» «УРЕ», що збереглися, то 1957 р. ця тема взагалі випала з поля зору апаратників ЦК Компартії України.

⁵² Там само. – Оп. 6. – Спр. 2737. – Арк. 27.

УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ 1930–1980-х рр. ЗА МЕЖАМИ УРСР

6.1. Робота НТШ зі створення Української Загальної Енциклопедії

Рішення Ради послів країн Антанти від 14 березня 1923 р. зафіксувало тимчасовий статус західноукраїнських земель у складі Польщі. Втім денационалізаційна й асиміляційна політика ІІ Речіпосполитої щодо її українського населення не була в змозі цілком знищити чи опанувати українське національне життя. Серед поважних національних наукових інституцій, які і далі функціонували під польською окупацією, було й Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ). Під його грифом друкували наукові праці, видавали «Записки НТШ», інші наукові збірники. Тривала видавнича справа і в інших осередках. Так, у міжвоєнний час на теренах Галичини діяло близько 50 українських видавництв. Зокрема, другим за потужністю українським видавничим центром стала Коломия¹. Саме вона далі й стала «батьківщиною» першої української енциклопедії на західноукраїнських землях.

Не забороняючи видавництво української літератури в Галичині, польська влада одночасно докладала всіх зусиль до його максимального скорочення. Перепоною до збільшення української наукової літератури ставала не лише цензура, що досить прискіпливо ставилася до непольських текстів, а й відсутність достатнього фінансування проектів. Українські товариства, зокрема і НТШ, змушені були вдаватися до різних заходів, що могли допомогти виданню: залучення коштів від громадських організацій, передусім кооперативних спілок; організації передплати тощо. Втім,

¹ Савчук М. *Видавництво / М. Савчук // Енциклопедія Коломийщини.* – Коломия, 2000. – Зшиток 3. – С. 103–104.

незважаючи на політику польської влади, брак фінансування, інші обмеження, можливості для підготовки й реалізації українського енциклопедичного проекту в Польщі 1920–1930-х рр. залишалися істотно більшими, аніж у радянській Україні, де панував тоталітарний російський більшовицький режим.

Прагнення створити поважний енциклопедичний проект було притаманне галицькій українській еліті ще з ХІХ ст. Потребу в такій праці, зумовлену не лише прогресом науки, а й прагненням допомогти зростанню національної самосвідомості українців, добре усвідомлювали українські вчені й політики по обидва боки Збруча. І якщо в Російській імперії спроби створити українську енциклопедію відбувалися неодноразово (найуспішнішим був вищезгаданий проект «Украинский народ в его прошлом и настоящем»)², то західноукраїнські вчені змушені були обмежуватися виданням лише вузькоспеціалізованих українознавчих збірників та писати статті до іноземних енциклопедичних видань, зокрема російських або польських. Однак навіть такі поодинокі приклади участі українців в енциклопедичних проектах (навіть іноземних) мали позитивне значення — українська інтелігенція здобувала досвід роботи над енциклопедією, створювала певну інформаційну базу, яку далі можна було б використати й для власної енциклопедії. У поєднанні з передвоєнними здобутками Наукового товариства імені Шевченка, більшість з яких, незважаючи на українсько-польську війну 1918–1919 рр., було збережено, ці напрацювання стали основою для нової спроби створення української енциклопедії.

Після Першої світової війни видання енциклопедії українознавства стало кончею потребою й привертало пильну увагу українських учених, наукових установ і видавців. Перші спроби в цьому напрямку зазнали фіаско переважно з фінансових причин. Зокрема, на другому аркуші зупинилася «Українська енциклопедія», що її за допомогою З. Кузелі почав складати й

² Див., напр.: Борчук С. *«Украинский народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект ХХ ст.* // С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 83–86.

друкувати у Вецлярі Б. Лепкий під час свого перебування у Німеччині³.

До ідеї видання власної української енциклопедії галицькі вчені повернулися після відновлення роботи Наукового товариства імені Шевченка на початку 1920-х рр. Причин такого інтересу саме в цей час було декілька. Передусім причиною стала відсутність будь-якого іншого українського енциклопедичного видання, адже всі попередні проекти, здійснювані в Наддніпрянщині, зазнали невдачі, а двотомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» у міжвоєнній Галичині був бібліографічною рідкістю⁴. По-друге, незважаючи на наявність офіційної цензури, польське наукове середовище було значно толерантніше до українців, а наявність місцевих видавничих потужностей робила енциклопедичний проект реальним. Слід також зауважити й ту обставину, що більшість галицьких учених-українців упродовж визвольних змагань 1918–1919 рр. дистанціювалася від політики, а ті, хто все-таки брав у них участь, як професор Іван Раковський, встигли відбути покарання й повернутися до активної творчої праці.

Окрім нечисленних учених, потребу в україномовній енциклопедії, що мала б популяризувати загальнолюдські наукові знання, а головне — містила б інформацію про Україну, її народ, суспільство та історію, розуміли й представники інших освічених суспільних верств: учителі, міські службовці, студентство. Така праця мала б бути зорієнтована на широкий загаль — від інтелігенції та студентів до селян і школярів. Саме потреба української суспільності Галичини спонукала наукову еліту, зосереджену передусім у лавах НТШ, до активної роботи над енциклопедією, котра через свою широку зорієнтованість дістала підназву «Книга знання».

³ Кузеля З. *Дотеперішні українські енциклопедії* / Зенон Кузеля // Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузелі. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 10.

⁴ Шаблій О. *Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення* / Олег Шаблій; [НТШ в Європі]. — Париж — Львів: Фенікс; Українська академія друкарства, 1996. — С. 499.

Одначе ініціативу підготовки «Української Загальної Енциклопедії — Книги знання» взяли на себе не українські наукові (НТШ) або освітні («Просвіта») установи і не найпотужніша фінансово українська інституція Галичини — Ревізійний союз українських кооператив (РСУК), а кілька провінційних економічних діячів: Василь Микитчук, Микола Слюзар та інші, які 1929 р. заснували видавництво «Українська Загальна Енциклопедія» і фінансували його⁵.

П'ятого листопада 1929 р. у львівському «Ділі» з'явилось повідомлення, що кооператив «Рідна школа» у Львові з початку 1930 р. приступає до видання «Української Загальної Енциклопедії» («УЗЕ»). Читачів інформували про керівництво проекту й склад його провідних співробітників: «*Начальну редакцію обняв д-р Іван Раковський, при ласкавій співучасті наших найвизначніших учених як члени Всеукраїнської Академії наук: К. Студинський, В. Щурат, Ф. Колесса, М. Возняк; професори університетів: Б. Лепкий, С. Балей, В. Кубійович, М. Чайківський; члени Українського Наукового Інституту в Берліні: З. Кузеля, Ів. Мірчук; члени Наукового Т-ва ім. Шевченка: В. Дорошенко, Ів. Крипякевич, Р. Цегельський, С. Людкевич, В. Старосольський, М. Паньчишин, Юр. Полянський; економісти: дир[ектор][Юліян]Павликовський, д-р К. Коберський; письменники: ред[актор] Ант. Крушельницький, ред. Ф. Федорців, д-р М. Рудницький, ред. М. Голубець та багато інших знавців поодиноких галузей наук*»⁶ (виділення у тексті повідомлення. — С. Б.).

Повідомлялося, що «УЗЕ» матиме близько 2 тис. сторінок, 70 таблиць (зокрема 20 кольорових), 20 географічних мап і понад 5 тис. ілюстрацій, «пояснюючих зміст». Мету енциклопедії формулювали так: «*Отся перша українська Книга Знання* всеціло охопить усі галузі людського знання, а, перш за все, всі головні відомости про минуле й сучасне нашого народу та про його матеріяльну й духову культуру, і тому вона повинна стати необхідною

⁵ Кубійович В. *Мені 85* / Володимир Кубійович; [Наукове товариство ім. Шевченка]. — Мюнхен: Молоде життя, 1985. — С. 248.

⁶ *Перша українська енциклопедія*: [Українська Загальна Енциклопедія] // Діло. — 1929. — 5 листопада. — Ч. 246. — С. 3.

підручною книгою кожного письменного українця. Задля того вона й буде написана так загальнодоступно, що буде зрозумілою кожній грамотній людині»⁷.

Щоб уможливити придбання «УЗЕ» «найширшим кругам нашої суспільности», її мали друкувати щомісячними зшитками (по 4 друк. арк.), яких загалом мало бути 25. Коштував один зшиток 80 американських центів або 7,20 злого польського. Передплату на енциклопедію приймали кооператив «Рідна школа» у Львові й кредитна спілка «Покутський Союз» у Коломиї⁸.

Оголошення про підготовку видання «УЗЕ» викликало жвавий суспільний інтерес. Так, 6 грудня 1929 р. на нього відгукнувся інженер-лісівник [Богдан] Лучаковський (1900–1971), чия увагу привернув склад редакційного комітету видання і непропорційність, на його думку, представлення у ньому окремих ділянок знань: «Найчисленніше є заступлена література, відтак філософія, право, медицина, кооперація (економія), а натомість нема в комітеті репрезентантів технічного знання [...]. Таким чином, грозить небезпека, що українська енциклопедія буде односторонньо опрацьована, бо не буде в ній відповідно заступлена найширша ділянка людського знання — техніка. Без фахово і всесторонньо опрацьованої технічної частини енциклопедія не може мати вартости справжньої енциклопедії. З другої сторони, українська суспільність саме найбільше потребує такого наукового видавництва, де можна б найти популярні, а рівночасно фахові відомости з ділянки технічного знання, бо саме з тої ділянки донині є найменше української літератури, доступної для всіх кругів суспільности»⁹.

Дописувач закликав видавців енциклопедії публічно висловитися з цього питання й, у разі слушності зауважень, «доповнити редакцію найвизначнішими представниками технічних наук»¹⁰.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Лучаковський, інж. *Замітки на маргінесі видавництва української енциклопедії* / [Богдан] Лучаковський // Діло. — 1929. — 6 грудня. — Ч. 270. — С. 3.

¹⁰ Там само.

На критику видавців енциклопедії відгукнувся Головний редактор «УЗЕ», чийого листа, датованого 6 грудня, за день оприлюднило «Діло». У ньому професор Іван Раковський запевнив читачів видання – ймовірних передплатників і покупців енциклопедії: «Прохаю ласкаво прийняти до відома, що в нашій енциклопедії технічні науки найдуть якнайбільше місця, а опрацювання тієї частини енциклопедії зволили ласкаво узяти на себе [...] професори Української Технічно-Господарської Академії в Подєбрадах. Провід у цій збірній праці зволив ласкаво перебрати Достойний Ректор тієї Академії Борис Іваницький.

Вважаю своїм обов'язком подати це до відома всіх тих, що бажають так само, як і редакція енциклопедії, – щоби цей перший у нас цього роду культурний твір станув на висоті свого завдання»¹¹.

Дискусію щодо «УЗЕ» на шпальтах «Діла» продовжив член Редакційної колегії видання доктор Михайло Рудницький (1889–1975), який у двох подачах 10–11 грудня 1929 р. надрукував статтю «Якої нам треба енциклопедії?»¹² У властивій йому дещо провокативній манері він поставив низку запитань щодо напряму й структури енциклопедії, констатувавши насамперед, що визначений її обсяг унеможливорює «всякі загальні статті чи огляди». На його думку, «УЗЕ» мусить відповідати «первісним потребам якнайширшого загалу», а представників розумової праці – інформувати про «основні *факти* й *поняття* з інших ділянок знання». Водночас М. Рудницький хотів би бачити в енциклопедії і термінологічний словник, і словник синонімів, і словник іншомовних слів: «Наш вік залитий чужими словами і абстрактами. Енциклопедія, що матиме портрети ста відомих нам письменників, королів і гетьманів, а не матиме тисячі чужих слів, якими щодня користуємося без розбору, може називатись як хоче, але не сповнює одного із своїх перших, пекучих завдань»¹³.

¹¹ Раковський І. В справі «Української Загальної Енциклопедії»: [Лист до редакції «Діла»] / Іван Раковський // Діло. – 1929. – 8 грудня. – Ч. 272. – С. 5.

¹² Рудницький М. Якої нам треба енциклопедії? / Михайло Рудницький // Діло. – 1929. – 10 грудня. – Ч. 273. – С. 3; 11 грудня. – Ч. 274. – С. 3.

¹³ Рудницький М. Якої нам треба енциклопедії?: 1. Її матеріал // Діло. – 1929. – 10 грудня. – С. 3.

М. Рудницький закликав до зваженості, лаконічності й аполітичності в подачі інформації про історичних осіб: «Автори історичних і літературних заміток мусять безумовно залишити на боці все те, що переходить межі реєстрації фактів і чисто описової, інформаційно-реферуючої, характеристики. Розумію це так, що замітка про папу, Франца-Йосифа I, Леніна, Петлюру та Скоропадського мусять бути зредагована так, щоби її міг прийняти кожний незалежно від своїх суспільних пересвідчень, а навіть світогляду». Із цим він пов'язував й потребу дотримання принципу історичної перспективи щодо осіб, які згадуватимуться в «УЗЕ»: «Співробітники енциклопедії мусять зріктись усяких намагань, щоби випереджувати історію. В останнім виданні французького “Малого Ілюстрованого Лярусса” найбільший філософ сучасности Бергсон має... два рядки. Інші великі сучасники зареєстровані так само суворо і то тільки тоді, коли їхня величина має всі дані, щоби перейти до історії. Можна лякатися, чи така стриманість буде прикметна нашим історикам і критикам літератури»¹⁴.

Один з керівників проекту бачив потенційну загрозу для енциклопедії у ймовірному неконтрольованому розростанні гуманітарної частини «УЗЕ»: «Історично-літературна частина, яка охоплює українознавство, може дуже легко в нашій Енциклопедії стати тим грибом, що розростеться до таких розмірів, що з'їсться весь її фундамент. Придбавши сам виключно історично-літературну освіту, стверджую щораз частіше із жахом, що серед нашої інтелігенції вважають її найціннішою частиною знання й світогляду. Не диво, що це знання й світогляд складені у нас з найбільше поверхових елементів випадкової лектури»¹⁵.

Резюмуючи свої роздуми щодо структури й змісту майбутнього видання, М. Рудницький підсумовував: «Підручна енциклопедія має дати нам якнайбільшу кількість фактів і якнайточніше пояснення якнайбільшої кількості понять. Це книжка, що дає нам змогу оминати помилок у ділянках знання, в яких ми є спеціалістами,

¹⁴ Рудницький М. *Якої нам треба енциклопедії?: 2. З методи праці* // Діло. — 1929. — 11 грудня. — С. 3.

¹⁵ Там само.

і в тих, де ми зовсім незорієнтовані. Її найвищою прикметою [...] — є тільки те, щоби вона сама не мала помилок.

Підручна енциклопедія не може бути книгою, якою ми хотіли би почванитись перед чужинцями, бо це виключене в нинішніх наших умовах: це діло для цілої Академії на роки, при вивінуванні її великими фондами. Вона не повинна бути також для прикраси бібліотеки або столику в салоні. Це має бути, перш за все, перший підручник, необхідний на столі до праці кожного інтелігента, поруч інших його книжок, каламаря і паперу, а тим самим необхідний для кожного, хто хоче стати інтелігентом»¹⁶.

Зауваживши насамкінець, що методика підготовки «УЗЕ» повинна поєднати в собі «працю над словником мови, словником синонімів і словником, зовсім у нас невідомим, на який бракує нам навіть терміну — “*idées suggérées*”¹⁷», М. Рудницький закликав до прилюдної участі у дискусії з приводу «Української Загальної Енциклопедії» її Головного редактора д-ра І. Раковського, який «знає прегарно» засади побудови цього видання й мусить з'ясувати це всім тим, які «хотіли би йому допомогти в його невдячній праці»¹⁸.

На публікації у «Ділі» з приводу видання «УЗЕ» відгукнувся педагог і бібліотекознавець, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі Степан Сірополко (1872–1959), чийого листа, датованого 29 грудня 1929 р., львівський щоденник надрукував на початку січня 1930 р.¹⁹ Дописувач запитував, чи може українців удовольнити енциклопедія на півтори тисячі сторінок: «Пригадується чийсь афоризм, що та нація, яка не має свого Брокгавза, не може стояти в ряді культурних націй. Може бути, що цей афоризм є занадто категоричний, але все ж таки він має дещо правди в собі. Отже, треба нам за всяку ціну стреміти до того, щоб мати свого Брокгавза. А поки що будемо вдячні

¹⁶ Там само.

¹⁷ Тобто словником «нав'язаних ідей» (франц.).

¹⁸ Рудницький М. *Якої нам треба енциклопедії?*: 2. З методи праці // Діло. — 1929. — 11 грудня. — С. 3.

¹⁹ Сірополко Ст. *Ще до питання: якої нам треба енциклопедії?* / Степан Сірополко // Діло. — 1930. — 12 січня. — Ч. 8. — С. 4.

й за той почин, який виявляє кооператива “Рідна школа” у Львові, приступаючи до видання невеличкої української енциклопедії [...]»²⁰. Степан Онисимович не погоджувався з енциклопедичною програмою М. Рудницького (загальний матеріал, українознавство, словник синонімів, термінологічний словник, словник іншомовних слів): «Нема чого доводити тут, що енциклопедія, розрахована на 1 600 сторінок, не в силі вмістити всього цього матеріялу, який звичайно знаходить собі місце у великих енциклопедіях, бо одні словники [...] можуть заповнити всю енциклопедію, так що поза ними вже не залишиться місця для іншого матеріялу»²¹.

С, Сірополко вважав нереалістичним і редакційний план поєднання «енциклопедії загального людського знання з енциклопедією українознавства». Він вважав, що українська енциклопедія тим і повинна відрізнятись від аналогічних видань інших народів, що в ній «з можливою повнотою подаються відомости в галузі українознавства». Й тому «така українська енциклопедія стане в пригоді не тільки кожному українському інтелігентові, але й чужинцеві, що студіює те чи інше українське питання». Завершувався лист резюме: «На підставі всіх цих міркувань приходжу до висновку, що українська енциклопедія, видання якої бере на себе кооператива “Рідна школа” у Львові, може бути лише енциклопедією українознавства, а поруч з нею мусить повстати видання невеличкої загальної енциклопедії українською мовою, потребу якої відчують широкі кола українського громадянства. Можна бути певним, що успіх цього видання навіть при наших умовах поширення української книжки є забезпечений»²².

В ювілейному числі «Діла» 14 січня 1930 р. (з нагоди 50-ліття часопису) з’явилася стаття І. Крип’якевича, тоді ще співробітника для спеціальних доручень Постійної комісії ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. Львівський історик, тоді викладач гімназії у Жовкві, вже з осені 1929 р. брав участь в

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

опрацюванні проекту «УЗЕ»²³ й цією статтею не лише засвідчував свій соборницький менталітет, а й закликав земляків долучитися до написання життєписів західноукраїнських діячів, щоб гідно репрезентувати їх у всеукраїнському Біографічному словнику: «У Всеукраїнській Академії наук в Києві [...] працює Комісія Біографічного словника України, — мета її зібрати життєписи всіх діячів української землі від найвизначніших до найменше відомих, а все-таки заслужених для української культури [...]. Комісія Біографічного словника у своїй праці звертає пильну увагу на західноукраїнські землі, і в цьому наше громадянство повинно б прийти їй з допомогою. Річ це нелегка. Навіть в Галичині, де щоденна преса все подає ювілейні згадки та некрольоги визначніших осіб, де в ріжних календарях [...] знаходять місце життєписи культурних діячів, — все-таки багато історичних імен залишається без біографій [...]. Не маємо досі словника ні галицьких письменників, ні публіцистів, ні політиків, ні педагогів, ні лікарів [...], — хоч у кожній ділянці знайшлись би імена, достойні пам'яті [...]».

Завершувалася стаття І. Крип'якевича закликом: «В ювілейний рік “Діла”, котрого півсотні річників є величезною скарбницею історичних матеріялів, треба б подумати про повну колекцію життєписів західноукраїнських діячів, щоби наші ближчі землі знайшли належне місце у всеукраїнському Біографічному словнику»²⁴.

²³ 29 жовтня 1929 р. Головний редактор «УЗЕ» проф. І. Раковський писав до Жовкви І. Крип'якевичу: «Коханий Професор! Ми рішили з Богданом Лепким особисто обговорити ріжні справи дотично нашої Енциклопедії. В тій цілі він готов приїхати [з Кракова] на 1-го падолиста до Львова. Бажали б ми дуже, щоби і Ви засіли разом з нами до того Енциклопедичного соньмища, і дуже Вас прошу дати мені знати відвортною поштою, чи Ви можете 1-го або 2-го наступуючого місяця [...] бути у Львові та взяти уділ в наших нарадах [...]» (Гуцаленко Т. *Участь Івана Крип'якевича у створенні «Української Загальної Енциклопедії»*: За матеріалами листування / Тетяна Гуцаленко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наук. праць / НАН України. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаевич (відп. ред.) та ін. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 455).

²⁴ Крип'якевич І. *Всеукраїнський Біографічний словник ВУАН* / Іван Крип'якевич // Діло. — 1930. — 14 січня. — Ч. 9. — С. 8.

Четвертого лютого 1930 р. в тому ж львівському щоденнику з'явилася перша з трьох частин настановчої статті Головного редактора «УЗЕ» І. Раковського «Яка буде наша перша енциклопедія?», в якій він з'ясовував концепцію видання, підбивалися підсумки громадського обговорення проекту й висловлював подяку його учасникам за пропозиції співробітництва, а також поради й побажання.

Відповідаючи на питання, винесене в заголовок, автор наголосив, що перш за все енциклопедія буде «невеличка»: «Інші культурні народи мають такі твори кількадесятьтомові, ми на перший раз мусимо вдоволитися трьома томами [...]. Інші культурні народи мають побіч великих многотомових, такі “малі” енциклопедії, призначені власне до масового поширення. Своїм об'ємом наша перша книга значно перевищатиме недавно видані “малі” енциклопедії Брокгауза, Гердера і Маєра та дорівнювати буде “Малому Лярусови”. Коли для широких мас таких культурних народів як німці й французи вистарчають вповні згадані малі енциклопедії, то і для нашого народу вповні вистарчить поки що наша трьохтомова книга знання»²⁵.

Характеризуючи напрям видання, його Головний редактор окреслив, чим «УЗЕ» не може бути й не буде — «ані словником української мови, ані термінологічним словником з усіх ділянок знання, а тим менше словником абстрактних понять та вмовлених ідей». Такі побажання можна було б висувати лише до багатотомного повного словника української мови, над підготовкою якого працювала ВУАН. Тому І. Раковський наголосив на «загальному» характері енциклопедії: «Відповідно до свого об'єму наша книга знання обніматиме найважливіші дані з усіх ділянок людського знання, з особливим місцем для українознавства та потреб нашого освіченого загалу»²⁶ (виділення у тексті І. Раковського. — С. Б.).

У продовженні статті Головний редактор спростовував заперечення, які висловлювали деякі критики, намічених в «УЗЕ»

²⁵ Раковський І. *Яка буде наша перша енциклопедія?*: 1. Потреба і засоби «Книги знання» / Іван Раковський // Діло. — 1930. — 4 лютого. — Ч. 26. — С. 3.

²⁶ Там само.

стислих оглядів географії, історії й літератури «найважливіших культурних народів, які дехто вважає навіть неможливими або й безвартісними». На конкретних прикладах провідних європейських енциклопедій він довів, що «такі коротенькі огляди не лиш можливі, але й конечні», а тим більше потрібні вони «для нашого народу, і для того в нашій книзі знання вони мусять бути навіть дещо поширені». Особливо наголошував І. Раковський на потребі об'єктивного висвітлення й суворой понадпартійності викладу матеріалів «УЗЕ»: «Наша перша книга знання призначена для цілого нашого народу, а не для прихильників якогось одного сторонництва чи погляду. Вона мусить бути строго безпартійна, чи радше понадпартійна, бо тільки така може числити на достаточну кількість покупців. Така безумовна безсторонність мусить бути також вислідком складу її редакційного гуртка [...]. Між співробітниками нашої першої енциклопедії є люди різних партій і різних поглядів, з'єднаних в один згідний гурток спільним гарячим бажанням дати нашій українській суспільности при даних обставинах можливо найліпшу книгу знання. Ясно, що кожний співробітник мусить шанувати погляди і переконання інших своїх товаришів і через те в повіреній собі ділянці мусить придержуватися безумовної предметовости й безсторонности та в кожному поясненні обмежитися тільки до ствердження дійсного стану, нагої правди, без своєї оцінки та без своїх особистих поглядів. Якби припадком котрий із співробітників при найліпшій волі й прогрішився під тим оглядом, тоді при остаточній редакції це мусить бути справлене. Коли наша книга знання має бути для усіх українців, тоді розуміється, що в ній усі події й особи, навіть сучасні, мусять бути описані чи пояснені цілком безпристрасно і безсторонньо так, начебто вони належали вже до давньої минувшини [...]»²⁷

В останній частині своєї статті І. Раковський відповідав скептикам, які закидали ініціаторам проекту брак досвіду й фахових сил, що наявних сил цілком достатньо для підготовки «Української Загальної Енциклопедії»: «Мусимо зважитись видати свою власну енциклопедію, і то не переклад чужої, невідповідної для нас [...]». І

²⁷ Раковський І. *Яка буде наша перша енциклопедія?*: 2. Історична перспектива й безсторонність // Діло. — 1930. — 6 лютого. — Ч. 28. — С. 3–4.

коли довкола видання тієї першої нашої енциклопедії згуртувалися люди, що належать до найліпших наших знавців і дослідників поодиноких ділянок людського знання, коли між тими співробітниками є письменники, які довголітньою своєю працею дали вже наглядний доказ, що вміють писати приступно й загальнозрозуміло навіть про найтяжчі наукові питання, коли між ними є також і суспільні діячі, які добре знають сучасний стан нашого народу й його потреби, коли вкінці між ними є й такі, які були співробітниками енциклопедій чужих культурних народів, — то ми можемо сміло приступати до видавання нашої першої книги знання і можемо бути певні, що вона буде культурним ділом, гідним нашого Народу»²⁸.

У квітні 1930 р. з'явився перший зшиток «УЗЕ»²⁹.

Мета створення «Української Загальної Енциклопедії» виразно декларувалася у зверненні до читачів, яке відкривало перший том. У ньому Редакційна колегія «УЗЕ» наголошувала: «Невпинний розвиток людської культури постійно збільшує людське знання, яке вже давно поширилося до таких розмірів, що його не в силі охопити ніяка людина, не тільки в цілості, але навіть в окремій ділянці.

Та чим людина культурніша, тим більше цікавиться різноманітними проявами життя, тим сильніше відчуває потребу їх розуміти. Заспокоїти цю потребу було віддавна завданням підручних книг знання, де кожний міг знайти необхідні факти та пояснення різних явищ [...]. Такі книги знання — енциклопедії — поширені від віків серед великих культурних народів [...].

Отся перша Українська Загальна Енциклопедія має на меті в 3-х томах дати якомога більшу кількість назв (гасел), що містили б найконечніші відомості про видатних діячів — історичних і сучасних, про важливіші дати, події й місцевості й таке інше, та пояснювали би досягнення в усіх ділянках людського знання. Вона складена на зразок кращих чужих енциклопедій і використала їх методи та джерела»³⁰.

²⁸ Раковський І. *Яка буде наша перша енциклопедія?*: 3. Деякі сумніви й їх розв'язка // Діло. — 1930. — 8 лютого. — Ч. 30. — С. 3–4.

²⁹ Кузеля З. *Дотеперішні українські енциклопедії* // Енциклопедія українознавства: В 2 т. — Т. 1. — С. 10.

³⁰ Редакційна колегія УЗЕ. *Вступне слово* // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия, 1930. — Т. 1: А — Ж. — С. 1.

Одночасно Редакційна колегія «УЗЕ» наголошувала, що видання не є переробкою чи компіляцією, а самостійною працею, в якій наголос зроблено на житті українського народу — «вона в першій мірі українська й призначена для українського читача».

У «Вступному слові» згадувалися великі труднощі, які долали ініціатори проекту. Насамперед ішлося про відсутність повного енциклопедичного словника української мови, фахових енциклопедій окремих наукових дисциплін, неусталеність загальноприйнятих термінів. Невеликий обсяг енциклопедії не дозволив вмістити «стільки назв і оглядів, як цього, може, бажали би знавці поодиноких ділянок знання»; нелегко було дотримуватися пропорцій при визначенні «поодиноких ділянок, а навіть гасел». «УЗЕ» мала поєднувати два різні завдання — популярність і науковість.

На принципі понадпартійності, який задекларував Головний редактор енциклопедії І. Раковський у вищезгаданій статті, також наголошувалося у передмові: «Енциклопедія призначена для всіх, а не для одної суспільної класи, партії або гуртка, повинна подавати всі відомості по змозі безсторонньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення. Таку об'єктивність, сподіваємося, знайде в цьому творі кожний безсторонній читач»³¹.

Редколегія зауважувала, що видання енциклопедії — недешева справа: «В інших культурних народів таке діло беруть на себе державні установи або великі засібні накладні. У нас таке видання взяв на себе невеличкий гурток людей, що жертвували все своє майно для здійснення культурної ідеї». Зазначалося, що перша спроба української енциклопедії «не може бути без помилок та пропусків». Наголошувалося, що «нинішні виїмкові зовнішні політичні обставини» завадили подати «повний список наших діячів», як і не було можливості «піддержувати постійних зв'язків із наддніпрянськими земляками, а тим менше рахувати на їх необхідне співробітництво».

Насамкінець Редколегія підсумовувала: «Ми вповні свідомі різних недотач цього твору. При добрій волі прихильних справі читачів, що схотять подати до відома редакції УЗЕ доглянені ними

³¹ Редакційна колегія УЗЕ. *Вступне слово* // УЗЕ. — Т. 1. — С. 1.

пропуски й неточності, можна буде ці помилки доповнити ще в додатковім випуску»³².

Обов'язки Головного редактора проекту взяв на себе Іван Раковський (1874–1949) – антрополог і зоолог, педагог, учень Ф. Вовка, дійсний член НТШ (з 1903 р.; 1935–1940, 1947–1949 рр. – голова НТШ), 1921–1925 рр. – один з організаторів Львівського таємного університету й професор зоології і антропології у ньому³³. І. Кедрин-Рудницький, один з авторів «УЗЕ», з пієтетом згадував про нього: «Професор Іван Раковський, справжній великий учений-природник, але й людина з енциклопедичним знанням, тому ідеальний головний редактор Української Загальної Енциклопедії (так званої Коломийської, у Видавництві Микитюка у Коломиї)»³⁴.

Професор І. Раковський володів широким колом наукових знань і був обізнаний з багатьма науками. Такі особисті й наукові якості могли допомогти йому в найкоротший термін не лише налагодити робочий процес, а навіть особисто контролювати якість матеріалу і його відповідність духу нової енциклопедії. Взагалі рівень творчої активності і працездатності Головного редактора «УЗЕ» вражає. Він не лише встигав розв'язати значну частину організаційних питань, виконувати свої обов'язки як редактор проекту, а й особисто був автором низки статей та гасел, причому в різних наукових сферах.

Робота над виданням енциклопедії, що становила три томи, тривала п'ять років. За цей час було не лише підготовлено матеріал, а й усі передплатники отримали свої примірники «УЗЕ». Останнє було важливим чинником, адже нестача зовнішнього фінансування (Наукове товариство імені Шевченка не могло повністю профінансувати проект, оскільки само перебувало у скруті) вимагала швидкого надходження коштів від читачів. Саме через таку потребу перший том, надрукований 1930 р., було розіслано передплатникам

³² Там само. – С. II.

³³ Докладніше про нього див.: Головацький І. *Іван Раковський. 1874–1949: життєписно-бібліографічний нарис* / Іван Дмитрович Головацький. – Львів: [б. в.], 2004. – 234 с. – (Визначні діячі НТШ / Наукове ім. Шевченка; число 9).

³⁴ Кедрин І. *Життя – події – люди: Спомини і коментарі* / Іван Кедрин-Рудницький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – С. 316.

у вигляді зошитів, без зовнішньої палітурки. Лише згодом їм було розіслано і обкладинку різних типів, пропонуючи самостійно опалітурити книжку. Слід сказати, що такі радикальні заходи із залучення коштів, розраховані на свідомість та розуміння читачів, мали певний ефект. Усі примірники було викуплено, і фінансування наступних томів було стабільніше. Дещо уповільнювала підготовку енциклопедії розпорошеність її структурних частин. Зокрема, редакція містилася у Львові, адміністрація – у Коломиї, друкарня – у Станіславі, картотека назв майбутніх статей і чимало авторських матеріалів – удома в головного редактора І. Раковського.

Як свідчив В. Кубійович, загальні умови праці над «Українською Загальною Енциклопедією» у Західній Україні «були непогані»: «Українська суспільність радо прийняла звістку про появу енциклопедії українською мовою і купувала її з приємністю; не бракувало знавців з різних ділянок науки, зокрема українознавства, які радо співпрацювали з “УЗЕ” [...]. Працю над “УЗЕ” полегшував факт, що автори й редактори мали до диспозиції багаті фонди в бібліотеках Львова (зокрема НТШ), а також у Празі»³⁵.

Але якщо авторів для енциклопедії не бракувало, хоча гонорари були невисокі, то натомість гостріше відчувався дефіцит постійних працівників у редакційному бюро, знову ж таки через скромні фінансові можливості. Навіть члени Редакційної колегії працювали на півставки. Більше часу роботі над статтями для «УЗЕ» приділяли автори, які жили в еміграції у Чехословаччині – у Празі й Подебрадах, оскільки вони «мали менше заробітчанської праці, а цим самим і більше часу для “УЗЕ”»³⁶.

Матеріальні проблеми вплинули на активність працівників Редакційної колегії. Так, коли на початку проекту її члени Іван Раковський, Володимир Дорошенко, Михайло Рудницький, Василь Сімович та постійний секретар Іван Бедрило працювали досить злагоджено, то далі між ними розпочалися тертя. Фінансові проблеми (як уже згадувалося, навіть члени Редколегії працювали на півставки) неодноразово загрожували проєктові, однак завдяки

³⁵ Кубійович В. *Мені 85*. – С. 249.

³⁶ Там само.

ініціативності Головного редактора І. Раковського видання «Української Загальної Енциклопедії» вдалося завершити.

Новостворена енциклопедія структурно наслідувала найвідоміші тогочасні європейські енциклопедії. Незважаючи на невеликий загальний обсяг, до неї увійшло майже 34 тис. статей, над якими працювало 136 авторів, частина з яких представляли тогочасну українську політичну еміграцію в Європі — Німеччині, Польщі, Чехословаччині³⁷. Працівники Редакційної колегії визначили основні вимоги до майбутніх статей. Так, стаття мала бути одночасно наукова і доступна широкому загалу читачів. Розуміючи основні критерії майбутнього контингенту читачів, було свідомо вирішено відійти від сухого, академічного викладу матеріалу. За задумом авторів проекту, енциклопедія мала стати не тільки узагальненням тогочасних наукових знань про світ, інформації про українців та Україну, а також і культурно-просвітницьким інструментом, зорієнтованим на піднесення освітнього й наукового рівня знань жителів Західної України.

Для кращого виконання своєї функції — донесення до широкого загалу читачів якнайбільшого обсягу інформації структурно «УЗЕ» було поділено на тематичні розділи, над якими працювали різні вчені, це: Антропология; Археология; Астрономія; Біологічні науки; Ветеринарія; Військові справи³⁸; Географія; Геологія; Економіка; Етнологія; Історія (всесвітня; історія культури; історія України; історія українських визвольних змагань; історія Української католицької церкви; історія Української православної церкви); Кооперація; Література; Математика; Медицина; Мистецтво; Мінералогія; Мовознавство; Музика; Педагогіка; Право; Психологія; Релігія; Фізкультура і спорт («Руханка та змаг»); Сільське господарство; Суспільні науки; Сходознавство; Театр; Технічні науки; Фізика і хімія; Філософія.

³⁷ Підраховано за: *Співробітники загальної частини УЗЕ та гасла «Україна» // УЗЕ.* — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 1423—1426.

³⁸ Енциклопедія, за словами В. Кубійовича, «присвячувала багато місця недавній добі Визвольних змагань й українським арміям: без “УЗЕ” багато біографічних нотаток з цієї доби пропало б» (див.: Кубійович В. *Мені 85.* — С. 250).

Метою енциклопедії було також подати якнайбільше інформації про Україну й український народ. Цю інформацію «УЗЕ» подавала як у формі алфавітних статей (з майже 34 тис. статей проекту близько 8 тис. /23,5% – майже четверта частина/ припадали на українознавчі), так і в окремому розділі «Україна», вміщеному у третьому томі й насиченому ґрунтовними оглядами-монографіями відомих вітчизняних учених³⁹. Його редактором був Василь Сімович.

Лише у підготовці першого тому «Української Загальної Енциклопедії» взяли участь 76 авторів статей. На жаль, авторство під словниковими гаслами не зазначалося, тому, за нечисленними винятками, можемо лише робити припущення, враховуючи наукову спеціалізацію авторів. Наведімо лише деякі прізвища із зазначенням спеціалізації: археологія – доктор Ярослав Пастернак; астрономія – доцент, доктор Федір Гула; біологічні науки – доктор І. Раковський; Буковинські культурні справи – професор В. Сімович; ветеринарія – доктор Маріан Стахурський; військові справи – полковник Володимир Колоссовський; географія – доценти Мирон Дольницький, Володимир Кубійович, доктор Юрій Полянський; геологія – Ю. Полянський; економіка – доцент Іван Кабачків, доктор Карло Коберський; етнологія – професор Зенон Кузеля; Закарпаття – доктор Іван Панькевич; історія всесвітня – доктор Іван Крип'якевич; історія культури – професор Юрій Рудницький; історія України – доктор І. Крип'якевич, доктор Симон Наріжний, доцент Панас Феденко; історія українських визвольних змагань – сотник Осип Думін, сотник Корній Купченко, редактори Лев Лепкий та Дмитро Паліїв, доцент П. Феденко; історія Української католицької церкви – отець доктор Гавриїл Костельник, отець доктор Ярослав Левицький; історія УПЦ – професор Василь Біднов; класична старовина – професор Осип Роздольський; кооперація – доктор Карло Коберський; література всесвітня та українська – професор Леонід Білецький, директор Володимир Дорошенко, професор Богдан Лепкий, доктор М. Рудницький; математика – професор Микола Чайковський; мистецтво – редактор Микола Голубець та ін. За ілюстрації та картографію відповідав доктор Ігор Федів⁴⁰.

³⁹ *Україна // УЗЕ.* – Т. 3. – Ст. 361–1000.

⁴⁰ Див.: *Співробітники 1-го тому: [УЗЕ] // УЗЕ.* – Т. 1. – С. VI.

Отже, розглянувши наведений список, ми можемо побачити не лише загальну кількість співробітників, а й визнати, що обсяг роботи, який провів кожен з авторів і передусім Редакційна колегія – титанічний і можливий лише завдяки їхній свідомій і активній громадській позиції, а також величезному бажанню досягти потрібного результату – створити першу українську завершену модерну енциклопедію.

Частково збережене листування редакції дозволяє з'ясувати авторство принаймні окремих статей словникової частини «УЗЕ». Так, наприклад, І. Крип'якевич написав, крім іншого, підрозділ «Історія» у статті «Росія»⁴¹; П. Феденко був автором статей «Донецько-Криворізька республіка», «Зорка Самійло», «Козак» (визначення), «Козаки», «Костомарів Микола», «Коцюбинський Юрій», «Лапчинський Юрій», «Левинський Володимир», «Переяславський договір 1654, 1659», «Петлюра Симон», «Революційна Українська Партія (РУП)», «Російська Соціально-Демократична Робітничая Партія (РСДРП)», «Хмельницький Богдан-Зиновій; Хмельницький Тиміш; Хмельницький Юрій», «Шумський Олександр» та ін.⁴²

Темпу підготовки словникових статей «УЗЕ» витримували не всі автори. На межі відмови від співробітництва у проекті був і І. Крип'якевич. У його листі з Жовкви до Головного редактора енциклопедії від 24 травня 1930 р. міститься скарга на брак часу й доступу до львівських бібліотек: «Відірваний від бібліотек, я заскакую до Львова на пару годин, беруся до словника – і не можу викінчити навіть букви *В* до кінця травня: все знаходяться нові важні слова, а навіть найбільш відомих не раз не можна викінчити через різні “дурниці”, для яких потрібна бібліотека Н[аукового] Т[овариства] Шевч[енка], до якої тепер доступу не маю.

З острахом бачу, що, перебуваючи на провінції, я не буду в силі дальше брати участі в Книзі знання – прийдеться або самому

⁴¹ Гуцаленко Т. *Участь Івана Крип'якевича у створенні «Української Загальної Енциклопедії»: За матеріалами листування.* – С. 454; Крип'якевич І. *Історія: [Росія] // УЗЕ.* – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1933]. – Т. 2: 3 – Р. – Ст. 1283–1284.

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 2. – Спр. 220. – Арк. 67, 76–83, 141–141 зв., 142, 162, 206, 210, 326, 328, 438–439, 461–463, 534 та ін.

зректися, або Ви будете примушені мене звільнити...»⁴³ На щастя, співпраця історика з «УЗЕ» продовжилася.

Відмовився писати словникові статті до енциклопедії В. Кубійович, зосередившись натомість на розгорнутому викладі антропогеографії і демографії українських земель у розділі «Україна»: «Десь 1930 р. до мене звернувся її [«УЗЕ»] редактор професор І. Раковський з пропозицією опрацювати гасла з загальної географії й деякі з географії України, на що я погодився, але невдовзі побачив, що згоду дав дещо легковажно. Писання гасел забиравало в мене чимало часу, а це була зовсім механічна робота: списування гасел з чужих енциклопедій. Тому я повідомив професор Раковського, що гасел з загальної географії я далі не писатиму, натомість не відмовився від праці з географії України. Зовсім конкретно обіцяв написати до відділу “Україна” нарис антропогеографії й демографії України, навіть безкоштовно. Ми домовились [...]»⁴⁴

Потреба ввійти у визначений обсяг енциклопедії вимагала скорочення авторських текстів. Тому «гасла навіть про важливі події й осіб скорочувалися до кількох рядків, і тим самим збіднювано твір». Робилося це не завжди послідовно: «З біографічних найбільшим було гасло про М. Грушевського (56 рядків), далі йшов І. Франко (36), щойно на третьому місці Т. Шевченко (32), а за ним Б. Хмельницький (20), І. Мазепа (19), митрополит А. Шептицький (18), В. Липинський (18), С. Петлюра (16) і т. д.»⁴⁵

Особливого значення надавали ініціатори й керівники проекту розділові «Україна», вміщеному у третьому томі видання. Розділ становлять 49 статей, які написали 60 авторів із Західної України (переважно зі Львова) та еміграції⁴⁶. На відміну від інших гасел «Української Загальної Енциклопедії», статті, присвячені різним аспектам історії, географії, економіки, культури України, мають конкретного автора, чиє прізвище зазначено під кожною статтею.

Складання плану й структурування розділу «Україна» енциклопедії, замовлення нарисів до нього потребували часу. Так,

⁴³ Цит. за: Гуцаленко Т. *Участь Івана Крип'якевича у створенні «Української Загальної Енциклопедії»: За матеріалами листування.* — С. 457.

⁴⁴ Кубійович В. *Мені 85.* — С. 250.

⁴⁵ Там само.

19 квітня 1930 р. Головний редактор І. Раковський звертався до І. Крип'якевича: «Високоповажаний пане Докторе! Заходить конечна потреба уложити програму частини нашої *Енциклопедії*, присвяченої українським справам, бо без цього не можна усталити “відкликачів”; задля цього дуже прошу потрудитися до мене сьогодні (субота) о год. 17-тій [...]»⁴⁷

Якщо І. Крип'якевич належав до, так би мовити, «ближнього кола» співробітників «Української Загальної Енциклопедії», то авторам, які мешкали поза краєм, надсилали розгорнуті офіційні запрошення взяти участь у підготовці текстів до розділу «Україна». Так, 20 вересня 1930 р. І. Раковський адресував офіційного листа до Праги археологу, етнологові й мистецтвознавцю, професорові Українського вільного університету Вадимові Щербаківському (1876–1957): «Високоповажаний Добродію! [...] Редакційна Колегія Української Загальної Енциклопедії “Книга Знання” звертається отсим до Вас, Добродію, з просьбою написати [...] коротенький огляд про “Неоліт і неолітню культуру на Україні”. На цей огляд ми можемо присвятити 1 сторінку друку нашої Енциклопедії, себто 132 рядки по 42 букви, значить, приблизно 5500 букв, отож, з огляду на так малий обмежений обем згадана праця мусить бути написана дуже звязко, змістово та при тім загальнозрозуміло, бо наша Енциклопедія призначена для найширших кругів нашої суспільности. Праця мусить подавати останні висліди дотичної науки та ясний погляд на цілість даного питання, при чому на кінци просимо подати найважлишу літературу, перш за все в українській, а також і в чужих мовах.

Авторський гонорар виносить 50 ам[ериканських] долярів за наш аркуш друку, себто 3,12 ам[ериканських] дол[ярів] за згадану сторінку, платні негайно по видрукуванню дотичної праці, згл[ядно] після прийняття праці Редакційною Колегією.

Всі інші потрібні пояснення подасть ласкаво доктор Василь Сімович, б[увший] ректор Українського Педагогічного Інституту в

⁴⁶ Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* / Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1973. – Ч. 1–2 (37–38). – С. 39.

⁴⁷ Цит. за: Гуцаленко Т. *Участь Івана Крип'якевича у створенні «Української Загальної Енциклопедії»*: За матеріалами листування. – С. 455.

Празі, редактор дотичної частини нашої Енциклопедії, якому просимо також передати свій рукопис.

В надії, що Ви, Добродію, не відмовите Свогого ласкавого співробітництва нашій першій українській Енциклопедії, остаємо з правдивим поважанням, за Редакційну Колегію Укр[аїнської] Заг[альної] Енциклопедії “Книга Знання” *Іван Раковський*, нач[альний] редактор»⁴⁸.

Розділ «Україна» містить ґрунтовні тематичні нариси на кілька сторінок, що висвітлюють певні моменти її історії, культури, економіки, етнографії тощо. Написані відомими вченими, ці статті становлять цілісні наукові розвідки, більше наближені не до енциклопедичних статей, а до розділів монографії. Так, відкриває розділ «України» стаття І. Крип'якевича про походження назв «Русь» і Україна», їх вживання і використання в різні історичні періоди. Автор вказує на історичну спадковість та взаємопов'язаність цих назв, демонструючи при цьому нерозривність історії України та її земель⁴⁹. Саме такий початок розділу є обґрунтованим, адже він відразу знімає усі можливі непорозуміння щодо території та історії землі, яку розглядали вчені.

Далі йшли статті, присвячені природно-кліматичним і географічним особливостям України. Висвітлюючи фізичну географію (автор – М. Дольницький)⁵⁰, геологію (Ю. Полянський)⁵¹, корисні копалини (С. Пастернак)⁵², автори показали все різноманіття природних зон України, літосферні процеси, що вплинули на її становище й особливості господарювання. Не обмежуючись лише викладом фактичного матеріалу, автори цих розділів прагнули показати природні можливості України, не роблячи різниці між Наддніпрянщиною і Наддністрянщиною, свідомо при цьому нехтуючи будь-які політичні моменти й фактично наголошуючи на потребі об'єднання всіх етнічних українських земель. Варто також зауважити,

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3864. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 21.

⁴⁹ Крип'якевич І. *Назва: [Україна] // УЗЕ.* – Т. 3. – Ст. 361–363.

⁵⁰ Дольницький М. *Фізична географія: [Україна] // УЗЕ.* – Т. 3. – Ст. 363–366.

⁵¹ Полянський Ю. *Геологія: [Україна] // УЗЕ.* – Т. 3. – Ст. 366–371.

⁵² Пастернак С. *Корисні копалини (мінеральні багатства): [Україна] / Северин Пастернак // УЗЕ.* – Т. 3. – Ст. 371–376.

що з самого початку аналізу ресурсів і особливостей України до уваги брали не територіальні межі Галичини чи УСРР, а всі землі, де переважну більшість населення становили українці. Тож до України було зараховано також Кубань та Ставропольщину, і навіть Крим, що на той час не був українським ні етнічно, ні політико-адміністративно. Зокрема, у своїй статті про клімат дані щодо цих регіонів наводить Г. Дрогомирецький, а М. Дольницький та І. Раковський, висвітлюючи флору й фауну України, не оминають увагою Кримські гори та північні схили Кавказьких гір⁵³.

Наступний важливий розділ авторства І. Раковського було присвячено антропології українців⁵⁴. При цьому місцевий антропологічний тип він виводить від неандертальців. Однак прагнучи більшої історичної достовірності, автор вказує різні складники, що й стали згодом основою спочатку слов'ян, а потім й безпосередньо українців. Досить цікавий загальний висновок автора, за яким він, вслід за своїм учителем Ф. Вовком, однозначно зараховує українців до південних, а не східних слов'ян, доводячи антропологічну близькість українців саме з населенням Балкан, а не Росії та Білорусі: «Майбутні досліди вирізьблять іще докладніше взаємні відносини расових первнів і складовин у нашого народу — та проте вже тепер можна вважати за доказане, що погляди Хведора Вовка в основі залишаться непорушені: *український народ є особливою відміною ядранського расового типу й тим самим расово належить до південних слов'ян*»⁵⁵ (виділення І. Раковського).

Праісторію і археологію України висвітлювали у своїх гаслах Л. Чикаленко⁵⁶, В. Щербаківський⁵⁷ і особливо Я. Пастернак⁵⁸.

⁵³ УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 377–387.

⁵⁴ Раковський І. *Антропологічні прикмети українського народу*: [Україна: Антропология] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 387–393.

⁵⁵ Там само. — Ст. 392.

⁵⁶ Чикаленко Л. *Палеоліт*: [Україна: Праісторія] / Левко Чикаленко // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 393–397.

⁵⁷ Щербаківський В. *Енеоліт*: [Україна: Праісторія] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 401–403.

⁵⁸ Пастернак Я. *Мезоліт*: [Україна: Праісторія] / Ярослав Пастернак // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 397–401; Його ж. *Бронзова доба; Залізна доба; Доба мандрівок народів; Княжа доба*: [Україна: Праісторія] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 403–409.

Останній, відомий західноукраїнський археолог, випускник Львівського та Празького університетів, член НТШ, якому належить відкриття саркофага князя Ярослава Осмомисла в Галичі, є автором найзмістовніших розділів археологічної статті. Його колеги висвітлили лише добу палеоліту та енеоліту, в той час як Я. Пастернак дав докладний опис археології мезоліту, доби бронзи, раннього заліза та ін., що становлять основу археології. За особистим досвідом проведення археологічних розкопок на території України та Чехословаччини він докладно й професійно висвітлював як розвиток археології в Україні, так і археологічні особливості та найвідоміші пам'ятки на території країни і світу⁵⁹.

В. Кубійович, як і обіцяв Головному редакторові «УЗЕ», підготував для енциклопедії важливий розділ, присвячений антропогеографії та демографії українців. Висвітлюючи розселення українців, демографічні зміни серед них у різні часи (статтю доповнено рядом мап і схем), він зарахував до зон залюднення, де українці мали переважаючу більшість, не лише Краснодарський край, а й майже всю Ставропольщину й Північний Кавказ, аж до кордонів Карачаєво-Черкесії, Дагестану та Чечні. Показав В. Кубійович також нерівномірність розселення українців навіть на своїх етнічних територіях, зокрема вказуючи, що в містах живе лише 18–20% українського населення, і це незалежно від того, радянська це частина чи польська. Показав він також основні регіони розселення української діаспори – Далекий Схід, Урал, Середня Азія, країни Європи та світу⁶⁰.

Згодом В. Кубійович розповідав: «В третьому томі “УЗЕ” появилася моя стаття на сім сторінок друку, де вперше в українській літературі подано національний склад українських етнічних земель за окремими країнами на підставі найновішої статистики. До статті виконано (частково разом з М. Кулицьким) докладні етнічні карти українських земель і розміщення українців; врешті вперше представлено розміщення українців в азійській частині СРСР. Ці карти

⁵⁹ Коваль І. *Дослідник підземного архіву України*: [Ярослав Пастернак]. – Галич – Львів, 1999. – С. 36.

⁶⁰ Кубійович В. *Антропогеографія й демографія // УЗЕ*. – Т 3. – Ст. 409–423.

були перевидані окремими відбитками, а статистичні таблиці я помістив у різних моїх працях»⁶¹.

Нарис З. Кузеля було присвячено етнографії. У ньому автор відповідно до класичних канонів висвітлив особливості матеріальної культури українців та їхнього господарства. Зокрема, було описано регіональні особливості в збиральництві, рибальстві, мисливстві, скотарстві, бджільництві. Проте найбільшу увагу приділено саме землеробству як найпоширенішій господарській формі. Не оминув увагою автор і особливості української кухні: приготування та споживання м'яса, риби, городини, хліба. Згадав він і найприкметніші українські страви, такі як борщ, вареники, толокно, сирівець та ін. Висвітлив він і народні промисли⁶².

Продовженням народознавчої тематики став і нарис І. Крип'якевича «Український одяг у давнину»⁶³.

Зовсім не по-енциклопедичному виглядає підрозділ, присвячений мистецтву. Автор більшості нарисів цього підрозділу В. Січинський (лише статті про українські писанки та вишивки написав І. Гаргула, а статтю про українську кераміку — Я. Пастернак) написав справжню наукову розвідку, що не поступалася за інформативністю та масштабністю багатьом тогочасним монографіям. Він детально висвітлив архітектуру України як у ретроспективі (починаючи від споруд у грецьких містах-колоніях), так і в її сучасному стані. Висвітлюючи різні періоди історії архітектури, В. Січинський не лише вказує на характерні особливості побудови церков та світських приміщень, а й називає всі відомі йому прізвища архітекторів, що творили ці шедеври. Статтю ілюстровано як замальовками планів, що наочно демонструють структуру архітектурних будівель різного часу, так і фотографіями найвідоміших споруд у різних містах краю. Не оминає автор увагою і регіональні архітектурні особливості. Спеціальну статтю в підрозділі «Архітектура» присвячено дерев'яній архітектурі — як хатньому будівництву, так і культовим дерев'яним спорудам,

⁶¹ Кубійович В. *Мені 85*. — С. 250–251.

⁶² Кузеля З. *Етнографія*: [Україна: Етнографія — матеріальна культура] / Зенон Кузеля // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 423–429.

⁶³ Крип'якевич І. *Український одяг у давнину*: [Україна: Етнографія — матеріальна культура] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 429–430.

техніці їх побудови, регіональним особливостям будівництва, формам оздоблення та прикрас, передусім різьбі по дереву⁶⁴.

Окрім архітектурних питань, значне місце в підрозділі «Мистецтво» займає і висвітлення українських особливостей в інших сферах культури. Докладно описано українське образотворче мистецтво у всіх його формах і проявах і малярство (починаючи від трипільської кераміки і завершуючи модерном початку ХХ ст.); граверство як невід'ємний складник створення книг із зазначенням основних етапів його розвитку та основних представників жанру і їхніх шедеврів; ужиткове мистецтво (передусім ювелірних виробів), яке автор також виводить з античних часів і пам'яток, знайдених на території Ольвії; ткацтво як форма традиційного українського мистецтва; вишивання. Останній формі народного мистецтва присвячено окремий нарис з кольоровими ілюстраціями, які наочно демонстрували не лише регіональні відмінності в українській вишивці, а й різноманітні народні техніки. Висвітлювали у підрозділі також гончарство, створення писанок, здійснено ретроспективний аналіз української кераміки з найдавніших часів, вироблення мистецьких творів зі шкіри, паперу тощо⁶⁵.

Не менш повно висвітлено в «УЗЕ» українську музику у всіх пов'язаних з нею поняттях і формах⁶⁶, а також український театр⁶⁷ і музейництво⁶⁸.

⁶⁴ Січинський В. *Архітектура мурована*: [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 436–443; Його ж. *Архітектура дерев'яна* // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 443–449; Його ж. *Різьба*: [Україна: Мистецтво] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 449–452.

⁶⁵ Січинський В. *Малярство*: [Україна: Мистецтво] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 452–456; Його ж. *Графіка — граверство* // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 456–460; Його ж. *Ужиткове (виробниче) мистецтво (мистецька промисловість)* // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 460–463; Його ж. *Ткацтво* // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 463–466; Його ж. *Кераміка (XVII–XX вв.)* // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 473–476.

⁶⁶ Див., напр.: Колесса Ф. *Народня музика*: [Україна] / Філарет Колесса // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 487–496; Людкевич Ст. *Українська мистецька музика*: [Україна: Історія музики] / Станіслав Людкевич // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 501–503.; Барвінський В. *Нова доба*: [Україна: Історія музики] / Василь Барвінський // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 503–509.

⁶⁷ Антонович Д. *Театр*: [Україна] / Дмитро Антонович // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 509–518.

⁶⁸ Свенціцький І. *Музейництво*: [Україна] / Іларіон Свенціцький // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 518–521.

Висвітлюючи в «Українській Загальній Енциклопедії» Україну, автори не могли оминати й такої важливої галузі життя українців, як усна народна творчість. Адже саме вона пов'язує всі покоління єдиною культурною ниткою, обіймаючи собою весь масив словесних творів, віршованих та прозових, котрі зберігаються в народній пам'яті і тривалий час, іноді впродовж сторіч, переходять усним переказом із покоління в покоління. Автором цього розділу став Ф. Колесса (1871–1947), відомий український музикознавець-фольклорист, композитор, етнограф, літературознавець, філолог, академік ВУАН. Його огляд усної народної творчості, здійснений з високим професіоналізмом, включив у себе всі відомі аспекти і прояви цього явища. Почавши від Київської Русі, автор відстежив лінію розвитку української усної словесності до ХХ ст., показуючи нерозривний зв'язок поколінь української культури. Окрім типологізації української усної творчості (заговорів, обрядових пісень, колядок-щедрівок, веснянок-гаївок, русальних і царинних пісень, купальських пісень, обжинкових пісень, весільних пісень, похоронного голосіння та ін.), він накреслив і загальнотеоретичні положення, що відрізняли українську усну народну творчість від інших народів. Окрему увагу Ф. Колесса приділив аналізу козацьких дум як унікальної форми усної народної творчості, справжньої духовної спадщини українського народу.

Однак у статті Ф. Колесси висвітлено не лише пісенну спадщину українського народу. Не менше уваги вчений приділив і прозовій спадщині, показуючи, якою багатобарвною може бути словесна традиція одного народу. Серед прозових творів він виділив мандрівки, казки та фантастичні оповіді, «звіриний епос», новели, анекдоти, фацеції та приказки, перекази, оповідання з демонології, легенди, загадки тощо. Навіть неповний список типів прозової народної творчості, які виділив Ф. Колесса, наочно засвідчує велетенську ерудицію автора й його величезне прагнення донести цю спадщину до широкого читацького загалу, показати багатство й різноманітність української культури⁶⁹.

⁶⁹ Колесса Ф. *Усна словесність*: [Україна] / Філарет Колесса // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 530–556.

На відміну від усної народної творчості, стаття про яку стала результатом копіткої праці одного автора, стаття про українську мову, її фонетичні, морфологічні особливості, складові частини, говірки та історію належить багатьом авторам. Зокрема, загальний опис української мови здійснив В. Сімович⁷⁰, розділ про регіональні говірки написав І. Зілинський⁷¹, закарпатські говори охарактеризував І. Панькевич⁷², історію формування української мови до сучасної літературної висвітлив С. Смаль-Стоцький⁷³. Граматичний аналіз української мови, її діалектологію та лексикографію, а також історію українського правопису висвітлив В. Сімович⁷⁴.

Не менш відомі вчені висвітлювали в енциклопедії питання, пов'язані із всесвітньою історією та історією України. Взагалі, історична тематика є ледь не ключовою для будь-якої енциклопедії. Не могли її уникнути й творці «Української Загальної Енциклопедії», в якій історичні статті можна поділити на два основні типи: гасла, що містять інформацію про історичні персоналії і події як з історії України, так і з усесвітньої історії, та загальну статтю з підрозділами з історії України в розділі «Україна».

Серед провідних авторів історичних статей «УЗЕ» були, зокрема, Іван Крип'якевич, Симон Наріжний, Панас Феденко. Присутність у цьому списку одного з найвідоміших українських учених ХХ ст., учня М. С. Грушевського І. Крип'якевича однозначно говорить про той високий професійний рівень, на якому було написано історичні статті. Непересічною постаттю був Симон Наріжний (1898–1983) — історик, публіцист, редактор,

⁷⁰ Сімович В. *Мова: Опис*: [Україна: Мова] / Василь Сімович // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 556–561.

⁷¹ Зілинський І. *Говори*: [Україна: Мова] / Іван Зілинський // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 561–563.

⁷² Панькевич Ів. *Закарпатські говори*: [Україна: Мова] / Іван Панькевич // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 563–564.

⁷³ Смаль-Стоцький Ст. *Мова: Історія*: [Україна] / Степан Смаль-Стоцький // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 564–571.

⁷⁴ Сімович В. *Мова: Граматичні дослідження*: [Україна: Мова] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 571–579; Його ж. *Мова: Історія українського правопису* // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 579–583.

музеєзнавець, викладач історії в Українському високому педагогічному інституті у Празі (1928–1932), від 1933 р. – доцент, від 1938 р. – доктор філософії Українського вільного університету у Празі. Його головною працею стало фундаментальне дослідження і водночас енциклопедичний довідник з історії української еміграції міжвоєнної доби – «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами»⁷⁵. Не менш відомим на той час спеціалістом-істориком був професор Українського вільного університету у Празі, колишній член Української Центральної Ради П. Феденко (1893–1981), відомий своїми працями з історії козацтва та ХІХ ст., один із засновників вітчизняної політології⁷⁶.

С. Наріжний був автором статті розділу «Україна: Історія», що відображала найдавнішу історію України. Розпочавши її з періоду кімерійців і скіфів, він продовжив свій історичний огляд до козацьких часів, охопивши в ньому періоди слов'янської колонізації, Київської Русі, литовського та польського панування, виникнення і розвиток козацтва до середини ХVІІ ст.⁷⁷

Наступний етап історії України – добу Б. Хмельницького, Руїни та Гетьманщини висвітлив у своєму нарисі П. Феденко. Висвітлюючи для широкого читацького загалу історію Хмельниччини, він прагнув не лише надати наративні факти, а й показати особливості тієї епохи. Ключовою тезою його статті є значущість об'єднання під час повстання всіх суспільних верств українців для досягнення загальної мети. Досить показовим для цієї статті є висвітлення обставин союзу Б. Хмельницького з Московією. На відміну від більшості тогочасних західноукраїнських істориків, і особливо істориків та політиків прийдешніх поколінь, які засуджували цю спілку, П. Феденко не

⁷⁵ Див.: Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* / Симон Наріжний. – Прага: Кніhtisk, 1942. – Частина перша. – 372 с.: ССХХІІ іл.

⁷⁶ Див.: Рубльов О. С. *Феденко Панас (Опанас) Васильович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10. – С. 272–273.

⁷⁷ Наріжний С. *Історія (до 1648 р.): [Україна: Історія]* / Симон Наріжний // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 583–605.

надає їй особливої уваги, зображуючи на рівних зі співпрацею з Молдавією та Швецією. Якнайбільше дистанціювався автор і від оцінок дій гетьманів часів Руїни (цей термін він узагалі не використовував), зазначаючи лише основні дати й події цього періоду. Так само він висвітлював й заходи російського уряду з ліквідації Гетьманщини, маркуючи одночасно відчайдушні спроби козацької верхівки зберегти хоча б рештки своєї автономії, а козацтва – утримати своє привілейоване становище навіть шляхом зміни сюзерена. Завершує історію свого періоду автор Коліївщиною та остаточним закріпаченням селян в Україні. Проте, професійний історик, П. Феденко не зміг обмежитися лише передачею історичних фактів. Наприкінці своєї статті він зробив узагальнений огляд суспільно-політичного устрою Гетьманщини й Запорозької Січі. Так, головною причиною занепаду Січі він вважав класовий поділ запорожців і конфлікт низів з П. Калнишевським, що спричинило втручання московської влади й зрештою остаточну ліквідацію Січі⁷⁸.

П. Феденкові належить і нарис про наступний етап історії України – період перебування її під владою Російської імперії. У більш характерному для наукових монографій, аніж для енциклопедичних статей, стилі він висвітлював основні аспекти тогочасної історії, яку завершує Першою вітовою війною 1914 р.: реформи царського уряду, боротьбу за національно-культурне відродження, польський та російський визвольний рух у Наддніпрянщині ХІХ ст., діяльність Кирило-Мефодіївського братства тощо. Завершив автор свій огляд цього періоду появою українських політичних партій та їхньою участю у подіях Революції 1905–1907 рр. в Росії⁷⁹.

Окремими статтями в «УЗЕ» висвітлено історію Галичини, Буковини та Закарпаття. Їхніми авторами стали І. Крип'якевич (Галичина від княжої доби до 1772 р.)⁸⁰, К. Левицький (Галичина

⁷⁸ Феденко П. *Наддніпрянщина 1648 – ХІХ в.*: [Україна: Історія] // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 606–623.

⁷⁹ Феденко П. *Наддніпрянщина ХІХ в. до 1914 р.*: [Україна: Історія] // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 623–630.

⁸⁰ Крип'якевич І. *Галичина: Княжі часи (до 1387 р.); Під Польщею (1387–1772)*: [Україна: Історія] // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 641–644.

під австрійською зверхністю)⁸¹, М. Кордуба⁸², Ю. Сербинюк (Буковина)⁸³, І. Панькевич (Закарпаття)⁸⁴. Автори цих нарисів прагнули не лише зазначити окремі, важливі для того чи іншого регіону історичні факти, а й показати два моменти: особливість розвитку кожного з регіонів і їхню єдність у контексті загальної української нації. Таким чином укотре підкріплювалася думка про історичну, культурну та державницьку єдність всіх українських земель, зробити з яких соборну Українську державу — завдання ледь не першочергове. Спроби створення такої держави були, і саме їм приділяли значну увагу в розділі «Історія».

Значне місце в енциклопедії приділяли історії Визвольних змагань 1917–1920 рр. Той факт, що значна частина авторів і упорядників, включаючи й Головного редактора І. Раковського, були безпосередніми учасниками й свідками цих подій, оминати їх у своїх гаслах вони не могли, як не могли оминати їх у розділі «Україна». На противагу багатьом сучасникам, які в цій добі бачили лише трагічні моменти та звинувачували винятково своїх опонентів (як В. Винниченко у «Відродженні нації»), автори «УЗЕ» прагнули показати й реальні здобутки цієї боротьби, віддавши таким чином перевагу не описам втраченої перемоги, а концепції незавершеної Української революції. Чільне місце в такому трактуванні історії Визвольних змагань зайняла історія армії, передусім Української галицької армії (УГА), котра, хоч і зазнала поразки, проте стала символом державотворчих можливостей українців. Варто вказати, що у висвітленні історії України, у відповідному розділі, Визвольні змагання показували по регіонах, а не як єдиний процес, і до цього були реальні історичні підстави.

Так, нарис історії Визвольних змагань на Східній Україні належав П. Феденкові. Висвітлюючи революційну боротьбу 1917 р., він

⁸¹ Левицький К. *Галичина 1772–1918 рр.*: [Україна: Історія] / Кость Левицький // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 644–658.

⁸² Кордуба М. *Буковина — до 1848 р.*: [Україна: Історія] / Мирон Кордуба // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 671–674; Його ж. *Буковина 1914–1918 рр.*: [Україна: Історія] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 679–680.

⁸³ Сербинюк Ю. *Буковина від 1918 р.*: [Україна: Історія] / Юрій Сербинюк // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 680–682.

⁸⁴ Панькевич Ів. *Історія: Закарпаття*: [Україна: Історія] / Іван Панькевич // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 682–685.

слушно зауважував величезний вплив, який мали в Україні російські партії, особливо на промисловому Сході. Головною причиною поразки Української Центральної Ради автор називає слабку національну свідомість українців, які не зорганізувалися для захисту своєї державності. П. Феденко зважено висвітлив події у Східній Україні 1918–1919 рр. Зокрема, він досить детально охарактеризував діяльність переможців — більшовиків, які змогли подолати не лише російську контрреволюцію, а й усі спроби українців встановити свою владу. П. Феденкові також належав огляд ситуації у Наддніпрянщині 1920-х — початку 1930-х рр.⁸⁵

Окрім висвітлення історії Визвольних змагань у загальноісторичному контексті, цій темі присвячували й окремі статті, авторами яких були О. Доценко, О. Шульгін та О. Думін, І. Борщак, К. Левицький. У своїх гаслах вони значну увагу приділили військовому протистоянню в Україні 1917–1920 рр. Інформативністю вирізнялася стаття О. Думіна, присвячена УГА й українсько-польській війні⁸⁶.

Інакше описував визвольні змагання в Галичині І. Кедрин. Власне, створенню ЗУНР та боротьбі за власну державність присвячено в його нарисі один абзац, причому опущено опис українсько-польської війни. Натомість набагато більше уваги приділено репресіям польського уряду проти учасників визвольного руху та військовиків УГА. Також автор досить широко висвітлив боротьбу українців Галичини за національні права й самовизначення у 1920-х роках, показавши різні її форми: терористичну діяльність, спроби політичного співробітництва з польською владою, діяльність українських культурних, освітніх та спортивних товариств тощо. У статті окреме місце відведено діяльності ОУН. Отже І. Кедрин характеризував не лише утиски українців польською владою, а й форми спротиву такій політиці асиміляції, включно з діяльністю радикального підпілля — ОУН⁸⁷. Повертаючись за кілька десятиліть

⁸⁵ Феденко П. *Наддніпрянщина від 1914 р.*: [Україна: Історія] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 630–641.

⁸⁶ Думін О. *Армія ЗОУНР (УГА)*: [Україна: Історія — Визвольні змагання 1917–1923] / Осип Думін // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 708–722; Його ж. *Українська Галицька Армія (1918–20)* [Україна: Військо] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 769–772.

⁸⁷ Кедрин І. *Східна Галичина від 1 листопада 1918 рр.*: [Україна: Історія] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 658–669.

до характеристики польської політики в Західній Україні міжвоєнної доби, І. Кедрин лаконічно зауважував: «Нічого тут повторяти факти і цифри, закріплені в енциклопедіях (зокрема: мою статтю у Загальній Українській Енциклопедії з 1930 р., так званій Коломийській, під редакцією д-ра Івана Раковського, використали цілістю д-р Степан Баран і д-р Степан Витвицький для своєї статті в “Енциклопедії Українознавства”, т. 2, стор. 556–566)»⁸⁸.

Висвітлюючи визвольну боротьбу, автори енциклопедії не могли оминати й щільно пов'язану з нею тематику політичної еміграції. Адже більшість спроб здобути незалежність України, зокрема й 1917–1920 рр., неодмінно завершувалася виїздом лідерів за кордон. Так, І. Борщак початком української політичної еміграції вважав її першу хвилю, пов'язану з поразкою виступу І. Мазепи⁸⁹. Продовжили тематику української еміграції Л. Білецький, Р. Перфецький та П. Феденко, які спробували показати у своїх гаслах долю українських політиків початку ХХ ст., котрі змушені були шукати прихистку за кордоном. При цьому П. Феденко приділив увагу не лише політикам, котрі свідомо виїхали за кордон, а й рядовим бійцям армії УНР, інтернованим у польських таборях⁹⁰.

Досить цікавою для розуміння тогочасного світогляду української інтелігенції є стаття, присвячена подіям в УСРР, автором якої був колишній очільник уряду Директорії І. Мазепа. Прагнучи об'єктивно висвітлити події в радянській Україні, він усіляко наголошував на опозиційності українського народу радянській владі, що не зовсім відповідало дійсності. Ключовою тезою нарису І. Мазепи стало твердження про остаточне перетворення України на колонію Росії, яка займається викачуванням ресурсів у метрополію. У статті І. Мазепи також розповідалося про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – заборонену в СРСР тему⁹¹.

⁸⁸ Кедрин І. *Життя – події – люди*: Спомини і коментарі. – С. 133.

⁸⁹ Борщак І. *Еміграція XVIII в.*: [Україна: Історія – політична еміграція] / Ілько Борщак // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 731–734.

⁹⁰ Феденко П. *Наддніпряньська еміграція після 1919–20*: [Україна: Історія – політична еміграція] // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 736–741.

⁹¹ Мазепа І. *Наддніпряньщина під владою большевиків (УСРР)*: [Україна: Історія – УСРР] / Ісаак Мазепа // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 743–749.

Автори «УЗЕ» не обмежувалися військово-політичною та краєзнавчою тематикою. Досить ґрунтовною є низка статей, присвячених розвитку українського письменства і літератури. Авторами цих гасел стали відомі літератори та культурні діячі епохи – письменник Б. Лепкий, котрий висвітлив українську письменність доби середньовіччя⁹²; Л. Білецький, автор статті про один з найменш досліджених періодів української історії літератури – XV–XVIII ст.⁹³; і особливо М. Рудницький, чиєму перу належить висвітлення української літератури XIX–XX ст. При цьому він не обмежується викладанням загальновідомих фактів, намагаючись в міру можливості донести ті особливості, які були характерні для літератури різних періодів і всіх українських регіонів, незалежно від їхньої політичної належності. Аналізував М. Рудницький і сучасну йому радянську літературу, уникаючи при цьому її відвертої критики й лише зауважуючи, що через відстороненість від світового літературного процесу не всі радянські автори виявили себе повною мірою. Не оминув автор увагою і проблеми українського мовознавства та критики, яку починав від М. Костомарова й доводив до сучасників, згадуючи прізвища таких відомих українських критиків, як М. Драгоманов, І. Франко, С. Єфремов, М. Зеров та ін.⁹⁴

Значну увагу в «УЗЕ» було приділено й релігії. В енциклопедії міститься низка гасел, присвячених церковним діячам, як українським, так і іноземним, висвітлюються також основні події, пов'язані з духовним життям світу, і передусім християнства. Однак найбільшу увагу цим питанням приділено саме в «українському» розділі. Історії Церкви, її особливостям та основним конфесіям в Україні було присвячено низку статей, об'єднаних під єдиною назвою «Церква». На її початку визначено ту ключову ознаку, яка, на думку упорядників «УЗЕ», притаманна українській церкві – постійні

⁹² Лепкий Б. *Письменство. XI–XV вв.*: [Україна: Письменство] / Богдан Лепкий // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 772–780.

⁹³ Білецький Л. *Українська література XV–XVIII вв.*: [Україна: Письменство] / Леонід Білецький // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 780–786.

⁹⁴ Рудницький М. *Письменство XIX–XX вв.*: [Україна: Письменство] // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 786–803.

спроби здобути незалежність, які придушували світські і духовні лідери сусідніх країн, та своєрідне «роздоріжжя» між Сходом та Заходом.

У такому контексті висвітлювалася історія всіх конфесій, і передусім історія Української католицької церкви, яку написав М. Чубатий. У своїй статті автор виводив початок католицизму в Україні від часів княгині Ольги, і далі показує її просування та зміцнення як природний процес з глибоким історичним і світоглядним корінням. Звідси й позитивні відгуки про спроби союзу галицько-волинських правителів з Римом і відповідна оцінка польсько-литовських уній, а також Берестейської церковної унії. Подальшу ж історію Української католицької церкви, особливо після Хмельниччини, висвітлено у вигляді постійної боротьби за власні права й канони з польською владою та впливами інших конфесій. Окрім іншого, у статті висвітлено життя українських католицьких громад в Австрії, Югославії, Румунії, Північній і Південній Америці⁹⁵.

Значно менше уваги приділено в «УЗЕ» Православній церкві в Україні, автором статті про яку був В. Біднов⁹⁶. Статтею про автокефалію Української православної церкви представлений в енциклопедії ініціатор проекту «Украинский народ в его прошлом и настоящем» О. Лотоцький⁹⁷.

Блок статей «УЗЕ» присвячувався економічним проблемам. Так, змістовною та інформативною є стаття про економічне життя УСРР, яку написав В. Садовський, де охарактеризовано не лише сільське господарство та процеси в ньому, а й промисловість, торгівлю й навіть лісове господарство⁹⁸. Докладними й підтвердженими зведеними таблицями є статті про сільське господарство Західної

⁹⁵ Чубатий М. *Католицька Церква*: [Україна: Церква] / Микола Чубатий // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 896–914.

⁹⁶ Біднов В. *Православна Церква*: [Україна: Церква] / Василь Біднов // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 914–925.

⁹⁷ Лотоцький О. *Автокефалія української православної Церкви*: [Україна: Церква] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 925–926.

⁹⁸ Садовський В. *Господарство УСРР*: [Україна: Народне господарство] / Валентин Садовський // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 928–937.

України Є. Храпливого⁹⁹, а також В. Садовського про галицьку промисловість¹⁰⁰.

Не минули упорядники «Української Загальної Енциклопедії» й питань еміграції та діаспори, яким було присвячено гасла як у словниковій частині, так і в розділі «Україна». Зокрема, не політичній еміграції у Бразилії присвятив статтю П. Карманський¹⁰¹, не політичній еміграції у Канаді — І. Боберський¹⁰², не політичній еміграції у США — Л. Мишуга і В. Галич¹⁰³ та ін. У них вказано не лише основні причини й етапи формування української діаспори, а й їхні громадські організації та суспільно-політичну діяльність.

У «Слові на закінчення» Редколегія «УЗЕ» згадувала, зокрема, обставини, за яких провадилася робота над виданням: «Треба було на всі боки вести листування, щоб дістати потрібні відомости, треба було нераз, не переборщуючи, перевертати цілі бібліотеки й архіви, щоб дібратися до такої, для посторонньої людини дрібної речі, як, приміром, дата якоїсь події, факту чи особи, й нарешті з такими труднощами здобутий багатий матеріал втиснути в аж надто вузькі рямки нашого твору»¹⁰⁴.

Прикладом такої надзвичайно копіткої й затратної праці, а також енциклопедичної сумлінності може слугувати стаття І. Боберського, присвячена вітчизняній не політичній еміграції у Канаді.

Засновник спортивного руху в Галичині Іван Боберський (1873—1947) на час одержання листа від «УЗЕ» (2 жовтня 1932 р.) з проханням підготувати статтю про українську не політичну еміграцію

⁹⁹ Храпливий Є. *Сільське господарство західньоукраїнських земель*: [Україна: Народне господарство] / Євген Храпливий // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 937—943.

¹⁰⁰ Садовський В. *Промисловість і торгівля західньоукраїнських земель*: [Україна: Народне господарство] // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 943—946.

¹⁰¹ Карманський П. *Не політична еміграція: Бразилія*: [Україна: Не політична еміграція] / Петро Карманський // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 985—987.

¹⁰² Боберський І. *Канада*: [Україна: не політична еміграція] / Іван Боберський // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 982—985.

¹⁰³ Мишуга Л. *Не політична еміграція: ЗДА*: [Україна: Не політична еміграція] / Лука Мишуга, Василь Галич // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 980—982.

¹⁰⁴ Редакційна колегія УЗЕ. *Слово на закінчення* // УЗЕ. — Т. 3. — Ст. 1427.

в Америці мешкав у югославському містечку Тржичі (нині у складі Словенії), до якого перебрався 1932 р. після тривалого перебування у Канаді, вийшовши на пенсію. На цей час його постать уже була увічнена в «УЗЕ» не лише лаконічною біографічною статтею, а й фото¹⁰⁵. 1920–1924 рр. він перебував у Канаді як представник УНР, а від 1925 до 1932 р. був шефом українського відділу британської корабельної лінії «Кунард», брав активну участь у житті української громади Канади. Першою його реакцією на звернення І. Раковського стала пропозиція поділити статтю про українську неполітичну еміграцію в Америці на дві — еміграцію у Канаді, яку він погоджувався написати, й у США — тоді й виникла кандидатура Л. Мишуги.

Збережена кореспонденція містить цікаву інформацію щодо того, як уточнював і доповнював І. Боберський відомості про чисельність

¹⁰⁵ У статті йшлося: «*Боберський* Іван, педагог і учитель руханки, [нар. р.] 1870 [1873], голова Сокола-Батька від 1908-14, батько укр[аїнської] руханки і укр[аїнського] змагу, заслужений організатор сокільсько-січового руху, автор словника й підручника фізичного виховання, руханки й змагу; виховав багато вчителів руханки і змагу, дав почин до закупна великого сокільського майдану у Львові; тепер живе у Канаді» (УЗЕ. — Т. I. — Ст. 345).

Біографічна стаття в «УЗЕ» вимушено обминала зунрівські сторінки біографії І. Боберського. Натомість сучасна «Енциклопедія історії України» так характеризує цю непересічну постать: «*Боберський Іван* [...] — педагог, перший популяризатор української фізичної культури як засобу пробудження національної свідомості народу [...]. Закінчив Львівський університет і продовжував навчання у Відні та м. Грац (Австрія). Побував у Німеччині, Швеції, Чехії, Франції, де знайомився із здобутками тіловиховання. Від 1900 р. — учитель Академічної гімназії у Львові, 1908–1914 рр. — голова спортивного товариства “Сокіл-Батько”. В роки Першої світової війни був скарбником Легіону Українських січових стрільців, а 1918–1920 рр. — головою відділу військової преси Державного секретаріату ЗУНР–ЗОУНР. 1920 р. уряд Західноукраїнської Народної Республіки призначив Б. повноважним представником до США та Канади. З 1932 жив у Югославії (м. Тржич) [...]. Уклав низку підручників: “Забави й гри рухові” (1904–05), “Копаний м’яч” (1906), “Значення руханкових товариств” (1909) та ін. Першим увів українську термінологію в спорті, яка широко використовувалася на західноукраїнських землях до 1939. Зокрема, запропонував до вжитку такі спортивні українські терміни, як “копаний м’яч” (футбол), “сітківка” (волейбол), “гаківка” (хокей), “стусан” (бокс), “кошиківка” (баскетбол) [...]». (див.: Шкраб’юк П. В. *Боберський Іван* // Енциклопедія історії України: В 5 т. — К., 2003. — Т. I. — С. 304).

українського населення, його інституції та організації, конфесійний поділ у Канаді (автор верифікував власні відомості, звертаючись також до своїх канадських знайомих). Упродовж двох з половиною років він підготував чотири версії своєї статті, щоразу доповнюючи й уточнюючи не лише назви українських організацій у цій країні, а верифікуючи чисельність українців, їхніх організацій, кількість серед них представників розумової праці. Безперечно, й листування з Канадою із югославського Тржича забирало не лише час, а й гроші. Зрозуміло, що гонорар від «УЗЕ» (так і не отриманий) не міг компенсувати цих витрат. Обурювали І. Боберського й перманентні скорочення його текстів.

Звертаючись до І. Раковського 19 жовтня 1933 р., І. Боберський у притаманній йому жартівливій манері писав: «Високоповажаний пане Докторе! Чи лишився ще якийсь слід по Вас і Вашім видавництві, чи, може, Вас “умиротворено” і існуєте вже на Марсі, де свобода слова і друку повна і нічим не обмежена?»

Европейські часописи про Вас мовчать, однак коли писали, що з бічної кімнати маршала Пілсудського згинуло 50.000 злотих [...], так прийшла мені на гадку Гандзя-клопотія [жарт, похідний від слова «енциклопедія». — С. Б.] і її фінансові клопоти. Думаєте, що по цім кроці піjde вже видавництво гладше? Чекайте, аж все стишиться.

Догадуючися успішного кроку, прислухувався я, як росте канадійська Україна, і написав четвертий текст опису Канади. Всі три попередні уневажені, бо годі писати про чоловіка, що він має пять років, коли йому вже вісім років і не носить вже хустинки до носу ззаду із штаняг. Для того новий текст. Сподіваюся, що третій текст лежить десь між паперами або так схований, що його ніхто не може вже найти. Прошу користуватися тепер тим четвертим текстом і попереднього тексту не шукати [...]»¹⁰⁶.

У листі до доктора Т. Дацківа у Вінніпег 3 липня 1935 р. його югославський кореспондент повідомляв про завершення видання й водночас фінансові проблеми «УЗЕ»: «“Українська енциклопедія” вже вийшла ціла. Я мусів мій текст скоротити, бо не мали гроша

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4379. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 257.

подати його в цілості, не подали також ані одної світлини»¹⁰⁷. У зверненні до редакції енциклопедії від 7 жовтня 1935 р. І. Боберський зафіксував хронологію своїх взаємин з виданням: «Перший лист, щоб написати опис Канади, прийшов сюди 2.X.1932. Примірники готового тексту наспіли 5.III.1935. Поправки, переписка, доповнення тревали 2 літа і 5 місяців»¹⁰⁸.

Окремі статті в розділі «Україна» «УЗЕ» висвітлювали й інші питання: «Фізичне виховання» (автор С. Гайдучок)¹⁰⁹; «Українська філателія» (Є. Вировий)¹¹⁰, «Жіночий рух» (Наталія Дорошенко)¹¹¹ тощо.

На думку В. Кубійовича, «огріхом» розділу «Україна» «УЗЕ» були «деякі повторення змісту та нерівномірне представлення поодиноких ділянок українознавства (напр., історії Церкви присвячено лише 16 стор.; для порівняння – шкільництву – 21); ілюстративна і картографічна сторінки – скромні»¹¹². Той же мемуарист зауважував, що «невеликий об'єм “УЗЕ” був причиною того, що гасла треба було подавати коротко; й докладні матеріали до відділу “Україна” його редактор В. Сімович немилосердно скорочував (це він сам оповідав мені з гумором)»¹¹³. Цілком імовірно, що через вимушені скорочення в українознавчому розділі «УЗЕ» бракує інформації про стан точних наук (математики, фізики, хімії, технології) й природознавства, немає згадки про охорону здоров'я й медицину. Втім, на переконання В. Кубійовича, то були лише «невеликі прогалини у великому ділі», адже різні ділянки знання про Україну в «УЗЕ» були «назагал добре представлені»¹¹⁴.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4379. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 116.

¹⁰⁸ Там само. – Арк. 180.

¹⁰⁹ Гайдучок С. *Фізичне виховання*: [Україна] / Степан Гайдучок // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 991–993.

¹¹⁰ Вировий Є. *Українська філателія*: [Україна] / Євген Вировий // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 993–995.

¹¹¹ Дорошенко Н. В. *Жіночий рух*: [Україна] / Наталія Дорошенко // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 998–1000.

¹¹² Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* – С. 39.

¹¹³ Кубійович В. *Мені 85.* – С. 249.

¹¹⁴ Там само. – С. 250.

У післямові до своєї праці, вміщеній у третьому томі «Української Загальної Енциклопедії», Редколегія підбила підсумки роботи, наголосивши на тому, що, попри недоліки, «Книга знання» є завершеною працею. Вкотре наголошувалося на тих перепонах, що стояли перед колективом на початку й у процесі роботи, і як це вплинуло на кінцевий результат. Це змушувало змінювати плани по ходу роботи, а також творити окремий лексичний стиль. Поіменно згадувалися у післямові прізвища 45 добровільних помічників енциклопедії, представників різних фахів і різного суспільного статусу¹¹⁵.

Однак, незважаючи на певні недоліки, «Українська Загальна Енциклопедія» стала величезним успіхом української науки. Проект «УЗЕ» виявився змістовним, що охоплював майже всі найголовніші, відомі на той час факти й наукові досягнення. Розділ «Україна» третього тому не лише засвідчив «соборність» його авторського складу, а й увібрав у себе останні на той час досягнення українознавства. Окрім того, енциклопедія являла собою справжній мистецький твір, доповнений багатьма мапами (деякі з них, зокрема мапи І. Крип'якевича, є унікальними), малюнками, фотографіями, репродукціямь тощо. Тривалий час ілюстративний ряд «Української Загальної Енциклопедії» був чи не єдиним джерелом для вивчення українських одностроїв та українських грошей доби Визвольних змагань.

Слід наголосити, що «Українська Загальна Енциклопедія» стала першим завершеним українським енциклопедичним виданням модерної епохи й тривалий час залишалася єдиною в цьому роді. Вона стала справжнім культурним досягненням українців, що поставило їх в один ряд з іншими високорозвиненими народами світу.

Завершувалося «Слово на закінчення» Редакційної колегії «УЗЕ» тверезою констатацією й водночас оптимістичним прогнозом на майбутнє: «Ми аж надто свідомі, що цей твір, як перша в нас спроба такої книжки, без хиб бути не може. Не без хиб, і то поважних, повидавали ж свої великі енциклопедії і щасливіші за нас народи, такі, що можуть почванитися в цій ділянці довголітньою традицією. А проте ми знаємо деяку тривку вартість цієї книги: вона буде творити

¹¹⁵ Редакційна колегія УЗЕ. *Слово на закінчення* // УЗЕ. – Т. 3. – Ст. 1427.

основу до окремих словників, енциклопедій поодиноких ділянок людського знання, головно ж українознавства — ця частина — це ж перша в нас синтеза знання про нашу Землю й наш Народ — та до обширнішої загальної енциклопедії»¹¹⁶. І такий прогноз авторів проекту повністю справдився: «УЗЕ» стала основою для інших енциклопедій, які готувала спочатку українська діаспора, а після здобуття Україною незалежності — і для сучасних вчених, які працюють над новими українськими енциклопедіями.

6.2. «Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича

Завершення видання «Української Загальної Енциклопедії» 1935 р. не зупинило інтерес до української енциклопедистики, і передусім до українознавчої тематики, в якій вона була по суті єдиним доступним на той час джерелом. Та й сам І. Раковський не вважав свою роботу завершеною, прагнучи і надалі збагачувати українську наукову бібліографію, плануючи підготовку та видання нових енциклопедичних проектів. Успішність «УЗЕ» також підштовхнула до нової праці українських вчених, як авторів, що вже над нею працювали, так і молодих дослідників. І головною метою стало створення спеціалізованого, багатотомного видання, присвяченого саме українській проблематиці.

Великою заслугою І. Раковського, котрий від 1935-го до 1940 р. очолював Наукове товариство імені Шевченка, стало саме його збереження від розпаду через матеріальні труднощі. Ба більше, це забезпечило можливість для збереження того інформативного і кадрового потенціалу, який мали західноукраїнські вчені і який могли використати на підготовку нової української енциклопедії. Однак зовнішні умови на той час склалися не на користь підготовки такого масштабного проекту, адже Польща, котра, незважаючи на свою нелюбов до українства, багато дозволяла вченим, доживала останні роки. Пакт Ріббентропа — Молотова став смертним вироком для Другої Речі Посполитої, а окупація її територій в 1939 р. німецькими та радянськими військами — реальним наслідком усїєї тогочасної європейської політики.

¹¹⁶ Редакційна колегія УЗЕ. *Слово на закінчення // УЗЕ.* — Т. 3. — Ст. 1427.

Перехід з-під ліберальної в національному питанні польської влади під юрисдикцію Радянського Союзу не міг не позначитися на долі НТШ та його вчених. 25 червня 1939 р. у Львові відбулися останні збори Товариства, після яких його робота припинилася через літні відпустки, а згодом початок війни¹¹⁷. З приходом до Львова більшовиків було ліквідовано серед інших українських організацій і НТШ.

За таких умов єдиною надією західноукраїнських вчених на вільну (як їм здавалося) роботу стали німці, чия війна з Радянським Союзом була неминуча. Ще до початку Великої вітчизняної війни деякі вчені розпочали переговори з фашистською владою про можливість майбутньої співпраці. Зокрема, В. Кубійович зміг домовитися з генерал-губернатором Польщі Г. Франком про відкриття Наукового інституту ім. Шевченка у Кракові з майбутнім переїздом до Львова.

У Кракові знайшов собі притулок і головний ініціатор української енциклопедії професор І. Раковський, який спільно з Євгеном-Юлієм Пеленським (1908–1956), директором Українського видавництва у Кракові (1940–1941), ініціював підготовку нової п'ятитомної «Енциклопедії українознавства». Розпочався збір матеріалу для друку, до роботи було підключено багатьох українських вчених, які перебували в німецькій зоні окупації.

Так, 13 лютого 1941 р. Є.-Ю. Пеленський звертався до професора Українського вільного університету у Празі Вадима Шербаківського з приводу замовлення статей до «ЕУ»: «Високодостойний Пане Професоре! Мило було мені довідатись з Вашої листівки про Вашу ласкаву згоду переглянути Вашу попередню статтю та написати нову, про етнічний характер українського народу [...]. Дуже залежить нам на додержанні речинців.

Привіт і відповідь для п[ана] Дра Раковського передаю. Він тепер троха нездужає на грипу, тимто щойно за кілька днів зможе написати пару слів [...] Щодо Вашого жарту про цінність статей — я його дуже добре розумію, бо, хоч не “друкуюся” ані через половину так довго, як Ви, все ж маю чималий досвід у цій справі й добре знаю, як важко

¹¹⁷ Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* // Український історик. — 1973. — Ч. 1-2 (37–38). — С. 9.

видобути гонорар від наших видавців. Одначе в тому випадку можу Вас дуже сумлінно запевнити, що гонорар одержите. Може, він буде замалий, цебто грошева “цінність” не буде відповідати цінності статті, але на те нема ради, бо гонорар для всіх авторів мусить бути однаковий, дарма, що статті далеко не однакові [...]»¹¹⁸.

27 лютого 1941 р. Є.-Ю. Пеленський на друкарському бланку редакції «Енциклопедії українознавства» знову звертався до того ж самого празького кореспондента: «Вельмишановний Пане Професоре! Сьогодні дістали ми обі Ваші статті, замовлені для енциклопедії. Дуже щиро за них дякую. Гонорар перешлемо по появі першого зшитка, який має вийти приблизно за місяць.

Професор Раковський дякує щиро за привіт, професор Кубійовичеві передам привіт при найближчій нагоді. З правдивою до Вас, Шановний Пане Професоре, шаную, *Є.-Ю. Пеленський*»¹¹⁹.

На тому ж листі з Кракова професор І. Раковський дописав постскрипtum: «Дуже дякую за цінні статті до “України”. Із статтями до задуманих монографій наших земель в Ген[ерал]-Губернаторстві прошу здержатись, бо справа загязла через недостачу “спеців“ й невідомо ще, чи що з цього буде. Кланяюсь низенько й здоровлю гарячо — все Ваш *І. Раковський*»¹²⁰.

Редакції «Енциклопедії українознавства» вдалося доволі оперативно зібрати матеріал для першого тому «ЕУ», однак надалі робота загальмувалася, знов-таки через політичні причини.

Відносини українських вчених з німецькою владою були теплі не довго. Незважаючи на всі попередні обіцянки, німецька влада не поспішала надати потрібні кошти, а завершити такий масштабний проект самотужки в умовах військового часу було неможливо. Особливо стосунки погіршилися після подій 30 червня 1941 р., коли українські націоналісти з ОУН без погодження з німецькою владою проголосили у Львові відновлення Української Держави. Цей акт мав важливе значення і для майбутньої «Енциклопедії українознавства», адже після того німецька влада взагалі

¹¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3864. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 46.

¹¹⁹ Там само. — Арк. 47.

¹²⁰ Там само.

відмовилась від співробітництва, залишивши вчених сам на сам з проблемами. Через це з запланованих п'яти томів вийшов тільки перший, присвячений природі і демографії України із статтями В.Січинського, І.Раковського, В. Кубійовича та багатьох інших¹²¹. Не допомогли проєктові ні переїзд в Україну, де попит на нього був значно вищий, аніж на польських територіях, ані відновлення діяльності Наукового товариства імені Шевченка 1941 р., адже німецька влада досить швидко заборонила його, а також перебрала під свій контроль все майно — будинки, бібліотеку, музей¹²².

Розчарований такою невдачею, І. Раковський скоро відійшов від справи, фактично передавши її на молодого, активного В. Кубійовича. Проте бажання останнього в тих умовах виявилось замало, наступ радянських військ і робота у складі Українського центрального комітету віднімали в нього більшість часу. Тож проєкт було вирішено відкласти¹²³. Проте, незважаючи на невдачу, друга спроба І. Раковського мала і свої позитивні наслідки. Матеріали, які він зібрав, було збережено і з часом вивезено з України до еміграції. І там, відразу після чергового відновлення діяльності НТШ, розпочалась чергова спроба створення «Енциклопедії Українознавства».

Відразу після закінчення війни українські вчені, більшість з яких змогла залишити Україну і не потрапити до рук радянських каральних органів, продовжили свою наукову роботу в еміграції. При цьому до галицьких вчених приєдналася і група українців з Наддніпрянщини, що певний час працювали під німцями і залишили Україну з ними разом. Однак перші роки за кордоном були дуже складні — весь науковий потенціал української діаспори становив близько 200 осіб, повністю відсутні були українські бібліотеки, а німецькі містили дуже мало інформації з україністики. Однак був і один позитивний момент — більшість українських науковців були

¹²¹ Трембiцький А. Енциклопедична діяльність Володимира Січинського. — див. <http://www.info-library.com.ua/books-text-11087.html>

¹²² Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* // Український історик. — 1973. — Ч. 1-2 (37–38). — С. 11–12.

¹²³ Жулинський М. Енциклопедія сучасної України // Голос України. — 1995. — № 177. — 20 вересня. — С. 11, 18.

зосереджені в одному регіоні — Баварії, і це давало певні перспективи для подальшої спільної роботи. Центром української еміграції у Німеччині досить швидко став Мюнхен, де утворилися українські наукові та освітні осередки, зокрема Український вільний університет¹²⁴.

1946 р. в Мюнхені вже діяло шість українських науково-освітніх осередків, і актуальним було питання їх подальшого об'єднання в одну структуру для координації роботи і проведення масштабніших науково-дослідницьких проектів. Отже питання відновлення НТШ як найпершої української Академії наук неодноразово порушували різні вчені. Проте реальна робота в цьому напрямку розпочалась лише з приїздом до Мюнхена В. Кубійовича, чий авторитет як ученого і організатора був беззаперечний. Однак і йому знадобився певний час на консультації з іншими науковцями, і головне — на пошук потрібної підтримки, зокрема і від українських урядів в екзилі.

30 березня 1947 р. відбулося перше засідання відновленого Наукового товариства імені Шевченка, на якому головував найстарший за віком (разом з І. Раковським) професор З. Кузеля, котрий згодом стане одним з головних редакторів «Енциклопедії українознавства». На ньому було ухвалено рішення вважати ліквідацію більшовиками НТШ 1940 р. нелегітимною й відновити Товариство, поповнивши з часом новими членами. Структурні питання нового НТШ та основні напрямки його діяльності було визначено на подальших загальних засіданнях (червень 1947 р.) та з'їздах у Міттенвальді і Бертесгадені. З-поміж інших рішень, ухвалених на вищезгаданих засіданнях, було вирішено змінити певні напрямки наукової роботи — від суто наукових досліджень рекомендувалося перейти до тих напрямків, котрі потрібні нації. Це був відкритий заклик до переорієнтації на українознавчу тематику, адже лише вона на той час надавала діаспорі можливості зберегти свою самоідентифікацію і забезпечити власну інтелектуальну перевагу перед радянськими українцями, обмеженими в національному питанні рамками тоталітарного режиму.

Дуже важливим для відновлення роботи над «Енциклопедією українознавства» став з'їзд у Берхтесгадені, що відбувався від 3 до

¹²⁴ Кубійович В. *Мені* 85. — С. 252.

7 березня 1948 р., на якому були присутні близько 60 членів НТШ, а разом з відвідувачами — майже 300 осіб. Окрім титульної тематики — вшанування Т. Шевченка, на з'їзді було сформовано внутрішню структуру Товариства, передусім затверджено комітети і інститути. На з'їзді також було виголошено реферат В. Кубійовича про потребу відновлення роботи над «Енциклопедією українознавства», який викликав інтерес та жваві дискусії серед учасників. Цій тематиці було присвячено також низку конференцій у фахових групах, де розглядали не лише саму можливість відновлення роботи (її ніхто не заперечував), а й заходи з її практичного втілення. Сам В. Кубійович вважав Берхтесгаденський з'їзд початком практичної роботи над енциклопедією¹²⁵.

Як практичний крок до створення «Енциклопедії українознавства» у вересні 1947 р. було засновано окремий структурний підрозділ НТШ — Інститут енциклопедії, який очолив З. Кузеля, одночасно призначений і головним редактором проекту. Завдяки відсутності потреби узгодження цього акта в державних бюрократичних інституціях він виявився значно дієвішим, ніж спроба створення аналогічного інституту в системі АН УРСР 1946 р.¹²⁶ Проте саме по собі створення інституту було лише початком, адже на ту мить не було вироблено ні основних засад подальшої роботи, ні навіть принципів, на яких мала будуватися дальша діяльність. Ба більше, враховуючи досить літній вік голови інституту З. Кузелі, що не володів притаманним І. Раковському ентузіазмом, конкретна робота практично завмерла на місці. Потрібні були зміни передусім в організаційній частині і прихід до праці молодого та дієвого людини. Тому до енциклопедичного проекту активно залучався тогочасний генеральний секретар НТШ В. Кубійович, який одночасно став другим головним редактором, перебравши на себе більшість організаторських функцій. Як згадував В. Кубійович, до цієї роботи він взявся дуже неохоче, адже вона відволікала його від інших справ, передусім власної наукової діяльності та роботи в Інституті національних дослідів¹²⁷. Саме в цей

¹²⁵ Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр.* — С. 24—25.

¹²⁶ ЦДАВО України, — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 3959. — Арк. 55.

¹²⁷ Кубійович В. *Мені 85.* — С. 252.

час він підготував реферат, який зачитав на Берхтесгаденському з'їзді, що після довгих дискусій визначив напрямки роботи над «Енциклопедією українознавства».

Так, за рішенням з'їзду було вирішено видавати проект за таким планом: 1. Загальна частина «Енциклопедії українознавства», що мала містити тільки українознавчі матеріали (так звана ЕУ-1). Було заплановано зробити її тритомним виданням, фактично продовжуючи справу, яку розпочав І. Раковський у Кракові 1941 р. Ця частина, що мала вийти ще в Німеччині, мала стати своєрідним підручником з українознавства, розширенішим і змістовнішим, аніж усі попередні проекти: «Украинский народ в его прошлом и настоящем» 1914–1916 рр.; розділ «Україна» у третьому томі «Української Загальної Енциклопедії» (1935) та «Handbuch der Ukraine» І. Мірчука (1942). В ньому мали бути відображені всі сторони життя українців, з відповідною пропорційністю матеріалу за рівнем її важливості.

2. Спеціальна, гаслова частина (ЕУ-2), в якій би відображалася інформація про всі сторони життя людства. Саме ця частина насправді й була енциклопедією, проте в умовах визнання пріоритетності української тематики її відсували на другий план. Не останньою причиною цього була складність роботи над таким великим проектом, що мав складатися з майже 10 томів. Питання фінансового забезпечення проекту тоді було надзвичайно актуальне, адже в західнонімецьких землях, до яких належала й Баварія, розпочалися процеси державного будівництва й фінансова реформа, яка болісно вдарила по емігрантських організаціях.

3. У віддалених планах організаторів проекту була й третя частина (ЕУ-3) – енциклопедія української діаспори. Однак цей проект, на відміну від двох попередніх, так і не було виконано, й до нього навіть не поверталися¹²⁸.

Окрім структури майбутньої енциклопедії, зумовленої потребами часу і тогочасними можливостями НТШ, було обговорено та затверджено й основні принципи роботи над нею, визначено основні завдання: 1) бути основним універсальним науковим довідником з українознавства для українців й осіб українського походження, які

¹²⁸ Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* – С. 25.

живуть поза межами СРСР та його країн-сателітів; 2) бути джерелом знань про Україну, її народ, територію, історію, культуру, господарство й спосіб життя для інших народів, — цю роль мали виконати іншомовні видання «Енциклопедії українознавства», передусім англomовна її версія; 3) бути джерелом правдивої інформації про минуле й сучасне України для українців на рідних землях. Це третє завдання було найважливіше, бо в Україні за радянських часів фальшували історичні факти, сучасну дійсність та діяльність наукових, культурних і політичних установ за межами УРСР¹²⁹.

Виходячи з цих завдань, як оприлюднив В. Кубійович, ми бачимо, що упорядники енциклопедії не обмежували своє коло читачів лише представниками діаспори. Їхнім завданням було ознайомлення з об'єктивною (з їхньої позиції) інформацією якнайширшого загалу, передусім представників інших народів. Така зацікавленість, що втілилася у видання англomовного варіанта «Енциклопедії українознавства», була цілком обґрунтована на той час, по-перше, слід було збільшити можливу підтримку своєї діяльності з боку іноземних організацій, а по-друге — не дати владі Радянського Союзу остаточно знівелювати українське питання. Близькі до цього завдання оприлюднено у третьому пункті. Прагнення ознайомити радянських українців з їхньою історією та культурою мало двояку мету: по-перше, дійсно забезпечити їх науковою інформацією (а у кваліфікації спеціалістів з НТШ сумніватися не доводиться); по-друге — не допустити вкраплення в їхню свідомість радянської моделі бачення України і її населення, з подальшими ідеями перетворення всіх народів СРСР на єдину нову націю — радянський народ. На жаль, плани авторів «ЕУ-1», були досить далекі від реалізації за всіма пунктами передусім через політичні особливості тогочасного світу. Початок Холодної війни 1946 р. не лише закрити можливість вільного обміну інформацією між СРСР та західними країнами, а й перетворив діаспору на природного ворога, чия «наукова діяльність» є ніщо інше, як ворожа пропаганда.

Головна редакція «Енциклопедії українознавства» досить чітко визначила і своє творче кредо. Воно полягало у пріоритетності

¹²⁹ Кубійович В. *Мені* 85. — С. 246.

принципів об'єктивності та науковості у трактуванні будь-яких проблем, пов'язаних з україністикою. Проте одночасно редакція наголошувала на важливості висвітлення саме українського погляду на ті чи інші аспекти власного минулого, культури, суспільних відносин. Це має відрізнити її від трактувань іноземних, часто вороже налаштованих стосовно України вчених. Щодо ідейного спрямування «Енциклопедії українознавства», то воно базується на вічних ідеалах, які лягли в основу українського світогляду і культури. Підхід їхній базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких традиціях, і тому має саме науковий, об'єктивно ціннісний характер, подаючи найважливіші відомості з українознавства¹³⁰.

Таке озвучення принципів і методології побудови цього енциклопедичного проекту якнайкраще, на нашу думку, демонструє політичну свідомість тогочасної діаспорної інтелігенції. Упорядники фактично продовжили ту тенденцію, яку було закладено в «Українській Загальній Енциклопедії» з її відкиданням будь-якої класової чи станової належності (як протипага «УРЕ»). Проте одночасно було здійснено протиставлення не лише радянській доктрині, а й історіографічним та науковим школам інших країн, які висвітлювали Україну відповідно до власних потреб, і отже, на думку упорядників, вороже. Пріоритетність принципу об'єктивності, який задекларували творці проекту, насправді стало ледь не єдиною їхньою перевагою перед іншими аналогічними виданнями, адже редакторський колектив скрупульозно його дотримувався, часто навіть на шкоду загальному перебігу робіт. Науковці часто наражалися на критику з боку тих, хто, замість правдивої інформації і даних, ідеалізував у патріотичному сенсі українську дійсність, проте енциклопедисти на такі концесії не йшли, бо це, на їхню думку, знижувало б науково-об'єктивний рівень книги знань про Україну та її народ.

Варто зазначити, що на відміну від своїх радянських колег, котрі роки проводили у розв'язанні організаційних питань, діячі НТШ взяли за практичну роботу відразу, розпочавши її вже навесні 1948

¹³⁰ Попереднє слово/Енциклопедія Українознавства. – Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – С. 5.

р. Працю над «ЕУ-1» очолювали: як головні редактори професор В. Кубійович і професор З. Кузеля. Саме на В. Кубійовича покладалося основне організаційне навантаження: він був укладачем програм, організатором редакційної колегії, бюро, колективу авторів. Саме на нього покладали первинне опрацювання матеріалу, який надсилали автори, і саме він часто ставав головним захисником принципу об'єктивності, завертаючи занадто політизовані статті.

До складу редакційної колегії входили: професор М. Глобенко, професор Р. Димінський, професор Н. Полонська-Василенко, професор Ю. Шерех (Шевельов); її секретарем була С. Янів; мапи і діаграми — роботи М. Кулицького. Як редактори відділів чи підвідділів працював 21 вчений (М. Васильов, І. Витанович, В. Гаєвський, О. Горбач, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, О. Кульчицький, З. Лесько, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Я. Пастернак, В. Петров, В. Плющ, Я. Рудницький, В. Січинський, М. Терлецький, М. Чубатий, П. Шандрук, Ю. Шерех, В. Янів), як автори статей — 120 науковців і фахівців; після написання тексту 48 осіб співробітничало з видавництвом як рецензенти¹³¹.

Робота над першою частиною проекту — «ЕУ-1» тривала до 1952 р. і завершилася виходом у світ тритомного українознавчого видання. Така швидкість, яку можна зіставити тільки з оперативністю авторів «УЗЕ», пояснюється рядом причин. Так, першочерговою причиною називають концентрацію більшості тогочасних діаспорних вчених у Мюнхені, і серед них були спеціалісти з усіх галузей українознавства. Це дозволяло досить оперативно розв'язувати більшість питань, не розриваючись між містами, як це доводилося робити І. Раковському чи М. Скрипникові. Будучи висококваліфікованими спеціалістами зі своєї галузі, автори статей могли досить швидко сформулювати потрібний матеріал навіть при незначних бібліотечних фондах. Так розв'язували одну з найбільших проблем, що поставала перед творцями «Енциклопедії українознавства» — брак потрібних довідників, документів; відсутність доступу до потрібних архівних джерел, до користування спеціалізованими бібліотеками¹³².

¹³¹ Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* — С. 41.

¹³² Жуковський А. *Енциклопедія Українознавства // Енциклопедичний вісник України.* — 2009. — № 1. — С. 16.

Як зазначає сам В. Кубійович, досить важливим чинником, що дозволив оперативно працювати, були сприятливі фінансові умови. Наявність грошей дозволяла забезпечувати достойною оплатою за роботу в редакційному бюро шістьох чоловік (для порівняння, під час підготовки до видання УРЕ в 1944–47 рр. на постійній роботі в редакції було лише двоє – вчений секретар та його помічник). Редакційна колегія мала також можливість залучати додаткових редакторів з числа спеціалістів, яким на уточнення направлявся результат уже після його вичитки у відділах. Це у свою чергу дозволяло не лише перевірити достовірність, а й забезпечити більшу його точність з меншою кількістю помилок. Не менш важливим чинником була і можливість своєчасно виплачувати гонорари авторам статей, що значною мірою підвищувало їхню зацікавленість у своїй роботі та пришвидшувало її. Адже на той час матеріальні статки більшості вчених були взагалі мінімальні, роботи за профілем практично неможливо було знайти. Через це вчені, що мали досить вільного часу, всіляко трималися за співпрацю з Інститутом енциклопедії, що давало їм можливість краще жити.

Розв'язанню фінансових питань, таких важливих для будь-якої роботи, допомогла політика НТШ, яку воно здійснювало з самого початку відновлення. Для наповнення бюджету не відкидали жодного джерела. Значну суму – 14 310 рейхсмарок (РМ) вдалося зібрати за зірковими листами. Допомогу новоствореному Товариству, значна частина з якої пішла саме на «Енциклопедію», надали ліквідатори українського видавництва Краків – Львів, Апостольська візитатура в Мюнхені (1000 РМ), група українських купців та промисловців, яку очолював Я. Пастушенко (36 тис. РМ), представники української кооперації, зокрема патронат українських кооперативів «Унія», Мюнхен (29 800 РМ), управи таборів (10 тис. РМ). До проведення фінансової реформи щомісячну субвенцію НТШ надавало Центральне представництво Української еміграції в Німеччині¹³³. Така фінансова політика мала одну суттєву перевагу – на відміну від АН УРСР, котре було державним підрозділом і фінансувалося з бюджету, часто навіть з союзного, НТШ могло вільно

¹³³ Кубійович В. *Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* – С. 29.

розпоряджатися своїми коштами, не погоджуючи кошторис у всіх можливих інстанціях. І навіть після реформи, коли прибутки Товариства різко скоротилися, йому вдалося не лише втриматися, а й зберегти достатнє фінансування для продовження роботи Редакції «ЕУ-1». Це сталося у першу чергу завдяки допомозі Ватикану, і особисто папського візитатора для українців у Західній Європі єпископа Івана Бучка, котрий виклопотав для НТШ велику одноразову допомогу від Секретаря Конгрегації для Східної церкви кардинала Євгена Тиссерана. Згодом Іван Бучко і сам неодноразово здійснював пожертви на користь НТШ, за що 1949 р. його було обрано почесним членом Наукового товариства імені Шевченка.

З поліпшенням економічної ситуації після реформи зросли пожертвування і від української громадськості Німеччини, передусім від кооператорів та управ таборів, хоча вони так і не вийшли на попередній рівень. Натомість з'явилося нове джерело фінансування проекту — Американський відділ НТШ, завдяки фондаціям якого вдалося видати перші зошити «ЕУ-1».

Завдяки такій стабільній фінансовій базі вдалося на певний час локалізувати проблеми, пов'язані з роботою над першими томами «Енциклопедії українознавства». Однак і вона не могла розв'язати всіх проблем, яких з часом лише додавалося. Так, старі матеріали, які вчені привезли з собою, вже не відповідали всім вимогам часу. Більш яскраво відчувався брак чіткої статистичної інформації з УРСР про кількість і соціальний стан населення, про особливості народного господарства, культуру. Через це відомості, внесені до «ЕУ-1» з самого початку були застарілі і досить часто потребували корегування¹³⁴.

Однак значно більшою виявилась проблема подальшої еміграції вчених. З кожним роком збільшувалася кількість вчених, що переїжджали до більш благополучніших країн, передусім до США. Це ускладнювало контакти редакції з авторами, пересилання матеріалів потребувало додаткового часу, якого було дуже обмаль. При цьому вчені відривалися навіть від тих бідних джерел, які були в НТШ у Мюнхені, і цим ще більше уповільнювали свою роботу,

¹³⁴ Жуковський А. *Енциклопедія Українознавства* // Енциклопедичний вісник України. — 2009. — № 1. — С. 16.

робили її менш якісною, хоч і отримували при цьому доступ до багатих американських бібліотек. Постійне розширення проблематики викликало потребу в нових спеціалістах, яких часто просто не було, або вони перебували далеко. То якщо на початку роботи кадрової проблеми перед творцями «ЕУ-1» не виникало, то з кожним роком вона лише посилювалась.

Не можна уникнути також проблеми, тісно пов'язаної з кадрами, а саме смертю провідних науковців. Більшість колишніх працівників НТШ, що розпочинали свою кар'єру в Україні, були вже літнього віку і важко переносили такі суттєві зміни у своєму житті, як еміграцію, перебування в таборах для переміщених осіб, фактичне безробіття, хвороби, викликані іншим кліматом. За час роботи над «ЕУ-1» померли: член редакційної колегії професор інженер Р. Димінський, редактори відділів професор Віктор Петров, генерал Всеволод Петров, відомі автори професор Д. Дорошенко, професор Ю. Павликовський, професор доктор Є. Храпливий, замінити яких у такий короткий час було дуже проблематично, часто навіть неможливо. Всього за час роботи над «Енциклопедією українознавства» зі 120-ти авторів померло 34¹³⁵.

Робота над таким масштабним і складним проектом, як створення енциклопедії, не могла не зазнати і організаційних труднощів. Свого часу з цією проблемою зіткнувся редакторський колектив «УРЕ» М. Скрипника, зіткнувся з нею і В. Кубійович. Кількість матеріалу, що постійно збільшувалася, відкриваючи нові перспективи, досить швидко перевершила заплановані 800 сторінок одного тому, змусивши упорядника перетворити «ЕУ-1» на тритомне видання, зі значно більшим обсягом — 1230 сторінок. Це не лише збільшило час роботи над проектом, а й витрати на роботу над ним. Головною жертвою таких змін став і загальний показник, а деякі розділи взагалі довелося перенести до «ЕУ-2».

Однак, незважаючи на всі перепони і негаразди робота над енциклопедією тривала. До неї залучали нових фахівців. На 1952 рік видання першої, загальної частини було завершено. Загалом «ЕУ-1» становить три томи з загальною кількістю сторінок 1230, з

¹³⁵ Кубійович В. *Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* — С. 41.

яких 1197 займає текст, а інші — мапи, малюнки, репродукції та інші додатки. Весь матеріал, вміщений у цьому довіднику, поділено на 20 розділів:

1. Загальна частина — 23 с. 2. Фізична географія — 94 с. 3. Людність — 59 с. 4. Етнографія — 136 с. 5. Мова — 47 с. 6. Археографія, історія — 221 с. 7. Церква — 30 с. 8. Право — 67 с. 9. Культура — 23 с. 10. Література — 63 с. 11. Просторове мистецтво — 40 с. 12. Театр, музика, танок — 46 с. 13. Кіно, фото, радіо — 10 с. 14. Наука, освіта, виховання — 67 с. 15. Видавництво, преса — 38 с. 16. Бібліотеки, архіви, музеї — 21 с. 17. Народне господарство — 103 с. 18. Суспільство — 23 с. 19. Народне здоров'я, фізична культура — 20 с. 20. Військо — 30 с.

Такий список розділів, на думку авторів, якнайкраще мав відобразити всі особливості історії, культури, господарства та суспільного і духовного життя українців. До «ЕУ-2» було перенесено розділи «Техніка», «Геральдика», «Еміграційне життя», «Нумізмати́ка», «Філателія», «Місцеве життя». Вищеназвані розділи хоч і є невід'ємною частиною українознавства, проте за рядом причин (і передусім через брак площ та достовірної статистичної інформації з УРСР) було вирішено відкласти до кращих часів, адже «ЕУ-2» планувалась значно масштабнішою і відповідно могла включити в себе їх¹³⁶.

Видавничу справу відредагованого на червень 1952 р. взяло на себе пластове видавництво «Нове життя», яке очолював доктор А. Фіголь. Друкували її в Нюрнберзі, у друкарні Себальдуса. Це викликало додаткові труднощі, адже вона перебувала далеко від редакції, що встигла разом з осередком НТШ переїхати до Франції, у м. Сарсель. В таких умовах здійснювати контроль над випуском зошитів, роботою працівників друкарні, для яких українська мова була зовсім незрозуміла, було проблематично, і це зумовило наявність у тексті ряду технічних помилок. Значну допомогу в технічному оформленні перших томів «ЕУ-1», зокрема у кліше та малюнках, надав В. Черхавський. Однак, окрім технічних перепон під час друку виникли й інші. Зменшення фінансування, а також витрати НТШ, спричинені переїздом до Франції, зменшили

¹³⁶ Жуковський А. *Енциклопедія Українознавства*. — С. 16.

фінансування проекту, який уже дійшов до фінальної стадії, і мав здійснюватися передусім на кошти передплатників. Однак ці кошти надходили не повною мірою і нерегулярно, що зумовило перебої з видавництвом 2-го і 3-го томів. Останнє призвело до того, що наклад першого тому виявився більшим за наступні (друкувати їх не було підстави через відмову замовників), а сам термін реалізації, і відповідно розрахунку з друкарнею, міг затягнутися надовго. Завершити друк удалося лише завдяки допомозі громадськості: вихід зошитів фондували українські кооперативи; значні кошти виділяли окремі особи, фактично купуючи примірники для іноземних бібліотек; значну допомогу у фінансуванні видавництва надали едмонтонський єпископ Ніль Саварин та духівництво його єпархії¹³⁷.

Проте, незважаючи на всі вищенаведені труднощі і неприємності, «ЕУ-1» 1952 р. все-таки побачила світ у повному обсязі, ставши таким чином другою українською енциклопедією модерної доби. Видаючи на рік по п'ять зошитів, упорядники змогли досягти очікуваного ще 1947 р. результату – в короткий час забезпечити українську діаспору справжнім підручником, який повною мірою мав дати відповідь: хто ми і звідки. Але навіть вийшовши на його завершальну фазу, працівники редакції не припинили своєї активності, фактично відразу взявшись за виконання подальших завдань: створення повноцінної, загальної енциклопедії та англomовного видання українознавчого розділу. Останнє завдання набувало актуальності з кожним днем, бо мало під собою реальне підґрунтя – зміни в середовищі української діаспори, передусім у США та Канаді.

Причинами таких змін стали зміни покоління та мовна політика обох заокеанських держав. У той час як більшість американської діаспори належала до так званої Першої хвилі еміграції (кін. XIX – поч. XX ст.) і вільно володіла українською мовою, то їхні діти, котрі вийшли на провідне місце в 40–50-х роках XX ст., а тим більше їхні онуки, що саме проходили етап становлення, вже не так вільно володіли нею. Зручнішою для них ставала англійська, отже, щоб повністю не втратити молоді покоління, потрібно було піти на певні

¹³⁷ Кубійович В. *Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр.* – С. 41.

поступки. Окрім того, українська тематика викликала інтерес і в представників інших народів, як Америки, так і Європи, отже була реальна потреба донести її у зручній для читача формі.

Для організації і фінансування видання В. Кубійович розпочав листування з представником найвпливовішої діаспорної організації в США (на цю країну передусім і розраховувався англомовний варіант енциклопедії) – Українського народного союзу доктором Лукою Мишугою, котрий одночасно виконував обов'язки редактора щоденника «Свобода». Головному редакторові «ЕУ» вдалося переконати свого американського колегу, а також тогочасного голову УНС Д. Галичина у важливості виходу англомовної «Енциклопедії українознавства» (АЕУ). Останні у свою чергу переконали правління Союзу в потребі видання «АЕУ» як своєї власності під знаком НТШ.

Тож робота над англомовним варіантом розпочалась практично відразу по завершенні видання «ЕУ-1» 1952 р. На думку упорядників, вона полягала в якісному перекладі «Енциклопедії українознавства» англійською мовою з внесенням до неї певних уточнень. Однак із самого початку роботи стало зрозуміло, що так просто виправити неточності і доповнити нове видання сучаснішою інформацією практично неможливо. Давалися в знаки ті проблеми, що були і в «ЕУ-1» – нестача достовірної інформації про події і явища в УРСР, а також нестача кваліфікованих кадрів, що вільно володіли двома мовами, будучи при цьому висококваліфікованими спеціалістами зі своєї галузі українознавства. Тож незважаючи на те, що роботи над «АЕУ» розпочалися відразу після переїзду НТШ до Сарселя 1952 р., проте затягнулися вони зі значними перервами більш ніж на 10 років.

Лише 1963 р. вийшов у світ перший том «АЕУ», а 1970 -го – другий. Проте час, витрачений на підготовку цього проекту, не був марний. «АЕУ» стала не просто перекладом «ЕУ-1», а її повноцінним другим виданням, доведеним до найближчих часів і збагаченим новою інформацією. Окрім того, що це видання було змістовніше і краще відповідало часу, воно було набагато краще оформлене, що на той час, і особливо в умовах США, було не менш важливе. «АЕУ» складала з 2579 сторінок (тільки більшого шрифту,

аніж «ЕУ-1»), зокрема 219 сторінок індексу, якого в україномовному варіанті взагалі не було. Значно більшим стало і число мап та ілюстрацій. Тож, на нашу думку, можна вважати видання «АЕУ» не просто другим виданням «Енциклопедії українознавства», а повноцінним науковим проектом, який забезпечив можливість англomовному населенню ознайомитися з особливостями української культури, історії, етнографії. І що не менш важливо — дозволив зберегти і передавати ці знання молодим поколінням української діаспори, які значною мірою втратили батьківську мову.

Проте не лише робота над англomовною версією «Енциклопедії українознавства» була завданням Інституту енциклопедії НТШ на початку 50-х років ХХ ст. Головним і пріоритетним залишався напрямок з підготовки другої частини «ЕУ-2», що мала містити інформацію за загальними напрямками знань, не прив'язаними суто до України та україністики. Ця друга частина мала доповнювати і поглиблювати першу, перетворюючи її з підручника з українознавства на повноцінну енциклопедію. До неї мали ввійти численні замітки, статті та гасла, присвячені окремим діячам з історії України, містам, конкретним історичним подіям, культурним та науково-освітнім закладам. До уваги також бралися події із всесвітньої історії, що мали вплив на Україну, а також біографії культурницьких, політичних та громадських діячів, чия діяльність була пов'язана з Україною чи впливала на розвиток подій в Україні. Також більше уваги приділялося тим процесам і заходам, характерним для українського життя, про які в «ЕУ-1» згадувалося лише поверхово. Окремими складниками другої частини мали стати статті, що через різні обставини не ввійшли до «ЕУ-1».

Робота над «ЕУ-2», як засвідчує її Головний редактор В. Кубійович, розпочалася ще 1950 р., однак через напруженість у роботі над «ЕУ-1» вона мала суто номінальний, підготовчий характер. Справжня ж робота розпочалася відразу після завершення попереднього проекту, 1952 р. Важливою обставиною, що сприяла швидкому початкові роботи, була наявність вже сформованого редакційного колективу, котрий просто переключився на іншу сферу. Проте великою втратою для редакційної колегії стала смерть у травні 1952 р. одного з головних редакторів — З. Кузелі, внаслідок чого вся

керівна, організаційна та редакційна робота зосередилася в руках В. Кубійовича, що значною мірою пригальмувало процес. Він також був редактором усієї словникової частини всього проекту. Відбулися також певні зміни у складі редакторського колективу, і протягом усього періоду роботи над «ЕУ-2» зміни тривали. Так, у різні часи в редакції працювали М. Глобенко-Оглоблин, В. Голуб-ничий, Є. Головінський, А. Жуковський, І. Кошелівець, Б. Кравців, В. Маркусь, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Стахів, А. Фіголь, М. Чубатий, Ю. Шевельов, С. Янів та ін.¹³⁸ Такі зміни відігравали подвійну роль — з одного боку, це забезпечувало постійне залучення до Редакційної колегії молодих спеціалістів з різних галузей, однак, з другого, створювало певну невизначеність, яка відбивалася на темпах роботи.

Порівняно з «ЕУ-1» значно збільшився і склад авторів та рецензентів, котрі працювали над розділами енциклопедії. Окрім старих кадрів, відомих своїми науковими досягненнями і перевірених по роботі над першою частиною проекту, було залучено й інших. Так, над розділам працювали такі вчені:

1. Археологія: Н. Кордиш-Головко, М. Міллер, Я. Пастернак.
2. Біологія: Е. Жарських, І. Розгін.
3. Географія: І. Вакуленко, Д. Дражевська, Е. Жарський, Г. Колодій, В. Кубійович, Г. Махів, Ю. Полянський, І. Стебельський, І. Тесля.
4. Етнографія, фольклор: Л. Бурачинська, Б. Кравців, З. Кузеля, П. Одарченко, Я. Пастернак, В. Січинський.
5. Історія: І. Борщак, Б. Будурович, Л. Винар, І. Витанович, П. Грицак, М. Ждан, А. Жуковський, І. Каменецький, Р. Климкевич, В. Косик, Б. Кравців, Б. Крупницький, В. Кубійович, І. Лисяк-Рудницький, В. Маркусь, Т. Мацьків, М. Міллер, І. Мірчук, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, В. Омельченко, Я. Пеленський, Н. Полонська-Василенко, О. Пріцак, Л. Соневицький, М. Стахів, В. Шугаєвський, О. Шульгин, В. Янів, О. Горбач, М. Курах, В. С. Петров, С. Ріпецький, З. Стефанів, М. Стечишин, Л. Шанковський, М. Тендера.

6. Країни, оселі: О. Борушенко, М. Горникевич, Д. Горняткевич, М. Добрянський, А. Жуковський, В. Іванис, Г. Колодій, О. Крас-

¹³⁸ Жуковський А. *Енциклопедія Українознавства*. — С. 17-18.

нянський-Зілинський, В. Кубійович, В. Маркусь, І. Мірчук, В. Нота, Т. Олексіюк, Г. Прокопчук, І. Світ, А. Фіголь.

7. Культура: Б. Кравців, В. Павловський, А. Штефан, С. Янів.

8. Літературознавство: М. Антохій, Ю. Бойко, М. Глобенко, С. Гординський, В. Державин, І. Качуровський, І. Коровицький, І. Кошелівець, Б. Кравців, Ю. Лавріненко, Ю. Луцький, П. Одарченко, П. Петренко, В. Радзикеви́ч, Д. Чижевський.

9. Медичні науки: Т. Лапичак, Р. Осінчук, В. Плющ, Н. Шульц.

10. Мистецтво: Я. Гніздовський, С. Гординський, В. Січинський, С. Янів.

11. Мовознавство: О. Горбач, В. Свобода, В. Стецюк, Б. Струмінський, Ю. Шевельов.

12. Музика: В. Витвицький, З. Лисько, А. Рудницький, Р. Савицький.

13. Народне господарство: О. Архімович, М. Боровський, І. Вакулєнко, Б. Винар, І. Витанович, В. Голубничий, Є. Гловінська, А. Качор, І. Коропецький, В. Кубійович, М. Лебідь, Г. Махів, А. Поплюйко, С. Процюк.

14. Наука: І. Бакало, О. Біланюк, І. Витанович, Б. Кравців, В. Кубійович, О. Прицак, Т. Рябокiнь, Б. Струмiнський, С. Трофименко, К. Туркало, А. Фіголь.

15. Освіта: І. Бакало, М. Глобенко, А. Маркусь, П. Поліщук, СТОРІНОК Сірополко, Б. Струмiнський.

16. Політичні науки: В. Бандера, А. Білинський, І. Витанович, Б. Галайчук, В. Голубничий, М. Добрянський, О. Зінкевич, Б. Левицький, І. Лисяк-Рудницький, І. Майстрєнко, В. Маркусь, В. Мудрий, С. Олійник, К. Паньківський, М. Прокоп, С. Ріпецький, о. І. Сохоцький, Ю. Старосольський, Б. Цюцюра, В. Янів.

17. Право: А. Білинський, К. Кононенко, В. Маркусь, Я. Падох, Ю. Старосольський, М. Стахів, Ю. Фединський, Б. Цюцюра, М. Чубатий, О. Юрченко, А. Яковлев.

18. Преса: Л. Бурачинська, Б. Гошовський, В. Дорошенко, А. Жук, О. Залізняка, І. Кєдрин-Рудницький, В. Павловський, Р. Шпорлюк, С. Янів.

19. Рослинний і тваринний світ: о. О. Архімович, М. Боровський, Е. Жарський, В. Кубійович, Б. Лучаковський, Н. Осадча-Яната, І. Розгін.

20. Соціологія: І. Витанович, Ф. Гаєнко, В. Голубничий, І. Лисяк-Рудницький, В. Маркус, О. Симиренко, М. Стахів, М. Шлемкевич, А. Яковлев.

21. Спорт: Е. Жарський, О. Зінкевич.

22. Театр: В. Гаєвський, Й. Гірняк, М. Пастернакова, В. Ревуцький.

23. Техніка: А. Жуковський, С. Процюк.

24. Філософія: Є. Лащик, В. Маркус, І. Мірчук, Д. Чижевський, В. Янів.

25. Церква: В. Боровський, Б. Боцюрків, о. М. Ваврик, о. А. Г. Великий, І. Власовський, о. І. Гриньох, А. Жуковський, П. Ісаїв, Б. Казимира, І. Коровицький, о. В. Лаба, В. Ленцик, В. Маркус, о. І. Назарко, о. І. Патрило, о. А. Пекар, М. Чубатий;

26. Картографія: А. Жуковський, Г. Колодій¹³⁹.

Так багато спеціалістів, що були задіяні в проекті «ЕУ-2» пояснюється багатьма чинниками. Передусім серед них слід назвати значно більший обсяг знань, які мала охопити енциклопедія. Адже якщо для написання тематичної статті з певного напрямку україністики буває достатньо однієї-двох людей, то для написання 18 217 гасел, більшість з яких досить вузькі, фізично потрібно значно більше часу, і відповідно для підтримання темпів видання — більше людей. Проте навіть з такою кількістю спеціалістів підготовка та видання зошитів відбувалися значно повільніше, аніж в «ЕУ-1» (1,7 зошита проти п'яти).

Однак, зрозуміло, що далеко не всі автори виконували однаковий обсяг робіт. Так, чимало статей з різних напрямків належить відомому вченому О. Оглобліну, зокрема з біографії та бібліографії багатьох українських істориків, статті з окремих періодів історії: княжої доби, козацтва, культурно-політичного відродження ХІХ ст., генеалогії, культурно-релігійних товариств і т. п. Всього внесок О. Оглобліна до «ЕУ-2» становить близько 200 статей¹⁴⁰. Близько 60 статей

¹³⁹ Жуковський А. *Енциклопедія Українознавства*. — С. 17—18.

¹⁴⁰ Жуковський А. *Вклад Олександра Оглобліна в «Енциклопедію українознавства»* / Аркадій Жуковський // *Український історик*. — Нью-Йорк — Торонто — Київ — Львів — Мюнхен. — 1995. — Ч. 1-4 (124-127). — С. 209—220.

написав П. Одарченко, котрий висвітлював у них питання етнології, фольклору, історії української літератури тощо. Дуже значним виявився внесок до другої частини «Енциклопедії українознавства» В. Січинського. Його авторству належить низка статей з етнографії, українського мистецтва, 16 гасел з персоналій, пов'язаних з розвитком культури і мистецтва. Змістовними та цікавими для читача є його статті, присвячені архітектурі (бароккові, готичній), культурним особливостям Гуцульщини та ін.¹⁴¹. Незважаючи на значну зайнятість організаційною та редакторською роботою, багато статей з географії, етнографії, країнознавства, народного господарства належить В. Кубійовичу, чий внесок у створення «Енциклопедії українознавств» взагалі важко переоцінити¹⁴². Чимало статей та гасел належать В. Янову, І. Лисякові-Рудницькому, Я. Пастернаку та іншим авторам різних поколінь. Загалом над «ЕУ-2» працювало близько 200 авторів, що є досить значною цифрою, враховуючи той факт, що всі вони були представниками діаспори і мешкали в різних країнах, однак завдяки активності В. Кубійовича були об'єднані однією справою.

Робота над «ЕУ-2» тривала понад 37 років — від 1952 р. до 1989, коли було випущено останній з запланованих десяти томів. І хоча надалі робота над проектом не припинилася, зокрема до 1991 р. йшов процес створення 11-го, додаткового тому, який мав містити виправлення помилок та неточностей попередніх томів, а також гасла, які з різних причин не було до них включено, проте сам по собі десятитомник «ЕУ-2» становить завершену роботу з усіма обов'язковими ознаками. Всього вона містить 4000 сторінок, що містять 18 217 гасел, замість запланованих 1600 з 20 000 гасел¹⁴³. Така розбіжність у цифрах вкотре демонструє той значний обсяг інформації, яку підготували автори гасел до енциклопедії, адже їхній обсяг збільшився більш ніж удвічі порівняно з проектом. Значною

¹⁴¹ Енциклопедія Українознавства-2. Словникова частина. В 10 томах — 1955—1984 р. — Перевид. в Україні — Л. 2000. — Т.1. — С.71—72, 94—95; Т.2. — С. 479, 469—470.

¹⁴² Кошелівець І. Володимир Кубійович //Літературна Україна. — 1992. — № 22. — С. 5.

¹⁴³ Попереднє слово/Енциклопедія Українознавства-2. Словникова частина — Т.1. — С. 5.

виглядає також загальна кількість посилань, наявних у текстах гасел, загальна чисельність яких становить 1299.

Загалом, розглядаючи роботу Редакційної колегії, можна умовно виділити два її етапи. Так, від 1952-го до 1985 р. всіма процесами керував незмінний головний редактор В. Кубійович, що не лише зумів зорганізувати систему роботи всього колективу, а й сам став автором багатьох гасел. Крім редакційної та авторської праці, В. М. Кубійович багато часу витрачав на подорожі до США, Канади та інших країн. Мета їхня була подвійна: зустрітися з авторами статей для «ЕУ-2», обговорити з ними важливі питання і зустрітися з широкими масами, щоб наголосити на важливості енциклопедії, а ще зібрати пожертви на видання чергових томів «ЕУ-2». І ця робота не минула даремно. З 10-го тому «ЕУ-2» дізнаємося, що для її видання фінансовий внесок зробили 3410 українських організацій і приватних осіб, чиї пожертви становлять 2 млн 627 тис. американських доларів. Цю величезну багатолітню акцію проводили представники українських громад у більш як 12-ти країнах західного світу¹⁴⁴. Однак 2 листопада 1985 р. після довгої хвороби він помирає, залишивши проект на статті «Чорне море», що входила до 47-го зошита. Смерть ініціатора та головного редактора була важким ударом по роботі, однак система, яку він побудував і яку очолив новий Головний редактор А. Жуковський продовжив працювати практично без затримок.

А. Жуковському, що посів посаду Головного редактора, вдалося головне — він не допустив затримок у роботі над останніми трьома зошитами — 48-м, 49-м та 50-м, що містили завершення літери «Ч», а також статті з літер «Ш», «Щ», «Ю», «Я», забезпечивши друк 10-го тому «ЕУ-2». Також, щоб зберегти потенціал Інституту енциклопедії, а також для уточнення матеріалу розпочали роботу над трьома частинами 11-го тому¹⁴⁵.

Отже, незважаючи на всілякі перепони, розпорошеність українських вчених в еміграції і навіть смерть організатора та Головного редактора В. Кубійовича, колектив НТШ завершив

¹⁴⁴ Післямова/Енциклопедія Українознавства -2. Словникова частина — Т.10.

¹⁴⁵ Жуковський А. *Енциклопедія Українознавства*. — С. 20–22.

видання повноцінної українознавчої енциклопедії, котра і до сьогодні лишається однією з найважливіших пам'яток української науки й одним з небагатьох завершених українських енциклопедичних проектів.

Тож, розглянувши основні енциклопедичні проекти, які створили українські вчені за межами УРСР, ми можемо зробити ряд загальних висновків. Передусім можна визначити ту ефективність роботи з створення енциклопедій, яка була притаманна головній науковій установі Галичини – Науковому товариству імені Шевченка, котре забезпечило редакційні колегії висококваліфікованими спеціалістами та достатньою науковою базою для створення двох повноцінних енциклопедій: «Української Загальної Енциклопедії» І. Раковського (1930–1935) та «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича (1947–1985). При цьому саме Товариство діяло за досить складних обставин: тиску польської влади, світової війни, еміграції та розпоршення вчених по світу.

Однак незважаючи на це, результати енциклопедичної роботи були приголомшливі – за короткий термін фактично тільки на ентузіазмі І. Раковського вдалося видати високоякісний продукт – «УЗЕ», що став першою українською енциклопедією, котра вміщала в себе не лише українознавчу інформацію, а й найважливіші гасла зі світової культури, історії та визначних персоналій. Не менш значущим став і проект «Енциклопедія українознавства», який ініціював той самий І. Раковський, однак втілив у життя інший визначний український вчений – В. Кубійович. Створений під його керівництвом Інститут енциклопедії зумів не лише в короткий термін видати першу частину проекту – «ЕУ-1», а й завершити масштабний, десяти томний «ЕУ-2», незважаючи на смерть В. Кубійовича 1985 р. Ба більше, нове керівництво редколегії, враховуючи обставини кінця 80-х років ХХ ст., а саме кризу та розпад Радянського Союзу, поставило мету не лише підготувати до друку додатковий 11-й том, а й усіяко намагалося заповнити ті прогалини попередніх томів, котрі були зумовлені відсутністю прямого доступу до матеріалів в УРСР.

Важливою рисою обох вищеназваних енциклопедичних проектів стала їхня українознавча спрямованість, що якісно відрізняла їх від

здійснюваних у Радянській Україні спроб видати Українську Радянську Енциклопедію. Акцентуація уваги на національних цінностях і особливостях на протигагу класовому принципу радянської енциклопедії робило західноукраїнські проекти доступнішими для читача і простішими для упорядників, адже вони мали перевіряти лише об'єктивність і достовірність наданої авторами інформації, а не її ідеологічну відповідність чинним у країні канонам. Така зосередженість саме на науковому боці проекту дозволила І. Раковському, маючи у своєму розпорядженні досить обмежені ресурси, успішно завершити «УЗЕ», в той час як його колеги в Харкові змогли видати лише перший том «УРЕ».

Українознавча тематика стала однією з ключових причин успішності і другого енциклопедичного проекту – «Енциклопедії українознавства», адже саме вона змогла об'єднати в єдину команду вчених-спеціалістів, розкиданих по світу після Другої світової війни, і що головне – забезпечити якісне його фінансування з боку українських діаспорних структур. Для упорядників, авторів і спонсорів національна тематика, відображена в «ЕУ», стала тією формою боротьби за незалежність України, яку вони могли проводити в умовах еміграції та Холодної війни.

Проте українознавча тематика стала одним із недоліків діаспорного проекту. Адже зосередження всієї уваги саме навколо української тематики зробило його значною мірою обмеженим для використання, особливо порівняно з «Українською Радянською Енциклопедією», котра хоч і вийшла значно пізніше, проте охоплює значно більший обсяг тематики та інформації.

Обидва західні енциклопедичні проекти мають низку спільних рис, спричинену не лише роботою в них спільних авторів, а й загальним духом та науковою традицією, притаманною для НТШ. Це передусім помітна антирадянська спрямованість, якої так і не змогли уникнути автори та редактори, незважаючи на всі спроби забезпечувати об'єктивність і неупередженість матеріалу. По-друге, це певна нерівномірність матеріалу, що висвітлює події і особливості розвитку Східної України і Галичини з помітним ухилом у бік останньої. Аналогічні риси простежуються і в ключовій для західних українців тематиці – релігійній, де греко-католицька церква, до якої

належить лише незначна кількість українців, подана значно ширше, аніж православ'я, через прив'язаність останнього до Москви.

Проте, незважаючи на певні недоліки, енциклопедії, які створили західноукраїнські вчені як під владою Польщі, так і в еміграції, відіграли дуже важливу роль не лише в розвитку науки України і становленні української енциклопедистики, а й у становленні національної свідомості українців та підтримці національної самоідентифікації української діаспори. Не менш важливим був і вплив, який мали західноукраїнські енциклопедії, на роботу східноукраїнських науковців у цьому ж напрямку, і це відповідно пришвидшило вихід «Української Радянської Енциклопедії».

«УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» 1957–1965 рр.

7.1. Підготовка до створення «Української Радянської Енциклопедії»

Політична боротьба, що розгорілася в СРСР після смерті 5 березня 1953 р. кремлівського диктатора Й. В. Сталіна, завершилася перемогою представника помірковано-ліберального напрямку радянської політичної еліти М. С. Хрущова, пов'язаного біографією з Україною й, зокрема, причетного до другого проекту «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр. Подолавши опір консервативно налаштованих опонентів, М. С. Хрущов здійснив низку реформ, спрямованих на збільшення повноважень союзних республік, і України зокрема, фактично перетворивши її на «другу серед рівних» у СРСР. Поступове витіснення з ключових республіканських посад ортодоксальних сталіністів і заміна їх прибічниками нового лідера спричинили помірковану українізацію республіки. М. С. Хрущов розпочав і контрольовану десталінізацію, зокрема, виголосивши на ХХ з'їзді КПРС (1956) «закриту доповідь» «Про культ особи та його наслідки», що по суті означало початок обережної й суперечливої лібералізації комуністичного режиму. За його ініціативи було розпочато реабілітацію репресованих і ще живих ув'язнених (переважно колишніх комуністів). Одночасно з лінією на десталінізацію країни новий радянський лідер ініціював постанову ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків», що мала пом'якшити вибуховий ефект його «закритої доповіді» на ХХ з'їзді КПРС¹.

¹ Див. докладніше, напр.: *Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя «закритої» доповіді М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу»* (Київ, 26 лютого 1996 р.) / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 132 с.; Киридон П. *Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.)* / Петро Васильович Киридон. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 303–351.

Зміни в політичному житті суспільства не могли не позначитися й на рівні республіканської науки. Послаблення ідеологічного тиску та поступовий відхід від сталінських методів управління дали поштовх подальшому розвитку вітчизняної науки, центром якої, як і в попередні роки, залишалася Академія наук УРСР. Лібералізація суспільно-політичного життя СРСР й УРСР за доби «золотого хрущовського десятиліття», або часів «відлиги» дозволила повернутися до справи видання республіканської енциклопедії — так званої «УРЕ-3» — після другої невдалої спроби з «УРЕ-2» 1944–1947 рр. Тим більше, що справу знову актуалізував й зовнішній виклик (у випадку зі «скрипниківською УРЕ» це була львівсько-коломиїська «УЗЕ») — 1949–1952 рр. зусиллями українських учених в еміграції було підготовлено й опубліковано тритомник загальної частини «Енциклопедії українознавства» («ЕУ-1»), 1955 р. з'явився перший том її словникової частини («ЕУ-2»), 1957 р. — другий, на черзі було видання наступних томів.

Третього лютого 1956 р. Президія ЦК Компартії України ухвалила рішення про відновлення видання «Української Радянської Енциклопедії», доручивши комісії у складі першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Гречухи, заступника Голови РМ УРСР І. С. Сеніна, секретаря ЦК КП України з пропаганди І. Д. Назаренка й секретаря ЦК КП України О. І. Іващенко підготувати проект відповідної постанови Президії ЦК КП України².

Восьмого березня 1956 р. комісія звітувала Президії ЦК КП України, що проект постанови ЦК підготовлено. Оскільки його завізувала лише одна особа — Іван Семенович Сенін, є підстави вважати, що саме він одноосібно написав його текст. Відповідно до цього проекту «Українську Радянську Енциклопедію» мали видати у 15-ти томах накладом по 100 тис. примірників кожний том, перший з яких мав з'явитися наприкінці 1957 р. Видання енциклопедії покладалося на Академію наук УРСР, у структурі якої мали створити спеціальну редакцію «УРЕ».

Проектові постанови Президії ЦК КП України передувала історична довідка про попередні спроби підготовки «УРЕ». Торкаючись спроби 1944–1947 рр., І. С. Сенін, зокрема,

² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 2737. — Арк. 53.

зауважав: «В зв'язку з тим, що з складу Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії, затвердженої в 1944 р., вибула переважна більшість її членів, потрібно поновити склад Головної редакційної колегії»³.

Тож до нової Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії» пропонували ввести академіків М. П. Бажана, В. Г. Бондарчука, О. І. Білецького, Л. А. Булаховського, М. М. Боголюбова, П. А. Власюка, О. Є. Корнійчука, В. М. Корецького, А. І. Кіпріанова, Б. М. Маньківського, О. В. Палладіна, О. Н. Соколовського, М. Т. Рильського, П. Г. Тичину, В. П. Філатова, доктора історичних наук І. П. Крип'якевича, кандидата історичних наук О. К. Касименка, письменника П. С. Козланюка, народного художника СРСР В. І. Касіяна, кандидата фізико-математичних наук М. В. Пасічника, доктора філософських наук Д. Х. Острянина. Очолити Головну редколегію «УРЕ» мав М. П. Бажан. До участі у створенні енциклопедії мали залучити «найкращих спеціалістів у галузі народного господарства, науки і культури республіки»⁴.

На цьому спроба 1956 р. реанімувати проект «Української Радянської Енциклопедії» уривається. Причини, на нашу думку, слід шукати в коливаннях політичного курсу ЦК КПРС від виразної десталінізації до спроб консервативного реваншу, за чим уважно спостерігали в Києві, вичікуючи, чия візьме гору в Кремлі.

22–29 червня 1957 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, який ухвалив постанову про «антипартійну групу» Г. Маленкова, Л. Кагановича, В. Молотова. Пленум вивів їх зі складу членів Президії ЦК і членів ЦК КПРС, зняв з посади секретаря ЦК КПРС і вивів зі складу кандидатів у члени Президії ЦК і зі складу членів ЦК КПРС Д. Шепілова⁵. Активну роль у цих критичних подіях відігравали ЦК Компартії України, його перший секретар і член Президії ЦК КПРС О. І. Кириченко, які беззастережно підтримали

³ Там само. — Арк. 60.

⁴ Там само. — Арк. 55.

⁵ *Антипартійна група Маленкова, Кагановича, Молотова, Булганіна, Шепілова* // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1959. — Т. 1: А — Богунці. — С. 248–249.

М. С. Хрушова⁶. Характерно, що ледь не наступного дня після закриття Пленуму ЦК КПРС — 2 липня 1957 р. заступник завідувача відділу науки і культури ЦК КП України М. Г. Поздняков підписав довідку про історію проектів «УРЕ», ледь не тотожну аналогічному документові І. С. Сеніна з березня 1956 р.⁷

14 серпня 1957 р. оновлена комісія (І. С. Сенін, М. С. Гречуха, секретар ЦК КП України з ідеології С. В. Червоненко⁸, О. І. Іващенко) доповіла ЦК КП України про внесення на розгляд ЦК проекту спільної постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про видання Української Радянської Енциклопедії»⁹.

20 листопада 1957 р. до відділу науки і культури ЦК КП України листовно звернувся майбутній Головний редактор енциклопедії М. П. Бажан, який ознайомився з проектом постанови щодо видання «УРЕ». На його думку: «Цей новий захід Партії та Уряду щодо дальшого розвитку української радянської науки, культури, мистецтва, літератури має надзвичайно велике значіння. Після кількох спроб почати видання Української Радянської Енциклопедії — спроб, які нічим не закінчились, — мусить нарешті вийти п'ятнадцяти — шістнадцятитомна Українська Радянська Енциклопедія — свідоцтво тих культурних висот, яких досягнув у соціалістичній державі під керівництвом Комуністичної партії український народ»¹⁰.

Віддавши належне звичній пропагандистській риторичі, Микола Платонович пропонував низку умов для поліпшення роботи спеціальної наукової редакції «УРЕ». Для цього, на його думку, слід було б надати їй певні права: «Якщо вирішено не створювати для видання УРЕ спеціального інституту, то в усякім разі права окремої наукової інституції треба редакції надати. Тому пункт 4-й проекту постанови я вважав би за доцільне сформулювати так: “Видання

⁶ Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991)* / В. С. Лозицький. — К.: Генеза, 2005. — С. 96.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 2737. — Арк. 25—29.

⁸ Його попередник І. Д. Назаренко 1956 р. обійняв посаду директора Інституту історії партії при ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 2737. — Арк. 23.

¹⁰ Там само. — Арк. 38.

Української Радянської Енциклопедії покласти на Академію наук УРСР, створивши для цього, як окрему наукову установу при Президії Академії наук УРСР, спеціальну наукову редакцію Української Радянської Енциклопедії з редакційними та видавничими функціями на закінченому балансі з власним бюджетом та кошторисом [...]»¹¹.

Пропонував він також передбачити у штатах наукової редакції посаду заступника Головного редактора з організаційно-господарчих питань, «бо без такого робітника Головний редактор не зможе нормально працювати по головній лінії своїх обов'язків». Крім того, на думку М. П. Бажана, у штаті конче потрібні головний бухгалтер, завідувач планового відділу, референт з кадрів і референт з розповсюдження і реклами. Також він вважав за потрібне передбачити наклад «УРЕ» у 50 тис., а не 100 тис. примірників, а також «більш точно визначити майбутню поліграфічну базу «УРЕ» (найпридатнішою для такого «відповідального завдання» він вважав друкарню ім. Фрунзе у Харкові)¹².

Офіційно третю спробу підготовки «Української Радянської Енциклопедії» було декларовано постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1957 р. № 1462 «Про видання Української Радянської Енциклопедії», згідно з якою відновлювалася робота Головної редакції «УРЕ». У першому пункті постанови йшлося: «Поновити роботу по виданню Української Радянської Енциклопедії, яка була розпочата відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р.»¹³ Республіканське керівництво не мало звички пояснювати населенню свої дії, тому й згадка про «поновлення роботи» над «УРЕ» залишала без відповіді запитання, чому ж було заморожено енциклопедичний проект тринадцятирічної давнини.

Рішення республіканського керівництва було невинуватим — відставання енциклопедичної справи в УРСР від діаспори ставало загрозливим, натомість хрущовська «відлига» дозволяла здійснити

¹¹ Там само. — Арк. 38—39.

¹² Там само. — Арк. 39.

¹³ Верстюк В. Ф. *Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник* / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. — 2-ге вид., доповнене, доопрацьоване. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 499.

нарешті «енциклопедичний прорив». Постанова № 1462 також визначила провідну установу, котра мала забезпечити повноцінну роботу над проектом, — Академію наук УРСР.

До складу Головної редакційної колегії «УРЕ» ввійшли: дійсні члени АН УРСР М. П. Бажан (Головний редактор), О. І. Білецький, І. К. Білодід, В. Г. Бондарчук, П. А. Власюк, Б. В. Гнеденко, Ю. К. Делімарський, Д. К. Зеров, Р. Є. Кавецький, О. Є. Корнійчук, В. М. Корецький, М. В. Корноухов, О. П. Маркевич, О. В. Палладін, П. М. Першин, М. В. Птуха, М. Т. Рильський, Л. М. Ревуцький, О. Н. Соколовський, К. Ф. Стародубов, П. Г. Тичина, О. Н. Щербань; дійсні члени Академії будівництва і архітектури УРСР Г. В. Головка, А. М. Комар; члени-кореспонденти АН УРСР О. Ф. Макаренченко, Д. Х. Острянин, К. І. Татомір; доктори історичних наук І. О. Гуржій, І. П. Крип'якевич; доктор технічних наук Г. В. Карпенко (заступник Головного редактора); доктори економічних наук З. П. Шульга та О. О. Нестеренко; доктор фізико-математичних наук М. В. Пасічник; кандидат фізико-математичних наук О. З. Жмудський; кандидат філософських наук І. Д. Назаренко; кандидати історичних наук К. Г. Гуслистий, О. К. Касименко, В. М. Самофалов, Ф. П. Шевченко; кандидат філологічних наук М. З. Шамота; народний артист СРСР К. Ф. Данькевич; заслужені діячі мистецтв П. О. Козицький і І. І. Чабаненко; народний художник СРСР В. І. Касіян¹⁴. Згодом склад Головної редколегії несуттєво змінювався.

Отже, до складу Головної редколегії «УРЕ» ввійшли провідні тогочасні українські вчені, співробітники АН УРСР (зокрема її Президент О. В. Палладін), а також представники творчої інтелігенції та компартійної номенклатури республіки з дипломами кандидатів і докторів наук. Отже, до роботи над енциклопедією було з самого початку залучено найдієвішу та найактивнішу частину української еліти, що мало забезпечити успіх цьому, третьому за порядком, проєктові зі створення «Української Радянської Енциклопедії».

Постанова № 1462 визначала обсяг енциклопедії у 15–16 томів, по 36 друкованих аркушів у кожному томі. Кількість статей мала

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 2737. — Арк. 15–16.

становити 60–70 тис. Наклад видання визначався у 100 тис. примірників для кожного тому. Перший том ми видали 1959 р., а з 1960 р. щороку мали друкувати по п'ять томів. 1962 р. проект «УРЕ» мали завершити¹⁵.

Окрім власне робочих моментів, Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1957 р. намітила й ідеологічну основу майбутнього проекту: «Українська Радянська Енциклопедія повинна широко висвітлити досягнення Української Радянської Соціалістичної Республіки в галузі економіки, науки, культури, мистецтва і бути систематизованим зведенням знань з соціально-економічних і природничих наук і техніки, стати універсальним довідником для широких кіл трудящих»¹⁶.

Методологічні настанови «УРЕ-3» розгорнуто окреслив М. П. Бажан на першому засіданні Головної редколегії 30 січня 1958 р. У санкціонованому ЦК КП України вигляді ідейно-теоретичні засади республіканського енциклопедичного видання увійшли до «Передмови» до першого тому й визначалися так: «Перша Енциклопедія українського народу створюється в знаменну епоху розгорнутого будівництва комунізму в нашій країні. Видання УРЕ є наслідком і свідченням дальшого могутнього піднесення соціалістичної економіки і культури Радянської України, розвитку її державності [...]. Найдокладніше в УРЕ показуються історичний шлях, господарство і культура України. Особлива увага приділена життю українського народу з часу Великої Жовтневої соціалістичної революції, в умовах радянського суспільства, коли сформувалася українська соціалістична нація, а Україна під проводом Комуністичної партії в єдиній сім'ї братніх радянських республік стала соціалістичною індустріально-колгоспною суверенною державою»¹⁷.

Далі стверджувалося, що ідейною основою «УРЕ» є «всеперемагаюче вчення Маркса, Енгельса, Леніна, збагачене і розвинуте в рішеннях з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу, пленумів ЦК партії, зокрема в постановах історичного

¹⁵ Там само. — Арк. 15.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Головна Редколегія УРЕ. *Передмова* // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1959. — Т. 1: А — Богунці. — С. 5–6.

XXI з'їзду КПРС, який накреслив програму розгорнутого будівництва комунізму в СРСР». Наголошували на категоричному імперативі російської більшовицької пропаганди про «братерську єдність українського народу з великим російським» і (необов'язково) рештою народів СРСР. Загальнообов'язковим в енциклопедії проголошувалося висвітлення спільної боротьби проти царату, поміщиків, капіталістів та іноземних загарбників (з числа останніх апіорі викреслювали загарбників московсько-російських). Згадка про «багатотомову історію України» супроводжувалася неодмінним нагадуванням про «українських буржуазних націоналістів», які, мовляв, намагалися й намагаються «сфальсифікувати й спотворити» цю історію. Оскільки цього авторам передмови вдалося замало, цю тезу підсилював абзац: «Українська Радянська Енциклопедія спрямована проти будь-яких проявів реакційної буржуазної ідеології і насамперед українського буржуазного націоналізму, проти всіх і всіляких ухилів від вчення марксизму-ленінізму, проти ревізіонізму, проти догматизму»¹⁸.

Ця фраза редакційної передмови до першого тому «УРЕ» не лише засвідчувала ідеологічну заангажованість енциклопедичного видання, його претензію на марксистсько-ленінську «канонічність» і безпомилність, а й створювала внаслідок цього своєрідну пастку для керівників проекту й авторів статей, оскільки динаміка світового і внутрішньополітичного розвитку СРСР не втримувалася у жорстких «канонічних» конструкціях, і «безпомилні», здавалось би, оцінки подій і осіб у процесі реалізації проекту багатотомної «УРЕ» доводилося неодноразово змінювати.

З'ясовувалися у «Передмові» й засади презентування в «УРЕ» «видатних людей як минулого, так і сучасного». Вочевидь тут акцент зміщувався на користь представлення комуністичних і прокомуністичних (прорадянських) діячів усього світу, вітчизняних «передовиків і новаторів виробництва», представників «трудової української еміграції» у США, Канаді та інших країнах.

Одночасно твердження «Передмови» про «УРЕ» як, мовляв, «першу Енциклопедію українського народу»¹⁹ було відвертою

¹⁸ Там само. — С. 5.

¹⁹ Там само.

неправдою — першою новітньою вітчизняною енциклопедією був чотиритомний проект «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (зокрема два його томи, які вийшли), за ним ішов тритомник львівсько-коломиїської «Української Загальної Енциклопедії», загальна частина «Енциклопедії українознавства» й перші томи її словникової частини. Втім творці «УРЕ-3» таврували їх як «ненаукові» й «реакційні», отже, майже «неіснуючі».

До роботи над енциклопедією було залучено «багатотисячний загін науковців, широку громадськість республіки»²⁰. Кістяк авторського колективу, який на час публікації першого тому «УРЕ» налічував понад тисячу осіб, а на час завершення видання — понад п'ять тисяч осіб, становили наукові працівники АН УРСР, професорсько-викладацький склад вищої школи республіки й вітчизняні літератори²¹. Це дозволило під час підготовки томів енциклопедії скористатися майже всім інтелектуальним потенціалом республіки, презентувати в «УРЕ» історичні постаті минулого й «передовиків і новаторів» сучасності, подати інформацію про великі та історично значущі міста, центри і навіть селища; показати особливості української флори, фауни, господарських комплексів тощо.

Основні завдання та методологічна база нової «Української Радянської Енциклопедії» істотно не відрізнялися від аналогічних характеристик двох попередніх проектів «УРЕ». Йшлося про ту саму «ідейну основу» — «всерепермагаюче вчення Маркса, Енгельса, Леніна» (щоправда, було втрачено в ритуальних згадуваннях прізвище Й. Сталіна), неодмінність критики «українського буржуазного націоналізму», пошук компромісу між презентацією загальносвітової і всесоюзної тематики і наголосом на висвітленні особливостей України та її народу. Спільною у всіх цих проектах була й приреченість на «братерську єдність» з «великим російським народом».

Із січня 1958 р. Головний редактор «УРЕ» академік М. П. Бажан розпочав масштабне листування з численними державними установами та організаціями задля залучення їх до виконання

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2.

²¹ Там само. — Спр. 15. — Арк. 28.

Постанови № 1462. Так, до міністра внутрішніх справ УРСР О. М. Бровкіна, якому підпорядковувалися республіканські архіви, він звернувся з проханням надати в розпорядження Головної редакції усі архівні матеріали з попередніх проектів «УРЕ»²²; до Ради Міністрів республіки — щодо надання у розпорядження редакції приміщення колишнього Міністерства державного контролю УРСР та затвердження посадових окладів працівників редколегії²³; широке листування провадилося з керівництвом Академії наук. У налагодженні й постійному підтримуванні листовних і особистих контактів з республіканським чиновництвом різного рівня, включно з функціонерами Президії АН УРСР, літераторами України, Миколі Платоновичу надзвичайно допомагав його власний досвід номенклатурного урядування і на посаді заступника Голови СНК (Ради Міністрів) УРСР 1943—1948 рр., і голови Спілки радянських письменників України 1953—1959 рр.

Важливим кроком до розв'язання організаційних завдань роботи Редакції «УРЕ» стало перше засідання Головної редколегії 30 січня 1958 р. На порядку денному було два питання: 1. Про завдання Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії» (доповідач М. П. Бажан) і 2. Про структуру Головної редакції «УРЕ» та деякі організаційні питання роботи Головної редакційної колегії (доповідач В. М. Терлецький).

Під час розгляду першого питання М. П. Бажан подав розгорнуту інформацію про стан справ на початок 1958 р. Йшлося про наявність принципових домовленостей з академічними інститутами про співпрацю, домовленість щодо художнього оформлення енциклопедії, ситуацію з кадрами й наявність затвердженого Міністерством фінансів УРСР кошторису на 1958 р.²⁴

Важливим був розгляд другого питання. Запропонований відповідальним секретарем Головної редколегії В. М. Терлецьким проект структури Редакції передбачав просту схему — Головний редактор, заступник Головного редактора, відповідальний секретар. Окрім того, створювали секції наукової редакції, адміністративний

²² Там само. — Арк. 1.

²³ Там само. — Арк. 2, 4, 9.

²⁴ Там само. — Спр. 16. — Арк. 8—10.

апарат яких мав становити 30 осіб, зокрема це заступник Головного редактора з виробництва, а редакційно-видавничий апарат — 100 осіб. Визначено в проєкті також було й обов'язки працівників. Зокрема, вирішили не створювати окремої редакції зі словників, а працювати над ними всією редакцією. Також члени Головної редакції мали підбирати працівників у профільні відділи²⁵.

Результатом обговорення структури Головної редакції, а також споріднених з цим питань (зокрема, створення окремої друкарні для видання «УРЕ») став розподіл обов'язків між членами Редколегії: 1) академік АН УРСР М. П. Бажан — Головний редактор «УРЕ», доктор технічних наук Г. В. Карпенко — заступник Головного редактора, кандидат історичних наук В. М. Терлецький — відповідальний секретар Головної редакції; 2) редакція геології та географії — академік АН УРСР В. Г. Бондарчук; 3) редакція літератури, мови та фольклору — дійсні члени АН УРСР О. І. Білецький, О. Є. Корнійчук, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина, кандидат філологічних наук М. З. Шамота; 4) редакція педагогіки та народної освіти — академік АН УРСР І. К. Білодід; 5) редакція сільського господарства — дійсні члени АН УРСР П. А. Власюк та О. Н. Соколовський; 6) редакція фізико-хімічних і математичних наук — дійсні члени АН УРСР Б. В. Гнеденко та Ю. К. Делімарський, доктори фізико-математичних наук М. В. Пасічник та О. З. Жмудський; 7) редакція біології і медицини — дійсні члени АН УРСР Д. К. Зеров, Р. Є. Кавецький, О. П. Маркевич, О. В. Палладін, член-кореспондент АН УРСР О. Ф. Макаренченко; 8) редакція теорії та історії держави, права і міжнародних відносин — академік АН УРСР В. М. Корецький; 9) редакція будівництва і архітектури — академік АН УРСР М. В. Корноухов, дійсні члени Академії архітектури і будівництва УРСР Г. В. Головка та А. М. Комар; 10) редакція економіки — дійсні члени АН УРСР П. М. Першин та М. В. Птуха, доктор економічних наук О. О. Нестеренко; 11) редакція мистецтв — академік АН УРСР Л. М. Ревуцький, народний артист СРСР К. Ф. Данькевич, народний художник СРСР В. І. Касіян, заслужений діяч мистецтв УРСР П. О. Козицький, народний художник СРСР А. Г. Петрицький, заслужений діяч

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 10–11.

мистецтв УРСР І. І. Чабаненко; 12) редакція техніки — дійсні члени АН УРСР К. Ф. Стародубов та О. Н. Щербань, член-кореспондент АН УРСР К. І. Татомир; 13) редакція історії, археології та етнографії — доктори історичних наук І. П. Крип'якевич і І. О. Гуржій, генерал-полковник П. Ф. Жмаченко, кандидати історичних наук К. Г. Гуслистий, О. К. Касименко, Ф. П. Шевченко; 14) редакція історії партії і філософії — кандидат філософських наук І. Д. Назаренко, кандидати історичних наук В. М. Самофалов та А. Т. Чеканюк²⁶.

Отже, список членів Головної редакції та їхніх посадових обов'язків засвідчував, що до роботи над «Українською Радянською Енциклопедією» було залучено (за нечисленими винятками) найкращі наукові та мистецькі сили республіки: у 13-ти тематичних редакціях працювали 22 академіки, два члени-кореспонденти АН УРСР, два дійсні члени Академії мистецтв, шість докторів наук, вісім кандидатів наук, народні артисти і художники, генерал-полковник.

Однак ухвалений на нараді 30 січня 1958 р. розподіл обов'язків членів Головної редакції «УРЕ» не повністю відповідав її внутрішній структурі: на квітень 1958 р. редакція складалася вже з 17-ти наукових редакцій та 14-ти виробничо-господарських відділів²⁷, що свідчить про фактичне завершення організаційних заходів.

Ще однією проблемою виявилася проблема приміщення, адже виділена будівля на вул. Пушкінській, 28 не відповідала потребам «УРЕ»: бракувало бібліотеки з читальною залом, а також зали для зібрань усього колективу — на той час 150 осіб. Тим більше, що у цьому ж приміщенні розташовувалися редакції інших видань. Однак, незважаючи на важливість видання енциклопедії для республіканського керівництва, питання забезпечення редакції приміщенням так і не було остаточно розв'язано. Це змушувало М. П. Бажана неодноразово звертатися до Ради Міністрів УРСР з проханням відселити редакцію видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь» в інше приміщення й відповідно ставило під загрозу своєчасність виходу першого тому²⁸.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 4–7.

²⁷ Там само. — Спр. 15. — Арк. 9.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 54.

Наступним кроком Головної редакції стала підготовка безпосередньо до видання енциклопедії, макет першого тому якої слід було винести на розгляд Президії Верховної Ради УРСР, та словників. Рукописи словників «УРЕ» підготувала на травень 1958 р. спеціальна Комісія зі створення словників при Президії АН УРСР на чолі з академіком Й. З. Штокалом. Залучення до цієї роботи працівників тематичних редакцій «УРЕ» дозволило пришвидшити процес узгодження словників²⁹. Паралельно тривала й робота з підготовки макету першого тому енциклопедії. Художники І. П. Хотінко та В. Й. Хоменко виготовили кілька варіантів обкладинки для «УРЕ»³⁰.

Низку організаційних заходів було обговорено на нараді Головної Редколегії 12 червня 1958 р. Зокрема, комісія у складі П. Г. Тичини, А. Г. Петрицького, О. Ф. Макарченка, І. Д. Назаренка та В. М. Терлецького затвердили перший проект палітурки «УРЕ» за версією І. П. Хотінка³¹. Після ухвалення проектів поліграфічних макетів палітурки «УРЕ» їх було направлено до Президії ВР УРСР і президії АН УРСР³².

Під час наради 12 червня 1958 р. обговорювали й розподіл кількості статей між різними науковими галузями. Було визначено такий розподіл:

1. Всесвітня історія — 6000 статей, зокрема: історія Стародавнього світу — 500; середніх віки — 600; нова і новітня історія (та міжнародні відносини) — 2500; історія країн зарубіжного Сходу — 1100; військова справа — 1000 та ін.

2. Історія СРСР, археологія та етнографія — 7000 статей, зокрема: історія СРСР — 2500; історія УРСР — 2500; археологія — 800; етнографія — 1200.

3. Історія партії і філософія — 3000 статей, зокрема: історія КПРС — 1200; історія КП України — 700; філософія — 1100.

4. Економіка — 2500 статей.

5. Історія та теорія держави і права — 2000 статей.

²⁹ Там само. — Арк. 12.

³⁰ Там само. — Спр. 16. — Арк. 15.

³¹ Там само. — Арк. 16.

³² Там само. — Спр. 15. — Арк. 16–17.

6. Педагогіка і народна освіта — 2000 статей.
7. Література, мова і фольклор — 6100 статей, зокрема: література — 3600; мова — 1000; фольклор — 1500.
8. Мистецтво — 5200 статей, зокрема: образотворче мистецтво — 2400; музика — 1300; театр — 1000; кіно — 500.
9. Фізико-математичні й хімічні науки — 4000 статей, зокрема: фізика — 1 200; математика — 900; астрономія — 800; хімія — 1100.
10. Геологія і географія — 11 500 статей, зокрема: географія — 9500; геологія — 2000.
11. Медицина і біологія — 7700 статей, зокрема: медицина — 2000; біологія — 5700.
12. Техніка — 4000 статей.
13. Будівництво та архітектура — 2000 статей.
14. Сільське господарство — 2500 статей.
15. Різне — 2000 статей.
16. Резерв — 2500 статей.

Загалом це становило 70 тис. статей³³.

Розпланований керівництвом Головної редколегії «УРЕ» зміст щільно прив'язувався до основних редакційних відділів і демонстрував пріоритети тогочасної радянської науки та ідеології. Розбудовуючи індустріальну комуністичну державу, радянське керівництво основну увагу приділяло питанням ідеологічного навантаження енциклопедичного проекту, тому особливий наголос було зроблено на пропагандистському поданні в «УРЕ» історичних подій. Так само непропорційно мало місця приділяли важливій галузі народного господарства УРСР — сільському господарству (всього 2500 статей). Розподіл статей в «УРЕ» за галузями був фактичною калькою з «Большой Советской Энциклопедии» і мав забезпечувати виконання першочергового завдання усіх радянських енциклопедій — поширення й пропаганду марксистсько-ленінського вчення, його переможної ходи в науці, «всеперемагаючих» успіхів радянської суспільно-політичної та економічної моделі, її переваг над капіталістичними опонентами.

Розглядали на нараді 12 червня 1958 р. й питання кадрової комплектації редакційного апарату «УРЕ». На противагу

³³ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 18–21.

вищезгаданим перманентним кадровим проблемам «скрипниківської УРЕ», енциклопедія під керівництвом М. П. Бажана майже оптимально розв'язала це питання, заздалегідь узгодивши штати й посадові оклади працівників Головної редакції у всіх належних інстанціях: Міністерстві фінансів СРСР, Комітеті з праці і заробітної плати при РМ СРСР, а також в Раді Міністрів СРСР³⁴. Керівництво енциклопедичного проекту доволі успішно подолало і спроби окремих представників компартійної номенклатури «працевлаштувати» своїх фахово некомпетентних знайомих в «УРЕ». Було вирішено, що комплектування кадрів галузевих редакцій мало відбуватися лише за участі й за погодження з членами Головної редколегії³⁵.

Головний редактор «УРЕ» активно листувався з Міністерством закордонних справ УРСР (персонально з міністром Л. Х. Паламарчуком), що було викликано потребою отримання матеріалів щодо української діаспори в зарубіжних країнах. Як уже зазначалося, вміщення такої інформації в енциклопедії декларувалося у методологічних настановах видання й мало слугувати своєрідною відповіддю еміграційній «Енциклопедії українознавства», а також доносити радянський кут зору до української діаспори у всьому світі. Так, Редколегія «УРЕ» просила надати їй довідковий матеріал про українське населення в Австралії, Австрії, Англії, Аргентині, Бельгії, Бразилії, Канаді, Німеччині, Парагваї, Польщі, Румунії, США, Уругваї, Чехословаччині та Югославії. Така інформація мала містити такі дані: 1) кількість українців у країні; 2) з якого часу вони проживають у цій країні та хвилі цієї еміграції; 3) територіальне розселення українців; 4) їхня участь у громадсько-політичному житті (наголос на комуністичних і прорадянських організаціях, участі в робітничому русі й боротьбі за мир); 5) участь в економічному житті країни проживання; 6) культурне життя українців (школи рідною мовою, клуби, гуртки художньої самодіяльності, культурні зв'язки з УРСР); 7) українська преса та її характер («прогресивна» чи націоналістична); 8) правовий стан українського населення (громадянство, трудова дискримінація та ін.)³⁶.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 16.

³⁵ Там само. — Арк. 17.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 22–23.

Апарат МЗС УРСР доволі оперативно подав потрібний матеріал, насамперед про країни, які висвітлювали в перших томах «УРЕ» — Австралію, Австрію, Англію, Аргентину, Бельгію, Бразилію. Ці дані надійшли до кінця 1958 р. їх використали у відповідних статтях³⁷. З часом було отримано інформацію і про інші країни, що дозволило подавати окремий підрозділ — «Українці в [певній державі]» у статтях, присвячених великим країнам із значною українською діаспорою. Зрозуміло, що матеріал МЗС подавали у відповідному пропагандистському ключі, й об'єктивними у ньому були хіба що базові дані й цифри (початок еміграції українців до країни, їхня чисельність). Проте й така ідеологічно заангажована інформація була фактично єдиним доступним джерелом для пересічної більшості громадян УРСР щодо життя та діяльності українців за кордоном.

Успішно налагоджувалося співробітництво з вищими навчальними закладами республіки. Головний редактор «УРЕ» М. П. Бажан звернувся з листом до міністра вищої освіти УРСР з пропозицією залучити підпорядковані йому заклади до роботи над енциклопедією. У відповідь на цей запит було видано наказ Міністерства вищої освіти УРСР, згідно з яким професорсько-викладацький склад вищої школи України залучали до написання статей до «УРЕ» та їхнього рецензування, а таку роботу включали до індивідуального навантаження. У разі звернення Головної редакції «УРЕ» вчені ради вищих навчальних закладів та їхні кафедри зобов'язувалися обговорювати найважливіші статті енциклопедії³⁸. Так до підготовки видання було залучено великий авторський колектив.

У свою чергу й наукові установи виявляли готовність до співпраці з Головною редакцією «УРЕ», щоб забезпечити академічну якість статей енциклопедії. Зокрема, директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР академік М. Т. Рильський, який був членом Головної редколегії, звертався до

³⁷ Див., напр.: Лозюк М. Й. *Українці в Аргентині*: [Аргентина] / М. Й. Лозюк // УРЕ. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1959. — Т. 1. — С. 285–286; Онищенко І. Ю. *Українці в Бразилії*: [Бразилія] / І. Ю. Онищенко // УРЕ. — К., 1960. — Т. 2: Богуслав — Волочиськ. — С. 71; та ін.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 28–30.

Головного редактора щодо створення у редакційному апараті окремої посади старшого редактора, який би відповідав за якість фольклорних матеріалів, провадив організаційну й редакторську роботу з цієї тематики³⁹.

Натомість значно затягнувся процес нормативного закріплення співробітництва між Головною редакцією «УРЕ» й академічними установами. Винесення відповідної постанови Президії АН УРСР не відповідало попереднім планам Головної Редакції й вимагало доповнення штатного апарату редакції, що у свою чергу не можна було зробити без санкції Ради Міністрів УРСР. Узгодження позицій затягувало робочий процес⁴⁰.

Зусиллями Головної редакційної колегії «УРЕ» до осені 1958 р. було розроблено «Методичні вказівки для редакторів та авторів Української Радянської Енциклопедії». Вказівки мали на меті уніфікувати принципи і методи роботи над «УРЕ» як штатних редакційних працівників, так і насамперед авторів статей. У жовтні 1958 р. «Методичні вказівки» було розіслано адресатам. Інтерес до цього видання виявили й Академії наук союзних республік, а також АН Народної Республіки Болгарії⁴¹.

Тривала й організаційна робота. Зокрема, Головна редколегія неодноразово зверталася до вищих державних органів щодо внесення змін до штату співробітників і забезпечення їхніх матеріальних потреб. Зокрема, перед Радою Міністрів УРСР і президією АН УРСР неодноразово порушували клопотання стосовно надання квартир співробітникам науково-редакційного апарату — Я. П. Білоштану, Л. М. Корецькому, Ю. О. Меженкові, І. Г. Підоплічку⁴².

³⁹ Там само. — Арк. 33.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 26.

⁴¹ Там само. — Арк. 52—53.

⁴² Див., напр.: *Листи Ю. О. Меженка Ф. К. Сарані від 2 та 4 серпня 1958 р.* // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. — Ф. 210; *Лист Ю. О. Меженка М. П. Бажану, 6 листопада 1958 р.* // ЦДАМЛМ України. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 3—4; *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945—1969)* / Упорядники Р. Дзюбан, Г. Сварник; ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ історичних колекцій. — Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2009. — С. 106—107, 109, 135, 143, 157—158, 162—163, 190—191.

Так, 10 квітня 1959 р. Головний редактор «УРЕ» академік М. Бажан підписав черговий лист до Ради Міністрів УРСР з проханням прискорити справу з виділенням квартир провідним співробітникам видання. У документі згадувалася передісторія питання й наголошувалося на нагальності його розв'язання: «Головна редакція Української Радянської Енциклопедії ще 19 листопада 1958 р. зверталася з проханням до Ради Міністрів УРСР розв'язати питання про надання квартир провідним науковим працівникам Головної редакції».

Відповідно до вказівок Заступника Голови Ради Міністрів УРСР тов. Гречухи М. С., заступник голови виконкому Київської міськради тов. Фесенюк О. М. повідомив нам, що квартири будуть надані в лютому 1959 р.

Щоб полегшити розв'язання цього питання, Головна редакція 4 березня 1959 р. подала Київському міськвиконкому, особисто тов. Фесенюку О. М., конкретні пропозиції. На жаль, всі справи про надання квартир були передані квартирному відділу Міськвиконкому, працівники якого стали на шлях зволікання, і наші неодноразові звертання до них ніяких наслідків не дали.

Головна редакція вступила в один з найвідповідальніших періодів роботи над першим томом УРЕ, коли рукопис вже здано до набору, і відсутність квартир для провідних наукових працівників створює додаткові труднощі в нашій роботі.

Просимо Раду Міністрів УРСР терміново розв'язати питання про надання квартир»⁴³.

Серед чотирьох прізвищ чільних співробітників Головної редакції енциклопедії особливо наголошувалося на потребі негайно виділити житло Юрієві Олексійовичу Меженку — «визначному українському бібліографу, який проживає в Ленінграді і запрошується на посаду завідуючого редакцією бібліографії, якому необхідна квартира з двох кімнат»⁴⁴.

Ще за півроку, 16 листопада 1959 р., тимчасовий виконувач обов'язків Головного редактора «УРЕ» професор Іван Григорович Підоплічко (1905—1975) спрямував листа до Президії АН УРСР, у

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 12.

⁴⁴ Там само. — Арк. 13.

якому йшлося про потребу зарахувати Ю. Меженка до штатних працівників енциклопедії і терміново виділити йому належне помешкання у м. Києві: «Головна редакція Української Радянської Енциклопедії запрошує на посаду завідуючого редакцією бібліографії старшого наукового співробітника МЕЖЕНКА Юрія Олексійовича, який проживає тепер в Ленінграді»⁴⁵.

І далі наводилася аргументація з обґрунтуванням цього нестандартного кадрового рішення: «Ю. О. МЕЖЕНКО є один із небагатьох відомих в нашій країні знавців української книги. Він протягом тривалого часу очолював Український науковий інститут книгознавства, відділ бібліографії Державної Публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, а також був директором бібліотеки Академії наук Української РСР. Особиста бібліотека Ю. О. МЕЖЕНКА, яка налічує тисячі томів, добре укомплектована українськими виданнями за перші роки Радянської влади і містить основну довідково-бібліографічну літературу, вкрай необхідну для Головної редакції УРЕ.

Переїзд Ю. О. МЕЖЕНКА на постійну роботу до Головної редакції УРЕ уже більше року зволікається через відсутність квартири.

Просимо надати тов. МЕЖЕНКУ Ю. О. квартиру, щоб він міг найближчим часом приступити до роботи»⁴⁶.

Після кількарічного зволікання київську квартиру Юрій Олексійович Меженко отримав лише в серпні 1960 р.⁴⁷

Тривалий час нерозв'язаним залишалося і питання приміщення для редакційної роботи «УРЕ», що змушувало керівництво проекту постійно звертатися до керівництва республіки. Так, у листі до Ради Міністрів УРСР від 19 листопада 1958 р. М. П. Бажан вкотре наголошував, що приміщення на вул. Пушкінській, 28 недостатньо, й наполягав передати редакції приміщення на вул. Леніна № 51⁴⁸. Будинок на вул. Леніна, 51 таки передали для потреб «УРЕ», однак

⁴⁵ ЦДАМЛМ України. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 16.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Див.: *Лист Ю. Меженка Я. Дашкевичу, 17 серпня 1960 р.* // Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969). — С. 188–189.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 54.

його санітарно-технічний стан потребував кількарічного ремонту⁴⁹. Одначе організаційно-кадрові ускладнення не завадили основному завданню Редколегії — підготовці до друку першого тому «УРЕ».

Підсумкова нарада Головної редколегії енциклопедії за результатами першого року роботи відбулася 26 грудня 1958 р. Так, першим питанням на ній стало обговорення проектів тематичних словників, підготовлених насамперед співробітниками АН УРСР. Доповідав з цього питання заступник Головного редактора І. Г. Підоплічко, в обговоренні взяли участь В. Г. Бондарчук, П. А. Власюк, В. М. Самофалов та ін. Було запропоновано низку змін і уточнень у словниках, а отже і в енциклопедії. Дискусія точилася щодо кількості знаків для опису того чи іншого поняття, а також ілюстрацій до статей. Доповідач відстоював заплановані показники, опоненти наполягали на збільшенні обсягу статей⁵⁰.

Результатом обговорення стала постанова Головної редколегії, в якій йшлося: 1) надіслати проекти тематичних словників для широкого обговорення громадськістю — працівниками наукових установ, кафедр вищих навчальних закладів, мистецько-творчих колективів, партійних і радянських органів, промислових підприємств, шкіл та ін.; 2) вважати доцільним комплексне обговорення проектів тематичних словників до всієї «УРЕ» в Київському, Харківському й Львівському державних університетах, а також на ряді промислових та сільськогосподарських підприємств; 3) для завершення роботи над алфавітним словником 1-го тому «УРЕ» членам Головної редколегії разом з науково-галузевими редакціями вивчити подані зауваження й подати до 10 січня 1959 р. свої пропозиції керівництву Головної редакції для внесення відповідних змін до проекту словника. Одночасно словник 1-го тому «УРЕ» надсилали на рецензування до всіх науково-дослідних установ АН УРСР⁵¹.

Наступним питанням порядку денного наради 26 грудня 1958 р. була доповідь відповідального секретаря В. М. Терлецького про підготовку першого тому «УРЕ». Ключовим питанням, як і при

⁴⁹ Там само. — Спр. 20. — Арк. 5.

⁵⁰ Там само. — Спр. 16. — Арк. 32–40.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 23.

обговоренні попереднього, стала кількість знаків на статтю та наявність і кількість ілюстрацій. Кожний учасник обговорення намагався відстояти збільшення квоти його наукової галузі, посилаючись не лише на виняткову її значущість, а й на досвід «БСЭ». Внаслідок обговорення було ухвалено окрему постанову, яка схвалювала хід підготовки першого тому; звертали увагу на потребу залучити до написання статей та їхнього рецензування широкий авторський і експертний актив; знову наголошувалося на потребі забезпечити «високий науково-теоретичний та ідейно-політичний рівень статей»; висловлювали побажання завершити комплектування кадрами науково-редакційного апарату. Рукопис першого тому «УРЕ» мали підготувати до набору в січні — лютому 1959 р.⁵²

Постанова наради затверджувала плановий обсяг статей енциклопедії. Так, на опис частин світу (материків) відводилося від 6000 до 20 000 знаків; океанів — до 8000, морів — до 5000 знаків. Для статей про країни світу (передусім великі капіталістичні та країни «народної демократії»), а також союзні республіки СРСР — до 40 000 знаків; автономні республіки — до 15 000 знаків; автономні області СРСР — до 6000 знаків. Областям УРСР відводилося 15 000 знаків, областям союзних республік — 5000 знаків. Мали свою ієрархію і статті про міста: найважливіші міста СРСР та зарубіжних країн — до 10 000 знаків; столиці республік, крайові та обласні центри СРСР, столиці країн «народної демократії» і зарубіжні міста з кількістю мешканців понад 700 тис. — до 4000 знаків; міста СРСР та зарубіжних країн з населенням менше 700 тис. — до 2000 знаків; райцентри УРСР — до 600 знаків. На окрему науку надавалося до 10 000 знаків, її наукову галузь — до 5000.

Запроваджували й градацію обсягу біографічних статей. Так, статті про «класиків марксизму-ленінізму», визначних діячів СРСР та міжнародного комуністичного і робітничого руху не лімітували, а затверджували в індивідуальному порядку. На біографії членів Президії Верховної Ради СРСР, уряду СРСР, перших секретарів ЦК компартій союзних республік, голів Президій Верховних Рад союзних республік, голів Ради Міністрів союзних республік та інших

⁵² Там само. — Арк. 24—25.

державних діячів виділяли до 1200 знаків. До 2000 знаків виділяли для біографій видатних партійних та державних діячів країн «народної демократії», керівників комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн. Новатори виробництва, винахідники, передовики сільського господарства, зачинателі колгоспного руху «заслужували» на 1000 знаків. Більше уваги — від 1200 до 3000 знаків відводили історичним особам, військовим і політичним діячам. Значне місце в енциклопедії займали біографічні статті про діячів науки, техніки, літератури, мистецтва. Так, вітчизняним «корифеям» надавали до 20 000, зарубіжним — до 8000 знаків; найвидатнішим вітчизняним діячам — 3000 знаків, зарубіжним — 2500; визначним діячам вітчизняним — 1500, зарубіжним — 1000 знаків; акторам відповідно — 1000 і 500 знаків. Як і у випадку з «класиками марксизму-ленінізму», питання про обсяг біографій найвизначніших діячів української науки та культури мали розв'язувати індивідуально⁵³.

На нараді також було затверджено рекомендований список авторів великих статей першого тому «УРЕ» із зазначенням обсягів цих статей⁵⁴. Це був по суті остаточний план першого тому.

Текст вищезгаданої постанови відбивав і редакційні проблеми. Попри достатню матеріальну забезпеченість залишилося до кінця нерозв'язаним кадрове питання — пошук фахівців, передусім технічного та контрольного персоналу, він виявився набагато складнішим, аніж їхніх колег — учених і редакторів. Невисока якість частини авторських текстів потребувала рецензування і доопрацювання. Наголошувалося і на потребі посилення ідеологічного контролю матеріалів енциклопедії, що пов'язувалося зі зростанням опозиційно-ліберальних настроїв української інтелігенції, спричиненим XX з'їздом КПРС 1956 р. й «закритою доповіддю» М. С. Хрущова. Тож нормативне закріплення вимоги продовжувати боротьбу з буржуазною ідеологією та ревізіонізмом (уособленням якого виступало маоїстське керівництво КНР) було важливим заходом Редколегії.

Розглядали на нараді 26 грудня 1958 р. й поточні справи: затвердження поліграфічного макета першого тому «УРЕ»; проекту

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 26.

«Методичних вказівок для редакторів і авторів Української Радянської Енциклопедії»; уточнення розподілу обов'язків між членами Головної редакційної колегії та про створення консультаційних рад при науково-галузевих редакціях⁵⁵. Інформацію з усіх цих питань було схвалено відповідними постановами. Зокрема, було затверджено «Методичні вказівки для редакторів і авторів Української Радянської Енциклопедії»; підтримано пропозицію про створення консультаційних рад при науково-галузевих редакціях із залученням відомих фахівців з наукових галузей, техніки, літератури, мистецтва й особливо галузей, недостатньо представлених у Головній редакційній колегії; уточнено розподіл обов'язків між членами Головної редколегії «УРЕ»⁵⁶.

Підсумовуючи результати роботи «Української Радянської Енциклопедії» 1958 р., слід відзначити доволі високу продуктивність праці, характерну як для керівництва проекту, так і для редакційних працівників. За сприятливіших умов за рік було зроблено набагато більше, аніж зробили попередники («УРЕ-1» та «УРЕ-2») за кілька років. Було підготовлено й видано «Методичні вказівки для редакторів і авторів Української Радянської Енциклопедії», що стали важливим кроком до уніфікації роботи над виданням. Було фактично завершено роботу над тематичними словниками, а їхні проекти — спрямовано на рецензування до відповідних установ. Розв'язано було й основні робочі питання з підготовки першого тому: макет, список авторів великих статей, основні технічні заходи з підготовки статей і тому в цілому до друку. Нерозв'язаними залишалися деякі питання, зокрема кадрова комплектація та приміщення, однак вони не мали такої гостроти, як у попередній період, і тому робота тривала. 1958 р. також розпочалася передплата на «УРЕ» серед населення. Інформацію про майбутню енциклопедію й оголошення про початок передплати на неї надрукували всі журнали, які випускало видавництво АН УРСР⁵⁷.

⁵⁴ Там само. — Арк. 76—90.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 22.

⁵⁶ Там само. — Арк. 68—69.

⁵⁷ Там само. — Спр. 15. — Арк. 46.

7.2. Підготовка та видання перших томів «Української Радянської Енциклопедії»

Кінець 1958 р. синхронізувався із завершенням підготовчого періоду в роботі над «УРЕ». За цей час було створено потрібний фундамент, що став основою для практичної роботи над виходом у світ перших томів енциклопедії. Їх підготовка, коректорська робота й друк супроводжувалися низкою проблем, які слід було розв'язувати вже у робочому порядку.

Отже, початок 1959 р. відзначився активною роботою над енциклопедією. Її Головний редактор провадив листування з керівними органами УРСР, щоб розв'язати поточні проблеми. В цей час основні зусилля працівників редакції були спрямовані на підготовку першого тому, що за планами мав з'явитися того самого 1959 р. Офіційно було замовлено іноземну довідково-енциклопедичну літературу, потрібну для роботи, серед якої була й «Енциклопедія українознавства»⁵⁸.

У лютому 1959 р. офіційно було дозволено друкувати перший том «УРЕ» на книжково-журнальній фабриці «Жовтень» Головного видавництва Міністерства культури УРСР (м. Київ)⁵⁹. Це рішення було значним кроком вперед, адже видавничі можливості АН УРСР не дозволяли виконати такий масштабний проект, як «Українська Радянська Енциклопедія». Використання потужностей найбільшої у республіці видавничої фабрики дозволяло сподіватися на вчасний та якісний вихід з друку не лише першого тому, а й усього видання.

В той час, як керівництво Головної редакційної колегії займалося вирішенням поточних справ, авторський колектив забезпечував тексти статей до першого тому, більшість з яких було написано й відредаговано до кінця січня 1959 р. З 1 лютого наказом Головного редактора було запроваджено графік подачі статей науково-галузевими редакціями до відділу комплектування для подальшої роботи над ними в науково-контрольній редакції та Головній редколегії. Однак сталися певні затримки з окремими науково-галузевими редакціями. Зокрема, найпроблемнішою виявилася редакція історії СРСР, УРСР, археології та етнографії, керівника якої (Івана Івановича Компанійця) було призначено лише у травні

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 3.

⁵⁹ Там само. — Арк. 4.

1959 р.⁶⁰, що, звичайно, не могло сприяти своєчасному виконанню завдань працівниками відділу. Це пояснювалося і відсутністю достатньої кількості спеціалістів у цих галузях, а також з філософії та економічної географії, недбалим ставленням до роботи деяких працівників⁶¹.

Про нестачу персоналу для роботи в Редакції «Української Радянської Енциклопедії» інформував президію АН УРСР Головний редактор М. П. Бажан. Зокрема, він зауважував, що з 35-ти осіб співробітників адміністративно-управлінського апарату «УРЕ» за штатом реально працює лише 18; науково-редакційного апарату – 92 з 104-х; виробничого апарату – 34 з 49-ти. Бракувало кваліфікованих спеціалістів у науково-галузевих редакціях, причому перешкоди у заповненні вакансій часто створювали штучно – керівництво ряду установ, зокрема Київського планетарію, Видавництва літератури з будівництва і архітектури УРСР та ін.⁶²

Однак, попри такі суб'єктивні чинники, науково-галузеві редакції та науково-контрольна редакція працювали в напруженому режимі, надолжуючи відставання від графіка. Це дозволило здати першу частину тому на поліграфічну фабрику «Жовтень» вже 2 березня (практично за планом). Наступні частини тому було передано видавництву відповідно 29 березня, 27 квітня та 27 травня. До початку літа 1959 р. текст першого тому було остаточно сформовано⁶³.

Однак далі виникла проблема з набором підготовленого матеріалу, що спричинило конфлікт між Головною редакційною колегією й особисто М. П. Бажаном та керівництвом Головополіграфвидаву і поліграфічної фабрики «Жовтень», зокрема Савицьким та Белозубом. Головний редактор «УРЕ» небезпідставно обвинуватив їх у затягуванні роботи з набору гранок для корегування.

⁶⁰ У доповідній записці Головного редактора «УРЕ» М. П. Бажана Президії АН УРСР «Про стан роботи над виданням Української Радянської Енциклопедії (за станом на 1 червня 1959 р.)» з цього приводу зауважувалося: «Понад рік керівництво Інституту історії АН УРСР [директор – член Головної редколегії О. К. Касименко] не давало згоди на виділення для цієї роботи працівника Інституту, що негативно відбилася на підготовці матеріалів з історії України» (ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 24).

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 33.

⁶² Там само. – Арк. 23, 25.

⁶³ Там само. – Арк. 16.

Так, попри те, що Головна редколегія своєчасно надала рукописи (2 березня), гранки першої частини тому з видавництва було отримано лише 13 квітня, хоча роботу могли виконати за кілька днів. До початку літа 1959 р. фабрика так і не спромоглася підготувати матриці для друку першого тому й завершити гранки наступних частин тому. Фактично було знехтувано виробничий план випуску першого тому, який передбачав завершення усіх підготовчих робіт і друк 300 відбитків усього тому для подальшого його редагування і вичитки до 1 вересня⁶⁴.

Намагаючись вирівняти ситуацію, М. П. Бажан звернувся до секретаря ЦК КП України С. В. Червоненка з проханням скликати найближчим часом нараду в ЦК у справах поліграфічного забезпечення видання «УРЕ». Аналогічні листи з цього проблемного питання він надіслав також міністрові культури Української РСР Р. В. Бабійчуку, якому підпорядковувалася фабрика «Жовтень», і заступникові Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Гречусі⁶⁵. У цих листах Головний редактор «УРЕ» закидав опонентам штучне затягування справи, покладаючи на них усю відповідальність в разі зриву терміну видання першого тому енциклопедії.

Чергове засідання Головної редакційної колегії відбулося 15 червня 1959 р. за участі не лише членів Головної редколегії, а й співробітників «УРЕ». На порядку денному було кілька питань: 1) обговорення постанови президії АН УРСР від 5 червня 1959 р. «Про стан роботи над виданням Української Радянської Енциклопедії»; 2) обговорення провідних статей першого тому «УРЕ»: «Аграрне питання», «Атом», «Агробіологія», «Академія наук УРСР», «Арабська культура», «Атомістика», «Більшовизм»; 3) розгляд алфавітного словника другого тому «УРЕ»; 4) поточні справи⁶⁶.

Під час розгляду першого питання, з якого доповідав Головний редактор, обговорювали важливі аспекти видавничої роботи, проведення передплати на перший том (М. П. Бажан зазначив, що на початок літа 1959 р. його вже передплатили 25 тис. осіб); обсяги щорічного видання томів «УРЕ» на 1959–1963 рр.; наклад томів енциклопедії і традиційно проблемне для того часу питання —

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 16.

⁶⁵ Там само. — Арк. 18–22.

⁶⁶ Там само. — Спр. 21. — Арк. 1.

відносини з поліграфічними підприємствами, зокрема, з фабрикою «Жовтень»⁶⁷. За підсумками обговорення було ухвалено постанову, сформульовану в загальних фразах. З конкретних пропозицій, які озвучив М. П. Бажан, але вони не потрапили до постанови, було рішення про встановлення накладу «УРЕ» у 50 тис. примірників з можливим його збільшенням та рішення видавати щороку, почавши з 1960 р., по 5–6 томів «Української Радянської Енциклопедії»⁶⁸.

Активно обговорювали під час засідання також статті, подані на його розгляд. Так, статті «Більшовизм», «Аграрне питання» та «Агробіологія» було схвалено з незначними зауваженнями; статтю «Атомістика» схвалили з певним доопрацюванням, а статті «Арабська культура» та «Академія наук УРСР» – відправили відповідно на доопрацювання і ґрунтовне доопрацювання⁶⁹.

Питання про алфавітний словник другого тому «УРЕ» не викликало дискусій. Було вирішено схвалити його в цілому, просити членів Головної редколегії упродовж п'яти днів подати до відповідних редакцій свої зауваження та дозволити науково-галузевим редакціям замовляти статті за цим словником, щоб уникнути перебоїв у роботі, як це сталося з першим томом⁷⁰. Розгляд цього питання і постанова з нього показує, що керівництво енциклопедичного проекту не стало очікувати остаточних результатів роботи щодо першому тому, а негайно розпочало підготовку наступного. Фактично рішення Головної редколегії від 15 червня 1959 р. з цього питання можна вважати початком роботи над другим томом «УРЕ».

Позитивні рішення було ухвалено на засіданні і з інших робочих питань. Зокрема, було затверджено додаткові списки біографічних статей на літери А, Б, В, Г, Д з подальшим внесенням пропозицій до них, передусім у розділах фізико-математичних, хімічних наук, будівництва й архітектури. Затверджено було також склад консультаційних рад при науково-галузевих редакціях⁷¹. За підсумками обговорення було вирішено взяти до уваги інформацію відповідального секретаря В. М. Терлецького, а керівництву Головної

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 7–11.

⁶⁸ Там само. – Арк. 8.

⁶⁹ Там само. – Арк. 3–4.

⁷⁰ Там само. – Арк. 4.

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 74–78.

редакції доручали при остаточному формуванні першого тому врахувати всі висловлені зауваження, а також вмістити в томі списки авторів, консультантів та співробітників Головної редакційної колегії⁷².

Загалом, підсумовуючи результати засідання 15 червня 1959 р., можна констатувати його практичніший зміст, аніж попередніх аналогічних зібрань. Перебіг наради засвідчив, що робота над «Українською Радянською Енциклопедією» увійшла в робочий ритм, остаточно перейшовши від підготовчих етапів (якими в робочому порядку до того займалася Головна редакційна колегія) до конкретної видавничої роботи.

Робота над «УРЕ» тривала й далі. До неї було залучено нові кадри, вдалося також досягти порозуміння з поліграфічними підприємствами, котрі мали забезпечити повноцінний друк матеріалу. Головний редактор «УРЕ» М. П. Бажан інформував президію АН УРСР, що на кінець вересня роботу з підготовки матеріалу до друку було завершено, 26 вересня було передано книжково-журнальній фабриці «Жовтень» останні аркуші тому й підписано його до друку на правах верстки в кількості 500 примірників. Було також вирішено підготувати для загального друку накладом 100 тис. примірників новий набір тому⁷³.

На осінь 1959 р. нарешті було остаточно узгоджено з книжково-журнальною фабрикою «Жовтень» та Головополіграфвидавком Міністерства культури УРСР графік друкування 500 примірників першого тому, що мало бути завершено на 10 жовтня. Ця ж фабрика мала надрукувати в зазначений термін також 20 двосторонніх вклейок глибокого друку. В той же час Фабрика кольорового друку зобов'язалась на 10 жовтня 1959 р. завершити друкування семи кольорових вклейок, які мали доповнити перший том «Української Радянської Енциклопедії». Вживали заходів, щоб до 10 жовтня завершити друк кольорових мап. М. П. Бажан розраховував 15 жовтня отримати передбачені 500 примірників тому, оскільки єдиним проблемним питанням залишався друк трьох кольорових вклейок (чотириколірна автотипія): картини художника І. І. Бродського «Виступ В. І. Леніна на проводах частин Червоної

⁷² Там само. — Арк. 5.

⁷³ Там само. — Спр. 20. — Арк. 52.

армії, які вирушають на Польський фронт»; картини художника М. І. Хмелька «М. С. Хрущов і М. Ф. Ватутін під Києвом» та картини І. К. Айвазовського «Сонячний день»⁷⁴. Для прискорення роботи було вирішено зробити верстку в м'якій палітурці.

Для усунення вірогідних помилок у матеріалах, вміщених у першому томі «УРЕ», було визначено список установ, організацій та окремих спеціалістів, до яких мали надіслати верстку для обговорення та перевірки з пропозицією до 10 листопада 1959 р. надіслати власні зауваження до Головної редколегії (для експертів з-поза меж УРСР надсилання зауважень відтермінували до 15 листопада)⁷⁵. Так, серед республіканських адресатів, що мали

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 52–53.

⁷⁵ Так, 27 жовтня 1959 р. Головна редакція «УРЕ» адресувала таке стандартне звернення до Ленінграда Юрієві Олексійовичу Меженку: «Шановний товаришу! Керівництво Головної редакції Української Радянської Енциклопедії надсилає Вам для ознайомлення верстку 1-го тому УРЕ. Якщо Ви виявите можливі неточності або помилки, просимо повідомити про це не пізніше 15 листопада ц. р. з тим, щоб Головна редакція мала можливість вчасно внести рекомендації Вами виправлення (уточнення) до друкування тиражу 1-го тому, який має вийти у світ в цьому, 1959 році [...]. Вважаємо доцільним ознайомити Вас з деякими даними, що стосуються характеру, змісту, структури і обсягу всього видання УРЕ [...]. Як відомо, УРЕ передбачається видати в 16 томах по 36 друк. арк. у кожному томі. “БСЭ” вийшла в 51 томі. Отже, УРЕ за загальним обсягом майже у 5 разів менша за “БСЭ”, не перевищує і обсягу “МСТ”. Якщо в “БСЭ” майже 100 тис. термінів (кількість статей), то в УРЕ їх буде близько 60 тисяч — майже стільки, скільки в “МСТ”. Ця обставина викликала певні труднощі вже під час складання тематичних словників (реєстру статей) з усіх галузей знань для всього видання УРЕ. Треба було, не збіднюючи універсальності видання, обминути окремі загальні терміни і за рахунок цього спрямувати увагу на висвітлення українського матеріалу».

Тут наголошувалося на свідомому акцентуванні в «УРЕ» на українському (радянському) довідково-інформаційному матеріалі: «Наомість Головна редакція прагне включити до Української Радянської Енциклопедії якнайбільше статей, в яких висвітлюється історія і сучасне життя українського народу, подаються відомості про міста та інші населені пункти України, біографічні довідки про українських політичних та громадських діячів, про діячів науки, техніки, культури, новаторів промисловості і сільського господарства [...]. Керівництво Головної редакції УРЕ сподівається своєчасно одержати від Вас зауваження і пропозиції, які будуть подані на розгляд Головної редакційної колегії УРЕ і по можливості враховані при друкуванні тиражу 1-го тому (100 тис. прим.), а також в роботі над наступними томами Української Радянської Енциклопедії» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 1–2).

отримати верстку, значилися: члени і кандидати в члени Президії ЦК КП України, завідувачі відділів ЦК КП України, перші секретарі обкомів КП України, заступники Голови Ради Міністрів УРСР, міністри і керівники комітетів при Раді Міністрів УРСР, Держплан при Раді Міністрів УРСР, керівники республіканських організацій і установ, члени президії АН УРСР, члени Головної редакційної колегії «УРЕ», науково-редакційний апарат Головної редакції «УРЕ», всі науково-дослідні установи АН УРСР, редакції академічних журналів, науково-дослідні інститути, всі університети УРСР та великі інститути, президія Академії будівництва та архітектури УРСР, президія Української академії сільськогосподарських наук, усі державні видавництва УРСР, редакції республіканських газет та журналів⁷⁶.

Для підвищення наукового рівня першого тому «Української Радянської Енциклопедії» його верстку вирішили надіслати 100 видатним фахівцям з різних галузей, а також ряду наукових та громадських установ за межами республіки. Зокрема, верстку отримали: президія Академії наук СРСР, президія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. Леніна, президія Академії математичних наук СРСР, президія Академії педагогічних наук, президія Академії мистецтв СРСР, президія Академії будівництва та архітектури СРСР, президії Академії наук союзних республік, філії Академії наук СРСР, Інститут Маркса – Енгельса – Леніна при ЦК КПРС, правління Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань, Головна редакція «Большой Советской Энциклопедии»⁷⁷.

Вищезгадана доповідна записка М. П. Бажана президії АН УРСР містила також низку заходів, потрібних, на думку Головного редактора, для успішного завершення роботи над першим томом. Серед них, зокрема, згадувалися: звернення до Міністерства культури УРСР щодо встановлення оперативного контролю за виготовленням частини накладу першого тому «УРЕ» в цьому році й звернення до ряду організацій, зокрема «Укркниги», «Союзпечати» й Укоопспілки, з проханням посилити роботу з

⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 53.

⁷⁷ Там само. – Арк. 54.

виконання постанови ЦК КП України про організацію передплати на «Українську Радянську Енциклопедію»⁷⁸. Для таких пропозицій Головного редактора були вагомими підстави, адже суперечності між Головною редакцією «УРЕ» й поліграфічними підприємствами не були цілковито усунуті. Тож М. П. Бажан небезпідставно просив Міністерство культури УРСР посилити контроль над підзвітними йому видавничими осередками. Не менш важливою виглядала й активізація роботи з організації передплати на майбутню енциклопедію. Якщо на червень 1959 р. 25 тис. передплатників були досить непоганою цифрою при орієнтовному накладі у 50 тис. примірників, то для 100-тисячного накладу надто непереконливо виглядали 30 тис. передплатників на кінець року. Отже, поставала проблема не лише можливого зриву фінансування наступних томів, кошти на які мали йти й від передплати, а й рівня довіри населення до проекту «Української Радянської Енциклопедії» взагалі.

М. П. Бажан наполягав і на кінцевих датах виходу версток, проведенні обговорення та коректури першого тому, вважаючи неможливим їх перенесення (зокрема, до 10 листопада мали надійти всі зауваження, до 25 листопада — їх мав розглянути науково-редакційний апарат і керівництво Головної редакції з тим, щоб не пізніше 25 листопада розпочати друк тиражу). На цих датах Головний редактор наполягав, виходячи з реальних часових потреб на видання 100-тисячного накладу першого тому «УРЕ», що потребувало принаймні одного місяця⁷⁹.

Попри всі застереження й побоювання Головного редактора та керівництва Редакційної колегії, роботу над версткою першого тому було виконано без запізнь. Так, уже 9 жовтня було підготовлено всі потрібні складники для остаточного формування верстки, включно з кольоровими вкладками⁸⁰. На 25 жовтня колективи всіх поліграфічних підприємств, що співпрацювали з Редакцією, завершили виготовлення 500 примірників верстки першого тому «УРЕ», включаючи кольорові мапи, ілюстрації, вклейки. Одночасно книжково-журнальна фабрика «Жовтень» розпочала набір тому для

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 53.

⁸⁰ Там само. — Спр. 22. — Арк. 57.

друкування тиражу⁸¹. 30 жовтня 1959 р. розпочали розсилати примірники верстки адресатам, яких запланувала Головна редакційна колегія, зокрема заступникові Голови Ради Міністрів Української РСР Г. П. Бутенку. УВ супровідному листі до нього, крім іншого, наголошувалося на намірі керівництва проекту все-таки видати перший том поточного року⁸².

Робота редакції «УРЕ» восени 1959 р. тривала у звичному для радянської системи режимі. Окрім проблем з поліграфічними підприємствами, суттєво впливали на затягування роботи й внутрішні редакційні проблеми, на чому наголошував М. П. Бажан у своїх наказах. Так, 15 вересня 1959 р. Головний редактор підписав наказ щодо зміцнення трудової дисципліни й упорядкування робочого дня у Головній редакції «УРЕ». Цей документ засвідчує, що не всі співробітники ставилися належно до своїх посадових обов'язків, дехто в робочий час займався сторонніми справами, витрачаючи час на непотрібні розмови⁸³. Як наслідок було внесено поправки в графік роботи, котрі, зокрема, забороняли переговори між відділами до 15-00, а також оголошено догану й накладено стягнення на найзлісніших порушників трудової дисципліни І. Д. Хоменка та Ф. К. Лисенка⁸⁴. Однак порушували трудову дисципліну й нехтували своїми обов'язками не лише рядові працівники. Так, академік О. Є. Корнійчук та народний артист СРСР К. Ф. Данькевич не відвідали жодного засідання Головної редакційної колегії і взагалі нехтували діяльність Редколегії, що й відзначив М. П. Бажан⁸⁵. Ще більше занепокоєння Головного редактора викликало недотримання рядом авторів та редакторів вимог «Методичних вказівок для редакторів і авторів Української Радянської Енциклопедії» і передусім подання у статтях недостовірної інформації про роки народження і смерті осіб, яким присвячували біографічні статті, неузгодженість у датах за старим і новим стилями. Через це перевірку дат поклали не на рядових

⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 64.

⁸² Там само. — Спр. 20. — Арк. 69.

⁸³ Там само. — Спр. 22. — Арк. 50.

⁸⁴ Там само. — Арк. 53.

⁸⁵ Там само. — Спр. 26. — Арк. 7.

співробітників науково-галузових відділів, а персонально на їхніх керівників⁸⁶.

Фактичним підсумком аналізу невідповідності планів виходу першого тому реаліям стала наведена в окремому наказі Головного редактора низка об'єктивних і суб'єктивних причин, що уповільнили роботу. До них було віднесено прорахунки окремих працівників при підготовці кольорових ілюстрацій; помилку коректора О. Є. Крижанівської при роботі зі вставками в текст; зазначено було помилки та недбалість й інших працівників та керівників редакційних відділів: В. Н. Гулевича, Я. П. Білоштана та ін.⁸⁷

Не залишилася поза увагою керівництва Головної редакційної колегії і недостатньо активна участь деяких наукових інституцій у роботі над «Українською Радянською Енциклопедією». Зокрема, у зверненні до президента Української академії сільсько-господарських наук (УАСГН) академіка П. А. Власюка Головний редактор «УРЕ» відверто закинув галузевій академії та її співробітникам недобросовісне ставлення до роботи над енциклопедією, оскільки багато з них взагалі відмовилося від написання та рецензування статей для неї, чомусь вважаючи енциклопедичну роботу прерогативою лише АН УРСР⁸⁸. М. П. Бажан особливо підкреслив недбалість авторів «УРЕ» — учених-аграріїв І. Ф. Бузанова, П. О. Дмитренка, П. В. Корчевого, М. К. Крупського, М. К. Павленка, П. Т. Прокоф'єва, які або невчасно подавали статті до різних томів енциклопедії, або взагалі їх не подавали. Ситуація, на думку Головного редактора «УРЕ», набула таких загрозливих для повноцінної роботи розмірів, що він просив керівництво УАСГН вплинути на своїх працівників і забезпечити вчасну і якісну роботу з підготовки енциклопедичних статей та їхнє обговоренні й рецензування⁸⁹.

Однак, незважаючи на активні зусилля керівництва республіканського енциклопедичного проекту щодо усунення недоліків у роботі, відхилення від графіка видання першого тому таки відбулися. Зокрема, підсумкова розширена нарада Головної

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 54–56.

⁸⁷ Там само. — Арк. 57–58.

⁸⁸ Там само. — Спр. 28. — Арк. 5.

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 6.

редколегії, на якій мали остаточно затвердити текст першого тому, відбулася не 25 листопада, а з тижневим запізненням — 1 грудня 1959 р. На цьому засіданні, окрім членів Головної редакційної колегії, були присутні також співробітники Головної редакції та спеціально запрошені фахівці й компартійне чиновництво з ЦК та Київського обкому КП України — завідувач відділу науки, культури і вузів ЦК КП України Ю. Ю. Кондуфор, завідувач відділу науки і вузів Київського обкому КП України М. І. Кравчук, завідувач сектору Всесоюзного інституту юридичних наук професор С. М. Братусь, член-кореспондент АН УРСР Л. М. Новиченко, академік АН УРСР В. М. Іванов, член-кореспондент АН УРСР Р. В. Чаговець, директор Українського науково-дослідного інституту нейрохірургії професор О. І. Арутюнов, завідувач кафедри історії техніки Ленінградського політехнічного інституту академік АН УРСР В. В. Данилевський (учасник проекту «скрипниківської УРЕ»)⁹⁰, дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР М. С. Будников, академік АН УРСР Й. З. Штокало, член-кореспондент АН УРСР Ф. Д. Овчаренко, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР Л. Є. Горелюк, начальник Управління поліграфічних підприємств Міністерства культури УРСР Ф. П. Азаренко⁹¹.

На нараді 1 грудня 1959 р. розглядали два основні питання: 1) верстку першого тому «УРЕ» й підсумки її обговорення в наукових колективах та громадських організаціях; 2) затвердження алфавітного словника третього тому «УРЕ».

Про стан роботи над першим томом енциклопедії доповів присутнім М. П. Бажан. Після загальних висловів про значущість роботи над радянською енциклопедією він навів ряд цифр, що виразно охарактеризували роботу, яку провів редакційно-авторський колектив. Зокрема, Головний редактор зазначив, що перший том

⁹⁰ Інший представник Ленінграда, також учасник підготовки «скрипниківської УРЕ», Ю. О. Меженко, одночасно запрошений на нараду як експерт, приїхати не зміг через хворобу.

Акад. АН УРСР Віктор Васильович Данилевський помер невдовзі після цієї наради (9 серпня 1960 р.) (див.: *Данилевський Віктор Васильович // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. В. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1960. — Т. 3. — С. 564–565*).

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 83.

містить 3695 статей, над якими працювали майже півтори тисячі авторів. З них він особливо виділив 620 авторських статей, які не мали аналогів ані в «Большой Советской Энциклопедии», ані в закордонних виданнях. Проаналізувавши фактично завершену роботу над першим томом, до виходу якого у світ залишилися лише формальності (завершити обговорення, внести останні правки та підписати до друку), М. П. Бажан висловив подяку всім установам та авторам, які взяли участь у написанні текстів до нього, рецензуванні, редагуванні й обговоренні верстки і макета, наголосивши, що процес роботи не обмежувався Києвом, охопивши більшість наукових осередків інших міст республіки⁹².

Засвідчив Головний редактор і загальний високий рівень статей, 2000 з яких навіть не викликали заперечень чи зауважень рецензентів. Натомість 800 статей після рецензування довелося серйозно переробляти. Серед помилок, які найчастіше траплялися у текстах, було названо недостовірність і застарілість статистичних даних, а також технічні помилки, неохайності, помилки в коректурах. Помилкою вважав М. П. Бажан і спробу штучно збільшити представництво української тематики на літеру «А» — основу першого тому. Також він висловив деякі зауваження щодо політкоректності ряду статей та їхньої відповідності політичній кон'юктурі⁹³.

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 89.

⁹³ Там само. — Арк. 91–92.

Буквально Микола Платонович заявив у властивій йому «гнучкій» манері досвідченого номенклатурника: «Відносно деяких моментів принципового порядку. Я хочу сказати відносно того, що в історії українського народу було багато діячів науки, літератури і мистецтва, значення яких рівно як до історії української культури, так і історії російської культури і культури інших народів Радянського Союзу. Досить тонке, яке вимагає гнучкості, питання, як їх подавати на сторінках УРЕ. Ось, візьміть художників [Дмитра] Левицького, [Володимира] Боровиковського. Ми не можемо стати на позицію деяких товаришів, які кажуть, що, наприклад, Левицький — це тільки український художник. Трагування таких моментів вимагає гнучкості від УРЕ. Це питання повинно бути нами розв'язано при обговоренні [...]» (ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 92).

«Гнучку» пропозицію Головного редактора схвалила Головна редколегія, і в другому томі «УРЕ», наприклад, В. Боровиковський презентований як «український і російський живописець» (див.: Мусієнко П. Н. *Боровиковський Володимир Лукич* / П. Н. Мусієнко // УРЕ. — К., 1960. — Т. 2. — С. 49).

Наприкінці своєї доповіді М. П. Бажан вкотре порушив питання про поліграфічну базу, яка залишалася найбільшчою проблемою для енциклопедії. Основною претензією Головного редактора було нарікання на відсутність власної поліграфічної бази, передбаченої постановами керівних органів республіки, а отже й вимушена потреба співпрацювати з різними поліграфічними фабриками: «В одній набираємо, в другій друкуємо, в третій робимо кольорові вставки...»⁹⁴. Зауважив М. П. Бажан і незадовільну ситуацію з передплатою на енциклопедію — лише 30 тис. передплатників. Причину він, зокрема, вбачав у незадовільній роботі відповідних установ Міністерства культури УРСР, які не проводили жодної роботи з поширення передплати й популяризації «Української Радянської Енциклопедії». Основним завданням у цьому плані він вважав подолання недовіри до «УРЕ», яка склалася в суспільстві передусім щодо перспектив її виходу, й відповідно поширення інформації про успішну роботу над проектом серед населення⁹⁵.

Левову частку часу присутніх на нараді 1 грудня 1959 р. зайняло обговорення матеріалів першого тому «УРЕ». Дискусія з цього приводу тривала з перервою упродовж кількох годин. За підсумками обговорення вирішили: 1) з урахуванням прийнятих Головною редколегією поправок схвалити підготовлений до друку перший том «УРЕ»; 2) доручити керівництву Головної редакції «УРЕ» додатково розглянути зауваження і пропозиції, що продовжували надходити від наукових колективів, громадських організацій і окремих осіб, і в разі потреби та можливості внести відповідні правки у верстку першого тому «УРЕ», погодивши їх з членами Головної редколегії за фахом, після чого том від імені Головної редколегії підписати до друку й випустити у світ; 3) враховуючи, що обговорення верстки першого тому в наукових колективах і громадських організаціях дало позитивні наслідки, встановити, що гранки важливих статей другого й наступних томів «УРЕ», за винятком довідкових статей, слід надсилати за фахом до всіх наукових установ АН УРСР для обговорення, а також здійснювати рецензування статей, залучаючи до цього наукові колективи й окремих висококваліфікованих експертів⁹⁶.

⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 92.

⁹⁵ Там само. — Арк. 94.

⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 85.

Також на нараді 1 грудня 1959 р. було заслухано повідомлення про стан роботи над третім томом «УРЕ». М. П. Бажан повідомив про практичне завершення роботи над алфавітним словником третього тому. Було вирішено затвердити алфавітний словник третього тому «УРЕ» та доручити керівництву Головної редакції узгоджувати з членами Головної редколегії зміни й додатки, які вноситимуть до третього тому в процесі роботи над ним⁹⁷.

Адміністрація проекту «УРЕ» впродовж другої половини 1959 р. провела значну роботу. Разом з подоланням певних проблем з підготовки до друку першого тому енциклопедії розв'язували численні організаційні питання — кадрові й матеріально-технічного забезпечення, провадили листування з республіканськими й навіть міжнародними установами, тривала робота над підготовкою до друку чергових томів «УРЕ». Успішній роботі Головної редакції в цей час сприяло й значне поліпшення кадрового забезпечення. Так, якщо на 1 січня 1959 р. зі 188 штатних одиниць наявними було лише 113 співробітників, то впродовж року колектив збільшився до 181 особи⁹⁸. При цьому кваліфікаційний рівень його значно зріс, чому сприяло залучення кадрів з інших установ, часто за директивними вказівками ЦК КП України або президії АН УРСР. Однак деякі кадрові проблеми все ще не вдалося розв'язати — найгостріше відчувалася відсутність фахівця-поліграфіста на посаді заступника Головного редактора з виробництва, що так і залишалася вакантною⁹⁹.

До кінця грудня відповідно до рішення Головної редакційної колегії усі правки та доповнення було внесено в текст першого тому. 23 грудня 1959 р. його підписали до друку й невдовзі надрукували. Редакційний колектив мав пишатися результатом своєї роботи — обсяг першого тому «Української Радянської Енциклопедії» становив 108,9 обліково-видавничого аркуша, кількість друкованих аркушів становила 40 замість запланованих 36-ти. У томі містилося 20 вклейок глибокого друку (299 ілюстрацій), 11 вклейок офсетного друку (69 ілюстрацій), три вклейки чотириколірної автотипії,

⁹⁷ Там само. — Арк. 86.

⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1.

⁹⁹ Там само. — Арк. 8.

14 вклейок кольорових мап (36 мап). Окрім того, в тексті статей було вміщено 50 мап і 543 ілюстрації¹⁰⁰. Всього до тому ввійшло 3800 статей і термінів від «А» до «Богунці», з яких 600 присвячувалося Україні. Порівняно незначний, як для загального обсягу матеріалу, український складник був зумовлений об'єктивно, на що під час наради 1 грудня 1959 р. звертав увагу Головний редактор М. П. Бажан. Адже основна в томі літера «А» не дуже поширена як перша літера слів української термінології і топоніміки. Однак навіть така кількість українознавчих статей була великим кроком уперед. Окрім статей власне українознавчої тематики, українську тему було подано і в інших статтях, зокрема у всіх статтях, які висвітлювали розвиток певних галузей народного господарства, науки чи інших галузей знань, подано дані про їхній стан та розвиток в Україні. На особливу увагу заслуговували оригінальні авторські статті першого тому «УРЕ». Їхня загальна кількість сягала майже 500. Аналогів їм не було ні в «Большой Советской Энциклопедии», ні в «Малой Советской Энциклопедии»¹⁰¹.

Загалом, підсумовуючи роботу Головної редакційної колегії та Головної редакції «Української Радянської Енциклопедії» на цьому етапі, можна відзначити величезний обсяг роботи, яку виконали особисто М. П. Бажан та його підлеглі у процесі підготовки першого тому «УРЕ». Колективу вдалося подолати низку організаційних труднощів, зокрема недостатню кількість професійних кадрів (вдалося майже повністю заповнити вакансії), невідповідність приміщення для редакційної роботи (лише після проведення ремонтних робіт приміщення набуло потрібних ознак для праці численного й різнопрофільного колективу редакції), бюрократичні зволікання, викликані небажанням інших державних установ працювати синхронно з планами Головної редколегії (протидія та затягування виконання замовлень «УРЕ» керівництвом поліграфічних фабрик, небажання чиновників Міністерства культури УРСР дати дозвіл на перехід на роботу в редакцію деяких спеціалістів).

Значну підтримку в роботі Редакції «УРЕ» надавали керівні партійні органи УРСР в особі керівництва ЦК КП України та відділів

¹⁰⁰ Там само. — Арк. 6.

¹⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 6.

ЦК, Київського обкому КП України. Апеляція до вищих партійних органів іноді була єдиним чи останнім засобом розв'язання тієї чи іншої проблемної ситуації на користь енциклопедії. Кошти державного бюджету УРСР забезпечували науково-редакційні потреби «УРЕ» включно з папером для друку. Внаслідок цього вдалося виконати всі плани 1959 р.: підготувати всі матеріали до першого тому, забезпечити появу 500 примірників верстки, обговорити та відредагувати її, нарешті, 23 грудня підписати до друку перший том в остаточному варіанті, який і побачив світ у січні 1960 р. При цьому паралельно тривала робота й над другим і третім томами, алфавітні словники до яких були не лише сформовані, а й їх затвердила Головна редакційна колегія. Також розпочалася робота з підготовки статей за згаданими словниками, що мало істотно прискорити роботу над наступними томами, адже за планом, починаючи з 1960 р., щороку мало виходити по п'ять томів «Української Радянської Енциклопедії». Крім того, робота над першим томом дозволила Головній редакційній колегії та Головній редакції «УРЕ» набути потрібний досвід, що позитивно вплинуло на темпи і якість праці в наступні роки.

Наступний 1960 р. був не менш напружений для Головної редакційної колегії і редакційного апарату «УРЕ», аніж попередній. Згідно з затвердженими планами, впродовж року мали з'явитися друком другий і третій томи енциклопедії, робота над якими розпочалася 1959 р., й мали започаткувати заходи щодо організації роботи над четвертим та п'ятим томами. Тривало й доопрацювання вже підписаного до друку першого тому, в якому було виявлено ряд помилок, передусім у цитатах та підписах до ілюстрацій. Керівникам редакційно-галузевих відділів та відповідальному секретареві «УРЕ» В. М. Терлецькому було наказано до кінця січня 1960 р. остаточно перевірити цитати та підписи до ілюстрацій, зробивши потрібні виправлення¹⁰².

Однією з особливостей 1960 р. став черговий XXI з'їзд Компартії України (16–19 лютого). За звичною радянською традицією до з'їзду було приурочено не лише урочистості, а й певні реальні досягнення трудових колективів. Так, Головній редколегії «УРЕ» вдалося до

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 4, 23.

«знаменної дати» відкриття з'їзду КП України отримати з друку частину накладу першого тому й навіть розпочати його надсилання передплатникам¹⁰³. Хоча, як свідчать документи, перші надходження примірників у січні – лютому 1960 р. були мінімальні, адже не останні посадовці республіки – Постійний представник Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР Ю. І. Дудін та перший заступник міністра фінансів УРСР В. Ф. Гарбузов отримали свої примірники лише в березні 1960 р.¹⁰⁴ Ба більше, потреба звітувати про власні успіхи напередодні з'їзду була одним з чинників, що змушував Головну редакцію «УРЕ» прискорити роботу над другим і третім томами енциклопедії.

Ще однією важливою особливістю 1960 р. для енциклопедичної роботи стала його матеріальна стабільність. Керівництву проекту вдалося відстояти попередній рівень фінансування «УРЕ», особливо тієї частини видатків, яку навпростець спрямовували на гонорари авторам. Не було також проблем із забезпеченням папером, значна кількість якого збереглася з попереднього, 1959 р. Завдяки такому забезпеченню робота з підготовки другого й третього томів мала відбуватися відповідно до запланованих графіків.

Однак на початку 1960 р. постала низка проблем, які слід було розв'язати якнайшвидше. Зокрема, незважаючи на планове фінансування науково-редакційної роботи, з'ясувалося, що неможливо преміювати співробітників. Важливість цього підкреслював факт, що зі 190 співробітників Головної редакції «УРЕ» 105 належали до категорії низькооплачуваних, і для стимулювання їхньої роботи потрібні були преміальні, яких кошторис 1960 р. не передбачав. Унаслідок цього М. П. Бажан змушений був звернутися до президії АН УРСР з проханням виділити з централізованих фондів Академії наук потрібні для цього кошти¹⁰⁵. Головний редактор енциклопедії змушений був також звертатися і безпосередньо до Міністерства фінансів УРСР, прагнучи отримати додаткові кошти не лише на оплату праці співробітників редакції та авторів, а й на розв'язання низки інших матеріальних проблем.

¹⁰³ Там само. – Спр. 28. – Арк. 18.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 26–27.

¹⁰⁵ Там само. – Арк. 21.

Нерівномірність матеріального забезпечення працівників Редакції, а також обмежені можливості залучення кваліфікованих кадрів до роботи над проектом спричинили чергову організаційно-бюрократичну тяганину й відповідно негативно вплинули на ефективність роботи «УРЕ». Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР «Про обмеження сумісництва по службі» було ухвалено й відповідну постанову президії АН УРСР від 29 січня 1960 р., яка безпосередньо вдарила по роботі Головної редакції. Адже в останній працювало чимало спеціалістів, які суміщали роботу в «УРЕ» з науковою, викладацькою та іншою сторонньою роботою.

Саме тому М. П. Бажан змушений був 10 березня 1960 р. звернутися до президії АН УРСР з проханням дозволити одинадцятьом працівникам: Є. П. Кирилюкові, І. І. Компанійцю, Б. М. Бабієві, Ф. К. Сарані, В. І. Шинкаруку й надалі працювати за сумісництвом у редакції, а І. Г. Підплічкові, В. М. Терлецькому, Л. М. Корецькому, М. П. Ніжинському, В. К. Афанасьєву, Ю. М. Квітницькому-Рижову продовжити роботу за сумісництвом на попередніх місцях роботи, адже вони переходили до Головної редакції «УРЕ» саме за такими домовленостями¹⁰⁶. Головний редактор наводив переконливі аргументи, котрі не лише засвідчували оптимальність такої організації роботи, оскільки

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 28–30.

Звернення М. П. Бажана до Президії АН УРСР від 10 березня 1960 р. розпочиналося з умотивування сумісництва у Головній редакції «УРЕ»: «У зв'язку з виконанням постанови Ради Міністрів Союзу РСР “Про обмеження сумісництва по службі” і відповідної постанови Президії АН УРСР від 29 січня 1960 р. просимо по Головній редакції Української Радянської Енциклопедії врахувати такі обставини:

Головна редакція УРЕ як науково-редакційна установа комплектувалася, як відомо, фахівцями з усіх галузей знань з великими труднощами. Так, понад рік не було завідуючого редакцією історії України, до цього часу немає завідуючого редакцією бібліографії; зараз відсутні в редакції фахівці з хімії і деяких інших галузей знань.

В силу тих причин, що важко знайти фахівців, які б мали певний досвід науково-дослідної роботи і навиків наукового редагування, а також те, що створення УРЕ є справою тимчасовою, ми вимушені були піти на сумісництво по деяких посадах» (ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 28).

підготовка енциклопедії була лише тимчасовим явищем, а сумісники навряд чи згодилися б припинити свою наукову роботу (частина з них працювала над докторськими дисертаціями) та викладацьку діяльність, особливо враховуючи низький рівень зарплат у редакції¹⁰⁷. Отже, в ситуації з обмеженим фондом заробітної платні й недостатністю в Україні висококваліфікованих кадрів найдоцільнішим розв'язанням питання виглядало суміщення посад означеними науковцями, що дозволяло зберегти їх для Головної редакції «УРЕ».

На щастя, прохання Головного редактора підтримала президія АН УРСР, й скорочення сумісників не відбулося. Проте сама ситуація, коли доводилося захищати співробітників від бюрократичної тяганини, лише гальмувала основну роботу не лише Головного редактора, а й усього керівництва проекту, адже серед сумісників були й заступник Головного редактора та відповідальний секретар «УРЕ» — особи, що несли основний тягар науково-організаційної роботи.

Розв'язуючи організаційні питання, керівництво Головної редакції піклувалося не лише про фінансове забезпечення власних працівників, а й про їхній соціальний захист. Так, М. П. Бажан подав до 4-го управління Міністерства охорони здоров'я УРСР пропозицію включити керівників та співробітників Головної редакції «УРЕ» до обслуговування закладами 4-го управління або київського обласного лікувального управління МОЗ. До списку працівників, яких мали обслуговувати в цих закладах, було віднесено керівників проекту: Головного редактора, його заступників та відповідального секретаря, а також завідувачів науково-галузевими редакцій та виробничих відділів (27 осіб)¹⁰⁸. Такий диференційований підхід до медичного забезпечення (до спецлікарень не були прикріплені рядові працівники) чітко відбивав тогочасну номенклатурну систему суспільства, в якій кожна посада відповідала певній сукупності матеріальних і соціальних благ, а поняття соціальної єдності хоча й було задеклароване, проте реально його не існувало. Однак навіть така вибіркова політика мала позитивне значення для працівників

¹⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 30.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 33–35.

редакції, адже стан здоров'я керівників, більшість з яких були провідними спеціалістами зі своєї галузі, був важливим чинником успішності роботи над проектом загалом.

На проблему перетворилася спроба отримати для потреб редакції автомашину типу пікап «Шкода», яку планувалося використати для оперативної доставки матеріалів з однієї книжково-поліграфічної фабрики на іншу. Однак, здавалося б, звичайне робоче питання на шляху свого розв'язання наткнулося на безліч перешкод, характерних для тогочасної радянської системи. Оскільки автомобіль «Шкода» було оформлено як легковик, а не вантажівку, Міністерство фінансів УРСР відмовило в його переведенні на баланс Головної редакції «УРЕ», мотивуючи тим, що він не передбачений кошторисом¹⁰⁹. Прагнучи розв'язати цю ситуацію, заступник Головного редактора з виробництва І. Г. Старжинський змушений був звертатися безпосередньо до міністра автомобільного транспорту та шосейних шляхів УРСР М. Ф. Довгала з проханням надати інший автомобіль — фургон «Москвич» або «Шкода» для перевезення малогабаритних вантажів. Ба більше, прохання щодо збільшення видатків на утримання автопарку Редакції довелося узгоджувати з Радою Міністрів УРСР, звідки й було отримано остаточний дозвіл¹¹⁰.

Вирішення поточних справ, таких як матеріальне забезпечення працівників, їх медичне обслуговування чи отримання у користування Головної редакції автомобіля для перевезення вантажів з однієї книжкової фабрики на іншу, виглядало дрібницею порівняно з проблемами, що поставали у відносинах з поліграфічними підприємствами, на яких друкували томи «Української Радянської Енциклопедії» та їхні складники. Щоб розв'язати ситуацію, Головний редактор «УРЕ» М. П. Бажан вкотре змушений був звертатися до міністра культури УРСР Р. В. Бабійчука з проханням втрутитися у справу й забезпечити стабільність роботи підконтрольних йому підприємств. Так, на думку М. П. Бажана, саме через негаразди в роботі книжкової фабрики «Жовтень» відбувся зрив термінів видання першого тому «УРЕ». Замість запланованих 50-ти тисяч на початок березня 1960 р. було віддруковано лише

¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 38, 43.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 66, 73.

9239 примірників, а решту мали надрукувати до середини травня¹¹¹. Аналогічну інформацію щодо зриву термінів видання першого тому подавав і керуючий Українським об'єднанням книжкової торгівлі П. Воробйов, який зазначав, що він на 15 березня для забезпечення 26 тис. передплатників отримав лише 7090 примірників першого тому, внаслідок чого поставала загроза зриву подальшої передплатної кампанії. П. Воробйов вимагав термінового надходження решти накладу, оскільки, на його думку, існувала не лише загроза скорочення числа передплатників, а й відмови передплатників від своїх попередніх замовлень, а отже — й збільшення кількості нереалізованих примірників¹¹².

Апеляція Головного редактора «УРЕ» до міністра культури УРСР Р. В. Бабійчука не дала бажаних наслідків, що змушувало М. П. Бажана звертатися зі скаргами до вищих інстанцій, зокрема до заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. С. Гречухи, оскільки під загрозою зриву планів видання опинилися не лише другий та третій, а й четвертий том «УРЕ», який взагалі мали перенести на 1961 р.¹¹³

Фрагментарні оцінки макета й надрукованого першого тому енциклопедії містяться у листуванні Ю. О. Меженка з львівським ученим Ярославом Дашкевичем. Так, у листі з Ленінграда у Львів 30 жовтня 1959 р. Юрій Олексійович повідомляв: «Вчора від УРЕ одержав на рецензію макет першого тому. Про зміст сказати ще нічо[го] не можу, а поліграфічно оформлено цілком пристойно. Завтра почну його переглядати уважно»¹¹⁴. Лист у відповідь Я. Дашкевича від 11 листопада: «Які враження у Вас від макету першого тому УРЕ? У Львові є також один примірник, але він у Івана Петровича [Крип'якевича] — цей лежить хворий і макет в нього дома — тому я й не мав змоги познайомитися з макетом. В кожному випадку праця над УРЕ продовжується — вже були розіслані замовлення до кінця букви “Г»” [...]»¹¹⁵ 18 листопада 1959 р. Ю. О. Меженко відписував своєму львівському кореспондентові: «1 том УРЕ мені надіслали на рецензію.

¹¹¹ Там само. — Арк. 32.

¹¹² Там само. — Арк. 37.

¹¹³ Там само. — Арк. 67.

¹¹⁴ *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)*. — С. 160.

¹¹⁵ Там само. — С. 161.

В цілому враження добре, але є огріхи. Те, що я встиг помітити, а вони дуже поспішають і чекали відповіді на 15/XI, надіслав до них¹¹⁶.

¹¹⁶ 9 листопада 1959 р. Ю. О. Меженко надіслав до Головної редакції видання свої зауваженнями щодо макети 1-го тому «УРЕ»: «Шановні товариші! Я одержав від Вас на ознайомлення верстку першого тому УРЕ й листа з проханням надіслати до 15 листопада мої зауваження. На превеликий жаль, часу Ви даєте надто мало, щоб можна було уважно проглянути весь той величезний матеріал, що міститься в першому томі, й через це я подаю свої міркування далеко не вичерпні, а лише ті, що виникли в процесі швидкого ознайомлення з томом.

Насамперед хочу поздоровити Головну редакцію з успішним завершенням складної важкої роботи над першим томом. Матеріал в ньому багатий, і книга прегарна з поліграфічного боку. Мої зауваження торкаються окремих деталей, і подаю я їх, поділивши на групи: I бажані доповнення, II помічені помилки, III методичні зауваження».

Серед помічених помилок Юрій Олексійович зауважував, наприклад, що у статті «Александров Вол. Степ.» стверджувалося: «Написав оперети “За Німань іду” (1872) і “Не ходи, Грицю, на вечорниці” (1873), перероблені пізніше М. Старицьким». Насправді ж «*Старицький переробив тільки другу оперету, а перша завжди йшла не в переробленому вигляді. Сам Александров, позиваючи 1890 р. Старицького до третейського суду, обвинувачував його тільки в одній переробці*» (тут і далі виділення у тексті Ю. Меженка. — С. Б.). У статті «Бібіков Дм. Гав.» згадувалося: «З його розпорядження було розгромлено Кирило-Мефодіївське товариство». Натомість, стверджував рецензент, «*насправді розпорядження йшло з Петербургу від “III Отделения”, начальником якого був Орлов. А Бібіков брав активну участь в розгромі*».

Серед методичних зауважень Ю. Меженко звертав, наприклад, увагу, на те, що у статтях, присвячених окремим бібліотекам (імені В. Короленка у Харкові — с. 551 верстки; АН УРСР — с. 552; імені І. Мечникова в Одесі — с. 553), для характеристики їхніх фондів наводили назви окремих наявних у них книжок: «Це не дає правильного уявлення про цінність і профіль фондів, бо вихоплені з десятків тисяч кілька назв завжди будуть випадковими. Зрозуміло було б, якби називались справді унікальні видання, яких нема в інших бібліотеках. В такому разі це був би цінний довідковий матеріал. Але згадано інакше. Як приклад можна взяти Б[ібліоте]ку ім. Короленка в Харкові. Стаття невелика — 27 рядків. З них 5 рядків (20%) зайнято переліком 4-х назв з 25-и тисяч, які зберігаються як рідкісні видання. Ясна річ, що це випадкові назви (та інакше й бути не може). Крім того, всі ці назви є в фондах Б[ібліоте]ки АН УРСР. Але ця б[ібліоте]ка, характеризуючи свої фонди (вони значно багатші за харківські), називає як раритети інші видання. І частина цих видань, безумовно, є в інших б[ібліоте]ках.

На мою думку, слід давати сумарну характеристику фондів, а окреме видання називати лише в разі його унікальності. Напр., в статті про Б[ібліоте]ку АН УРСР названо Острозьку Біблію 1581 р. Цієї книги, напевно, є кілька примірників у Києві, Харкові, Одесі, Львові. Чому нею має хвалитися лише одна бібліотека?» (ЦДАМЛМ України. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 780. — Арк. 2, 4—4 зв.).

Крім того, одне принципове заперечення надіслав лише до Ф[едора] К[узьмовича] [Сарани]¹¹⁷ особисто, бо воно стосується бібліографічної методики і я не хочу ставити Ф[едора] К[узьмовича] в ніякове перед головною редакцією становище. Тим більш, що надіслано мені цей том як приватному рецензентові, а не як майбутньому співробітникові. Повторюю, що в цілому добре»¹¹⁸.

13 грудня 1959 р. Я. Дашкевич повідомляв до Ленінграда останні «енциклопедичні новини»: «Перший том УРЕ повинен був вийти в світ у грудні, але вихід його затримується. Між іншим, зроблено спробу ліквідувати бібліографічний різнобій – бібліографічний матеріал частково перебирають. На мене взагалі УРЕ зробила непогане враження – відверто кажучи, я надіявся на гірше. Жодних “революційних” заходів вони не змогли провести в життя – але добре, якщо й далі продовжуватиметься так як досі»¹¹⁹.

¹¹⁷ *Сарана Федір Кузьмич (Кузьмович) (1921–1995)* – бібліограф і літературознавець; у цей час завідувач сектору бібліографії Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР й за сумісництвом т.в.о. завідувача редакції бібліографії Головної редакції «УРЕ». Від 16 липня 1960 р. до 16 серпня 1962 р. завідувачем редакції бібліографії «УРЕ» був Ю. О. Меженко.

¹¹⁸ *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)*. – С. 162.

У вищезгаданому листі до Ф. К. Сарани від 13 листопада 1959 р. Юрій Меженко писав: «8 /XI відправив до УРЕ свої зауваження до I тому. Найголовнішого не написав, бо це має принципове заперечення до всього тому. Отже, це незгода з інструкцією, яку мені офіційно не надсилали, і я переглядав її не дуже вдумуючись. А заперечення ось яке:

В статтях (а не в “літ.»” і не в “тв.”) цитуються назви книжок не мовою оригіналу, і через це виходить, що нап[риклад], у Анненського І. Ф. була книжка “Кіпарисова скринька”, а у Блока “Несподівана радість”. Таких прикладів сотні. Через мої зауваження ніхто таких виправлень не буде робити. А мої конкретні поправки можна прийняти.

Крім того, у мене нема часу сидіти над УРЕ десятки годин. Я для них стороння особа і не маю певності, що вони справді потребують мого співробітництва [...]» (виділення у тексті – Ю. Меженка. – С. Б.) (Лист Ю. Меженка Ф. Сарані, 13 листопада 1959 р. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 210).

¹¹⁹ *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969)*. – С. 164.

Після довгоочікуваної появи друком першого тому «Української Радянської Енциклопедії» у листі до Ю. Меженка від 7 березня 1960 р. Я. Дашкевич запитував думку свого старшого колеги: «Яке враження справив на Вас перший том УРЕ? У нас в загальному сподобався — тільки чи термін її видання (4–5 років) реальний, особливо, якщо кожний том проходить складну процедуру обговорення макету»¹²⁰. Відповідь Ю. Меженка не забарилася — 14 березня він повідомив власну думку своєму львівському кореспондентові: «УРЕ взагалі, мені здається, заслуговує оцінки 4.

Дальші томи виходитимуть без макетів. На мою думку, треба збільшити українську персоналію. З цим багато людей погоджується, але вищі інстанції дуже суворі селекціонери.

Цікаво, чи з'являться рецензії в рос[ійській] пресі. Те, що було в українській, це офіційні панегірики, а не критика. Та це й зрозуміло»¹²¹.

У повідомленні Я. Дашкевича від 20 березня — незаперечна солідарність з думкою старшого колеги в оцінці першого тому «УРЕ» й, зокрема, нарікання на наявність у виданні численних згадок щодо дат арешту й смерті/страсти представників партійно-державної номенклатури УРСР і літературно-мистецької інтелігенції республіки з відверто неенциклопедичними посиланнями — «за приблизними відомостями» (заарештований тоді-то, помер/страчений тоді-то тощо), а саме: «Як Ви, очевидно, читали, УРЕ отримала позитивну оцінку також в російській пресі. Добре, що й там б'ють її за замало український характер. Персоналії також мене дратують — не тільки тому, що їх могло б бути більше, але й тому, що в них багато “приблизних відомостей”. Очевидно, якщо був би краще підібраний авторський колектив (саме за діловою ознакою), багато з дат народження, смерті і т. п. можна б уточнити»¹²². Й лаконічний постскрипtum у листі Ю. Меженка від 27 березня 1960 р.: «Цілком згоден з Вашими думками про УРЕ»¹²³.

Незважаючи на постійну потребу в розв'язанні нагальних проблем, основним завданням Головної редакції «УРЕ» у першій

¹²⁰ Там само. — С. 173.

¹²¹ Там само. — С. 174.

¹²² Там само. — С. 175.

¹²³ Там само. — С. 177.

половині 1960 р. була робота над підготовкою другого тому «Української Радянської Енциклопедії». Цей процес, що фактично розпочався 12 жовтня 1959 р. з передачею матеріалів і статей у виробництво, виявився надзвичайно затягнутим, передусім через проблеми роботи поліграфічних підприємств. Так, засідання Головної редакційної колегії, на якому обговорювали головні статті другого тому та відбулося його затвердження у цілому, змогло відбутися лише 25 квітня 1960 р. При цьому на нараді змогли обговорити лише п'ять провідних статей, оскільки інші видавництво ще не підготувало на розгляд для членів Головної редколегії і співробітників Головної редакції. Під час засідання 25 квітня 1960 р. також було розглянуто й затверджено алфавітний словник четвертого тому, що відповідало запланованому графіку його підготовки.

За інформацією, оприлюдненою під час засідання Головної редколегії 25 квітня 1960 р., другий том «УРЕ» мав складатися з 3130 термінів, а середній обсяг статті становив до 1000 знаків. 17% статей тому було пов'язано з Україною, що значно перевищувало аналогічні показники першого тому; біографій діячів, пов'язаних з Україною, у другому томі налічувалося 28%; біографій власне українських діячів — 8%; унікальних статей, аналогів яких не було в інших енциклопедіях, — 20,4%. До другого тому мали ввійти статті про Героїв Радянського Союзу, які жили в Україні, українські назви сузір'їв, 104 статті із сільського господарства, чимало статей з економіки тощо.

Результатом обговорення провідних статей другого тому «УРЕ» стала постанова Головної редакційної колегії, яка містила такі положення: 1) статті «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 р.», «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45 рр.», «Боротьба за існування», «Вид», «Відносності теорія» можна друкувати після внесення деяких поправок і уточнень; 2) статті «Візантія», «Вінницька область», «Вінницька партійна організація», «Власність» публікувати лише після внесення відповідних поправок і уточнень, що надійдуть до Головної редакційної колегії до 1 травня 1960 р.

Загалом, попри чимало поправок та уточнень, було ухвалено ключове для другого тому рішення — про його загальне схвалення і

можливість передачі до друку після внесення потрібних уточнень та поправок. Отже, основну роботу з підготовки другого тому «УРЕ» на кінець квітня було завершено, однак затягування з боку поліграфічних підприємств відтермінувало його підписання до друку ще на місяць. Лише 26 травня 1960 р. другий том «Української Радянської Енциклопедії» було підписано до друку¹²⁴.

Окрім головного завдання — затвердження другого тому «УРЕ», Головна редакційна колегія 25 квітня також затвердила алфавітний словник четвертого тому. Щоправда, з технічних причин його примірники було надіслано лише 11-ти членам Редколегії, що позначилося на процедурі обговорення. За результатами обговорення словник у цілому було затверджено, причому сім статей з нього було виключено, а 50 термінів — додано¹²⁵.

На нараді 25 квітня 1960 р. на розгляд Головної редакційної колегії було винесено й пропозицію щодо потреби забезпечити примірниками «УРЕ» всі бібліотеки, навчальні заклади та великі підприємства, що мало сприяти не лише її популяризації, а й зробити енциклопедію доступнішою для широкого загалу. Схвалення цієї пропозиції, а також зростання загального інтересу до віддрукованого на травень першого тому «УРЕ» спонукали Головного редактора енциклопедії порушити клопотання перед міністром культури УРСР Р. В. Бабійчуком щодо додаткового тиражу в 50 тис. примірників першого — третього томів, плановий наклад яких первісно становив 50 тис. примірників, а наступні томи «УРЕ» видавати вже стотисячним накладом кожний¹²⁶. Така ініціатива М. П. Бажана з часом дістала підтримку республіканського керівництва, й наступні томи «Української Радянської Енциклопедії» вже видавали накладом у 100 тис. примірників, що мало для української енциклопедистики велике позитивне значення.

Подальша практична робота над другим томом «УРЕ» тривала до кінця травня — фактично до часу завершення друкування усього накладу першого тому на фабриці «Жовтень». Незважаючи на неодноразові звернення М. П. Бажана до різних інстанцій, ситуація

¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 7.

¹²⁵ Там само. — Арк. 8.

¹²⁶ Там само. — Спр. 28. — Арк. 64.

з підписаним до друку другим томом енциклопедії не набагато відрізнялася від ситуації з його попередником. Попри виробничі можливості, для друку другого тому фабрика надала всього дві машини, через що темпи роботи були повільні: на 22 червня було підготовлено лише шість аркушів із 36-ти¹²⁷. У той час, як керівництво «УРЕ» розраховувало на завершення друкування другого тому в серпні — вересні 1960 р. (як зазначалося у договорі з фабрикою «Жовтень»), щоб більше часу залишилося на видання третього тому та початок друку четвертого, то керівництво поліграфічного підприємства ці терміни значно віддаляло. За планами ж поліграфістів, наклад другого тому мав з'явитися у листопаді 1960 р., а завершення друкування третього й початок роботи над четвертим томами «УРЕ» переносили на наступний, 1961 р.

Щоб подолати кризову ситуацію у відносинах між Головною редакцією «УРЕ» та керівництвом поліграфічних підприємств, М. П. Бажан змушений був звертатися у всі інстанції, починаючи від президії АН УРСР й завершуючи Радою Міністрів УРСР, з проханням допомогти у прискоренні друкування другого — четвертого томів енциклопедії¹²⁸. Зрештою, численні звернення Головного редактора до владних інстанцій завершилися успіхом — на початок вересня значну частину накладу другого тому було надруковано. Під час наради Головної редколегії 5 вересня 1960 р. М. П. Бажан повідомив, що впродовж місяця передплатники одержать другий том¹²⁹.

На початок вересня 1960 р. було завершено й верстку третього тому, що дозволило активізувати роботу з його видання. Так, 5 вересня було проведено чергове засідання Головної редакційної колегії, присвячене передусім обговоренню та затвердженню до друку цього тому.

На зібрання Головної редколегії, крім її членів і працівників редакційного апарату «УРЕ», було запрошено й представника відділу науки, культури і вузів ЦК КП України В. П. Ковалевського.

¹²⁷ Там само. — Арк. 67.

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 68, 70.

¹²⁹ Там само. — Арк. 36.

Під час засідання обговорювали провідні статті третього тому, відбулося загальне затвердження тому, а також розгляд і затвердження алфавітних словників п'ятого й шостого томів «УРЕ»¹³⁰. Під головуванням М. П. Бажана присутні розглянули статті «Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді», «Галичина», «Генетика», «Господарський розрахунок» та «Громадянська війна». Обговорення пройшло продуктивно й оперативно, що якісно відрізнялося від процедури обговорення статей першого тому енциклопедії. Така швидкість роботи пояснювалася низкою чинників — працівники Головної редакції «УРЕ» вже набули належних навиків роботи з вчитки та редагування статей, а автори — певного досвіду їхнього написання з якнайбільшим наближенням до енциклопедичних стандартів і тогочасних ідеологічних критеріїв. Тому дискусії під час обговорення виникали лише стосовно статей про наукові дисципліни або постатей, які мали різне трактування у радянській науковій літературі.

Особливо дискусійною виявилася стаття про Георга-Вільгельма-Фрідріха Гегеля, ставлення до якого змінювалося у різні періоди існування радянського режиму, й тому його по-різному характеризували в наукових виданнях¹³¹.

Подібним чином відбувалося й обговорення статті, присвяченої генетиці, що її у повоєнний час «з ласки» Й. Сталіна було оголошено «лженаукою». Тож у статті довелося насамперед наголошувати на досягненнях радянської генетики, передусім «мічуринської школи», а також усіляко таврувати «буржуазне» трактування цієї науки. Під час обговорення ідеологію цієї статті дискусанти, серед яких не було жодного біолога, висували на перше місце¹³². Тому не дивно, що зауваження до цієї статті були найсуттєвіші, а її було вирішено спрямувати на доопрацювання до галузевої редакції з обов'язковим узгодженням дефініцій¹³³. Попри доопрацювання й редагування

¹³⁰ Там само. — Спр. 29. — Арк. 10.

¹³¹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 24.

Див. також: Шинкарук В. Л. *Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх* // УРЕ. — К., 1960. — Т. 3: Волочіння — Данія. — С. 157–160.

¹³² ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 21–23.

¹³³ Там само. — Арк. 11.

стаття «Генетика» вийшла вкрай невдалою, виконаною у річищі сталінсько-лисенківського погрому цієї науки – насиченою штампами в дусі рішень ганебної серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 р. на зразок: «Біологічна наука є ареною гострої ідеологічної боротьби»; «Порочні ідеї вейсманізму-морганізму в генетиці не лише гальмували справу тісного зв'язку біологічної науки з виробництвом, а й правили за теоретичну базу для “наукового” обґрунтування людиноненависницького вчення про нерівноцінність людських рас та інших проявів расизму». Тому не дивно, що статтю в «УРЕ» було опубліковано без зазначення авторства¹³⁴.

Значно менше уваги присутні приділили іншим статтям, навіть таким, на перший погляд, складним, як «Галичина» та «Громадянська війна». Зауваження до них стосувалися передусім формулювань, а не суті, й відповідно ці статті було оперативно схвалено з якнайменшими поправками.

Цікаву позицію зайняло керівництво Головної редакційної колегії при обговоренні третього тому в цілому. З одного боку, Редколегія прагнула максимально усунути наявні недоліки та концептуальні помилки, щоб він не поступався якістю попереднім. З другого – домінувало прагнення якнайшвидше здати том до друку, навіть заплущивши очі на певні помилки та неточності. Саме тому М. П. Бажан запропонував зробити своєрідну поступку: в разі, якщо помилки несуттєві, том ухвалити взагалі, й лише за потреби внесення великих правок чи усунення помилкових трактувань вихід тому відтермінувати¹³⁵.

Обговорення рукопису третього тому продемонструвало ті проблеми, які їх мали автори під час роботи над статтями. Особливо

¹³⁴ Див.: *Генетика* // УРЕ. – Т. 3. – С. 183–185.

Докладніше про контекст цих подій див., напр.: Медведєв Ж. *Взлёт и падение Лысенко: История биологической дискуссии в СССР (1929–1966)* / Жорес Медведєв. – М.: Книга, 1993. – 348 с.; Соїфер В. *Власть и наука: Разгром коммунистами генетики в СССР* / В. Соїфер. – М.: ЧеРо, 2002. – 691 с.; Єфіменко Г. Г. *Лисенко Трохим Денисович* / Г. Г. Єфіменко // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 157–158; та ін.

¹³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 35.

це проявилось у визначенні власних назв іноземних держав та географічних термінів, адже переклади з різних мов (передусім англійської і латинської) давали варіативне прочитання, а нормативних українських транскрипцій цих назв або термінів не існувало. Зокрема, така проблема стосувалася статей «Гондурас», «Гана», «Мексика», «Техас» та ін., де питання полягало не лише у визначенні правильності написання чи звучання терміна, а і його відповідності російській мові, канонізованій у «БСЭ».

Попри зазначені проблеми, під час обговорення верстки третього тому відзначали й позитивні зрушення – збільшення частки українознавчого матеріалу й особливо кількості українських біографій, а також українського складника в загальних статтях. За підсумками обговорення зміст третього тому було затверджено, а керівництву Головної редакції «УРЕ» доручали підписати том до друку¹³⁶.

Розгляд і затвердження до друку третього тому енциклопедії продемонстрували важливі ознаки роботи «УРЕ»: статті майже 1000 авторів тому було виконано на належному науковому, ідеологічному та концептуальному рівні, і значних відхилень від панівної у тогочасному радянському суспільстві ідеологічної моделі члени Головної редакційної колегії не виявили. Іншою ознакою можна вважати жорстку потребу дотримання графіка виходу томів «Української Радянської Енциклопедії», адже будь-яка затримка могла спричинити не лише проблеми з передплатою, а й порушити весь видавничий цикл та фінансування проекту як такого. Тим більше, що розмови про потребу скорочення бюджету Головної редакції «УРЕ» вже вели у різних владних кабінетах.

На засіданні Головної редколегії 5 вересня 1960 р. за значної активності присутніх відбувалося й обговорення алфавітних словників п'ятого й шостого томів «УРЕ». Чимало зауважень, доповнень та уточнень змусили керівництво Редколегії вкотре вдатися до перевіреного аргументу щодо потреби прискорення роботи над енциклопедією в цілому, й нагадати план дій на наступний, 1961 р., а саме потребу видати чотири томи «УРЕ». Тож алфавітні словники п'ятого й шостого томів було затверджено з умовою

¹³⁶ Там само. – Арк. 54.

внесення доповнень у процесі подальшої роботи над ними¹³⁷. Таким чином, було не лише розпочато роботу над наступними томами, а й підтверджено прагнення керівництва проекту видати «Українську Радянську Енциклопедію» у передбачені попередніми рішеннями терміни, вийшовши врешті-решт на щорічний випуск п'яти томів.

28 листопада 1960 р. було оприлюднено наказ Головного редактора «УРЕ» про початок роботи над сьомим томом енциклопедії, що передбачало складання для нього алфавітного словника, розсилання проекту тому членам Головної редколегії та науковим установам, а також підготовку списків авторів статей і завершення замовлення статей до 10 грудня. Рукописи ж статей мали надійти до Редакції не пізніше 25 січня 1961 р.¹³⁸

Завершився 1960 р. двома важливими для роботи Головної редакції «УРЕ» подіями: виходом третього тому енциклопедії та черговою хвилюю протистояння з керівництвом АН УРСР.

Сам по собі вихід третього тому в грудні 1960 р., хоча й неповним тиражем (віддрукували лише 10 тис. прим.¹³⁹), став результатом тієї напруженої роботи, яку провели керівники проекту, й передусім М. П. Бажан, з подолання пасивності поліграфічних центрів. До роботи над третім томом було залучено чимало спеціалістів (за підрахунками Головного редактора близько тисячі). З них 65 осіб були академіками та членами-кореспондентами Академії наук УРСР, 14 — заслуженими діячами мистецтв, 149 — докторами та кандидатами наук, партійно-радянську номенклатуру представляли 32 особи¹⁴⁰. Багато висококваліфікованих фахівців з різних галузей серед авторів енциклопедії наочно засвідчувало авторитет, який здобуло видавництво «УРЕ» серед тогочасної української інтелектуальної еліти. При цьому кількість академіків, членів-кореспондентів, кандидатів та докторів наук, які були авторами статей «УРЕ», збільшувалася з кожним томом, вкотре демонструючи організаційні здібності керівництва проекту й престижність видання загалом.

¹³⁷ Там само. — Арк. 55.

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 73.

¹³⁹ Там само. — Спр. 33. — Арк. 1.

¹⁴⁰ Там само. — Спр. 29. — Арк. 38.

Другою важливою подією стали кадрові зміни у складі Головної редакції, викликані постановою президії АН УРСР від 31 жовтня 1960 р. На виконання цієї постанови було вирішено: ліквідувати дві посади редакторів-бібліографів редакції бібліографії; встановлено посаду старшого наукового редактора редакції мистецтв; замість посади наукового редактора редакції історії СРСР, УРСР, археології та етнографії встановлено посаду старшого наукового редактора; замість посади молодшого редактора редакції держави і права встановлено додаткову посаду молодшого редактора редакції геології та географії; замість посади старших художніх редакторів редакції ілюстрації і картографії встановлено дві посади редакторів цієї редакції, а також додатково встановлено в ній дві посади редакторів; замість посади технолога виробничого відділу впроваджено посаду технічного редактора; замість посад старших літературних редакторів і трьох посад літературних редакторів літературно-контрольної редакції встановлено п'ять посад редакторів. Відбулися зміни і в адміністративно-управлінському апараті. Зокрема, замість посади старшого економіста встановлено посаду старшого бібліотекаря, а замість посади бібліотекаря-бібліографа — посаду старшого бібліотекаря. Ці зміни, хоча й незначні по суті, наочно продемонстрували той напрямок, в якому рухалася Редакція «УРЕ», щоб оптимізувати свою роботу та отримати найкращий результат. Більше уваги було приділено таким значущим галузям, як історія та географія, адже саме з них формувалася значна частина статей.

Висвітлення питань історії і, зокрема, історії України займало значне місце у всіх томах енциклопедії, а робота в науково-галузевій редакції викликала низку додаткових проблем, пов'язаних з потребою узгодження питань близьких, однак різнопрофільних спеціальностей: історії (УРСР і СРСР), археології та етнографії. Майже від початку роботи Головної редакції «УРЕ» редакцію історії СРСР, УРСР, археології та етнографії очолював кандидат (згодом доктор) історичних наук І. І. Компанієць, який 1967 р. став заступником Головного редактора «УРЕ». Завідувачем редакції історії партії і філософії, до компетенції якої належала значна частина радянської історії України, був кандидат історичних наук В. С. Костенко.

Крім завідувачів, роботу історичних редакцій курирували члени Головної редколегії енциклопедії – тодішній (1957–1968) заступник Головного редактора Іван Григорович Підоплічко (1905–1975), доктор біологічних наук, зоолог і палеонтолог, член-кореспондент АН УРСР (1961), академік АН УРСР (1967)¹⁴¹, і відповідальний секретар Головної редакції, кандидат (згодом доктор) історичних наук Валентин Михайлович Терлецький (1916–1979), а також члени Головної редакційної колегії – фахівці з історії України І. О. Гуржій, К. Г. Гуслистий, О. К. Касименко, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, історики партії В. М. Самофалов, А. П. Чеканюк. Наявність у складі редакції такої кількості висококваліфікованих істориків не було випадковістю, адже саме ця дисципліна перебувала під особливим контролем керівних партійних органів республіки, а в історичних статтях енциклопедії насамперед мали втілюватися не лише марксистсько-ленінська концепція суспільного розвитку, а й кон'юнктурні ідеологічні настанови.

Окрім іменитих істориків, до роботи в галузевій редакції було залучено широкий штат працівників. Його комплектували шляхом залучення фахівців-істориків з осіб, які набули кваліфікацію редактора у видавництвах, колишніх працівників державних архівів, а також тих, хто щойно закінчив вищий навчальний заклад і в процесі поточної роботи «УРЕ» поступово набував навиків кваліфікованого редактора-енциклопедиста, адже в роботі з історичними матеріалами була своя специфіка. Якщо для написання статей з історії СРСР і всесвітньої історії могли служити джерелом наявні енциклопедії, видані в Москві, то з історії України більшість статей треба було замовляти фахівцям – ученим з науково-дослідних установ або ж професорсько-викладацькому складу вищої школи УРСР. По відомості з історії населених пунктів України зверталися до співробітників Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. На сторінках «УРЕ» було вміщено історичні довідки про більшість міст та чимало районних центрів.

¹⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 6; *Національна Академія наук України 1918–2013: Персональний склад / Уклад.: В. М. Палій, Ю. О. Храмов. – 6-е вид., доп. і випр. – К.: Фенікс, 2013. – С. 111.*

Попри звичний ідеологічний контроль за роботою редакційного апарату й змістом томів «УРЕ», фокус уваги керівних і контрольних органів поступово перемістився у сферу фінансового стану та рівня витрат Головної редакції енциклопедії. І саме 1960 р. став тією межею, що відділила порівняно безтурботне дотогочасне використання фінансів від режиму економії, який запровадила в редакційній роботі «УРЕ» президія АН УРСР. Причиною такої різкої зміни стала збитковість діяльності «УРЕ», яка сягнула 8 млн 211 тис. руб. (у дореформених цінах)¹⁴².

Одночасно виникло й питання з розрахунком коштів, виділених на виплату гонорарів авторам за 1961 р. Загальну суму авторського гонорару брали за показниками 1960 р., коли виплачували гроші авторам за частину другого, повний третій та частину четвертого тому, що не відповідало потребам випуску чотирьох повних томів і частини п'ятого. Так, замість потрібних Головній редакції 248,4 тис. руб. (пореформених) було заплановано лише 133,6 тис. руб., а цього було відверто недостатньо для продовження повноцінної планової роботи 1961 р.¹⁴³ Одночасно проект кошторису, складений в Академії наук, передбачав і скорочення фонду заробітної платні, враховуючи той факт, що 1960 р. штат так і не було повністю укомплектовано, отже, у фонді заробітної платні залишалися вільні, невикористані кошти.

Аби не допустити негативного розвитку подій, заступник Головного редактора «УРЕ» І. Г. Підоплічко змушений був звернутися до президії АН УРСР з проханням скасувати рішення щодо скорочення штатів та фонду заробітної платні, що, на його думку, однозначно могло призвести до зриву планів видання наступних томів «Української Радянської Енциклопедії», а отже ще більших матеріальних збитків¹⁴⁴. Утім звернення І. Г. Підоплічка виявилось безрезультатним, що змусило Головного редактора «УРЕ» М. П. Бажана особисто апелювати до президента АН УРСР О. В. Палладіна стосовно перегляду затвердженого бюджету з гонорарів у бік його збільшення¹⁴⁵. Фінансові негаразди не залишили

¹⁴² ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 1.

¹⁴³ Там само. — Спр. 28. — Арк. 2.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 86.

¹⁴⁵ Там само. — Спр. 35. — Арк. 3.

Головну редакцію й надалі. Поступове скорочення фінансування енциклопедії під різними приводами тривало й у наступні роки, змушуючи керівництво «УРЕ» звертатися до керівних інстанцій, і передусім Міністерства фінансів УРСР, з проханнями припинити скорочення дотацій та збільшити фінансування проекту¹⁴⁶.

Вищезгадана постанова президії АН УРСР, окрім кадрових питань, порушувала ще два важливі аспекти роботи Головної редакції «УРЕ», виконання яких припало на наступні роки, і передусім на 1961 р. Так, проаналізувавши результати роботи Головної редакції, було вирішено просити Раду Міністрів УРСР внести зміни до планів енциклопедичної роботи, зменшивши щорічну норму випуску томів «УРЕ» з п'яти до чотирьох. Іншим питанням, яке порушувало керівництво Головної редакції і яке, зрештою, підтримали президія АН УРСР, стало рішення щодо збільшення тиражу до 80 тис. примірників і відповідно проведення роботи з додаткового виходу 30 тис. примірників першого — третього томів. Після того, як це рішення розглянула Головна редколегія «УРЕ», М. П. Бажан розпочав роботу щодо його практичного впровадження¹⁴⁷.

Розв'язання нагальних організаційно-видавничих і кадрових питань дещо пригальмовувало роботу Головної редакції, але не могло її зупинити. Маховик підготовки та випуску чергових томів працював хоч і не на повну потужність, проте досить ефективно. Намагаючись наблизитися до планів щорічного випуску томів «УРЕ», Головна редакційна колегія на своїх трьох нарадах 1961 р. затвердила до друку четвертий, п'ятий та шостий томи, а також алфавітні словники до десятого тому включно. Так, на засіданні Головної редколегії 23 січня 1961 р. було заслухано інформацію про вищезгадану постанову президії АН УРСР від 31 жовтня 1960 р., а також розглянуто матеріали четвертого тому «УРЕ» з відповідним обговоренням його ключових статей: «Дарвінізм», «Держава», «Діалектичний матеріалізм», «Дніпропетровська обласна партійна організація», «Донбас», «Друга світова війна 1939–1945 рр.», «Економічне змагання двох систем», «Етнографія» та інших і затверджено алфавітні словники сьомого та восьмого томів.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 38.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 12, 17, 30.

Обговорення статей четвертого тому відбувалося у звичній робочій обстановці, виробленій практикою попередніх нарад. Унаслідок цього всі статті було узгоджено, з обов'язковим внесенням до них потрібних правок. Найменшої критики зазнали суто ідеологічні статті: «Діалектичний матеріалізм», «Дніпропетровська обласна партійна організація», «Донбас», «Економічне змагання двох систем». Одностайне схвалення цих текстів пояснювалося тим, що автори статей уже мали навички додержання потрібного балансу між науковим висвітленням проблеми й відповідним ідеологічним коментуванням у дусі останніх партійних рішень. В той же час значно більших змін зазнали статті, присвячені очевидним питанням: «Дарвінізм» та «Етнографія». Проте найбільше зауважень було висловлено щодо статті «Держава», оскільки її автор не встиг використати матеріали й рішення Народи представників комуністичних і робітничих партій у Москві. У текст статті слід було внести кон'юнктурну правку. Ухвалили також суттєво доповнити статтю «Друга світова війна», оскільки в ній, на думку членів Головної редколегії, було недостатньо висвітлено українську проблематику¹⁴⁸.

Затвердження алфавітних словників також пройшло в робочому руслі. Їх було схвалено з незначними зауваженнями й доповненнями. Значно важливішим стало додаткове питання, присвячене словникам, а саме обговорення плану їхньої майбутньої підготовки та затвердження. Задля оптимізації роботи над ними було вирішено, що алфавітні словники на наступні дев'ятий — шістнадцятий томи мають бути підготовлені впродовж лютого — червня 1961 р. Це дозволило б якісніше розподілити матеріал за літерами і кількістю знаків, а члени Головної редакційної колегії в такому разі отримували б набагато більше часу на доопрацювання словників, а Головна редакція — на замовлення статей у авторів¹⁴⁹.

Наприкінці наради було заслухано чи не найважливіше питання — про підготовку окремого, сімнадцятого тому «УРЕ», присвяченого тільки Україні — Українській РСР. До нього мав увійти систематизований матеріал, що стосувався історії, культури,

¹⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 3–4.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 5.

народного господарства та інших галузей, які б представляли минуле і сучасне життя українського народу. Керівництво енциклопедичного проекту вважало доцільним присвятити УРСР окремий том із системним викладом і оновленням (насамперед статистичних даних) того українознавчого матеріалу (в його радянській версії), який уже було оприлюднено в попередніх томах «УРЕ». За інформацією доповідача І. Г. Підоплічка, в томі передбачалися такі розділи: загальні відомості; державний устрій; фізико-географічний нарис; населення; історичний нарис; Комуністична партія України; Комуністична спілка молоді України; профспілки; народне господарство; охорона здоров'я; народна освіта та культурно-освітні установи; преса, радіомовлення, телебачення; наукові установи; філософія; архітектура та будівництво; музика, театр і кіно; хронологічна таблиця з історії України¹⁵⁰. Республіканський том, який планували за зразком окремого тому «БСЭ», присвяченого СРСР, мав бути також якісно ілюстрований: вісім кольорових мап, 12 кольорових вклейок, 400 ілюстрацій у тексті. Члени Головної редакційної колегії схвалили цю ініціативу, висловивши лише окремі зауваження щодо його змісту¹⁵¹.

За близьким сценарієм відбулися також наступні засідання Головної редакційної колегії — 18 травня та 21 вересня 1961 р. На травневому засіданні було обговорено верстку п'ятого тому й окремих його статей («Життя», «Закарпатська Україна», «Закарпатська область», «Закарпатська обласна партійна організація», «Запорізька Січ», «Ідеологія», «Імперіалізм», «Історія»), а також розглянуто й затверджено алфавітного словника дев'ятого тому¹⁵². Вереснєве засідання у свою чергу було присвячено розгляді й затвердженню шостого тому і його більших статей («Капіталізм», «Київська Русь», «Київ», «Київська область», «Київська обласна партійна організація», «Кібернетика», «Класи і класова боротьба»). Також було затверджено алфавітний словник десятого тому. Як і в попередні рази, обговорення ключових статей відбувалося за активної участі членів Головної редколегії. Аби запобігти

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 54.

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 62.

¹⁵² Там само. — Арк. 63.

перевищенню визначених лімітів, було чітко зафіксовано межі наступних томів: 11-й том — від «Писанки» до «Ратного»; 12-й — «Ра-туша — Сиваське»; 13-й — «Сиваш — Сумгайт»; 14-й — «Суми — Улу-тау»; 15-й — «Ульянівка — Чаплине»; 16-й том — «Чаплинка — Ї»¹⁵³.

На засіданні Головної редколегії 21 вересня 1961 р. окремо розглядали питання, ініційоване ще 1960 р., про додатковий тираж перших п'яти томів «УРЕ». Так, Головна редколегія постановила, що додаткові примірники повинні бути надруковані в точній відповідності першій партії, за старими матрицями. Як виняток було дозволено внести певні корективи у фактичні помилки, виявлені в цих томах¹⁵⁴.

Відповідне прохання про збільшення тиражу було адресовано президії Академії наук УРСР¹⁵⁵, а після того, як його схвалило академічне керівництво — і республіканській владі. Постановою № 1576 від 11 листопада 1961 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП України підтримали пропозицію про додатковий наклад перших чотирьох томів «УРЕ» у 30 тис. примірників. У той же час це рішення спричинило чергове загострення взаємин з поліграфістами, оскільки виконання додаткового накладу томів енциклопедії покладали на Головполіграфвидав Міністерства культури УРСР¹⁵⁶. Керівництво Головполіграфвидаву у свою чергу переадресувало додатковий друк фабрики «Жовтень». Це натомість не влаштувало Головну редакцію «УРЕ», оскільки зривало плани виходу шостого та сьомого томів. М. П. Бажан вкотре змушений був апелювати до міністра культури УРСР, щоб друкування додаткового накладу передали до іншого поліграфічного підприємства, наприклад, у Харкові. Зі свого боку Головна редакція зобов'язувалася до кінця 1961 р. подати на книжково-поліграфічні фабрики, які рекомендував Головполіграфвидав макети всіх чотирьох томів¹⁵⁷.

Постанова № 1576 ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР, окрім збільшення тиражу перших томів «УРЕ», передбачала і

¹⁵³ Там само. — Арк. 106.

¹⁵⁴ Там само. — Арк. 107.

¹⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 17

¹⁵⁶ Там само. — Арк. 17, 35.

¹⁵⁷ Там само. — Арк. 37.

скорочення щорічної норми публікації томів енциклопедії — з п'яти до чотирьох¹⁵⁸. Такий перехід до зменшення кількості томів на рік реально відображав тогочасні поліграфічні можливості Української РСР, адже науково-редакторська робота колективу Головної редакції «УРЕ», незважаючи на всілякі об'єктивні та суб'єктивні труднощі, дозволяла публікувати й більше томів.

Робота над «Українською Радянською Енциклопедією» відбувалася не як автоматичний, відпрацьований до дрібниць механізм, а як творчий пошук, у якому траплялися й проблеми. Попри всю важливість республіканського енциклопедичного проекту, далеко не всі вчені й представники літературно-мистецького світу УРСР прагнули брати в ньому участь. Це змушувало керівництво «УРЕ» постійно корегувати кадровий склад не лише Головної редакції, а й Головної редакційної колегії. Істотно впливав і об'єктивний чинник — швидкоплинність людського життя. Так, відійшли у Вічність і вибули зі складу Головної редколегії академіки АН УРСР М. В. Карнаухов, О. Н. Соколовський, В. Г. Заболотний, дійсний член Академії архітектури і будівництва УРСР А. М. Комар, заслужений діяч мистецтв УРСР П. О. Козицький, член-кореспондент АН СРСР М. В. Птуха та академік О. І. Білецький.

За ініціативи Головного редактора до складу Головної редколегії «УРЕ» було введено нових членів: президента Академії архітектури і будівництва УРСР П. Ф. Бакулу, академіка АН УРСР Г. М. Савіна, академіка АН УРСР Ф. Д. Овчаренка, члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Новиченка, члена-кореспондента АН УРСР М. І. Супруненко, члена-кореспондента Академії мистецтв СРСР М. Г. Деревуса, заслуженого діяча мистецтв УРСР М. І. Вериківського та доктора історичних наук професора А. П. Ковалевського¹⁵⁹.

Впродовж 1961 р. вдалося досягти певних успіхів у роботі Головної редакції. Побачили світ четвертий, п'ятий та шостий томи «УРЕ», і наприкінці року готували до друку наступні п'ять томів — від сьомого до одинадцятого. Дещо затримувався вихід сьомого тому, оскільки його пригальмував попередник — шостий том, підписаний до друку 16 вересня, але надрукований лише в грудні. Затримку

¹⁵⁸ Там само. — Спр. 36. — Арк. 31.

¹⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 19–20.

викликали XXII з'їзд КПРС (17–31 жовтня 1961 р.) та його «історичні рішення» (зокрема, нова Програма КПРС і чергова хвиля десталінізації), які обов'язково слід було відобразити в енциклопедії¹⁶⁰. Обсяг випущених томів також був приголомшливий – у них містилося 7760 статей, зокрема у четвертому – 2780, п'ятому – 2510, шостому – 2470. Збільшилася у них також кількість українського матеріалу – якщо в першому томі частка українознавчих статей становила лише 17,1%, то в шостому – 29,4%¹⁶¹. Отже, партійний комітет Головної редакції «УРЕ» міг з чистою совістю звітувати перед делегатами XXII з'їзду КПРС про значну й успішну роботу над проектом, наголошуючи, що вихід енциклопедії є великим успіхом партії та особисто М. С. Хрущова¹⁶². Однак виконання республіканського енциклопедичного проекту мало реальне значення не для звітності черговому форуму комуністів СРСР, а для розвитку української науки і культури, адже вихід нових томів і особливо збільшення тиражу попередніх забезпечували широкому загалові читачів республіки можливість доступу до загальноцивілізаційних надбань й презентованої в «УРЕ» (хоча й у цензурованому вигляді) вітчизняної історико-культурної спадщини.

10 листопада 1961 р. було ухвалено чергову постанову ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР у справі видання «УРЕ» – «Про хід видання та розповсюдження Української Радянської Енциклопедії». У документі, окрім суттєвих робочих моментів (випуск додаткового накладу перших чотирьох томів), увага концентрувалася на потребі внесення змін до статей енциклопедії відповідно до чергових настанов Кремля щодо викриття «культу особи». Рекомендувалося переглянути не лише тексти майбутніх томів, а й статті, вже опубліковані в перших шести томах «Української Радянської Енциклопедії»¹⁶³. За таких умов керівництво Головної редакційної колегії та Головної редакції терміново зосередилося на ревізії вже надрукованого, відсунувши цим самим вихід сьомого тому на кілька місяців.

¹⁶⁰ Там само. – Спр. 41. – Арк. 1.

¹⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 6.

¹⁶² Там само. – Спр. 35. – Арк. 22.

¹⁶³ Там само. – Спр. 44. – Арк. 3.

7.3. Завершення проекту «Української Радянської Енциклопедії»

Вихід у світ перших томів «УРЕ» став важливим і помітним явищем у всій українській науці ХХ ст., адже він продемонстрував можливості українського інтелектуального середовища стосовно такої глобальної і складної в організаційному плані роботи. Було не лише подолано низку як об'єктивних, так і суб'єктивних труднощів, а й розроблено цілісний механізм, що визначив і подальшу роботу творчого редакційного колективу над проектом. Навіть кон'юнктурні політичні зміни, які перманентно проголошували панівна у Радянському Союзі КППРС та її контрверсійний лідер М. С. Хрущов, не могли змінити позитивний для української науки перебіг подій. На загальний настрій редакційного колективу «Української Радянської Енциклопедії» суттєво не вплинула й вищезгадана постанова ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 10 листопада 1961 р.

На 1962 р. було заплановано вихід чотирьох чергових томів енциклопедії і друкування додаткового накладу першого – четвертого томів. Попри, здавалось би, вже відпрацьований і налагоджений механізм роботи, перед редакційним колективом і насамперед його керівництвом регулярно поставали нові проблеми. Найголовнішою з них, як і раніше, було намагання Міністерства фінансів УРСР урізати видатки на роботу редакції. Тому боротьбу за збереження потрібного рівня фінансування М. П. Бажан вів упродовж усього року, що, зрештою, негативно впливало на загальний тонус роботи колективу¹⁶⁴. Однак були й позитивні моменти – так, 1962 р. практично повністю припинилися конфлікти з поліграфічними підприємствами, й відповідно робота над випуском нових томів та друкування додаткового тиражу перших чотирьох томів ішли за графіком.

Упродовж 1962 р. відбулося чотири наради Головної редколегії, під час яких переважно розв'язувано поточні питання. Так, перша нарада 12 лютого 1962 р. розпочалася з повідомлення завідувача відділу науки і культури ЦК КП України Ю. Ю. Кондуфора про

¹⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 50, 61.

постанову ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про хід видання та розповсюдження Української Радянської Енциклопедії» від 10 листопада 1961 р. та підсумки нарад у Москві з ідеологічних питань. Чергові кон'юнктурні ідеологічні настанови ЦК КПРС змушували співробітників «УРЕ» вкотре вносити корективи не лише до статей, що готувалися до друку, а й у ті томи, які до цього вже побачили світ¹⁶⁵.

Робочі питання наради присвячували затвердженню сьомого тому, розглядові його ключових статей («Комунізм», «Комуністична партія Радянського Союзу», «Комуністична партія України», «Комуністичне самоврядування», «Колоніальна система», статті про освоєння космосу) та алфавітного словника одинадцятого тому. Розгляд їх відбувся оперативно і без зайвих обговорень, оскільки всіх їх було підготовлено вже з урахуванням положень постанови ЦК КПУ і РМ УРСР від 10 листопада 1961 р. Щодо підготовки окремого тому «УРЕ», присвяченого УРСР, нарада ухвалила, що впродовж першого кварталу 1962 р. буде визначено назви його розділів та підрозділів; складено перелік кольорових ілюстрацій і мап; встановлено кількість текстових ілюстрацій, складено список авторів статей¹⁶⁶.

На відміну від засідання 12 лютого 1962 р., наступну нараду Головної редколегії «УРЕ» 22 травня було присвячено суто робочим моментам, і відповідно вона пройшла досить швидко і продуктивно. На ній, зокрема, було розглянуто провідні статті восьмого тому: «Марксизм-ленінізм», «Матеріалізм», «Матеріально-технічна база комунізму», «Матеріально-технічна база суспільства», «Література», «Літературознавство», «Львів»; алфавітний словник дванадцятого тому; межі тринадцятого – шістнадцятого томів «УРЕ»; результати виконання рішення попереднього засідання щодо тому «Українська Радянська Соціалістична Республіка»¹⁶⁷. Верстку восьмого тому енциклопедії було затверджено з мінімальною правкою¹⁶⁸. Було також внесено певні зміни до структури наступних

¹⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 2, 9–22.

¹⁶⁶ Там само. – Арк. 3, 55–56.

¹⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 57.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 101.

томів, змістивши їхні межі: 9-й том — від «Маяк» до «Нахічевань», 10-й — «Находка — Патріархат», 11-й — «Патріотизм — Пустомити», 12-й — «Путивль — Селектор», 13-й — «Селекція — Станіоль», 14-й — «Станіслав — Труби», 15-й — «Трубіж — «Хоста» та 16-й том — «Хотин — Ђ». Затверджено було також алфавітний словник дванадцятого тому¹⁶⁹. Трохи складнішим виявився розгляд проекту сімнадцятого тому, який на 22 травня так і не було завершено. Вирішили продовжити роботу над ним до 1 липня, після чого розіслати проект тому всім членам Редколегії¹⁷⁰.

Роботі над сімнадцятим, «українським» томом керівництво енциклопедичного проекту приділяло особливу увагу. Зокрема, було ухвалено план-схему майбутнього тому, з чітким розподілом тематик за обсягом розділів та призначенням відповідальних за них конкретних науково-галузевих редакцій; а також видано окремий наказ Головного редактора з визначенням головних заходів з підготовки цього тому¹⁷¹.

Наступне засідання Головної редакційної колегії відбулося 8 серпня. На ньому також розглядали поточні робочі питання: верстку дев'ятого тому «УРЕ» і його ключові статті; затвердження алфавітного словника тринадцятого тому¹⁷². Після обговорення провідних статей тому («Металургія», «Металургія сталі», «Металургія чавуну», «Мистецтво», «Мистецтвознавство», «Мічуринське вчення», «Міжнародний комуністичний рух», «Наука») до них було внесено потрібні уточнення і правки. Найбільшу дискусію викликала стаття «Наука», тема якої безпосередньо торкалася більшості учасників наради. Втім її також схвалили з урахуванням зауважень і побажань. Верстку дев'ятого тому в цілому було затверджено¹⁷³.

Отже, механізм апробації матеріалів томів «УРЕ» Головною редакційною колегією доводив свою ефективність і забезпечував ритмічність роботи над проектом. Збої у цьому налагодженому

¹⁶⁹ Там само. — Арк. 103–104.

¹⁷⁰ Там само. — Арк. 105.

¹⁷¹ Там само. — Спр. 45. — Арк. 26–29.

¹⁷² ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 106.

¹⁷³ Там само. — Арк. 152–153.

механізми траплялися лише в тих випадках, коли втручалися сторонні чинники — надходили нові ідеологічні або організаційні вказівки від апарату ЦК КП України.

Остання нарада Головної редколегії «УРЕ» 1962 р. відбулася 16 жовтня. На ній було розглянуто й затверджено десятий том енциклопедії, а також схвалено алфавітний словник чотирнадцятого тому. Не було висловлено принципових зауважень до провідних статей десятого тому — «Нація», «Національне питання», «Національна програма КПРС», «Партизанський рух», як і до ряду інших статей. Том було схвалено і затверджено до друку¹⁷⁴.

Окрім планової, підготовчо-видавничої роботи, керівництво Головної редакції «УРЕ» здійснювало й низку інших планових заходів, зокрема, щодо збереження документації, матеріалів і фотокопій усіх статей та ілюстрацій, котрі вмішували в енциклопедії; виправляли помилки в томах, які вже вийшли друком; склали графіки подачі статей та ілюстративних матеріалів тощо.

І 1963 р. не сталося особливих змін у звичному ритмі роботи редакційного колективу «УРЕ». Впродовж цього року, як і попереднього, з'явилися друком чотири томи «Української Радянської Енциклопедії» (одинадцятий — чотирнадцятий), що їх було відповідно затверджено на засіданнях Головної редакційної колегії: 12 лютого, 21 травня, 4 вересня та 21 листопада 1963 р.

На перших двох засіданнях — 12 лютого і 21 травня за традицією було розглянуто й алфавітні словники останніх планових томів — п'ятнадцятого та шістнадцятого, який також мав містити доповнення і виправлення до всіх попередніх томів. Отже, словник цього тому розглядали на двох засіданнях — 21 травня було розглянуто та затверджено основний текст, а 21 листопада Головна редколегія схвалила перелік статей до розділу «Додаток», на який було виділено чотири фізичних друкованих аркуші¹⁷⁵.

Певним відходом від звичного графіка засідань Головної редакційної колегії можна вважати розгляд питання із затвердження плану-схеми сімнадцятого тому, яке порушували на першій нараді 1963 р. Після тривалих дебатів план-схему, запропонувала редакція,

¹⁷⁴ Там само. — Арк. 181—182.

¹⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 151.

ухвалили. Тоді ж визначили комплекс заходів щодо його широкомасштабного громадського обговорення¹⁷⁶. По суті саме робота над сімнадцятим, «українським» томом «УРЕ» стає на цей час пріоритетною для керівництва енциклопедії. І робота ця не вписувалася у звичний режим праці над черговим ординарним томом, адже вона значною мірою відрізнялася від усієї попередньої роботи. Головною відмінністю ставала саме дискусійність тематики тому, адже його «надзавданням» було щільно і якнайорганічніше поєднати поняття «українське» і «радянське», що, як з'ясувалося, було не так легко. Допомогти розв'язати цю проблему мало громадське обговорення.

Результати планомірної роботи редакційного апарату й керівництва «УРЕ» впродовж 1962–1963 рр. були приголомшливі. Було випущено вісім томів енциклопедії – сьомий – десятий – 1962 р.; одинадцятий – чотирнадцятий – 1963 р. Всіх їх уже видавали збільшеним накладом – 80 тис. примірників, що відповідало тогочасним потребам суспільства й дозволяло одержати томи «УРЕ» не лише індивідуальним передплатникам, а й забезпечити всі бібліотеки та громадські установи. У роботі над названими вісьмома томами енциклопедії взяло участь близько 5 тис. спеціалістів з різних галузей, які підготували понад 20 тис. статей.

Своєчасний, плановий вихід цих томів значною мірою підніс рівень народної довіри до проекту, і число передплатників зростало. Варто зазначити, що для забезпечення виходу запланованої кількості томів на рік Головна редакція та поліграфічна фабрика «Жовтень» працювали майже без вихідних. Так, наприклад, чотирнадцятий том вийшов друком у надзвичайно стислі терміни – 16 жовтня – 28 грудня 1963 р.

Однак певні труднощі виникали й цього року. Так, 23 березня 1963 р. було ухвалено постанову Ради Міністрів УРСР, згідно з якою значно скорочувалася сума авторських гонорарів статей, що для «УРЕ» мало неабияке значення. Причиною були невеликі загалом обсяги енциклопедичних статей – до 500 знаків, отже, за написання й редагування однієї такої статті за новими розцінками РМ УРСР можна було отримати відповідно – 2 руб. й 37 коп. – сміховинні

¹⁷⁶ Там само. – Арк. 4.

гроші. Зрозуміло, що за таких обставин, перед загрозою втрати авторів енциклопедії, її Головний редактор змушений був знову звертатися до уряду республіки з проханням залишити в силі попередні розцінки¹⁷⁷. Втім проблема авторських гонорарів виявилася найскладнішою 1963 р. Решту проблем керівництво проекту успішно розв'язало власними силами.

Наступний рік для Головної редакції «УРЕ» виявився досить складним. Умовно його можна поділити на дві частини — до травня 1964 р. тривала робота над традиційними п'ятнадцятим та шістнадцятим томами, а з червня — робота над останнім сімнадцятим томом — «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Особливу складність роботі надала постанова ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 13 березня 1964 р. «Про завершення випуску Української Радянської Енциклопедії та підготовку до видання іншої енциклопедичної літератури», котра передбачала не лише заходи щодо подальшої роботи над «УРЕ», а й спрямовувала Головну редакцію на створення нових енциклопедичних проектів — двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР», тритомного «Українського Радянського Енциклопедичного Словника» та «Історії Академії наук Української РСР». На щастя, робота над вищезгаданими проектами не завадила плановому виходу основного продукту редакції — останніх томів «Української Радянської Енциклопедії», хоча й відволікла на себе частину уваги керівництва.

Роботу над п'ятнадцятим томом фактично було завершено до середини січня 1964 р., коли набраний матеріал пішов у верстку. Обговорення верстки відбулося на черговому засіданні Головної редакційної колегії 25 лютого 1964 р. і стало єдиним питанням цієї наради, включаючи в себе також розгляд ключових статей: «Український буржуазний націоналізм», «Українці», «Україна», «Хімізація виробництва» та «Хімізація сільського господарства в СРСР». Складність та багатогранність перших двох статей зумовили тривалу дискусію учасників, унаслідок якої все ж удалося досягнути потрібного результату — статті було доопрацьовано і з внесеними

¹⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 9.

зауваженнями прийнято¹⁷⁸. Так само затверджено було й верстку п'ятнадцятого тому в цілому, який після внесення визначених Головною редакційною колегією поправок мали підписати до друку¹⁷⁹. Внесення правок та підписання не зайняло багато часу — робота редакції була вже добре відлагоджена — і 12 квітня 1964 р. п'ятнадцятий том вийшов накладом 80 тис. примірників.

Завдяки налаштованій системі роботи досить швидко вдалося завершити роботу й над наступним, шістнадцятим томом, складнішим за своєю структурою, аніж попередні. Додаткову складність в ньому становила наявність ряду статей, дуже важливих саме для «радянської» енциклопедії, в котрих висвітлювалися окремі твори В. І. Леніна, чергові завдання Комуністичної партії, провідні галузі народного господарства тощо¹⁸⁰. Окремої ваги цьому томові надавала найбільша вміщена у ньому стаття, присвячена постаті і творчій спадщині Т. Г. Шевченка, якого потрібно було показати не лише як українського митця, а й як революціонера та інтернаціоналіста¹⁸¹. Однак, незважаючи на це, вже на засіданні Головної редакційної колегії 16 червня 1964 р. верстку цього тому подали до розгляду та затвердження. Окрім звичайного для такої практики обговорення провідних статей та зауважень членів Редколегії, окремо обговорювали і текст післямови, що мала завершувати том.

Внаслідок тривалого представлення тексту тому та аналізу його статей було ухвалено резолюцію, що затверджувала том і рекомендувала його до підписання після внесення відповідних

¹⁷⁸ Див., напр.: Касименко О. К. *Український буржуазний націоналізм* // УРЕ. — К., 1964. — Т. 15. — С. 113–117.

Попри виправлення і доопрацювання стаття тогочасного директора Інституту історії АН УРСР виконана у найгірших традиціях радянської пропагандистської риторики часів «холодної війни» з використанням неенциклопедичних лайливих епітетів.

¹⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 3.

¹⁸⁰ Там само. — Спр. 58. — Арк. 55.

¹⁸¹ Див.: Кирилюк Є. П. *Шевченко Тарас Григорович* / Є. П. Кирилюк, В. І. Касян, Д. Х. Острянин // *Українська Радянська Енциклопедія* / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1964. — Т. 16: Цементация — Ї. — С. 288–296.

поправок; було визначено основні принципи формування післямови (стисла характеристика всього видання)¹⁸². Також було вирішено доопрацювати статті, що мали ввійти в розділ «Додаток»¹⁸³. До цього розділу ввійшло 365 статей, зокрема 202 біографічні довідки¹⁸⁴. Внесення правок відбулося досить оперативно, як і узгодження всіх потрібних текстів. І вже 21 вересня того ж року першу частину накладу шістнадцятого тому було віддруковано, хоча з певних технічних причин друк усього накладу (80 тис. прим.) затягнувся до жовтня¹⁸⁵. Як і передбачалося, в том було внесено всі обговорені статті, передмову «Від Головної редакційної колегії», а також опубліковано список авторів, що брали участь у написанні всіх томів проекту – понад 5 тис. осіб.

Другим питанням на засіданні Головної редакційної колегії 16 червня було обговорення процесу роботи над заключним, сімнадцятим томом «УРЕ». На початок червня 1964 р. роботу над цим томом вели досить успішно – за інформацією В. М. Терлецького, було вже підготовлено 75,5% статей відповідно до затвердженого раніше проекту. Однак виникли й проблеми – зокрема, запланований на 1 травня вихід макета тому для громадського обговорення так і не відбувся; не надійшла до редакції

¹⁸² У надрукованому томі стала передмовою. Див.: *Від Головної редакційної колегії* // УРЕ. – Т. 16. – С. 5–6.

¹⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 66

¹⁸⁴ Появу «Додатка» обґрунтовували так: «В період підготовки і видання 16 томів Української Радянської Енциклопедії відбулися історичний XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу та інші важливі події в житті радянського суспільства та світовому розвитку, зокрема утворилися нові незалежні держави. Сталися зміни в адміністративно-територіальному поділі СРСР; дістали нові найменування окремі області і міста; наука і техніка збагатилися новими відкриттями і винаходами» (див.: *Додаток* // УРЕ. – Т. 16. – С. 511).

Невблаганна ідеологічна кон'юнктура викликала появу в «Додатку» таких статей, як «Березневий пленум ЦК КПРС 1962»; «Грудневий пленум ЦК КПРС 1963»; «Двадцять другий з'їзд КПРС»; «Двадцять другий з'їзд КП України»; «Донецьк», «Донецька обласна партійна організація», «Донецька область» (та інші подібні назви – у зв'язку з перейменуванням 1961 р. м. Сталіно й Сталінської області); «Карібська криза»; «Листопадовий пленум ЦК КПРС 1962»; «Лютневий пленум ЦК КПРС 1964»; «Радянський народ» та ін.

¹⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 37.

і частина важливих статей. З огляду на це навіть скорегований графік — здачу до друку першої частини тому «Українська Радянська Соціалістична Республіка» до 1 червня також не було виконано, тому питання про вихід макета в жовтні так і лишилося відкритим. Проблемою був й ілюстративний матеріал до тому¹⁸⁶. Відповідно постановою Головної редколегії з цього питання була рішуча — керівництву енциклопедії вжити рішучих заходів для забезпечення своєчасного виходу сімнадцятого тому¹⁸⁷.

Завершення роботи над шістнадцятим томом дозволило працівникам Головної редакції «УРЕ» сконцентрувати свої зусилля на сімнадцятому томі, і вже на початок осені першу частину матеріалу в гранках було подано на розгляд Головної редколегії. Одночасно керівництво «УРЕ» вживало заходів для популяризації енциклопедії серед населення України. Так, на Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР, у павільйоні «Наука», в серпні 1964 р. було відкрито окрему експозицію, присвячену «Українській Радянській Енциклопедії». Передбачали також розповідати про цей проект на республіканському телебаченні та радіомовленні¹⁸⁸.

Із вересня 1964 р. на засіданнях Головної редакційної колегії «УРЕ» домінувала тема тому «УРСР». Так, на нараді 22 вересня було обговорено та затверджено такі частини тому: «Загальні відомості», «Природа», «Населення», «Історія», «Суспільний і державний лад», «Комуністична партія України», «Ради депутатів трудящих», «Громадські організації»¹⁸⁹. Під час обговорення вирішили доповнити і структурувати матеріал, додавши в розділі «Населення» підрозділ «Мови населення Української РСР»; у розділі «Громадські організації» — виокремити підрозділ «Добровільні народні дружини, товариські суди та інші самодіяльні організації»; додати розділ «Законодавство Української РСР» в кінці розділу «Громадські організації». Тоді ж схвалили й остаточну структуру першої частини тому¹⁹⁰.

¹⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 114—115.

¹⁸⁷ Там само. — Арк. 121—122.

¹⁸⁸ Там само. — Спр. 58. — Арк. 27.

¹⁸⁹ Там само. — Спр. 59. — Арк. 123.

¹⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 176—178.

15 жовтня 1964 р. Головна редакційна колегія розглянула й затвердила наступну частину сімнадцятого тому, присвячену характеристиці народного господарства УРСР, а також економічному районуванню, торгівлі й харчуванню, фінансам і кредитові, праці, «піднесенню матеріального добробуту народу». Також нарада затвердила текст передмови «Від Головної редакційної колегії»¹⁹¹.

24–25 листопада відбулося наступне засідання Головної редакційної колегії «УРЕ», присвячене розділам «Законодавство», «Охорона здоров'я, фізична культура і спорт», «Народна освіта», «Наука і наукові установи», «Культурно-освітні організації та установи», «Преса, радіомовлення, телебачення», «Українська мова», «Література», «Архітектура», «Образотворче мистецтво», «Музика», «Театр», «Кіно», «Народне мистецтво», «Релігія і церква», «Українська РСР на міжнародній арені». До цієї частини тому ввійшли також окремі статті про місто Київ та області Української РСР, а також Хронологічна таблиця¹⁹². Тож більшість розділів тому «Українська РСР» було завершено та відправлено на макетування.

Однак завершити роботу над підготовкою макета сімнадцятого тому 1964 р. не вдалося. Попри інтенсивну роботу Головної редакційної колегії, Головної редакції, авторів статей, матеріал виявився таким об'ємним, що якісно опрацювати його просто не було фізичної можливості. Ба більше, враховуючи кількість та якість матеріалу, було вирішено змінити загальний обсяг тому. Попередні плани передбачали його обсяг у 36 фізичних аркушів (близько 100 авторських), чого виявилось явно недостатньо. Відтак цей показник збільшили до 50 фізичних аркушів (близько 140 авторських). Особливу увагу приділяли ілюстративному матеріалу. Так, до республіканського тому мало ввійти 121 сторінка вклейок та ілюстрацій, зокрема і 28 кольорових. Загальна кількість ілюстрацій становила 1102, а також 80 мап, з яких 33 — кольорові¹⁹³.

У січні 1965 р. завершилося формування макета сімнадцятого тому, який було надруковано у 700 примірниках і, відповідно до

¹⁹¹ Там само. — Арк. 179, 211.

¹⁹² Там само. — Арк. 212.

¹⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 59.

попередніх вказівок ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР, розіслано в різні громадські та державні організації, науково-дослідні установи. На розгляд макета відводили два місяці (15 лютого — 15 квітня)¹⁹⁴.

Громадське обговорення тому «Українська Радянська Соціалістична Республіка» викликало значний інтерес у суспільстві. Результати обговорення були приголомшливі — на адресу Головної редакції «УРЕ» надійшли тисячі листів, протоколів, доповідних записок і інших видів відгуків, в яких висловлювалися зауваження й побажання щодо вдосконалення змісту тому, пропонували допомогу тощо. Всі отримані матеріали були розглянуто в науково-галузевих редакціях і взято до уваги при редагуванні тих чи інших статей або розділів. Особливо цінними були 5 тис. зауважень, що їх висловили співробітники й колективи 270-ти науково-дослідних установ АН УРСР і деяких вищих навчальних закладів¹⁹⁵. Так, наприклад, 22 березня 1965 р. на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР було заслухано інформаційне повідомлення доктора історичних наук І. І. Компанійця про сімнадцятий том «УРЕ» й розглянуто зауваження і побажання відділів та окремих співробітників установи до його макета¹⁹⁶.

Своєрідним підсумком результатів обговорення стала нарада Головної редакційної колегії 28 травня 1965 р. Під час наради було оприлюднено основні результати громадського обговорення та визначено плани подальших дій. Вирішили схвалити основні виправлення, зміни й доповнення до макета тому «УРСР», які запропонували автори і науково-галузеві редакції на основі одержаних зауважень і пропозицій громадськості. Всі матеріали тому після того, як їх остаточно опрацювали автори, мали переглянути й завізувати члени Головної редколегії, закріплені за відповідним напрямом, а вже після того керівництво Головної редакції мало підписати їх до друку¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Там само. — Спр. 67. — Арк. 16.

¹⁹⁵ Там само. — Спр. 66. — Арк. 5.

¹⁹⁶ Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Ф. 1. — Оп. 1, ч. 2. — Спр. 79. — Арк. 49–83.

¹⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 6.

Рішення наради 28 травня дало новий поштовх роботі енциклопедичної редакції. Так, упродовж червня — липня 1965 р. було проведено роботу з понад 400 авторами з удосконалення їхніх статей, внесено чимало суттєвих змін і додатків до макета — переважно ідеологічного характеру, пов'язаних з приходом до влади в СРСР Л. І. Брежнєва¹⁹⁸. Така інтенсивна робота дозволила вже в липні розпочати новий набір тексту сімнадцятого тому, і станом на 30 липня до друку вже було підписано 10 аркушів. За червень — липень було опрацьовано також іменний покажчик та 26 аркушів верстки, що давало підстави сподіватися на вихід тому вже восени¹⁹⁹.

І ці сподівання справдилися. Вже наприкінці серпня 1965 р. робота з підготовки тому завершилася. 17 серпня було зроблено окреме замовлення на виготовлення восьми примірників книжки, прикрашених сухозліткою, для вищої республіканської номенклатури²⁰⁰. Друк тому розпочався у вересні, і до кінця 1965 р. з'явилося 25 568 примірників тому «Українська Радянська Соціалістична Республіка»²⁰¹. Іншу частину 80-тисячного накладу було додруковано на початку 1966 р.²⁰²

Отже, Головній редакції «УРЕ» вдалося, незважаючи на різноманітні перепони, завершити вихід «Української Радянської Енциклопедії» — першого багатотомного вітчизняного енциклопедичного видання всеукраїнського масштабу²⁰³.

Тож з виходом останнього, позапланового сімнадцятого тому «УРЕ» завершився перший успішний етап роботи Головної редакції енциклопедії, створеної ще 1957 р. Майже вісім років знадобилося

¹⁹⁸ Там само. — Спр. 65. — Арк. 53.

¹⁹⁹ Там само. — Арк. 55.

²⁰⁰ Там само. — Арк. 76.

²⁰¹ Див.: Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. — Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. — 807 с.: іл.

²⁰² ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 68. — Арк. 1.

²⁰³ До алфавітних томів першого видання «УРЕ» 1959—1965 рр. увійшло 46 тис. статей. Друге видання «Української Радянської Енциклопедії» було здійснено у 12-ти томах українською (1977—1985) й російською (1978—1985) мовами. До нього увійшло понад 52 тис. статей.

творчому редакційному колективу на чолі з М. П. Бажаном для завершення такого масштабного проекту, яким стала «Українська Радянська Енциклопедія». Об'єднавши спільною ідеєю створення українського радянського енциклопедичного проекту понад 5 тисяч учених, митців, літераторів та інших авторів, Головні редакції «УРЕ» вдалося довести до логічного завершення справу, за яку безуспішно бралися її попередники в радянській Україні 1927–1934 і 1944–1947 рр. Вихід «УРЕ» став знаковою подією для всієї української науки, всього українського суспільства, оскільки відтепер українці стали в один ряд з тими великими націями, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедії не лише власні досягнення упродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації в цілому.

Цілком зрозуміло, що виконана в марксистсько-ленінському дискурсі (зі сталінськими «доповненнями»), «Українська Радянська Енциклопедія» хибувала на численні вади у висвітленні подій і явищ, презентації історичних осіб і сучасників (або їхній свідомій відсутності на її сторінках), що зумовлювалося передусім ідеологічною заангажованістю видання. На наявність помилок і недоліків у ній вказували і її упорядники, розуміючи, що без достатнього досвіду зробити такий масштабний проект бездоганним практично неможливо. Але навіть наявність різних недоліків не применшувала значущості цієї праці, яка стала справжнім провісником майбутньої української енциклопедистики.

УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ 1960–1980 рр.

8.1. Краєзнавча енциклопедія України – 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР»

Робота Головної редакції «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр. не лише завершилася першим успішним виданням великої української енциклопедії, а й заклала підвалини для майбутньої роботи над іншими глобальними проектами.

У першій половині 1960-х рр. тогочасне керівництво УРСР ухвалило низку важливих рішень щодо розвитку історичного краєзнавства. Так, 29 травня 1962 р. ЦК КП України ухвалив постанову про видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах. Для його підготовки створили Головну редакційну колегію на чолі із заступником Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Троньком, до складу якої увійшли провідні вчені – соціогуманітарії, вишівські викладачі історичних дисциплін, співробітники установ АН УРСР. Заступником голови Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР» призначили директора Інституту історії АН УРСР О. К. Касименка¹.

¹ Див., напр.: Кондрацький А. А. *Історико-географічні аспекти багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР»* / А. А. Кондрацький // Український історико-географічний збірник / [О. В. Молодчиков, М. О. Корольова, Н. В. Комаренко, А. А. Кондрацький, А. І. Доценко та ін.; редкол.: І. О. Гуржій (відп. ред.) та ін.]; АН УРСР. Інститут історії. – К.: Наук. думка, 1972. – Вип. 2. – С. 36–37; Тронько П. Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* / П. Т. Тронько; [АН УССР Ин-т истории; отв. ред. И. Л. Бутич]. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 16; Тронько П. Т. *Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи* / П. Т. Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 49 с.; Бажан О. *Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»*) / О. Г. Бажан // Краєзнавство: Науковий журнал. – 2012. – № 3. – С. 26–31; та ін.

Нариси й статті з історії міст, сіл, підприємств, колгоспів упродовж 1950-х років краєзнавці друкували на Донбасі, в Житомирській, Київській, Харківській, Хмельницькій, Чернігівській, Черкаській та інших областях республіки. Важливою формою краєзнавчої роботи були екскурсійно-туристичні походи для дослідження природи, ознайомлення з пам'ятками історії та культури. З кожним роком дедалі більше уваги розробці питань історичного краєзнавства приділяли науково-дослідні установи. Так, наприклад, у середині 1950-х років розпочалася робота зі складання історико-географічного словника в Інституті історії АН УРСР та Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові. Архівні установи республіки в повоєнний час почали активніше займатися використанням документальних матеріалів з науковою метою. 1956–1959 рр. архіви УРСР за участі наукових установ й вищих навчальних закладів підготували й опублікували близько 50-ти збірників документів, в яких висвітлювалося історичне минуле українських територій, зокрема й міст та сіл України. Щоправда, акцент у цих виданнях робився на «успіхах соціалістичного будівництва»².

Вищенаведене стало сприятливим ґрунтом, на якому серед наукової громадськості республіки виник задум створити багатотомну історію міст і сіл УРСР. Цю ідею підтримали Інститут історії АН УРСР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філія Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, які звернулися до ЦК КПУ з пропозицією підготувати й видати «Історію міст і сіл Української РСР». Ініціативу санкціонувало компартійне керівництво республіки, і 29 травня 1962 р. з'явилася вищезгадана постанова ЦК Компартії України щодо підготовки на громадських засадах до 50-річчя Жовтневої революції 26-томного видання з історії міст і сіл УРСР.

Успішне виконання надскладного завдання щодо підготовки багатотомного видання з історії населених пунктів України значною мірою залежало від продуманої організації роботи. Тому Головна редколегія проекту особливу увагу приділяла науково-

² Тронько П. Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* – С. 15–16.

організаційним питанням. Багаторічну працю над «Історією міст і сіл Української РСР» умовно можна поділити на три етапи: перший — організаційно-підготовчий (1962 р. — весна 1964 р.); другий — підготовку рукописів історичних нарисів і довідок, апробацію і наукове редагування текстів (весна 1964 р. — осінь 1967 р.); третій — публікацію томів «Історії міст і сіл Української РСР» (1967—1974 рр.)³. На початку першого етапу було затверджено редколегії усіх томів, які очолювали секретарі обкомів КП України з ідеологічної роботи.

На середину 1962 р. в містах, містечках, селищах, великих селах і районних центрах республіки для збирання відповідних матеріалів партійні органи створили комісії, що визначили населені пункти, про які планувалося готувати нариси, організували громадський актив, укомплектували робочі групи. Міські й районні комісії очолювали секретарі районних і міських комітетів КПУ, сільські й селищні робочі групи — секретарі первинних парторганізацій, директори шкіл, учителі-історики. Втім не бракувало й недоліків у розгортанні роботи над виданням — насамперед під час формування редколегій, добору авторів і роботи з ними. Тому неодноразово доводилося переглядати попередні рішення і вносити належні корективи⁴.

Ускладнили роботу зміни в адміністративно-територіальному поділі, що відбулися на початку 1963 р. Внаслідок укрупнення районів (замість 604-х, що існували раніше, було створено 251 новий) чимало районних комісій припинило своє існування. Разом з тим в областях, де діяли два обкоми КПУ й облвиконкоми (промисловий і сільський — «новація» М. Хрушова), було створено відповідно дві редколегії. Лише у Рівненській, Волинській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій й Закарпатській областях продовжували роботу попередні редколегії. Зрештою, у

³ Тронько П. *Краєзнавство України: здобутки і проблеми* (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців) / П. Т. Тронько; [НАН України. Інститут історії України; наук. ред. акад. НАН України В. А. Смолій]. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 56—59.

⁴ Тронько П. Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* — С. 19.

першій половині 1964 р. єдині редколегії були відновлені у всіх областях УРСР⁵.

Головна редколегія займалася опрацюванням наукових засад видання, визначенням його структури, виявленням джерел, раціональним розподілом обов'язків поміж учасниками проекту, навчанням кадрів. Чималих зусиль довелося докласти, аби переконати окремих керівників у можливості й доцільності підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» на громадських засадах. Зрозуміло, що «комуністичні принципи», покладені в основу видання, спрацьовували далеко не завжди і всюди, оскільки, наприклад, серйозну проблему становило неодноразове передруковування з подальшим виправленням і чистовим передруковуванням рукописів текстів історичних нарисів до томів видання. У більшості випадків гроші на передруковування таки доводилося знаходити. Аналогічною була ситуація з фотоілюстраціями⁶.

Одним із найвідповідальніших завдань була організація науково-методичного керівництва на всіх етапах роботи й у всіх ланках авторського колективу. Такого досвіду не було ні в СРСР/УРСР, ні за кордоном, оскільки «Історія міст і сіл Української РСР» була першою працею, до створення якої залучали так багато осіб різної кваліфікації — учителів і функціонерів партійно-державного апарату, громадських організацій, співробітників науково-дослідних установ, державних і партійних архівів, бібліотек та музеїв, викладачів вишів. Насамперед слід було опрацювати науково-методичні засади видання і довести їх до всіх учасників виконання цього масштабного проекту. Саме з цього й розпочала свою роботу Головна редколегія.

Упродовж 1962 р. Головна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР» за участі робочої групи, створеної на початку роботи, до складу якої увійшли співробітники Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, академічних інститутів історії, економіки, археології, мовознавства, мистецтвознавства, фольклору та

⁵ Там само. — С. 38–39; ЦДАВО України. — Ф. 4633. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 124.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4633. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 52.

етнографії, опрацювала й 6 лютого 1963 р. затвердила методичні вказівки обласним редколегіям, міським та районним комісіям щодо написання «Історії міст і сіл Української РСР», в яких було викладено ідейну й наукову спрямованість видання, структуру й обсяг нарисів і томів⁷. У методичних вказівках наголошувалося, що «Історія міст і сіл Української РСР» має бути цільним виданням «на засадах марксистсько-ленінської науки», а його надзавданням є «висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у містах і селах республіки за 50 років Радянської влади завдяки послідовному здійсненню ленінської національної політики». Кожний том і кожний нарис 26-томника мали засвідчувати «велич успіхів українського народу в галузі господарського і культурного будівництва, досягнутих під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу, її ленінського Центрального Комітету, під керівництвом Комуністичної партії України»⁸. Водночас нариси мали містити найважливіші дані про конкретний населений пункт з часу виникнення і до сьогодення. Значну увагу приділяли «висвітленню соціально-економічного і політичного становища українського народу до 1917 р., революційної боротьби трудящих проти експлуататорів за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁹.

Кожній області, а також столиці УРСР — Києву відводили окремих томів. Усе видання повинно було мати однаковий формат і поліграфічне оформлення. Кожна книга багатотомника містила у собі передмову; історико-економічний нарис про область; нарис про обласний центр; нариси про міста обласного підпорядкування, які не були районними центрами; матеріали про райони за алфавітом; нарис про районний центр із загальною характеристикою району; нариси про міста районного підпорядкування; згодом за алфавітом нариси про селища міського типу й довідки про села — центри сільських Рад — з характеристикою підпорядкованих їм населених пунктів. Усі томи мали бути багато ілюстровані, містити покажчик

⁷ Тронько П. Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* — С. 19–20.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4633. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 12.

⁹ Там само.

імен та географічний показчик, списки ілюстрацій і осіб, які, крім авторів нарисів, брали участь у підготовці видання¹⁰.

Обсяг усього видання орієнтовно визначався у 2800 — 3000 авторських аркушів. Провалили пошук оптимального обсягу характеристики районів й історичних довідок. Спершу для історико-економічного нарису про область відводили до двох авторських аркушів, обласний центр — до 1,5 аркуша, місто обласного підпорядкування і райцентр — один авторський аркуш. Нарис про місто районного підпорядкування не повинен був перевищувати 0,5 аркуша, довідки про села — центри сільрад — 0,18 аркуша і селища міського типу — 0,15 аркуша. Одначе невдовзі Головна редакційна колегія упевнилася, що невеликий обсяг нарисів негативно впливав на їхній зміст. Відтоді зупинилися на таких орієнтовних обсягах: до одного авторського аркуша — нарис про село, селище міського типу, місто районного підпорядкування; до трьох аркушів — нарис про обласний центр та область; до однієї машинописної сторінки — для довідки про центр міської, селищної і сільської Ради. Допускалися і відхилення у бік збільшення обсягів нарисів і довідок — залежно від значення міста, села або певної території у минулому й сучасності з огляду на їхній економічний розвиток, насиченість і значущість історичних подій¹¹.

Від кількості міст, селищ міського типу й сіл в області залежав і обсяг тому. Складання списку населених пунктів, які мали ввійти до тому, й попереднє визначення їхнього обсягу належали до компетенції обласних редколегій, міських і районних комісій. Головна редколегія натомість окреслювала перелік питань, які слід було висвітлювати, рекомендувала основні засади організації роботи, завдання авторів, а також районних і міських комісій, редакційних колегій томів. Одночасно визначали й почерговість етапів роботи над томами: збирання матеріалу, його систематизація, написання нарисів і довідок, рецензування, редагування, художнє й поліграфічне оформлення видання. Наголошувалося, що до написання нарисів про той або інший населений пункт можна

¹⁰ Тронько П. Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* — С. 20.

¹¹ Там само. — С. 20—21.

приступати лише після ретельного вивчення усіх відповідних документальних матеріалів і літератури. Відповідно до загальних завдань проекту, викладених у методичних вказівках, було опрацьовано програму (анкету) збирання матеріалу, яка передбачала всебічне висвітлення історії населених пунктів і визначала послідовність викладу матеріалу в нарисах. Рекомендували орієнтовну структуру нарису про окремий населений пункт. На допомогу редколегіям томів, районним комісіям і авторському колективу планували підготувати макет одного з томів (Київська область)¹².

З наближенням до завершення роботи щодо визначення обсягу всього видання, його окремих томів, нарисів і довідок, їхньої структури тривали розробка й удосконалення методичних вказівок. Цю роботу Головна редколегія доручила щойно створеному згідно з постановою Президії АН УРСР від 5 вересня 1963 р. у складі академічного Інституту історії спеціальному відділу історії міст і сіл. Завідувачами відділу були доктор історичних наук О. А. Парасунько (1963–1969), його наступником (з 1969 р.) – кандидат історичних наук І. С. Слабеев (він же водночас був відповідальним секретарем Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР»). На допомогу відділу виділили науковців з академічних інститутів економіки, археології, мовознавства, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнографії¹³. Взявши за основу короткі методичні вказівки Головної редколегії 1963 р., відділ розробив «Розгорнуті методичні вказівки авторським колективам, комісіям і редакційним колегіям томів “Історії міст і сіл Української РСР”, які 8 травня 1964 р. затвердила Головна редколегія, розіславши згодом усім редколегіям томів¹⁴.

Першого лютого 1964 р. як результат попередньої роботи над виконанням масштабного проекту з історії населених пунктів республіки з’явилася адресована ЦК Компартії України Доповідна записка про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання “Історії міст і сіл Української РСР”» за

¹² ЦДАВО України. – Ф. 4633. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 15–20.

¹³ Тронько П. Т. *Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т.* – С. 22.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4633. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 56–85.

підписами секретаря ЦК Компартії України з ідеології А. Д. Скаби, голови Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР», заступника Голови РМ УРСР П. Т. Тронька й директора Інституту історії АН УРСР О. К. Касименка¹⁵.

Автори меморандуму акцентували увагу на марксистсько-ленінській напрямній видання й концентруванні у ньому насамперед на повоєнній історії України: «Методологічною основою “Історії міст і сіл Української РСР” є твори Маркса, Енгельса, Леніна, рішення з’їздів і пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Червоною ниткою через всі нариси про міста і села республіки пройдуть ідеї дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, здійснення ленінської національної політики на Україні, ідеї керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в боротьбі за соціалістичні перетворення [...]. Основне місце в нарисах буде приділено післявоєнному періоду — висвітленню громадянської війни, індустріалізації та колективізації, героїки українського народу в період Великої Вітчизняної війни [...], в післявоєнні роки, виконанню грандіозних планів комуністичного будівництва [...]. У нарисах йтиме мова про кращих людей українського народу — Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, новаторів соціалістичного виробництва, членів бригад і ударників комуністичної праці, видатних громадсько-політичних діячів, заслужених вчителів, лікарів та агрономів, видатних діячів науки, літератури і мистецтва та інших заслужених людей Радянської України»¹⁶.

Керівництво Компартії України інформували, що роботою над «Історією міст і сіл Української РСР» охоплено майже 100 тисяч осіб з числа працівників освіти, насамперед вчителів-істориків, культурно-освітніх установ, викладачів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, партійно-радянського активу і любителів-краєзнавців; до виконання проекту залучено відповідні міністерства, відомства і установи, а також Архівне управління при Раді Міністрів

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3648. — Арк. 56–59; *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали* / [НАН України. Ін-т історії України; упоряд. О. С. Рубльов; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій]. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 171–175.

¹⁶ Там само. — Арк. 56–57.

УРСР. В центральних і обласних державних архівах складено картотеки, а в Державній історичній та обласних бібліотеках — бібліографію літератури з історії міст і сіл. Інститут історії АН УРСР закріпив провідних науковців за областями для подання кваліфікованої наукової та методичної допомоги обласним редколегіям, міським і районним комісіям та авторам. Викладачів кафедр суспільних наук університетів та інститутів закріплено за районними і міськими комісіями¹⁷.

У доповідній записці фіксували й недоліки: не всі обласні редколегії зуміли забезпечити організаційне і науково-методичне керівництво збиранням матеріалів, ілюстрацій і написанням нарисів; деякі підготовлені рукописи мали описовий характер і невідповідний ідейний та науковий рівень; окремі обкоми КПУ й місцеві парторганізації нехтували виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання “Історії міст і сіл Української РСР”»¹⁸.

Автори меморандуму просили ЦК Компартії України допомогти розв’язувати низку питань методичного й організаційного характеру, які виникли під час виконання масштабного проекту, а саме: «В республіці 355 міст, 33 576 сільських населених пунктів, об’єднаних в 8581 сільську Раду. Всього — 34 572 населених пунктів. На початку роботи над “Історією міст і сіл Української РСР” матеріали збиралися по всіх містах і селах УРСР. Це дало можливість виявити населені пункти з особливо багатою історією і найбільш яскравими досягненнями в господарському і культурному будівництві». Одначе вмістити у 26-ти томах нариси про історію усіх міст і сіл УРСР було практично неможливо, адже це вдвічі — втричі збільшувало б обсяг тому по кожній області проти запланованого, а надто стислі нариси в томах мали б занадто загальний і збіднений характер¹⁹.

Натомість пропонували внести такі зміни до структури й змісту кожного тому видання: «За новою структурою, передбачається

¹⁷ *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали.* — С. 172–173.

¹⁸ Там само. — С. 173.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3648. — Арк. 57–58; *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали.* — С. 173.

написати нариси приблизно про 2200 населених пунктів республіки з загальної кількості 34 572, зокрема про 355 міст республіканського, обласного і районного підпорядкування і вибірково до 1900 нарисів про селища міського типу, робітничі селища та найвизначніші села. Про решту населених пунктів УРСР в кожному томі будуть подані стислі відомості загального характеру».

Отже, обсяг всього видання залишився б без змін і орієнтовно становив би 2800–3000 авторських аркушів, обсяг кожного тому разом з ілюстраціями – 100–110 аркушів. Вважалося, що за такого загального обсягу «Історії міст і сіл УРСР» статті в кожному томі будуть ґрунтовніші й матимуть розмір: вступ (історико-економічний нарис про область) – до трьох авторських аркушів, нарис про обласний центр – до трьох аркушів, місто обласного підпорядкування – до двох аркушів, місто районного підпорядкування та найвизначніші селища міського типу, робітничі селища та села – до одного авторського аркуша²⁰.

В той же час автори доповідної вважали за потрібне внести корективи й до схеми науково-організаційного забезпечення видання, наголосивши, що «назріла потреба вже зараз покласти на Інститут історії Академії наук УРСР наукове та науково-методичне керівництво роботою над “Історією міст і сіл Української РСР” і підготовкою їх до видання, а на Головну редакцію “Української Радянської Енциклопедії” – видання всіх 26 томів “Історії міст і сіл Української РСР”». Пропонували також створити в областях єдині редколегії кожного тому з відповідальним секретарем з числа працівників партійного апарату, який на час остаточної підготовки тому звільнили б від основної роботи, а також «поповнити склад Головної редакційної колегії “Історії міст і сіл Української РСР”»²¹.

П’ятого лютого 1964 р. Президія ЦК Компартії України розглянула доповідну А. Д. Скаби, П. Т. Тронька та О. К. Касименка,

²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3648. – Арк. 58; *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали.* – С. 174.

²¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 3648. – Арк. 59; *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали.* – С. 174–175.

підтримавши пропозиції щодо підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», викладені в доповідній записці, яку вирішили розіслати всім обкомам республіки. Обкоми КП України зобов'язувалися вжити заходів «до своєчасного завершення підготовки томів “Історії міст і сіл Української РСР” до друку, звернувши особливу увагу на якість нарисів, що будуть вміщені у відповідних томах цього видання». В інших пунктах рішення йшлося: «3. Покласти керівництво в республіці підготовкою “Історії міст і сіл Української РСР” на Головну редакційну колегію. Інституту історії Академії наук УРСР здійснювати наукове та науково-методичне керівництво роботою над томами “Історії міст і сіл Української РСР” і підготовкою їх до видання. На Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії покласти видання всіх 26 томів “Історії міст і сіл Української РСР”».

4. Доручити тт. Скабі А. Д. і Троньку П. Т. внести пропозиції до ЦК КП України про штати та структуру Головної редакції УРЕ після випуску останніх томів Української Радянської Енциклопедії та підготувати відповідні економічні розрахунки на видання 26 томів “Історії міст і сіл Української РСР”[...]

²².

Президія ЦК Компартії України на цьому ж засіданні схвалила й зміни у складі Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», ввівши до неї додатково М. П. Бажана (заступник голови), І. К. Білодіда, Ю. Ю. Кондуфора, С. М. Королівського, О. К. Кошика, І. Д. Назаренка, О. А. Парасунька, В. М. Терлецького та Ф. П. Шевченка. Цілком логічним виглядало введення до складу Головної редколегії заступником голови М. П. Бажана, який 1958—1983 рр. був головним редактором «Української Радянської Енциклопедії» — видавництва, яке друкувало 26-томник. Натомість зі складу Головної редколегії було звільнено І. Л. Бутича, І. К. Головача, Ю. М. Захарука, Б. П. Ковалевського, А. Д. Кочубея, В. Є. Нижника, О. Т. Юрченка²³.

13 травня 1964 р. в Києві в Інституті історії АН УРСР відбулася Республіканська нарада голів і відповідальних секретарів обласних редколегій «Історії міст і сіл Української РСР» за участі представників

²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3648. — Арк. 12.

²³ Там само.

ряду міністерств і відомств, АН УРСР та інших відповідальних працівників²⁴. До порядку денного наради було включено єдине питання: про хід виконання постанов Президії ЦК КП України від 23 травня 1963 р. і 5 лютого 1964 р. про видання 26-томної праці «Історія міст і сіл Української РСР». Було заслухано інформацію про роботу голів обласних редколегій²⁵.

Фактична робота над томами «Історії міст і сіл Української РСР» розпочалася 1965 р. — після розв’язання попереднього року більшості організаційних питань видання. Так, першу половину року було присвячено архівній та бібліотечній роботі; підборі матеріалу для поліпшення змісту нарисів; добору ілюстративного матеріалу. Зрозуміло, що в найвигіднішому становищі опинилися області, які мали значний власний науковий потенціал та наукові історичні традиції: Харківська, Львівська, м. Київ. Певну перевагу також мали невеликі за площею області і ті регіони, історію яких було досить широко представлено у вітчизняній історіографії та яка мала достатнє забезпечення відкритими архівними джерелами.

У другій половині 1965 р. редакція приступила до вичитки та редагування надісланого з регіонів авторами матеріалу. Найповніше було представлено том, присвячений Харківській області, що мало під собою достатнє обґрунтування: Харків був першою столицею УСРР, і відповідно в Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР, який до початку 1970-х рр. усе ще розташовувався у Харкові, зберігалася значна частина архівних документів відповідної доби; також у Харкові містився один з провідних науково-дослідницьких осередків — Харківський університет, навколо якого й концентрувалася краєзнавча робота. Володів Харків і значною науково-кадровою базою, котра дозволила авторам обласного тому випередити навіть їхніх київських колег. Редагування тому «Харківська область» було завершено у вересні 1965 р., а вже 8 жовтня його було направлено в набір на Харківську книжкову фабрику ім. Фрунзе. На противагу перевантаженій київській книжковій фабриці «Жовтень» харківські видавці досить

²⁴ Див.: Андрущенко В. Я. *Республіканська нарада з історії міст і сіл УРСР* / В. Я. Андрущенко // *Укр. іст. журн.* — 1964. — № 4. — С. 150–151.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4633. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 4.

оперативно виконали своє завдання, і вже до кінця року було підготовлено гранки, які вичитали й відредагували члени редакційної колегії; на початок 1966 р. до друку було повністю підготовлено та підписано 14 зі 110 аркушів²⁶.

Першого серпня 1966 р. Головна редколегія підбила підсумки обговорення макета тому «Харківська область». Зауваження рецензентів передали редколегії тому для врахування під час підготовки тому до друку. Щоб запобігти аналогічним недолікам в інших томах, редакція історії міст і сіл УРСР Головної редакції «УРЕ» підготувала розгорнуту доповідну записку за результатами обговорення макета тому «Харківська область». Меморандум після його розгляду й схвалення 23 вересня 1966 р. Головна редколегія розіслала обласним редколегіям. 14 вересня 1966 р. том «Харківська область» було рекомендовано до друку, 3 лютого 1967 р. — підписано до друку²⁷.

Вихід у світ тому «Харківська область»²⁸ (видання експонувалося на Всесвітній виставці «ЕКСПО-67» у Монреалі 1967 р. й здобуло позитивну оцінку) — першого тому масштабного проекту з історії населених пунктів республіки мав важливе значення для активізації роботи над подальшими томами видання.

Окрім Харківського тому, до редакції 1965 р. подали рукописи Львівська, Вінницька, Одеська та Полтавська області. Однак за науковим рівнем вони значно поступалися Харківському тому, що й відзначили члени Головної редакційної колегії. Так, на доопрацювання разом з редакторськими висновками та зауваженнями у вересні 1965 р. було відправлено том «Вінницька область»; у листопаді — «Одеська область». Також на доопрацювання було відправлено більшу частину тому «Полтавська область», редагувати який разом з томом по Львівській області розпочали в жовтні²⁹.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 123

²⁷ Там само. — С. 57.

²⁸ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. — *Харківська область*. — 1003 с.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 124.

У наступні роки робота над томами «Історії міст і сіл Української РСР» тривала. 1967 р. було надруковано «стартовий» том — «Харківська область», за ним — «Полтавська область»³⁰; завершували редагувати томи по м. Києву, Луганській, Львівській, Дніпропетровській, Закарпатській, Одеській і Чернівецькій областях. До редакції також надходили рукописи томів інших областей, які вичитували, редагували й періодично відправляли на доопрацювання авторам. Адже, на відміну від «Української Радянської Енциклопедії», робота над історико-краєзнавчим проектом вимагала більшої детальності й розгалуженості матеріалу. Потреба висвітлити історію якнайбільшої кількості населених пунктів часто спричиняла конфлікти між авторами нарисів, кожен з яких прагнув якнайповніше подати саме своє дослідження, незважаючи на його фактичну значущість для області. Звичайно, пріоритет мали місця, так чи інакше пов'язані з революційним рухом чи важливими подіями саме радянської історії, однак це не завжди збігалось з давністю населеного пункту чи його сучасним статусом.

Внаслідок проведеної роботи вихід томів «Історії міст і сіл Української РСР» набув послідовного характеру. Впродовж 1966—1967 рр. вдалося не лише сформулювати загальні принципи формування обласних томів та їхні критерії, а й виробити остаточний механізм підготовки верстки, гранок, їхньої вичитки й, нарешті, підписання до друку і публікації. Саме через це кількість томів, що виходили щороку, поступово зростала. І хоча виходу всіх 26-ти томів енциклопедичного проекту до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції забезпечити не вдалося (цей задум з самого початку був утопічний), однак навіть видання частини томів (Харківська й Полтавська області) до зазначеного ювілею дозволило говорити про його присвячення цій важливій для радянської ідеології даті.

Успішність роботи в наступні роки зумовлювалася рядом чинників, передусім зростанням інтересу широкого загалу до нового проекту. Незважаючи на його суто радянські засади й потужне

³⁰ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. — *Полтавська область*. — 1027 с.

ідеологічне навантаження, висвітлена в праці проблематика знайшла свого читача навіть у найвіддаленіших селах, історія яких згадувалася в проекті, й відповідно мати примірник хоча б одного, «свого» тому було справою честі для кожної місцевої бібліотеки. Не менш значущим чинником зростання ефективності став потрібний досвід, що зростав у редакційних працівників, дозволяючи щороку збільшувати кількість томів, що виходили з друку. Так, 1968 р. побачили світ вже три томи — «Київ»³¹, «Луганська область»³² та «Львівська область»³³.

З них найоригінальнішим був столичний том, присвячений Києву, адже він показував історію лише одного міста, причому головний наголос було зроблено саме на історії ХХ ст. Боротьба більшовиків за владу, події так званих громадянської та Великої Вітчизняної воєн, а особливо «соціалістичне будівництво» міста займали непропорційно великий обсяг — понад дві третини тому. Ключовою тезою стало висвітлення процесу перетворення Києва на великий, сучасний промисловий центр, справжню столицю радянської соціалістичної республіки. Попри ідеологічну перевантаженість, цей том супроводжувався багатьма кольоровими й чорно-білими ілюстраціями, мапами та схемами, що робило його досить цікавим та інформативним для читача.

1969 р. було випущено томи, присвячені великим промисловим областям зі значними революційними традиціями — Дніпропетровській³⁴ і Одеській³⁵, а також унікальним регіонам

³¹ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. — Київ. — 587 с.

³² *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. — Луганська область. — 940 с.

³³ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. — Львівська область. — 980 с.

³⁴ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — Дніпропетровська область. — 958 с.

³⁵ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — Одеська область. — 910 с.

Західної України — Закарпатській³⁶ та Чернівецькій областям³⁷. У двох перших обсяги матеріалу, присвяченого подіям ХХ ст., ще більші, аніж у попередніх, і відповідно досягнення радянської доби показано як найважливіші чинники розвитку регіонів. За близькою до цього схемою було показано й історію населених пунктів Буковини та Закарпаття, де основний акцент було зроблено на тій позитивній ролі, яку відіграло для регіону його приєднання до УРСР 1940 і 1946 рр. При цьому зв'язки з населенням Румунії, Угорщини, Чехословаччини показували передусім як прояв пролетарської солідарності, а діяльність їхніх урядів — як українофобську, що заважала населенню регіонів повноцінно розвиватися. Взагалі потрібно сказати, що такий підхід до історії західноукраїнських областей (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької, Закарпатської, значною мірою Волинської та Рівненської) був домінуючим у проекті «Історія міст і сіл Української РСР», де всю попередню, «дорадянську» історію інтерпретували лише як передумову до «справжньої» історії регіону.

13 серпня 1970 р. на засіданні Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР» розглядали питання «Про удосконалення структури, зменшення обсягу та уточнення плану підготовки та видання томів “Історії міст і сіл Української РСР”» і «Про закріплення наукових співробітників відділу історії міст і сіл Інституту історії УРСР Академії наук за томами для подання науково-методичної допомоги авторським колективам та для роботи разом з редакційними групами редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ над підготовкою текстів нарисів і доводом до друку»³⁸.

Було розглянуто критичні зауваження «наукової громадськості» щодо значного обсягу (понад 100 аркушів) перших томів проекту,

³⁶ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — *Закарпатська область*. — 787 с.

³⁷ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — *Чернівецька область*. — 704 с.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4633. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 28—29.

надмірностей у змісті, цифрах, ілюстраціях. Пропонувалося удосконалити структуру подання матеріалу, згідно з якою у нарисі про райцентр наприкінці давали статтю-довідку з характеристикою району (2,5 сторінки). Натомість пропонували зняти такі статті-довідки, включивши на початку два абзаци (півсторінки) загальних відомостей про район³⁹.

Ці побажання було схвалено відповідною постановою Головної редколегії «Історії міст і сіл». Водночас кількість фотоілюстрацій кожного тому обмежувалася 250–300 знімками й орієнтовно на 7% зменшувався обсяг наступних томів видання, які готували до друку. Затверджували нові обсяги томів: по Івано-Франківській, Рівненській і Тернопільській областях – 75 авторських аркушів, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській, Херсонській – 80, Житомирській, Кримській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській – 85, Вінницькій, Запорізькій і Київській – 90, Донецькій області – 105 авторських аркушів⁴⁰.

Категорично забороняли обласним редколегіям здавати, а редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції «УРЕ» приймати для редакційного опрацювання рукописи томів без ілюстрацій. Встановлювали, що матеріали прийматиме редакція «Історії міст і сіл УРСР» від обласних редколегій лише комплексно (за наявності передмови, нарисів, довідки, кольорових і чорно-білих фотоілюстрацій, картосхем тощо) у присутності відповідальних представників редколегії тому, Головної редакції «УРЕ», Інституту історії АН УРСР і Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР». Передання фіксуватимуть відповідним актом⁴¹.

На засіданні Головної редколегії 13 серпня 1970 р. також було заслухано й обговорено доповідь голови Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР» академіка П. Т. Тронька «Про постанову Вченої ради Інституту історії СРСР Академії наук СРСР «Про досвід підготовки і видання багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”»⁴² (питання розглядали в Москві 9 липня 1970 р.).

³⁹ Там само. – Арк. 49.

⁴⁰ Там само. – Арк. 36.

⁴¹ Там само. – Арк. 35–36.

⁴² Там само. – Спр. 32. – Арк. 19–37.

1970 р. Головна редакція «УРЕ» завершила роботу над наступними трьома томами — «Волинська область»⁴³, «Донецька область»⁴⁴ та «Запорізька область»⁴⁵. Кожен з названих регіонів описували по-своєму. Так, висвітлюючи історію Волині, основний акцент робили не лише на її історичній традиції часів Київської Русі, а й на перебуванні у складі інших держав, колоніальний гніт яких тут був найсильніший. Окреме місце в цьому томі посідали також питання боротьби з німецько-фашистськими загарбниками, особливо партизанський рух. У свою чергу в томі «Донецька область» основну увагу приділяли революційній боротьбі та розбудові промисловості регіону, успіхам трудящих вуглевидобувної галузі. Аналогічною була й спрямованість тому, присвяченого Запорізькій області: розвиток промисловості, Дніпрогес, металургійна галузь тощо. Однак значне місце в цьому томі посідала й «дожовтнева» тематика, присвячена добі козацтва й особливо історії Запорозької Січі, яку К. Маркс назвав «козацькою республікою», що зручно вбудовувалося у революційну та класову боротьбу «трудящих області».

Завдяки значній підготовчій та редакторській роботі 1971 р. було надруковано чотири томи енциклопедичного проекту: «Івано-Франківська область»⁴⁶, «Київська область»⁴⁷, «Миколаївська область»⁴⁸

⁴³ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — *Волинська область*. — 746 с.

⁴⁴ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — *Донецька область*. — 992 с.

⁴⁵ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — *Запорізька область*. — 765 с.

⁴⁶ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — *Івано-Франківська область*. — 639 с.

⁴⁷ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — *Київська область*. — 791 с.

⁴⁸ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — *Миколаївська область*. — 772 с.

та «Хмельницька область»⁴⁹. Цікаво, що в Київському обласному томі стрижневою історичною подією для регіону визначено навіть не Жовтневий переворот 1917 р. в Петрограді, а Переяславську раду 1654 р., яка, мовляв, відповідно до тогочасної ідеологічної концепції стала поворотним пунктом усієї української історії, а отже й визначила майбутнє республіки.

У рік чергового радянського ювілею — 50-річчя проголошення нелегітимного СРСР (1972) з'явилося друком найбільше томів «Історії міст і сіл УРСР». П'ять томів серії, опублікованих цього року, було присвячено Вінницькій⁵⁰, Кіровоградській⁵¹, Херсонській⁵², Черкаській⁵³ та Чернігівській⁵⁴ областям. Враховуючи, що всі названі області були переважно аграрні, історію їхніх населених пунктів презентували за принципом їхнього неухильного переходу за радянської доби від суто сільськогосподарського до індустріально-колгоспного статусу. При цьому розвиток промислових підприємств демонстрували як найпрогресивніший напрямок руху історії регіону, а колгоспне господарство — як своєрідний додаток. Проте автори не могли уникнути й висвітлення значних історичних подій, передусім Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького на Вінниччині,

⁴⁹ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — *Хмельницька область*. — 706 с.

⁵⁰ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — *Вінницька область*. — 777 с.

⁵¹ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — *Кіровоградська область*. — 816 с.

⁵² *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — *Херсонська область*. — 687 с.

⁵³ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — *Черкаська область*. — 788 с.

⁵⁴ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — *Чернігівська область*. — 780 с.

широко висвітлюючи не лише бойові дії, а й персоналії І. Богуна, Д. Нечая, М. Кривоноса та ін.

1973 р. було опубліковано чотири томи цього масштабного енциклопедичного проекту — книги, присвячені Житомирській⁵⁵, Рівненській⁵⁶, Сумській⁵⁷ і Тернопільській областям⁵⁸. Історію населених пунктів цих регіонів було показано відповідно до попередньо розроблених схем, акцентуючи увагу передусім не на їхніх історичних особливостях, а на досягненнях промислового будівництва часів радянської влади. Не могли автори оминати й такий «значущий» аспект історії, як спорудження мавзолею В. І. Леніна з житомирського граніту⁵⁹.

Не можна оминати увагою також один з найзаідеологізованіших томів проекту, присвячений Кримській області, який завершував багатотомне видання⁶⁰. Враховуючи тогочасний статус кримських татар (народу у вигнанні, який виборював своє право повернутися на історичну Батьківщину), ранню історію регіону і його особливості висвітлено в томі найменше, в той час як досягнення радянської влади (реальні й переважно вигадані) показано до найменших подробиць. Так, наприклад, найважливішими явищами історії півострова авторський колектив тому вважав розвиток рибопереробної промисловості та виноробства, рудоплавних комбінатів тощо.

⁵⁵ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — *Житомирська область*. — 726 с.

⁵⁶ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — *Рівненська область*. — 655 с.

⁵⁷ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — *Сумська область*. — 695 с.

⁵⁸ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — *Тернопільська область*. — 640 с.

⁵⁹ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. — *Житомирська область*. — С. 635.

⁶⁰ *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. — *Кримська область*. — 802 с.

Завершення проекту «Історії міст і сіл Української РСР» стало знаковою подією в українській енциклопедистиці. Воно фактично заснувало нову галузь в радянській історіографії, показуючи не лише комплексний розвиток історії, а й регіональні особливості навіть невеликих населених пунктів. У лютому 1974 р. Бюро Відділення історії АН СРСР ухвалило спеціальну постанову «Про досвід підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР” у 26 томах», якою рекомендувало всім історичним установам АН союзних та автономних республік «використати науково-організаційні принципи й методику роботи Головної редколегії і авторського колективу цього видання»⁶¹.

Важливість та успішність цього проекту підтвердило й присудження колективу його виконавців Державної премії СРСР 1976 р. Значущість видання стверджував і тогочасний Перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький, наголошуючи на його великій ролі в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, пропаганді переваг соціалістичного ладу, «визначних досягнень ленінської національної політики КПРС», «викритті буржуазної та націоналістичної ідеології»⁶². Упродовж 1974-1983 рр. з'явилося перевидання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою. Стартувала російськомовна версія проекту з тому «Крымская область» (1974).

Проте не лише для радянського режиму проект був вигідний. Він вперше в історії української науки привернув увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики, залучивши до авторства статей людей різних професій, а також розкривши маловідомі сторінки історії українських населених пунктів. Енциклопедичну сутність проекту підсилював той фактор, що, окрім власне історії, статті містили інформацію щодо соціально-економічного й культурно-освітнього стану населених пунктів УРСР,

⁶¹ Верменич Я. В. *«Історія міст і сіл Української РСР»* / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 602.

⁶² Щербицький В. В. *XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формирования нового человека.* – М., 1977. – С. 123.

почасти подавали демографічну динаміку й навіть статистику втрат у роки так званої Великої Вітчизняної війни. Фактично «Історія міст і сіл Української РСР» стала справжньою українознавчою енциклопедією. Так, загалом у проекті було опубліковано 1341 статтю про міста, селища міського типу та села з давньою історією й значущі в господарському та культурному плані; 475 коротких характеристик районів; 8319 довідок про центри селищних та сільських Рад народних депутатів. «Історія міст і сіл Української РСР» була багато ілюстрована — в ній вміщено 9116 ілюстрацій, з яких 318 кольорових вклейок, 620 мап в картосхем, в яких відображалось історичне минуле України та актуальний стан на час видання.

Однак не можна оминати й недоліків цього проекту. Це передусім надмірна заідеологізованість матеріалу, характерна для всіх видань Головної редакції «УРЕ». Саме ідеологічний підхід і прикметна для нього система історіографічних заборон на висвітлення «невигідних тем» завадили розкриттю у статтях низки важливих для історії України питань, зокрема її регіональної історії. Ідеться насамперед про добу Української революції 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., репресії часів Великого терору 1937–1938 рр. та ін. Не менш суттєвим недоліком, також ідеологічного походження, була непропорційність матеріалу, присвяченого різним історичним періодам, з виразним домінуванням висвітлення радянських часів та їхніх «досягнень». Є у проекті й інші хиби, зумовлені як об'єктивними чинниками — відсутністю чи закритістю історичних, передусім архівних, джерел, так і суб'єктивними, обумовленими особистими інтересами та рівнем підготовки авторів певних статей, передусім присвячених історії сіл.

Однак незважаючи на такі недоліки, «Історія міст і сіл Української РСР» зберігає і до сьогодні своє енциклопедичне значення, залишаючись фактично єдиним джерелом знань з ряду тем, особливо стосовно історії регіонів та їхніх населених пунктів. На жаль, за понад ніж два десятиліття після відновлення державної незалежності Україні так і не було створено аналогічного видання, котре висвітлювало б локальну історію українських земель відповідно до сучасного розвитку української науки.

8.2. «Радянська енциклопедія історії України» — перша історична енциклопедія УРСР

Як наголошується у «Передмові» 2003 р. до сучасного видання багатотомної «Енциклопедії історії України» (ЕІУ): «Плідна робота істориків упродовж останніх 10 років створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника ЕІУ порівняно зі словником “Радянської енциклопедії історії України” (РЕІУ) [...]. Праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, без сумніву, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Водночас необхідно пам’ятати про політичну заангажованість цих праць, зумовлену догмами і стереотипами комуністичної доби, у зв’язку з чим їхнє значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу (причому різних епох та періодів). Щодо опису й аналізу минулого українських земель, які свого часу не входили до складу УРСР, то в енциклопедіях для них раніше майже не знаходилося місця. Спотворювалися реальні (науково обґрунтовані) пропорції щодо висвітлення історичних епох. Так, більше половини усіх статей РЕІУ присвячувалось одному періодові — після 1917 р. [...]»⁶³.

У зв’язку з вищенаведеним нам уявляється конструктивною і логічно обґрунтованою спроба реконструювати ідейно-політичне та історіографічне тло, в контексті якого постала ідея підготовки й реалізовувався проект чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України».

Постановою ЦК КП України від 28 грудня 1965 р. «Про завершення видання Української Радянської Енциклопедії» з огляду на «зростаючий попит на енциклопедичну літературу» було схвалено перспективний план енциклопедичних видань у республіці, який передбачав підготовку чотирьох енциклопедій — «Енциклопедії народного господарства Української РСР»,

⁶³ Редакційна колегія. *Передмова* // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1. — С. 5.

«Української сільськогосподарської енциклопедії», «Енциклопедії кібернетики» й «Радянської енциклопедії історії України» (РЕІУ). Це ж рішення ЦК зобов'язувало президію АН УРСР (Б. Є. Патон), Міністерство сільського господарства УРСР (П. О. Дорошенко) й Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР разом з Головною редакцією УРЕ за кожним енциклопедичним виданням «підготувати і подати на розгляд ЦК КП України проспект, обсяг, строки видання, тираж та економічні показники»⁶⁴.

Видання «Радянської енциклопедії історії України» (в одній з попередніх версій мала назву «Енциклопедії історії Радянської України»), як і решти вищезгаданих енциклопедій, здійснювали відповідно до постанови ЦК КП України від 18 лютого 1967 р. «Про підготовку і видання енциклопедичної літератури в республіці», що його «у радянському порядку» формалізувала однойменна ухвала Ради Міністрів УРСР № 289 від 7 травня 1967 р.

Як зазначалося у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КП України, «Радянська енциклопедія історії України» мала «глибоко відобразити історію українського народу з найдавніших часів до наших днів, його братерські зв'язки з російським та іншими народами в героїчній боротьбі за своє соціальне і національне визволення, широко розкрити соціалістичні перетворення та успіхи комуністичного будівництва Української РСР у братній сім'ї народів Радянського Союзу, рішуче викриваючи буржуазні фальсифікації історії українського народу»⁶⁵. Звично для комуністичної ідеології, а отже й радянської історіографії принаймні половина обсягу видання припадала на період після жовтня 1917 р. Обсяг енциклопедії визначався у чотири томи (по 100 авторських аркушів кожний), які мали надрукувати впродовж 1967–1971 рр. Головним виконавцем видання мав виступити колектив наукових співробітників Інституту історії АН УРСР, співвиконавцями — історики КПРС з Інституту історії партії при ЦК КП України — філії Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. До написання статей РЕІУ залучали й інших авторів з академічних установ та вищих навчальних закладів республіки, а також з Москви.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 3869. — Арк. 22.

⁶⁵ Там само. — Спр. 4077. — Арк. 101–102.

У лютому 1967 р. було затверджено редакційну колегію чотиритомника, до якої увійшли К. К. Дубина, директор Інституту історії АН УРСР — відповідальний редактор, Б. М. Бабій, С. М. Бібіков, О. А. Бородін, І. О. Гуржій, П. П. Гудзенко, К. Г. Гуслий. В. Л. Зуц (відповідальний секретар), М. К. Івасюта, І. І. Компанієць (заступник відповідального редактора), С. М. Королівський, Ю. Ю. Кондуфор, П. А. Лавров, Ф. Є. Лось, І. Д. Назаренко, М. І. Супруненко, В. І. Стрельський, В. Я. Тарасенко, П. Т. Тронько, А. Т. Чеканюк⁶⁶.

Під керівництвом проф. К. К. Дубини 20 червня 1967 р. відбулося перше засідання редакційної колегії РЕІУ, на якому було окреслено коло першочергових завдань проекту. Одначе раптова смерть Кузьми Кіндратовича 22 вересня 1967 р. до певної міри пригальмувала роботу над енциклопедією⁶⁷. Під час наступних двох засідань редколегії РЕІУ головував заступник відповідального редактора професор І. І. Компанієць. І лише 11 березня 1969 р., під час четвертого засідання редколегії, керівництво проектом взяв у власні досвідчені руки колишній секретар ЦК КПУ з ідеології, а з березня 1968 р. — директор Інституту історії АН УРСР А. Д. Скаба.

Перший том чотиритомного видання було підписано до друку 1 липня 1969 р., останній, четвертий — 7 серпня 1972 р.

Найдискусійнішою у першому томі РЕІУ виявилася стаття «Боротьбисти».

Перше обговорення рукопису статті «Боротьбисти» відбулося 25 квітня 1969 р. у приміщенні Головної редакції «УРЕ» на вул. Леніна, 51 у Києві. Друге — 5 травня 1969 р. в Інституті історії партії при ЦК Компартії України. Третє (остаточне) обговорення відбулося 21 жовтня 1969 р. у приміщенні Головної редакції «УРЕ» на вул. Леніна, 51. А том підписано до друку 1 липня 1969 р. Отже,

⁶⁶ Борчук С. М. «Радянська енциклопедія історії України» — перша історична енциклопедія в УРСР / С. М. Борчук // Укр. іст. журн. — 2013. — № 4. — С. 171.

⁶⁷ Див.: Юркова О. В. *Кузьма Кіндратович Дубина* / О. В. Юркова // Інститут історії України НАН України. 1936—2006 / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 333.

ця стратегічна стаття «тримала» весь том, гальмуючи його вихід.

Найголовнішою причиною такого гальмування була десятирічної давнини історіографічна полеміка з виразним ідеологічним присмаком. Упродовж другої половини 1950-х рр. з усіх дискусійних проблем історії утвердження більшовицького владарювання в Україні найгострішу протидію чинила офіційна наука «дисидентським» поглядам на питання історії боротьбизму. Представникам вітчизняної історіографії, які спробували бодай почасти реконструювати об'єктивний образ цієї партії та її реальне місце в революційних подіях в Україні, інкримінували «викривлення історичної правди» та ін. Натомість боротьбистів безапеляційно проголошували «контрреволюційною» дрібнобуржуазною організацією, одним із численних відгалужень «українського буржуазного націоналізму»⁶⁸.

Партія боротьбистів постала з лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів. Основним її ядром була керівна група газети «Боротьба» — органу лівих українських есерів, яку друкували з 23 лютого 1918 р. У травні 1918 р. група оформилася у самостійну партію, яка зберегла стару назву — УПСР, але водночас називалася й боротьбистською (за назвою часопису). У березні 1919 р. V з'їзд УПСР декларував прийняття комуністичної платформи, змінивши назву на Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів), рекомендувавши й застосування назви «комуністи-боротьбисти». У серпні 1919 р. боротьбисти об'єдналися із спорідненою групою лівих українських соціал-демократів («незалежників»). Відтоді було прийнято нову назву партії — Українська комуністична партія (боротьбистів) — УКП(б). З літа 1919 р. партія була представлена в Раднаркомі УСРР, зокрема, наркомат освіти очолював Олександр Шумський. Серед лідерів УКП(б) були Григорій Гринько, Василь Еллан-Блакитний, Михайло Полоз, Левко Ковалів, Антін Приходько та ін. У серпні та листопаді 1919 р. боротьбисти зробили дві невдалі спроби вступити до Комінтерну, заблоковані лідером російських більшовиків В. Леніним (Ульяновим), незацікавленим в окремому

⁶⁸ Яремчук В. *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*. — Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. — С. 251–252.

представництві в цій організації українських націонал-комуністів – впливових політичних конкурентів маніпульованої Кремлем КП(б)У. У грудні 1919 р. УКП(б) уклала угоду з КП(б)У про входження боротьбистів до Всеукраїнського Ревкому. У березні 1920 р. УКП(б) влилася у КП(б)У через індивідуальний вступ членів (з 15 тис. до більшовиків перейшло близько 4 тис. колишніх боротьбистів), що організаційно оформили рішення II (VI) з'їзду УКП(б) та IV конференції (на правах з'їзду) КП(б)У⁶⁹. Впродовж 1920–1930-х рр. переважну більшість боротьбистів (включно з окремими високопосадовцями – П. Любченком, А. Хвилею) фізично знищив більшовицький тоталітарний режим.

Увесь 1958 р. в українській радянській історіографії пройшов, умовно кажучи, під боротьбистським стягом. Властиво, йшлося про історичну роль і значення вітчизняного (українського) націонал-комунізму, який табуювала офіційна компартійна ідеологія. Проблему актуалізували нещодавні революційні виступи в сусідніх Угорщині та Польщі, зокрема події Угорської революції 1956 р., в яких частина політичної еліти цих країн «соціалістичного табору» намагалася відшукати власний шлях побудови соціалістичної демократії, далеко не тотожний радянському «взірцеві».

У другому числі «Комуніста України» 1958 р. було надруковано статтю Г. Овчарова «З приводу висвітлення питання про боротьбизм»⁷⁰. Автор бідкався, що окремі історики й літературознавці, торкаючись історії боротьбизму, припускалися, на його думку, «серйозних недоліків, які йдуть у плані ідеалізації

⁶⁹ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. – К.: Основи, 1996. – С. 244–245.

⁷⁰ Овчаров Г. *З приводу висвітлення питання про боротьбизм // Комуніст України*. – 1958. – № 2. – С. 36–47.

Публікації передувала редакційна примітка: «До редакції нашого журналу надійшли листи від читачів, у яких вони порушують ряд питань, зв'язаних з ідейно-політичною оцінкою боротьбизму і ставленням до нього нашої партії. В листах звертається увага на те, що в працях окремих істориків має місце розбіжність думок щодо характеристики партії боротьбистів». З огляду на «стурбованість» читачів і «важливість для історичної науки правильного висвітлення цього питання» редколегія і вміщувала допис Г. Овчарова (Там само. – С. 36).

цього супротивника Комуністичної партії». Недоліки містилися, мовляв, у деяких працях і виступах М. Супруненка, С. Крижанівського, Л. Новиченка та інших авторів, знайшли місце на сторінках «таких авторитетних видань, як другий том “Історії Української РСР” та другий том “Історії української літератури» [...]»⁷¹. На вістрі критики Г. Овчарова опинився Микола Іванович Супруненко (1900–1984) – завідувач відділу історії радянського суспільства (1955–1960), згодом (1960–1984) – відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни Інституту історії АН УРСР. Дописувач інкримінував йому «увінчання героїчними лаврами» лідерів боротьбистів, «замовчування антирадянської політичної лінії» УКП(б), «пом’якшення вироку історії щодо боротьбизму» тощо⁷².

Завершувався допис Г. Овчарова резюмуванням типових помилок авторів, які, мовляв, «ідеалізують боротьбизм»: «Партія боротьбистів зображується політичною силою, яка нібито заслуговує на те, щоб ставитися до неї як до партії, що була хоч і хитким і непослідовним, але все ж соратником Комуністичної партії в будівництві Радянської України. Взаємини між партією боротьбистів і Комуністичною партією одні автори висвітлюють як стосунки співробітництва на ґрунті мирного співіснування, інші, хоч і враховують наявність боротьби між цими партіями, але не роблять з цього належних висновків і тим самим затушовують антагоністичність цієї боротьби і зводять її до окремих, часткових проявів. Відповідно до цього, у викривленому світлі, в душі затушовування контрреволюційності і націоналізму, зображається класова суть, суспільні зв’язки і громадсько-політична поведінка партії боротьбистів, а питання про платформу боротьбизму, як про платформу специфічного витонченого націоналізму, або не ставиться або також затушовується, обмежується»⁷³.

Декілька слів варто сказати про автора цієї статті. Григорій Філатович Овчаров народився 8 лютого 1904 р. в с. Могилеві

⁷¹ Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм. – С. 42.

⁷² Там само. – С. 43–44.

⁷³ Там само. – С. 46–47.

Царицинського повіту на Катеринославщині в незаможній селянській родині росіян-переселенців. 1921 р., після закінчення педкурсів у Новомосковську, вступив до РКП(б) і працював низовим комсомольським функціонером. У 1923—1926 рр. — інструктор ЦК ЛКСМУ (Харків). 1930 р. закінчив Інститут червоної професури й завідував кафедрою марксизму-ленінізму ІЧП. З 1926 р. друкував рецензії та статті у часописах «Молодняк» і «Критика» (півтора року редагував останнє видання). Належав до Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), заживши слави одного з найзатятіших полемістів. З 20 травня 1931 р. був ученим секретарем при наркомі освіти УСРР М. О. Скрипнику; з 4 квітня 1931 р. працював за сумісництвом заступником редактора відділу ЛІММ «УРЕ». Автор книжок «Нариси сучасної української літератури» (1931); «Більше непримиренності до ворожих виступів: “Сонячна машина” В. Винниченка та її критики» (1933); брошури «Микола Скрипник і радянська література» (1933).

Зміст останньої книжки викликав невдоволення «команди» П. Постишева, автора піддали брутальній критиці, звільнили з посади й заслали парторгом МТС у Синельниківський район Дніпропетровщини. Ухвала Головліту від 16 квітня 1933 р. наголошувала на «зовсім неприпустимому характері» брошури «Микола Скрипник і радянська література», яка спрямована «проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики», й «утруднює роз’яснення припущених помилок». Відтак брошуру конфісковували «як політично шкідливу», її примірники вилучали з продажу й масових бібліотек⁷⁴. 24 липня 1934 р. під час чергової «чистки» Г. Овчарова виключили з партії, а в ніч з 4 на 5 грудня 1934 р. заарештував Дніпропетровський УНКВС. Затриманому інкримінували участь в «українській націоналістичній терористичній організації» і підготовці замаху на П. Постишева. 26 квітня 1935 р. Особлива нарада НКВС СРСР засудила Г. Овчарова до трьох років таборів. Утримували його в Ухтпечлазі (м. Чиб’ю Комі АРСР). Після численних клопотань 5 травня 1943 р. його реабілітували з анулюванням судимості. У 1950-х рр. він працював у Державному

⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6218. — Арк. 58.

музеї Т. Г. Шевченка в Києві, випустив книжку «В. Маяковський — співець дружби народів» (1956)⁷⁵.

«Боротьбистська тема» знайшла продовження і на шпальтах «Українського історичного журналу», в третьому числі якого за 1958 р. було надруковано велику рецензію співробітника Інституту історії АН УРСР Рема Симоненка на трирічної давнини (1954) працю одного з колишніх боротьбистських лідерів Івана Майстренка (1899—1984) «Боротьбизм: розділ з історії українського комунізму»⁷⁶. Зміст рецензії апіорі визначала її назва — «Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України». Завершувалася публікація у характерному для цього автора стилі контрпропагандистської історіографії: «Спроби І. Майстренка та його заокеанських поводитирів гальванізувати давно вже мертво тіло боротьбизму — приречені на провал. Майже сорок років тому молода Комуністична партія (більшовиків) України при братній допомозі РКП(б) і великого Леніна політично розгромила боротьбизм. Ліквідація УКП(б) — цього небезпечного противника радянського будівництва на Україні, свідчила про зрілість Комуністичної партії України [...]. Але, відзначаючи жалюгідність новітніх одчайдушних спроб сучасних фальсифікаторів історії, радянські історики повинні підвищувати пильність і непримиренність до будь-яких проявів ворожої ідеології, викривати ці спроби, відтворюючи справжній героїчний шлях нашого народу у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, за вільну і могутню суверенну Радянську Україну»⁷⁷.

25 квітня 1958 р. на вченій раді Інституту історії АН УРСР за участі істориків академічних науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів Києва, Львова, Кіровограда та інших міст республіки було заслухано доповідь професора М. І. Супруненка на тему «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на

⁷⁵ Юткін В. *Овчаров Григорій* // З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. — К.: Рад. письменник, 1991. — Вип. 1 / Упоряд. О. Г. Мусієнко. — С. 340—341.

⁷⁶ Симоненко Р. Г. *Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України*: [Рец. на кн.:] J. Majstrenko. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism / Research Program on the USSR, № 4. — New York, 1954. — 315 P. // Укр. іст. журн. — 1958. — № 3. — С. 158—162.

⁷⁷ Там само. — С. 162.

Україні» і співдоповідь кандидата історичних наук І. І. Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня». На поважному науковому форумі, який продовжив свою роботу обговоренням доповідей 28 квітня, 7 та 20 травня 1958 р., були представлені й співробітники Інституту історії партії при ЦК КП України, а також редакція часопису «Комуніст України» (відповідальний редактор Я. Ю. Пашко й співробітник редакції М. М. Липовченко). Стрижневою проблемою обговорення цілком закономірно виявилася боротьбистська (правильніше — антиборотьбистська) тема⁷⁸.

Після відповідного історіографічного огляду в другій, більшій частині своєї доповіді Микола Іванович докладно зупинився на ставленні КП(б)У до дрібнобуржуазних партій, зокрема боротьбистів. Доповідач зауважив, що, на його думку, у статті Г. Овчарова «З приводу висвітлення питання про боротьбизм» зроблено спробу піддати сумніву доцільність блокування КП(б)У на певних етапах з боротьбистами, а також відродити лівацько-сектантську лінію у розв'язанні селянського й національного питання в Україні. Стосовно соціальної бази УКП(б) доповідач висловив думку, що вона відображала інтереси трудящого селянства, переважно середнього, а також «націоналістичні тенденції відсталого частини українських мас». Попри те, що до цієї партії входила певна кількість «куркульства і петлюрівської агентури», вона загалом не була куркульською партією, а репрезентувала середнє селянство України з його непослідовністю⁷⁹.

Вищезгаданий співробітник Інституту історії Р. Г. Симоненко, який виступав в обговоренні, солідаризувався з позицією журналу «Комуніст України» й закинув М. І. Супруненьку «ідеалізацію і прикрашення боротьбистів». На думку опонента, головні розходження між боротьбистами й КП(б)У полягали не в

⁷⁸ Борчук С. М. «Радянська енциклопедія історії України» — перша історична енциклопедія в УРСР // Укр. іст. журн. — 2013. — № 4. — С. 175.

⁷⁹ Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня // Укр. іст. журн. — 1958. — № 5. — С. 228—229.

національному питанні, а у площині соціально-політичних проблем. Промовець наголосив на політичній гостроті питання, оскільки «закордонні фальсифікатори», мовляв, намагаються зобразити боротьбистів «єдиною партією, за якою начебто ішов український народ»⁸⁰.

В аналогічному річизі було витримано й виступ співробітника журналу «Комуніст України» М. М. Липовченка, який застеріг від неправильного висвітлення питання про боротьбизм, через що, мовляв, можна скотитися «на лівацько-сектантські позиції або на позиції українського буржуазного націоналізму». Промовець проаналізував три лінії щодо боротьбистів: ленінську, лівацько-сектантську лінію П'ятова — Бубнова й лінію Зінов'єва. Микола Миколайович не погодився з думкою М. І. Супруненка, що головні розходження між боротьбистами й КП(б)У полягали в національному питанні. В оцінці соціальної бази УКП(б) у доповіді останнього, на переконання М. М. Липовченка, змішувалися два поняття — економічна основа дрібнобуржуазних партій та їхня політична опора⁸¹.

Брав слово в дискусії і співробітник Державного музею Т. Г. Шевченка Г. Ф. Овчаров, який застеріг присутніх від ідеалізації боротьбизму й «відступів від лінії партії в оцінці цього питання». Він звично піддав критиці погляди М. І. Супруненка — «захисника боротьбизму», оскільки ототожнення УКП(б) з українським селянством «веде до пониження ролі Комуністичної партії». Промовець відкидав будь-яку позитивну роль боротьбистів, беззастережно вважаючи їх «контрреволюційною партією, яка гальмувала процес встановлення Радянської влади на Україні»⁸².

Іншою стрижневою темою обговорення під час чотириденних засідань ученої ради Інституту історії АН УРСР було питання оцінки листопадових подій 1918 р. у Львові й проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Сміливий як на той час погляд співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові Олександра Юхимовича Карпенка (1921—2013), який справедливо

⁸⁰ Там само. — С. 231.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. — С. 232.

вважав проголошення ЗУНР демократичною національно-визвольною революцією, зазнала брутальної критики з боку співдоповідача, майбутнього заступника відповідального редактора РЕІУ І. І. Компанійця, який, зокрема, наголошував на неможливості «довільного поєднання революційного руху українських трудящих мас проти влади Габсбургів і контрреволюційного путчу [західно]української буржуазії», які, на жаль, збіглися в часі. Тож ЗУНР він оцінював як контрреволюційне утворення, маріонеткову державу західноукраїнської буржуазії⁸³.

До кампанії дискредитації колеги – вірогідного претендента на посаду очільника установи долучився і тогочасний директор Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук О. К. Касименко, який прагнув водночас учергове засвідчити власну відданість «єдиноправильній» історіографічній лінії. У його методологічній статті «Завдання розвитку історичної науки на Україні» в серпневому числі 1958 р. того ж самого «Комуніста України» повідомлялося у стилі переможного рапорту – мовляв, помилки М. І. Супруненка щодо хибного трактування Української Центральної Ради як керівника національного руху в Україні після лютого 1917 р., неадекватної оцінки партії боротьбистів тощо виявила, викрила, багатоденно обговорила й засудила абсолютна більшість колег: «Серйозні помилки допускає тов. Супруненко також і в трактуванні соціальної бази, характеру діяльності дрібнобуржуазної партії боротьбистів і ставлення до неї Комуністичної партії (“Історія Української РСР”, т. II, стор. 168, 175–179). Трактування боротьбистів іде по лінії певного обілення цієї ворожої нам партії. Визначаючи соціальну базу партії боротьбистів, автор чомусь відриває її від українського куркульства, характеризуючи діяльність цієї партії, обминає періоди її найбільшої антирадянської активізації, а, говорячи про ставлення Комуністичної

⁸³ Докладніше див., напр.: Рубльов О. *У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.)* // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць / НАН України. Інститут історії України. – К., 2007. – Вип. 16: В 2 ч.: На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В. А. Смолій. – Ч. 1. – С. 166–199. – С. 172–176.

партії до боротьбистів, тов. Супруненко замовчує ті партійні документи, які дають справжню, всебічну характеристику боротьбистів, викривають їх контрреволюційне нутро, кваліфікують їх як ворожу радянському ладові партію». Тут же повідомлялося, що з цього приводу відбулося чотири засідання вченої ради установи, в кожному з яких брало участь понад сто істориків: «І абсолютна більшість товаришів, що виступили на засіданнях, відмітили неправильність трактувань суті і характеру діяльності боротьбистів, хибність тієї оцінки ставлення до них Комуністичної партії, яку дають деякі історики»⁸⁴.

Певною компенсацією М. І. Супруненку за кампанію брутальної критики на його адресу стало обрання його того ж самого 1958 р. членом-кореспондентом АН УРСР, яке — будь-що-будь — засвідчувало його високий науковий авторитет. Так само не викликала поважних заперечень (навіть з боку Г. Овчарова!) авторська стаття Миколи Івановича «Боротьбисти», вміщена у другому томі московської «Советской исторической энциклопедии» (1962)⁸⁵.

Натомість публікація у Москві 1966 р. чергової монографії М. І. Супруненка — «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920)»⁸⁶ й оцінка в ній партії боротьбистів знову викликала миттєву реакцію його «персонального цензора» — Г. Овчарова. Цього разу «комуніст з 1921 року» звернувся з листом до редакції «Правды»⁸⁷. Відзначивши «безперечний інтерес для читача» нової монографії

⁸⁴ Касименко О. *Завдання розвитку історичної науки на Україні* // Комуніст України. — 1958. — № 8. — Серпень. — С. 28.

⁸⁵ Супруненко Н. И. *Боротьбисты* // Советская историческая энциклопедия / Науч. совет изд-ва «Советская энциклопедия»; Отделение истор. наук АН СССР; редкол.: Е. М. Жуков (глав. ред.) и др. — М.: Советская энциклопедия, 1962. — Т. 2. — Стб. 630—631.

⁸⁶ Супруненко Н. И. *Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920)*. — М.: Наука, 1966. — 454 с.

⁸⁷ Овчаров Г. *Старая ошибка повторилась*: Письмо в «Правду»: [по поводу оценки партии боротьбистов в кн.: Супруненко Н. И. *Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920)*. — М.: Наука, 1966] // Правда. — 1967. — 19 февраля. — № 50 (17732). — С. 4.

київського історика, дописувач акцентував увагу на неправильній, на його думку, оцінці у виданні «дрібнобуржуазної партії боротьбистів», що проголосила себе «комуністичною» і «боролася у роки громадянської війни проти нашої партії за політичну гегемонію на Україні». Авторіві вкотре закидали спробу «обілити боротьбистів, представити їх партією переважно середнього селянства, відвести від них обвинувачення у контрреволюційності» та ін. Читачеві повідомляли, що «серйозних помилок в оцінці боротьбистів М. Супруненко припускався й раніше» (малася на увазі дискусія 1958 р.). Завершувався допис безапеляційним твердженням: «На нашу думку, немає жодних об'єктивних підстав для перегляду питання про партію боротьбистів, давно вирішеного історичною наукою й самим життям»⁸⁸.

За традиціями радянської системи лист «стурбованого читача» переадресували з редакції «Правды» до ЦК Компартії України, звідки відправили на «реагування» до Інституту історії АН УРСР. 16 серпня 1967 р. відділу науки і культури ЦК було адресовано довідку «Про надрукований в “Правде” лист Г. Овчарова “Старая ошибка повторилась”», яку підготував «консиліум» співробітників інституту — доктори наук П. П. Гудзенко, П. К. Стоян, Г. М. Шевчук і кандидати наук А. М. Гаєвський та Є. М. Скляренко. Науковці (на противагу кореспондентові «Правды») наголошували на значній науковій цінності праці М. Супруненка, в якій, зокрема, «вперше у нашій літературі поданий аналіз процесу еволюції українських дрібнобуржуазних партій, зокрема боротьбистів, переходу найбільш лівих елементів цих партій на бік соціалістичної революції»⁸⁹. Насамкінець автори довідки підсумовували, що лист Григорія Філатовича не містить належного аналізу фактичного матеріалу, не враховує, що М. І. Супруненко використав усю сукупність ленінських положень про боротьбизм: «Автор листа підходить до питання не з позицій історизму. Боротьбисти, прийнявши платформу Радянської влади й визнавши диктатуру пролетаріату, стали тим самим на бік революційної частини селянства, хоча й піддавалися

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Науковий архів Інституту історії України НАН України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Ч. 2. — Спр. 189. — Арк. 74–75 (далі — НА ІУ НАН України).

куркульсько-петлюрівському впливу. Тому В. І. Ленін, обвинувачуючи їх у контрреволюційності й дрібнобуржуазності, не вважав [загалом] партією контрреволюційною. А саме відсутність в «Очерках...» останнього твердження Г. Овчаров і вважає головною помилкою М. Супруненка»⁹⁰.

Враховуючи десятилітню (з перервами) дискусію щодо оцінки партії боротьбистів і синхронізацію початку роботи над «Радянською енциклопедією історії України» з черговим «дезавуванням» Г. Овчаровим М. І. Супруненка як ученого, редколегія РЕІУ вирішила запропонувати підготувати текст статті «Боротьбисти» іншому авторові — вищезгаданому учасникові квітнево-травневих дискусій 1958 р. в Інституті історії АН УРСР М. М. Липовченку — співробітникові «правильного» часопису «Комуніст України»⁹¹.

Одначе з альтернативним авторством не склалося — завдання виявилось непосильним для Миколи Миколайовича Липовченка. Стан певної розгубленості відображають слова академіка А. Д. Скаби під час засідання редколегії РЕІУ 25 квітня 1969 р.: «Ця стаття [«Боротьбисти»] іде в перший том і її треба було розглянути ще раніше, бо взагалі вона затримує весь хід нашої роботи. Питання це дуже серйозне, тому що неясно, що це за партія, чому наша Комуністична партія так до неї ставилась. Ми ще не можемо тут сказати більш-менш твердо і послідовно щодо цієї партії»⁹². Отже, важкий тягар написання проблемної статті знову доручили М. І. Супруненку.

П'ятого травня 1969 р. в Інституті історії партії при ЦК КП України відбулося друге обговорення статті «Боротьбисти» — цього разу за версією М. І. Супруненка. Членам редакційної колегії РЕІУ напередодні було розіслано гектографований текст статті. Згідно з цим текстом, який згодом було піддано серйозному редагуванню, УКП(б) репрезентувала «інтереси українського селянства, насамперед заможного й середнього, та націоналістичної інтелігенції»⁹³. Містилося у тексті і твердження, що після ухвалення

⁹⁰ Там само. — Арк. 79.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 81.

⁹² Там само. — Арк. 127.

⁹³ Там само. — Арк. 142.

1 червня 1919 р. декрету Всеросійського ЦВК про об'єднання військових і господарських органів радянських республік боротьбисти виступали проти цього централізаційного рішення. І далі містилося посилення з конкретним номером «Боротьби», де було опубліковано відповідний протест, щоправда, з пом'якшувальною авторською ремаркою: «4.VI.1919 газ. *“Боротьба”* надрукувала націоналістичну статтю *“До реставрації великої Росії”*, що об'єктивно сприяло контрреволюції, заважало зміцненню союзу Рад. України з Рад. Росією»⁹⁴ (виділення наше. — С. Б.). В остаточному надрукованому в РЕІУ тексті ця важлива конкретика (номер газети й назва статті) зникла⁹⁵.

Завершальний тур обговорення статті «Боротьбисти» відбувся на засіданні редколегії РЕІУ 21 жовтня 1969 р. Голова редколегії академік А. Д. Скаба повідомив присутнім, що статтю було надіслано на рецензію до відділу пропаганди і агітації ЦК КП України, після чого, з урахуванням зауважень і пропозицій апарату ЦК, її доопрацював автор. Після цієї вступної ремарки відбулося чергове обговорення, яке звелось до з'ясування, які саме верстви українського селянства репрезентували боротьбисти: лише його заможну частину, яка «намагалася використати завоювання революції в своїх приватновласницьких цілях» (Ю. Ю. Кондуфор, І. О. Гуржій); «певну частину селянства» (К. Г. Гуслистий); «заможне, частково середнє селянство і контрреволюційну інтелігенцію» (А. Д. Скаба). Найкоректніше висловився член редколегії професор КДУ Василь Якимович Тарасенко: «Не треба прагнути модернізувати історію, треба брати її такою, якою вона була в певний період. Дійсно, частина селянства підтримувала цю партію»⁹⁶.

Зрештою, статтю було схвалено, а автор обіцяв остаточно її відшліфувати до 25 жовтня 1969 р. Після численних обговорень, зауважень і доопрацювань стаття (а з нею й увесь перший том РЕІУ)

⁹⁴ Там само. — Арк. 143.

⁹⁵ Супруненко М. І. *Боротьбисти* // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1969. — Т. 1. — С. 186.

⁹⁶ Там само. — Арк. 148–149.

нарешті пішла до друку. Очевидно, від оригінального авторського тексту залишилось небагато (ще ближчою до історичної дійсності була авторська саморефлексія М. І. Супруненка, яка лише іноді проривалася назовні). У друкованому вигляді «українська дрібнобуржуазна націоналістична партія» боротьбистів відображала «інтереси сільської дрібної буржуазії, насамперед заможного селянства»⁹⁷. Саме таке формулювання відображало директивну настанову щодо (принаймні енциклопедичної) маргіналізації соціальної бази й політичних впливів боротьбистів, зображення їх представниками лише «куркульсько-петлюрівської» верхівки села й одночасного наголошення на беззастережному політичному домінуванні більшовиків. Хоча за умови стовідсоткового влиття п'ятнадцятитисячної УКП(б) до тридцятитисячної на той час КП(б)У колишні боротьбисти становили б (принаймні гіпотетично) третину об'єднаної партії.

Попри потужний тиск на автора статті «Боротьбисти», Микола Іванович Супруненко відчайдушно й наполегливо відстоював історичну правду у висвітленні історії українських політичних партій доби 1917–1921 рр. на засіданнях редколегії РЕІУ. Іноді йшлося навіть про, здавалось би, малозначущі нюанси. Так, наприклад, під час обговорення рукописів статей 4-го тому енциклопедії у стенограмі одного з засідань редколегії зазначено: «На пропозицію М. І. Супруненка, в статті “Українська соціал-демократична робітничка партія” замість твердження, що УСДРП *зовсім не мала впливу на маси*, зазначено “*майже не мала*” і знято речення *про її зговор з самодержавством і кадетами [...]*»⁹⁸ (виділення наше. – С. Б.).

Попри домінування у виданні так званого радянського періоду й історико-партійної тематики (загалом це становило понад 50% усього обсягу енциклопедії), репрезентованої в енциклопедії статтями співробітників Інституту історії партії при ЦК КП України, до написання статей РЕІУ було залучено й інших, крім М. І. Супруненка, професійних істориків з Інституту історії АН УРСР та академічного Інституту фольклору, етнографії та

⁹⁷ Супруненко М. І. *Боротьбисти* // РЕІУ. – Т. 1. – С. 185.

⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 205.

мистецтвознавства ім. М. Т. Рильського, чиєму авторству належить чимало ґрунтовних статей цього видання — зрозуміло, переважно з дорадянського періоду вітчизняного минулого.

Так, наприклад, К. Г. Гуслистий був автором низки статей біографічного характеру в українських радянських енциклопедичних виданнях — найбільше в «Українській Радянській Енциклопедії» (перше видання, 1959–1965 рр.) та «Радянській енциклопедії історії України» (1969–1972). Зокрема, оригінальністю і новизною виділялися його статті в енциклопедіях про Д. Вишневецького (Байду), І. Гонту, Д. Гуню, Г. Голого, М. Залізняка, К. Косинського, Г. Лободу, Я. Остриянина, П. Павлюка, П. Сагайдачного, а також про козацько-селянські повстання. Як зауважує сучасний авторитетний дослідник наукового шляху Костя Григоровича професор О. А. Удод: «Всі статті К. Г. Гуслистого про найбільш видних героїв визвольного руху українського народу, що були опубліковані в енциклопедичних виданнях, мали важливе значення для створення об'єктивної, живої історії України. Вони були свого роду протидією спробам офіційної історіографії перетворити історію українського народу в знеособлену соціологічну схему, що підпорядковувалась сліпій дії закономірностей, продиктованих економічним розвитком і класовою боротьбою»⁹⁹.

Змушений підкорятися ідеологічній кон'юнктурі, історик — член редакційної колегії «РЕІУ» все-таки на її засіданнях і під час редагування текстів статей часто висловлював нестандартні зауваження, зраджуючи вочевидь власні «автентичні» думки й судження, які наближалися до об'єктивного висвітлення вітчизняного минулого. Так, наприклад, рукопис енциклопедичної статті про Україну-Гетьманщину після того, як редакція отримала його зауваження, було доповнено вставкою: «*Анексіоністсько-колонізаторська політика царизму обмежувала автономію Гетьманщини*»¹⁰⁰ (виділення наше. — С. Б.). Втім остаточна версія статті, яка з'явилася друком, містила вже (після цензорського втручання) вихолощено-нейтральну фразу: «Царський уряд поступово обмежував автономію Г[етьманщини]»¹⁰¹. Як бачимо,

⁹⁹ Удод О. А. *Кость Гуслистий — історик України*. — К.: Генеза, 1998. — С. 110.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 107.

зникла згадка про «анексіоністсько-колонізаторську політику» царату, а отже й нагадування про поширену серед частини співробітників Інституту історії АН УРСР версію про колоніальний («колонія європейського типу») статус України у складі Російської імперії. За порадою Костя Григоровича у статті «Дівович Семен» було повніше викладено зміст його славетного твору «Разговор Великороссии с Малороссиею» (1762), зокрема зазначено про автономістські прагнення української козацької старшини¹⁰².

У виступах К. Г. Гуслистого на засіданнях редакційної колегії видання неодноразово лунала вимога, яку він виразно проголосив під час чергового засідання 28 вересня 1971 р., що нею історик висловлював приховану незгоду з перевантаженням видання абстрактно-теоретичними й «марксистсько-ленінськими» історико-партійними статтями, мало пов'язаними з вітчизняною історією: «Треба великі й серйозні статті більше пов'язувати з Україною. Треба давати в бібліографії більше українських книжок»¹⁰³. Учений був не самотній у відстоюванні потреби в більшій питомій вазі українського матеріалу в «РЕІУ». Так, ще 28 грудня 1967 р. на засіданні редколегії видання професор Ф. Є. Лось висловив таку думку щодо наслідків громадського обговорення проекту тематичного словника енциклопедії: «Питання про співвідношення російського і українського матеріалу складне. У словнику на статтю *ВЛКСМ* — 10 тис. знаків, на статтю *ЛКСМУ* — 2 тис. знаків, *Грудневе збройне повстання 1905* — 5 тис. знаків, *Горлівське збройне повстання 1905* — 3 тис. знаків. Може, доцільно дати більше знаків, над цим треба подумати і вирішити»¹⁰⁴.

Як згадував відповідальний секретар видання В. Л. Зуц (1923—2011), за стандартною тогочасною схемою поділу на соціально-

¹⁰¹ Слюсарський А. Г. *Гетьманщина* // РЕІУ. — Т. 1. — С. 418.

¹⁰² ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 106; Мишанич О. В. *Дівович Семен* // РЕІУ. — К., 1970. — Т. 2. — С. 34.

Про значення постаті С. Дівовича та його твору докладніше див., напр.: Смолій В. А., Степанков В. С. *Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації*. — К.: Вид. дім «Альтернативи», 1997. — С. 303—306.

¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 195.

¹⁰⁴ Там само. — Арк. 46.

економічні формації (феодалне суспільство — капіталістичний лад — соціалістична формація), в енциклопедії планували три статті авторства члена редколегії К. Г. Гуслистого — «Українська народність» (етнічна спільнота феодального часу) — «Українська буржуазна нація» (етнічна спільність капіталістичної доби) — «Українці» (соціалістична нація). Як наголошував Всеволод Леонідович: «Саме перестраховуванням пояснюється вилучення з верстки четвертого тому енциклопедії статті “Українська буржуазна нація” [...]. Не маючи претензій із погляду прийнятої тоді схеми по суті викладу цих статей, але побоюючись, що хтось “не так, як слід” зрозуміє термін “українська буржуазна нація”, А. Д. Скаба статтю вилучив. Більше того, на засіданні редакційної колегії відповідальний редактор порушив питання про доцільність вміщення статті “Українці” (це при тому, що в енциклопедії подавалися статті про всі народи, представники котрих проживали на території республіки). При загальній німоті присутніх “учених мужів” лише професор О. А. Бородін (дарма, що був у складі редколегії найбільшим ортодоксом!) заявив про свій подив такою постановкою питання. Це розв’язало язика в членів редколегії. Вони не дружно, але все ж таки висловилися за те, щоб залишити статтю. Залишилася й стаття “Українська народність” [...]»¹⁰⁵.

Зауважмо, проте, що тут мемуариста підвела пам’ять і вочевидь неможливість верифікувати перебіг обговорення за матеріалами редколегії. Насправді ж у протоколі її засідання від 12 вересня 1972 р. зафіксовано перестраховальну (у стилі, мовляв, «*є думка*») позицію А. Д. Скаби: «[...] Є пропозиції не давати великих статей “Українська буржуазна нація” і “Українська соціалістична нація” (оскільки питання про буржуазну і соціалістичну нації стосовно до українців ще недостатньо вивчене і потребує дальших досліджень), а обмежитись невеликими статтями з посилками на статті “Нація”, “Соціалістична нація”, “УРСР”»¹⁰⁶. І далі відповідальний редактор видання обережно зондував настрої присутніх: «Крім того, чи потрібна в енциклопедії стаття «Українці» в такому вигляді, в якому

¹⁰⁵ Зуц В. Л. *50 років «Українській радянській енциклопедії»* // Укр. іст. журн. — 2008. — № 2. — С. 205–206.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 196–197.

вона зараз є (з викладом матеріалу про українські страви тощо)?»¹⁰⁷.

Попри вищезгадане свідчення присутнього на обговоренні В. Л. Зуца, «загальної німоти “учених мужів”» у відповідь на промову очільника енциклопедії все ж таки не було. І першим опонентом виступив сам автор статей – К. Г. Гуслистий, продемонструвавши водночас і конформістське капітулянтство, й опірність: «[...] Я вважаю, що стаття “Українська буржуазна нація” написана з вірних позицій, в ній дано вірну періодизацію. Але в ній є і чимало дискусійних питань. В інших енциклопедичних виданнях статей “Українська буржуазна нація”, “Українська соціалістична нація” немає, тому я згоден з тим, щоб і у нас їх зняти. Щодо статті “Українці”, то вважаю, що цю статтю треба давати обов’язково». У відповідь А. Д. Скаба кинув майже примирливо: «Але в цій статті треба зробити деякі скорочення, зокрема, про українську кулінарію»¹⁰⁸.

Костя Григоровича Гуслистого підтримав і правознавець Б. М. Бабій, заступник директора Інституту держави і права АН УРСР, академік АН УРСР: «[...] Я підтримую пропозицію про те, щоб статті “Українська буржуазна нація” та “Українська соціалістична нація” не давати. Щодо статті “Українці”, то треба зберегти її, але доробити її в світлі нових настанов і ще раз розглянути на редколегії [...]»¹⁰⁹. І лише третім (а не першим, за В. Л. Зуцом) взяв слово Олекса Артемович Бородін зі своїм специфічним і російськомовним баченням проблеми: «[...] В статье “Украинцы” не нужно давать сведения о том, сколько украинцев живет в других республиках. Но саму статью нужно дать обязательно. Мы правильно поступим, если снимем статью “Украинская буржуазная нация”. Но статью «Украинская социалистическая нация» нужно дать, и в этой статье показать достижения украинской нации»¹¹⁰. Підтримав цю позицію і професор В. І. Стрельський: «Об украинской социалистической нации можно дать в статье “Украинцы”»¹¹¹.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 197.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само. — Арк. 198.

¹¹¹ Там само.

За збереження статті «Українці» висловилися й інші учасники обговорення, зокрема М. К. Івасюта: «Я теж за те, щоб стаття “Українці” була. Але треба її за обсягом трохи скоротити [...]. І в цій статті можна сказати і про українську буржуазну націю, і про українську соціалістичну націю». Аналогічної думки дотримувався і заступник відповідального редактора І. І. Компанієць: «[...] Щодо статті “Українці”, то моя думка така, що треба давати цю статтю, але дещо треба скоротити»¹¹².

Зрештою, у четвертому томі РЕІУ вищезгадані настанови було реалізовано ледь не стовідсотково. Так, на рівні стислого терміна – визначення окреслювалося поняття «Українська буржуазна нація» як «історична та етнічна спільність, яка сформувалася на основі *української народності* в зв'язку з зародженням і розвитком капіталістичних відносин на Україні. Див. *Нація, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Українці*»¹¹³. Приблизно в такому ж форматі (один абзац на дев'ять рядків) визначалася у виданні й «Українська соціалістична нація»¹¹⁴.

Значно розлогішою (дві шпальти – сторінка друкарського тексту) була авторська стаття К. Г. Гуслистого «Українська народність», загалом виконана в річищі офіційної концепції «спільної колиски». Українська народність визначалася як «етнічна спільність, яка утворилася поряд з російською й білоруською народностями приблизно в 14–15 ст.» Наголошувалося, що «єдиною основою трьох братніх східнослов'янських народностей була давньоруська народність, яка створила могутню ранньофеодальну державу – *Київську Русь*»¹¹⁵.

Попри певний спротив, таки «втрималася» в енциклопедії авторська стаття К. Г. Гуслистого «Українці» – про «*націю, основне населення УРСР*»¹¹⁶. Стаття вийшла доволі розлогою – на сім друкарських шпальт. Без жодних сумнівів, виконано її було за

¹¹² Там само. – Арк. 198–199.

¹¹³ *Українська буржуазна нація* // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 4: Розлив – Яцкевич. – С. 326.

¹¹⁴ *Українська соціалістична нація* // РЕІУ. – Т. 4. – С. 354.

¹¹⁵ Гуслистий К. Г. *Українська народність* // РЕІУ. – Т. 4. – С. 328–329.

¹¹⁶ Гуслистий К. Г. *Українці* // РЕІУ. – Т. 4. – С. 363–366.

жорсткими ідеологічними вимогами радянської історіографії, посиленого антиукраїнського наступу 1972 р., цензурного контролю й авторської самоцензури.

Одначе, попри заперечення О. А. Бородіна, в ній таки подано відомості про кількість українців в інших республіках СРСР; водночас повторювалася казенна ідеологема про «спільну колиску» східнослов'янських народів. Було враховано «антикулінарний» випад А. Д. Скаби. Відповідний фрагмент статті про українську національну кухню було стиснуто до одного семирядкового абзацу й «посилено» подякою «партії й уряду» за поліпшення харчування українців за більшовицького владарювання: «Українці створили свою національну багату кухню, яка відзначається великою різноманітністю страв та їхніми високими смаковими й поживними якостями. *За радянського часу харчування трудящих мас незрівнянно поліпшилося, розширився асортимент страв, підвищилася їхня калорійність, високо піднеслася культура харчування в цілому*»¹¹⁷ (виділення наше. — С. Б.). Специфічно й двозначно (для вдумливого читача) окреслювалися здобутки більшовицької культурної революції в Україні. Так, зокрема, у статті зауважувалося: «Понад 80% загальноосвітніх шкіл УРСР провадять навчання українською мовою, яку в минулому переслідував царизм»¹¹⁸. Очевидно, не розшифровувалося, що вищезгадані 80% україномовних шкіл розташовувалися загалом у селах республіки, натомість масову міську школу дедалі більше опановувала русифікація, брутальний наступ якої викликав у середовищі вітчизняної інтелігенції рішучу протидію, однією з виразних ознак якої стало написання у вересні — грудні 1965 р. праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація»¹¹⁹.

За вищезгаданою оцінкою керівника енциклопедичного проекту, питання про українську буржуазну й навіть соціалістичну націю було

¹¹⁷ Там само. — С. 364.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Див., напр.: Даниленко В. М. *В апогеї «возз'єднання»*: Нарис третій / В. М. Даниленко // *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т.* / Редрада: В. М. Литвин (голова), В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. 2: Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. — С. 490—509.

все ще «недостатньо вивчене і потребувало дальших досліджень». Натомість проблему «українського буржуазного націоналізму» досконало відпрацювали російська більшовицька ідеологія і маніпульована нею офіційна радянською історіографія. Принаймні такий висновок можна зробити з великої за обсягом (ті самі сім шпальт енциклопедії, що й стаття К. Гуслистого «Українці») статті «Український буржуазний націоналізм» авторства відомого українофоба В. Ю. Маланчука¹²⁰.

Десятирічної давнини квітнево-травнева дискусія 1958 р. в Інституті історії АН УРСР щодо характеру подій у Східній Галичині в листопаді 1918 р. також знайшла відображення в енциклопедії. Домінувала, звичайно ж, суб'єктивна й ненаукова концепція заступника відповідального редактора РЕІУ І. І. Компанійця. Статтю про ЗУНР до енциклопедії написав його однодумець — той самий Валентин Маланчук. Назву держави подавали в лапках, відповідне було і її визначення — «маріонеткова держава, створена українськими буржуазними націоналістами в листопаді 1918 на території Сх. Галичини під час розпаду Австро-Угорської імперії»¹²¹. Так само відмовляли ЗУНР і в уряді — був лише уряд у лапках. Літературу до статті було представлено монографією І. І. Компанійця «Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.)» (1960) та публіцистичною агіткою самого В. Маланчука «Історія однієї зради» (1958)¹²².

Архіскладною проблемою для редакційної колегії РЕІУ виявилось формування словника персоналій до енциклопедії. У підготовленому Головною редакцією УРЕ на початку березня 1966 р. проспекті видання (після відповідних консультацій з Інститутом історії АН УРСР) наголошувалося, що, крім загальнообов'язкових для усіх радянських енциклопедій статей «про життя і діяльність основоположників наукового комунізму К. Маркса, Ф. Енгельса,

¹²⁰ Маланчук В. Ю. *Український буржуазний націоналізм* // РЕІУ. — Т. 4. — С. 357—360.

¹²¹ Маланчук В. Ю. «*Західноукраїнська Народна Республіка*» (ЗУНР) // РЕІУ. — Т. 2. — С. 199.

¹²² Там само.

В. І. Леніна», у РЕІУ буде вміщено багато нових біографічних статей, а саме: «Про партійних і державних діячів, учнів і соратників В. І. Леніна, героїв і полководців Радянської Армії, керівників і героїв партизанського руху і партійно-комсомольського підпілля в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн та інших видатних синів українського народу, передусім зачинателів нових форм соціалістичної та комуністичної праці, новаторів та передовиків промисловості і сільського господарства»¹²³.

Одночасно планували «вперше в енциклопедичній літературі» подати в «РЕІУ» статті про всіх Героїв Радянського Союзу, уродженців України, «з коротким описом їх бойових подвигів», а також «аналогічні статті-довідки про видатні подвиги представників російського та інших братніх народів Союзу РСР у боях за Радянську Україну»¹²⁴. Зрозумілий для компартійного історіографічного дискурсу наголос на історії революційного руху зобов'язував вмістити в енциклопедії і «біографічні довідки про декабристів, революційних народників, революційних демократів, робітників-революціонерів, керівників більшовицьких організацій на Україні»¹²⁵. Мали згадуватися в енциклопедії й окремі діячі «української трудової еміграції»¹²⁶.

Особливу увагу мали приділяти в енциклопедії і «недобиткам українських буржуазних націоналістів, що перебувають на службі у іноземних імперіалістів». У «РЕІУ» планували вмістити низку статей-довідок стосовно окремих «ватажків українського буржуазного націоналізму»¹²⁷ з категоричною настановою «викрити їх ганебну роль в історії українського народу»¹²⁸.

Одначе справа з селекцією і відповідним доббором статей про «верховодів української контрреволюції» до РЕІУ викликала серед членів редколегії видання дискусію. Так, під час її засідання 28 грудня 1967 р. тодішній завідувач відділу науки і культури ЦК КП України

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 63–64.

¹²⁴ Там само. — Арк. 64–65.

¹²⁵ Там само. — Арк. 66.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 4077. — Арк. 111.

Ю. Ю. Кондуфор виніс на розсуд колег «одне принципове зауваження», а саме: «Коли видавалась Українська Радянська Енциклопедія, то статті про контрреволюційних діячів не давали. Я думаю, що цей принцип був вірний, бо всі вони діяли в організаціях. А подавати окремо про кожного статтю — це, так би мовити, популяризувати їх, бо, крім року народження, нічого не напишеш. Ми можемо програти в політичному відношенні»¹²⁹.

Опонентом Юрія Юрійовича виступив директор Інституту історії партії при ЦК КП України І. Д. Назаренко, здавалось би, також один з ідеологічних цензорів: «Про контрреволюційних діячів, гадаю, слід окремо спеціально поговорити, бо є багато і “за”, і “проти”. Можливо, треба визначити коло осіб, яких в гурті, в статті про організацію давати, а про деяких ворожих нам діячів і окремою статтею сказати. Я не бачу тут у цьому гріхопадіння.

В апараті 50-томного видання Творів В. І. Леніна про всіх подаються відомості. “Советская Историческая Энциклопедия” подає подібні статті. Тільки треба зважати на досягнення науки, на останні публікації, на те, як саме про них написати, щоб “Радянська енциклопедія історії України” і тут була по наших ворогах»¹³⁰.

Найрадикальніше на цьому засіданні редколегії РЕІУ виступив Головний редактор «Української Радянської Енциклопедії» академік М. П. Бажан, який наголосив, що боротьбою з «антикомуністичними й антирадянськими теоріями» мусять бути насичені всі статті нового видання. Водночас Микола Платонович зауважив, самокритично враховуючи досвід сімнадцятитомної УРЕ: «Але в енциклопедії потрібні не тільки узагальнення, а й статті про окремих осіб. Всіх давати не можна. Слід знайти міру. Але, наприклад, таку постать, як Раковський, незважаючи на те, що він був троцькістом, обійти мовчанням не можна [...]. Я думаю, що основних діячів антирадянських угруповань треба дати, бо енциклопедія — не дошка пошани, а наша партійна зброя. Наша помилка, що в УРЕ ми не вмістили статтю “Бандерівщина”, лише згадали про це в статті “Бандитизм”. Точних рішень я зараз не пропоную. Необхідно розіслати членам редколегії список діячів націоналістичної

¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 47.

¹³⁰ Там само. — Арк. 48.

контрреволюції, антипартійних і антинародних угруповань і тоді прийняти відповідне рішення. Тут загальні принципи нічого не дадуть, треба конкретно підійти до кожної особи, потрібне чітке партійне визначення кожного діяча. Слід врахувати і досвід роботи над апаратом 50-томного видання Творів В. І. Леніна. Було б дивно не дати в нашій енциклопедії тих націоналістів, яких згадає Ленін, – Донцова, Юркевича, наприклад»¹³¹.

За дивним збігом обставин жодна з вищезгаданих осіб (Д. Донцов, Л. Юркевич /Л. Рибалка/), статті про яких пропонував включити до РЕІУ М. Бажан, так і не потрапила до цієї енциклопедії. Щоправда, Раковського таки було представлено у виданні, але йшлося про тогочасного завідувача кафедри історії СРСР Одеського університету¹³², а не про колишнього голову «уряду» радянської України. Втім окремих представників «контрреволюційного табору» було представлено у виданні окремими статтями.

Уважний аналіз біографічних статей РЕІУ, присвячених персоналіям діячів небільшовицького табору, дозволяє зафіксувати своєрідну дихотомію: «верховоди» – «керівники». Перше означення застосовували для ідентифікації лідерів українського національного табору, і в найкращих традиціях радянської пропагандистської історіографії воно мало зневажливе забарвлення та було чинником додаткової вербальної делегітимізації очільників Української революції. Застосування подібної лексики в енциклопедії спершу викликало навіть здивування відповідального редактора. На засіданні 25 квітня 1969 р. А. Д. Скаба запитав: «Але що це за “верховоди”?», отримавши у відповідь «роз’яснення» І. І. Компанійця: «Це були Донцов, Петрушевич та інші»¹³³.

Термін «верховода»/«верховоди» доволі часто зустрічаємо у статтях РЕІУ, чи то йдеться про Директорію – «контрреволюційний буржуазно-націоналістичний “уряд” на Україні», очолюваний «*верховодами* націоналістичної контрреволюції В. Винниченком і С. Петлюрою»¹³⁴, чи В. Винниченка («одного з *верховодів*

¹³¹ Там само.

¹³² Див.: *Раковський Михайло Юхимович* // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – С. 525.

¹³³ ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 102.

¹³⁴ Лихолат А. В. *Директорія* // РЕІУ. – Т. 2. – С. 24–25.

української буржуазно-націоналістичної контрреволюції»); С. Єфремова («одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів») або Олександра Барвінського («одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів на Західній Україні») ¹³⁵ (тут і далі виділення наше. — С. Б.). Виняток було зроблено лише для М. Грушевського («одного з головних *лідерів* українського буржуазно-націоналістичного руху») ¹³⁶ з огляду на його повернення в Україну (УСРР) 1924 р.

Так, стосовно Павла Скоропадського в енциклопедії було вміщено надзвичайно лаконічну довідку про нього як генерала царської армії, «великого українського поміщика, монархіста»: «29.IV.1918 на інсценованому австро-нім[ецькими] окупантами т. з. “з’їзді хліборобів” у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж[уазно]-поміщицький “уряд” (див. *Гетьманщина*). 14.XII.1918 внаслідок революц[і]йної боротьби трудящих України “уряд” С. було повалено. С. втік до Німеччини, де продовжував антирад[янську] діяльність» ¹³⁷. Зневагу (ймовірно, й незнання) укладачів видання до цієї історичної особи підкреслювала й відсутність конкретніших даних про дати життя і смерті (число, місяць) — подавалися лише роки (1873—1945).

У подібному ж дусі подавали й інформацію про митрополита УГКЦ Андрея Шептицького (щоправда, з точною датою смерті — 1 листопада 1944 р.), якою характеризували «одним з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму»: «Завзятий реакціонер [...], боровся за відрив України від Росії [...]. Підтримував загарбницькі плани австро-нім[ецьких] імперіалістів щодо України [...]. Після Великої Жовтн[евої] соціалістич[ної] революції став одним з ватажків укр[аїнських] бурж[уазних] націоналістів на З[а]х[ідній] Україні, організатором антирад[янських] і антикомуністич[них] виступів. У 1931 утворив реакційний “Український католицький союз”. Підтримував зв’язки з “Організацією українських націоналістів”. Під час Великої

¹³⁵ РЕІУ. — Т. 1. — С. 110, 281; Т. 2. — С. 135.

¹³⁶ Рубач М. А. *Грушевський Михайло Сергійович* // РЕІУ. — Т. 1. — С. 483.

¹³⁷ РЕІУ. — К., 1972. — Т. 4. — С. 111.

Вітчизн[яної] війни активно співробітничав з нім[ецько]-фашист[ськими] окупантами, допомагав грабувати багатства України, вивозити тисячі людей у неволю, був одним з організаторів д[иві]зії “СС-Галичина”»¹³⁸.

Натомість керівників російської білої контрреволюції характеризували у виданні доволі стримано, в межах нормативної лексики, що вочевидь мало засвідчувати їхнє притлумлене визнання як легітимних противників більшовицького режиму: П. Врангель — «керівник контрреволюції в Криму і на Півдні України»; А. Денікін — «генерал-лейтенант царської армії, *головнокомандуючий* контрреволюційними збройними силами Півдня Росії під час громадянської війни»¹³⁹ (виділення наше. — С. Б.).

Звичайно ж, особливе місце мало бути відведено у виданні «творчості українських вчених-істориків», до біографічних статей про найвизначніших з яких додавали підтекстову бібліографію¹⁴⁰. Для сучасних представників гуманітарної науки неодмінною вимогою «проходження» до РЕІУ була наявність ступеня доктора наук (за цим критерієм по свіжих слідах щойно отриманого докторського диплома в «Додаток», вміщений у четвертому томі енциклопедії, потрапили історики партії і «цивільні» вчені — Ю. В. Бабко, П. П. Бачинський, М. Д. Березовчук, Л. Ю. Беренштейн, Ю. О. Боев, М. Я. Варшавчик, С. А. Вольський, Ю. Г. Гошко, Ю. М. Гроссман, П. М. Калениченко, П. Й. Каришковський, І. М. Кулинич та ін.)¹⁴¹.

Редколегії видання не вдалося витримати задекларованої лінії у подачі біографічних відомостей про сучасних партійних і державних діячів, Героїв Радянського Союзу й Героїв Соціалістичної Праці, «передовиків і новаторів виробництва». Так, на засіданні редколегії 11 березня 1969 р. Ю. Ю. Кондуфор зауважив, що впадає у вічі надмірна кількість статей «про військових діячів», на що отримав двозначну відповідь А. Д. Скаби: «Ми прийняли рішення опублікувати всіх Героїв, то вже не відступимось. Хоча це рішення,

¹³⁸ Там само. — С. 519.

¹³⁹ РЕІУ. — Т. 1. — С. 369, 539.

¹⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 4077. — Арк. 67.

¹⁴¹ РЕІУ. — Т. 4. — С. 560–561, 567–568, 571–572.

мабуть, було помилковим»¹⁴². Постійні зміни в цей Пантеон за ходом підготовки видання вносили й ідеологічні відділи ЦК КП України.

Характерний у цьому плані лист відповідального редактора РЕІУ А. Д. Скаби від 19 червня 1970 р., адресований ЦК КПУ. Розпочинався він з нагадування щодо принципів подання в енциклопедії біографічних статей про радянських партійних і державних діячів, що базувався на засадах, затверджених свого часу для УРЕ, а також і московської «Советской исторической энциклопедии». Відповідно до цих принципів було впорядковано 1-й том РЕІУ, опублікований 1969 р., й підготовлено 2-й том: «Серед інших біографічних статей в 1-му томі енциклопедії вміщено статті про члена Політбюро ЦК КП України тов. Ватченка О. Ф., кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України тов. Ващенко Г. І., Грушецького І. С., Дегтярьова В. І., заступників Голови Ради Міністрів УРСР тов. Андріанова С. М., Бурмистрова О. О. Крім того, там же подано ряд статей про сучасних партійних і державних діячів союзних республік. Ці біографічні статті тісно зв'язані із статтями про союзні республіки та соціалістичні нації, вміщені в енциклопедії»¹⁴³.

Далі директор Інституту історії АН УРСР констатував отриману «згори» несподівану вказівку, яка порушувала вже задіяну схему подачі в енциклопедії біографічних статей, і намагався її оскаржити: «Тепер постало питання про те, щоб не вміщувати в 2-му і наступних томах енциклопедії статей про членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України, заступників Голови Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР та партійних і державних діячів союзних республік. Зважаючи на те, що не вміщення цих категорій статей порушить принципи подання їх, прийняті в 1-му томі, що може бути незрозумілим для широких кіл читачів, просимо дозволити вмістити статті про партійних і державних діячів відповідно до того, як це зроблено в першому томі»¹⁴⁴.

Звернення залишилося без відповіді, а ідеологічні відділи ЦК КП України й надалі за ходом підготовки чергових томів РЕІУ вносили кон'юнктурні правки в перелік біографічних статей видання. Так,

¹⁴² ЦДАВО України. – Ф. 4750. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 80–81.

¹⁴³ НА ІУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ч. 2. – Спр. 391. – Арк. 31.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 32.

наприклад, з рукопису 2-го тому енциклопедії за вказівкою ЦК КПУ було вилучено 423 статті, зокрема 25 — про сучасних радянських, партійних і державних діячів, 273 — про Героїв Радянського Союзу, 16 статей — про передовиків виробництва. Аналогічно складалася доля і рукопису 4-го тому видання, з якого, за вказівкою ЦК Компартії України, вилучили 23 статті про сучасних державних і компартійних функціонерів, 289 — про Героїв Радянського Союзу, 41 статтю — про передовиків виробництва¹⁴⁵.

З 23-х членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України 1966—1972 рр., тобто впродовж терміну підготовки й публікації 4-томної РЕІУ, в ній, за нашими підрахунками, було вміщено статті лише про 11 осіб (47,8%) — тобто по суті лише про кожного другого представника вищої компартійної номенклатури республіки. При цьому стаття про одіозного В. Ю. Маланчука розповідала про нього лише як про «українського радянського історика»¹⁴⁶ (кандидатом у члени Політбюро й секретарем ЦК КП України він став 10 жовтня 1972 р. — вже після підписання до друку заключного тому енциклопедії)¹⁴⁷, А. Д. Скаба був присутній в іпостасі «українського радянського історика, партійного і державного діяча УРСР, академіка АН УРСР (з 1967)» й відповідального редактора «Радянської енциклопедії історії України»¹⁴⁸. Член Політбюро ЦК КП України в березні 1966 р. — квітні 1967 р. І. Г. Якубовський у статті московського автора М. Р. Кошкіна згадувався лише як радянський військовий діяч, двічі Герой Радянського Союзу, маршал Радянського Союзу (з 1967) й заступник міністра оборони СРСР (з 1967)¹⁴⁹. Натомість серед «командних посад у Радянській Армії», які обіймав І. Г. Якубовський, не згадували, що він командував (з січня 1965 р.) військами Київського військового округу (чому, власне, він і завдячував членством у Політбюро ЦК КП України)¹⁵⁰.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 166, 200.

¹⁴⁶ РЕІУ. — Т. 3. — С. 73.

¹⁴⁷ Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991)* / В. С. Лозицький. — К.: Генеза, 2005. — С. 307.

¹⁴⁸ РЕІУ. — Т. 4. — С. 103—104.

¹⁴⁹ Кошкін М. Р. *Якубовський Іван Гнатович* / М. Р. Кошкін // РЕІУ. — Т. 4. — С. 552.

¹⁵⁰ Лозицький В. *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918—1991)*. — С. 296.

Втім певної розмитості критеріїв відбору персоналій не змогла уникнути й сучасна «Енциклопедія історії України», редколегія якої у вступній статті до видання відверто констатувала цю обставину: «Так, при відборі вчених-істориків головним був не формальний критерій (напр., наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки. Статті про вчених інших галузей знань, а також про діячів культури та мистецтва включалися до ЕІУ тільки тоді, коли творчі здобутки цих фахівців сягали рівня національного надбання. Зрозуміло, що такі критерії певною мірою є розмитими. Тому чимало читачів не знайдуть в ЕІУ статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно [...]»¹⁵¹.

З наближенням до завершення видання «Радянської енциклопедії історії України» вона набувала дедалі більшого ідеологічного спрямування. 28 вересня 1971 р. відповідальний редактор виголосив на засіданні редколегії характерну промову — «Про втілення настанов і матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України в “Радянській енциклопедії історії України”». Серед іншого в доповіді Андрія Даниловича йшлося: «Важливе значення для нас, енциклопедистів, також має аналіз, даний XXIV з'їздом КПРС тим процесам, що відбуваються нині в таборі імперіалізму»¹⁵². Характерна ця авторська саморефлексія — «*ми, енциклопедисти*» — у поєднанні з черговими завданнями «бійця ідеологічного (в тому числі антиімперіалістичного) фронту», що їх накреслив черговий компартійний з'їзд.

Нічого дивного, що в «Додатку» 4-го тому РЕІУ, крім певної кількості вищезгаданих біографічних статей, було вміщено загально-обов'язкові статті — «Двадцять четвертий з'їзд КПРС» та «Двадцять четвертий з'їзд КП України»¹⁵³, а також статтю про чергову компартійну ідеологему — «Розвинуте соціалістичне суспільство»¹⁵⁴.

¹⁵¹ Редакційна колегія. *Передмова* // Енциклопедія історії України: В 5 т. — Т. 1. — С. 6.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4750. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 179.

¹⁵³ РЕІУ. — Т. 4. — С. 568–571.

¹⁵⁴ Чухно А. А. *Розвинуте соціалістичне суспільство* // РЕІУ. — Т. 4. — С. 573.

Втім заключний абзац статті «Двадцять четвертий з'їзд КП України» містив надзвичайно важливу інформацію: «На Травневому пленумі ЦК КП України 1972 П. Ю. Шелеста було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України у зв'язку з переходом на іншу роботу. Першим секретарем ЦК КП України обрано В. В. Щербицького»¹⁵⁵. Фактично цими рядками підбивали підсумок певної історичної епохи й водночас — проекту «Радянської енциклопедії історії України».

Враховуючи вищенаведене, немає сумнівів, що вже апріорі проект чотиритомної «РЕІУ» скептично сприйняли українські історики в діаспорі.

Так, наприклад, Марко Антонович в «Українському історичному» розпочинав свою рецензію на перший том київської енциклопедії з преамбули: «Читач, який звик до наукового рівня подібних видань у західному світі, бере кожен новий твір радянської “науки”, зокрема, в галузі історії [...], з почуттям не то відрази, не то повної розпуки і резигнації. Та й чого ж іншого можна сподіватися від “наукового” посібника, пройнятого “ідеологією соціалістичного інтернаціоналізму” і викриванням “антинародної діяльності українських буржуазних націоналістів” [...]. Чого ж можна врешті сподіватися від авторів, які показують “боротьбу українського народу проти феодально-кріпосницького гноблення, проти султанської Туреччини, шляхетської Польщі та інших іноземних загарбників, за возз'єднання України з Росією” — України “невід'ємної”, мовляв, частини Союзу РСР (с. 5). Так немов іноземний загарбник, Москва, зроблений з іншого тіста, ніж були історична Польща, Туреччина, Німеччина, татари та інші наїздники»¹⁵⁶.

Далі рецензент звертався до одного з найвразливіших місць «РЕІУ» (та й інших радянських енциклопедій) — засад підбору історичних персоналій: «Сподівання ознайомленого читача до решти “сповняться”, коли він читатиме десятки гасел про всяких

¹⁵⁵ РЕІУ. — Т. 4. — С. 571.

¹⁵⁶ Антонович М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, том I (Абазин — Державець)*. Київ, 1969, 552 с. / Марко Антонович // *Український історик*. — Нью-Йорк — Мюнхен, 1970. — Ч. 4 (28). — С. 105.

лейтенантів, червонофлотців, єфрейторів, а навіть рибалок (А. І. Андреев, с. 51), «передових доярок» (М. М. Алечко, с. 45), трактористок (П. М. Ангеліна, с. 49), які, може, були та й дехто з них ще є добрими й корисними людьми, але ж для історії України мають непомірно менше значення, ніж, наприклад, численні церковні діячі нашого історичного минулого, яких читач марно шукатиме в РЕІУ [...]»¹⁵⁷.

М. Антонович зауважував, що натомість читач «РЕІУ» не знайде в ній «таких в історії України важливих гасел, як *Августінеум*, історик *М. Андрусак*, археолог *К. Антонович-Мельник*, археолог *М. Брайчевський*, історики *Гермайзе*, *Гній* і *Гуревич*, польський історик церковного права *В. Абрагам*, який має працю про латинську церкву на Русі»; «немає гасла *Австрія*, або *Австро-Угорщина*, так немов ця країна в історії України не відіграла ніякої ролі!» Бракувало в першому томі «РЕІУ» й «*Адальберта (Войтеха)*, який в другій половині Х ст. їздив до Києва з неуспішною християнською місією, дослідника мистецтва княжої доби *Д. Айналова*, фельдмаршала Германа *Айхгорна*, головнокомандувача німецьких військ в Україні в 1918 р., засновників і членів РУП, а з *Андрієвських*, яких у еміграційній Енциклопедії Українознавства є 13, в УРЕ все ж таки є ще 5, в РЕІУ лишився єдиний Олексій *Андрієвський* “історик... буржуазно-ліберального напрямку” [...]»¹⁵⁸

Деякі твердження «РЕІУ» рецензент вважав «зовсім гумористичними». Наприклад, у статті «Абсолютизм» після перелічування усіх кривд, заподіяних українському народу Росією, анонімний автор гасла «ні в кут, ні в двері додає: “Проте, незважаючи на національне гноблення з боку російського самодержавства, воз’єднання більшої частини українських земель в складі Росії відіграло прогресивну роль” [...]»¹⁵⁹ Подібних дивацтв, на думку М. Антоновича, в першому томі «Радянської енциклопедії історії України» було чимало¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Там само. — С. 106.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ *Абсолютизм* // РЕІУ. — К., 1969. — Т. 1. — С. 12.

¹⁶⁰ Антонович М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, том I (Абазин — Державець)*. Київ, 1969, 552 с. // Український історик. — 1970. — Ч. 4 (28). — С. 106.

Одночасно, резюмуючи свої враження від першого тому «РЕІУ», рецензент стверджував обмежену корисність такого видання за умови критичного його використання фаховим читачем: «Таких помилок, перекручень, дивацтв і фальшувань в обговореній енциклопедії повно. Все ж таки вона може мати певне значення, як книжка, в якій серед купи сміття і мотлоху часом пощастить зустріти і цікаві дані та інформації, а тому фахівцеві буде корисно заглядати в цю збірну працю. Для звичайного любителя вона може стати небезпечним довідником, якщо він не зуміє користуватися критично речами, поданими в РЕІУ»¹⁶¹.

Інший автор «Українського історика», Михайло Ждан, рецензуючи брошуру співробітників Інституту історії АН УРСР В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося і представника молодшої генерації радянських істориків В. Г. Сарбея «Розвиток історичної науки в Українській РСР» (1970), також звернув увагу на неадекватну подачу в першому томі «РЕІУ» історичних постатей — з огляду на їхню роль в історії України (або ж відсутність такої ролі): «У згаданий енциклопедії Володимирові Святославичу (навіть не Великому! [...]) присвячено 64 стрічок одношпальтового друку, Антонов-Овсієнко, визначний большевицький діяч і головнокомандуючий всіма радянськими військами на Україні в 1917 р. удостоївся 84 стрічок, а Максимові Горкому, який не мав ніякого безпосереднього відношення до України, присвячено 200 стрічок [...]»¹⁶²

Практично одночасно з публікацією в «Українському історичному» критичних відгуків на перший том «Радянської енциклопедії історії України» у цьому ж друкованому органі Українського історичного товариства було надруковано й рецензійні статті Богдана Винара з оцінкою перших томів інших галузевих енциклопедій УРСР —

¹⁶¹ Там само. — С. 107.

¹⁶² Ждан М. Б. [Рец. на кн.:] В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. *Розвиток історичної науки в Українській РСР*. Академія наук Української РСР, Інститут історії. «Наукова думка», К., 1970, 80 с. Відп. ред. акад. АН УРСР А. Д. Скаба. Тираж 1 250; В. А. Дядиченко, Ф. Е. Лось, В. Г. Сарбей. *Развитие исторической науки в Украинской ССР*. Академія наук Украинской ССР. Інститут історії. «Наукова думка», Київ, 1970. Отв. ред. акад. АН УРСР А. Д. Скаба. Тираж 5 700 / М. Б. Ждан // Український історик. — Нью-Йорк — Мюнхен, 1971. — Ч. 1—2 (29-30). — С. 112.

«Енциклопедії народного господарства Української РСР» (1969)¹⁶³ та «Української сільськогосподарської енциклопедії» (1970)¹⁶⁴.

Той самий Михайло Ждан на шпальтах «Українського історика» виступив з ґрунтовним аналізом другого тому «РЕІУ», підтвердивши вищезгадану оцінку М. Антоновича щодо невідповідності цього радянського енциклопедичного проекту західноєвропейським науковим стандартам. Застосувавши таку оцінку не лише щодо двох перших томів видання, а й до наступних двох, що «в недалекому майбутньому повинні появитися друком», рецензент узагальнив свої зауваження у вигляді «чітко оформлених напрямних», що ними керувалися автори «РЕІУ» і якими «вони volens-polens обнизили її рівень»¹⁶⁵.

Ішлося, на думку рецензента, про методи селекції матеріалу і його опрацювання. Унаслідок таких засад «РЕІУ»: 1) з хронологічного погляду найменше місця відведено князівській добі, а відповідні статті — «часто неточні чи навіть помилкові». Козаччина значно репрезентативніша (В. Голобуцький, О. Апанович), але домінує класовий підхід, політичні орієнтації козаччини подано у кривому дзеркалі. Натомість домінує пожовтнева історія (80–85% тексту); 2) вміщено чимало статей, що ані безпосередньо, ані посередньо не стосуються вітчизняної (нерадянської і радянської) історії; 3) пропущено багато подій і осіб, важливих для історії України; 4) є так звані «недокінчені гасла» — статті, в яких подано відповідно препарований матеріал, але не доведено до кінця. Ішлося насамперед про небільшовицьких діячів минулого, стосовно яких

¹⁶³ Винар Б. [Рец. на кн.:] *Енциклопедія Народного Господарства Української РСР, т. 1: А–Е*. Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969, 598 с. / Богдан Винар // Український історик. — 1970. — Ч. 4 (28). — С. 100–105.

¹⁶⁴ Винар Б. [Рец. на кн.:] *Українська Сільськогосподарська Енциклопедія. Київ, Академія наук УРСР і Редакційна колегія Сільськогосподарської Енциклопедії, 1970, т. 1: АБЕ – ЗАР* / Богдан Винар // Український історик. — 1971. — Ч. 1-2 (29-30). — С. 107–109.

¹⁶⁵ Ждан М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, т. 2 (Державін – Лестригони)*. К., 1970, стор. 580. Тираж 40 000 / Михайло Ждан // Український історик. — 1971. — Ч. 3–4 (31–32). — С. 114.

«промовчано їх останні роки» й «обставини їхньої смерті»; 5) «червоною ниткою пробігають через цілу *Енциклопедію* повні любови відносини між українцями і росіянами, причому завжди підкреслюється благодатний вплив цих останніх на історію України». Крім того, на думку М. Ждана, «головними причинами низького рівня *Енциклопедії* є чимало інших, які можна звести до спільного знаменника: до пропагандистських та імперіялістичних мотивів»¹⁶⁶.

Конкретизуючи ці загальні зауваження, рецензент вважав цілком зайвою присутність у другому томі «РЕІУ» статей про Роберта Ейхе, латиського комуністичного діяча¹⁶⁷; російського комуніста Івана Земнухова¹⁶⁸; московського князя Івана І Даниловича Калиту¹⁶⁹; Казанську демонстрацію 1876 р.¹⁷⁰; російського партійного діяча І. В. Капітонова¹⁷¹; Тадеуша Косцюшка, діяча польського національно-визвольного руху¹⁷², оскільки всі вони «не мають жадного відношення до історії України»¹⁷³.

Щодо категорії потрібних, але відсутніх у «РЕІУ» статей, М. Ждан стверджував: «Якщо йдеться про категорію промовчуваних гасел, то до неї, з дожовтневої історії України, попали передусім ті, що були зв'язані з національно-самостійницькими позиціями. Не включено до *Енциклопедії* переважної більшості тих подій, осіб і фактів, що зв'язані з змаганнями нашого народу за самостійну державу. Ті ж гасла згаданого періоду, яких годі було обминути цілковито, спотворені (напр., *Західноукраїнська Народна Республіка* (с. 199) пера знаного В. Ю. Маланчука). Майже цілковито промовчано історію Західної України під Польщею (1919–1939 рр.). Згадані там деякі дрібні і штучно роздмухані події (напр., *Дрогобицьке збройне повстання 1919*, с. 71). Зате немає

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ *Ейхе Роберт Індрикович* // РЕІУ. – Т. 2. – С. 104–105.

¹⁶⁸ *Земнухов Іван Олександрович* // РЕІУ. – Т. 2. – С. 210–211.

¹⁶⁹ *Іван І Данилович Калита* // РЕІУ. – Т. 2. – С. 229.

¹⁷⁰ *Казанська демонстрація 1876* // РЕІУ. – Т. 2. – С. 287.

¹⁷¹ *Капітонов Іван Васильович* // РЕІУ. – Т. 2. – С. 309.

¹⁷² *Косцюшко (Костюшко; Kosciuszko) Тадеуш* // РЕІУ. – Т. 2. – С. 487.

¹⁷³ Ждан М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, т. 2* // Український історик. – 1971. – Ч. 3-4 (31–32). – С. 115.

Дорошенків Дмитра й Володимира, Д. Донцова, Записок Чина св. Василя Великого, Каченка Андріяна, Ковжуна Павла і багато, багато ін.»¹⁷⁴

Групу незакінчених статей рецензент ілюстрував прикладами двох біографічних статей «РЕІУ»: «*Єфремов Сергій Олександрович* (с. 135) — один з верховодів українських буржуазних націоналістів, який у 1926 р. очолив контрреволюційну “Спілку Визволення України» — при цьому гаслі редакція забула додати, що Єфремова засуджено на кару смерти, з заміною її на десятирічне ув’язнення (ЕУ II, с. 659). В гаслі *Коцюбинський Юрій Михайлович* подані інформації до 1933 р. Закінчення того гасла знаходимо в ЕУ I, с. 1155. Воно звучить: “Заарештований у квітні 1936 і розстріляний без суду як нібито керівник «Українського троцькістського центру», що ब्लюкувався з УВО”. Спотворене і незакінчене гасло *Еміграція [...]*»¹⁷⁵

Наголошував М. Ждан і на гіпертрофованій «Ленініані», присутній в енциклопедії. Вождєві російських більшовиків у другому томі «РЕІУ» було виділено найбільше місця — одинадцять сторінок¹⁷⁶: «Виходить, отже, що Ленін, а ніхто інший, є найважливішою постаттю в історії України. Авторами гасла *Ленін* є І. І. Компанієць і А. Д. Скаба. Обидва знані не так як видатні історики, а радше як партійні діячі. До гасла додана обширна література, що начислює поверх п’ятдесяти позицій. Між ними стрічаємо теж працю Л. І. Брежнєва, не знаходимо натомість працю М. С. Хрущова та Й. В. Сталіна. Підкреслюємо це тому, що при гаслі *Ленін* в 8-му томі Української Радянської Енциклопедії (с. 67—78) головним інформатором про Леніна та інтерпретатором його праць і заслуг був саме М. С. Хрущов [...]. Натомість у 24-му томі праці “Большая Советская Энциклопедия” в гаслі *Ленін [...]* головним знатоком усіх ленінських справ був Й. В. Сталін, на праці якого редакція безупинно покликала. Ми навмисне зупинилися дещо довше над гаслом *Ленін* в трьох радянських енциклопедіях, щоб на

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Компанієць І. І. *Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч* / І. І. Компанієць, А. Д. Скаба // РЕІУ. — Т. 2. — С. 557—568.

цьому малому історичному відтинкові ствердити, що радянські історичні феномени оперті не на тривких основах — фактах, але на їх інтерпретації людьми, які в даний момент займають ключеві позиції в ССРСР»¹⁷⁷

Давши зважену оцінку першим двом томам «Радянської енциклопедії історії України», редакція «Українського історика» і далі вважала зайвим коментувати вихід наступних двох книг цього енциклопедичного проекту.

Насамкінець варто згадати маловідомий епізод історіографічної полеміки 1972–1973 рр. між Києвом і Торонто (В. Дядиченко — П. Кравчук), що її спричинила стаття в «Українському історичному журналі» 1972 р. під назвою «Петро I і Україна», яка належала авторитетному вченому, завідувачеві відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР В. А. Дядиченку (1909–1973)¹⁷⁸. Формальним приводом для її написання слугувало 300-річчя цієї одіозної для вітчизняної історії постаті. У статті російського царя, попри окремі негативні риси його правління, характеризували як «прогресивного» діяча й реформатора, який «об’єктивно» сприяв прогресові, зокрема й України: «Реформи Петра I залишили глибокий слід і в галузі культури. Все це мало велике значення й для України. З допомогою Росії український народ був врятований від поневолення Туреччиною і Польщею. Значно зросли економічні, політичні й культурні зв’язки між Україною та Росією»¹⁷⁹.

За своєю суттю публікація В. А. Дядиченка була черговою спробою обґрунтувати сталінську схему «найменшого зла» й довести тезу, яку категорично заперечував М. Ю. Брайчевський — про «врятування від загарбання методом загарбання».

Панегірична розвідка про російського царя в «Українському історичному журналі» викликала негативну оцінку одного з лідерів

¹⁷⁷ Ждан М. [Рец. на кн.:] *Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, т. 2 // Український історик.* — 1971. — Ч. 3–4 (31–32). — С. 115–116.

¹⁷⁸ Див.: Дядиченко В. А. *Петро I і Україна // Укр. іст. журн.* — 1972. — № 6. — С. 54–63.

Докладніше про цю полеміку див.: Рубльов О. С. *«Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Укр. іст. журн.* — 2007. — № 6. — С. 41–43.

¹⁷⁹ Дядиченко В. А. *Петро I і Україна.* — С. 63.

Товариства об'єднаних українських канадців Петра Кравчука (1911–1997) – у торонтському «Житті і слові» 9 жовтня 1972 р. з'явилася його публіцистична відповідь “До теми: «Петро I і Україна»»¹⁸⁰.

Петро Ількович наголошував: «Якщо Петро I зробив дуже багато для створення й зміцнення національної держави російських поміщиків і торгівців, то по відношенню до України він дуже багато доклав зусиль, щоб ліквідувати всі залишки української державності, знищив українську національну культуру, перетворив українських селян у кріпаків»¹⁸¹. Цікаво, що полемічна аргументація П. Кравчука базувалася і на «Радянській енциклопедії історії України», третій том якої надійшов до Канади синхронно з числом «Українського історичного журналу» зі статтею В. Дядиченка. Вміщена в ньому стаття О. П. Маркевича про московського царя¹⁸² значною мірою контрастувала з характеристиками цієї постаті Вадимом Архиповичем.

П. Кравчук подавав до відома читачів торонтського тижневика відповідні місця зі статті в РЕІУ: «Він [О. П. Маркевич], подавши детальну характеристику діяльності Петра I, пише: “В 1709 було знищено Запорізьку Січ як вогнище антифеодального руху на Україні”. Далі: “За Петра I тисячі українських козаків і селян посилали на будівництво фортець і каналів, де від непосильної тяжкої праці, хвороб і голоду чимало їх загинуло”.

До речі, О. П. Маркевич ніде не говорить про прогресивну роль реформ Петра I для України»¹⁸³.

Насамкінець канадський публіцист стверджував: «Наведені цитати з “Радянської енциклопедії історії України” ще раз підкреслюють, що Петро I по відношенню до України вів жорстоку колоніальну політику на знищення всього, що могло нагадувати українському народові про його героїчну історію, його національну культуру, його державність»¹⁸⁴.

¹⁸⁰ Кравчук П. *До теми «Петро I і Україна»* // Життя і слово: Український тижневик. – 1972. – 9 жовтня. – Ч. 41 (362). – С. 6.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Маркевич О. П. *Петро I* // РЕІУ. – Т. 3. – С. 374.

¹⁸³ Кравчук П. *До теми «Петро I і Україна»* // Життя і слово. – 1972. – 9 жовтня. – С. 6.

¹⁸⁴ Там само.

Сучасна вітчизняна історіографія доволі скептично оцінює науково-інформаційний рівень «РЕІУ». Оскільки методологічною основою видання було визначено теорію марксизму-ленінізму, рішення чергових з'їздів КПРС та КП України, пленумів їхніх ЦК, надмірну увагу в ньому було приділено саме питанням марксистсько-ленінської теорії, працям К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (працями останнього більшовицького лідера про Україну й безвідносно до України «РЕІУ» відверто перенасичена), партійним з'їздам та постановам, компартійним діячам. Сама історія українського народу зазнала в цій енциклопедії стратегічної фальсифікації. Історію України подавали у виданні винятково з погляду доцільності й неминучості єднання («возз'єднання») з Росією, згодом — встановлення радянської влади, перспективи побудови соціалізму й комуністичного суспільства. Понад половину всіх статей присвячено періодові після жовтня 1917 р. Замовчували події й особи, котрі не вкладалися у канони радянської історіографії. Робили наголос на пропагандистському «викритті» «українських буржуазних націоналістів» — «зрадників українського народу» й «фальсифікаторів історії».

Не можна не погодитися з висновком О. Юркової, що «РЕІУ» «містить певний обсяг фактографічної інформації з історії України, однак наразі її значення як інформаційного ресурсу незначне»¹⁸⁵. В той же час керівники десяти томного проекту «Енциклопедії історії України» висловлюються стриманіше на адресу «РЕІУ», вважаючи видання своєрідним субпродуктом змагання двох українських енциклопедій — «Енциклопедії українознавства» та «Української Радянської Енциклопедії», змагання, яке вписувалося у тогочасний біполярний поділ світу й ідеологічні настанови часів «холодної війни». «Радянська енциклопедія історії України», за оцінкою В. А. Смолія та Г. В. Боряка, «попри заідеологізованість, численні фактографічні прогалини» і навіть наслідування канонів шістнадцяти томної «Советской исторической энциклопедии»

¹⁸⁵ Юркова О. В. *«Радянська енциклопедія історії України» в 4-х томах* / О. В. Юркова // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9. — С. 119.

(Москва, 1961–1976), «представляла потужний зведений ресурс відомостей з історії України»¹⁸⁶.

Отже, на нашу думку, докладне вивчення особливостей підготовки першого радянського енциклопедичного видання з історії УРСР, нюансів наукових позицій кожного з творців/учасників «РЕІУ», загального політико-ідеологічного контексту доби наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. та його впливу на виконання цього енциклопедичного проекту дозволить краще усвідомити особливості історіографічного процесу в республіці цього часу, побачити в надрукованому чотиритомнику не лише обмеженість чи виразні вади цього «інформаційного ресурсу», а й реконструювати ті історіографічні конструкти, події, особи, які, так би мовити, залишилися «за кадром» видання або ж подані в ньому в урізаному, вихолощеному, а то й сфальшованому вигляді.

Аналізуючи енциклопедичні проекти 1960–1980-х років, які здійснила Головна редакція «УРЕ» під керівництвом М. П. Бажана, варто відзначити їхню успішність і значущість для всієї української науки. Співробітникам Головної редакції вдалося досягнути того, чого не могли зробити їхні попередники як у дореволюційній Росії, так і в радянській Україні 1930–1940-х років. Вихід у світ не лише сімнадцятитомної «Української Радянської Енциклопедії», включно зі спеціальним томом 17 «Українська Радянська Соціалістична Республіка» (1957–1965), а й коротшого та доступнішого «Українського радянського енциклопедичного словника» (1966–1968; 2-ге вид. — 1986–1987), двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» значною мірою задовольнив потребу суспільства в україномовній енциклопедичній літературі (попри всі її зрозумілі ідеологічні вади) й попит на українознавчу регіональну тематику, яка в Радянському Союзі тривалий час була під негласною забороною.

Логічним розвитком сімнадцятитомної «УРЕ» стала підготовка й видання галузевих енциклопедій — «Радянської енциклопедії історії України», «Енциклопедії народного господарства Української РСР» й «Української сільськогосподарської енциклопедії».

¹⁸⁶ Смолій В. А. *«Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика* / В. А. Смолій, Г. В. Боряк // *Укр. іст. журн.* — 2014. — № 4. — С. 5.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи матеріал, який ми проаналізували, можемо зробити ряд висновків.

Наявна на сьогодні історіографія проблеми засвідчує відсутність комплексних синтетичних праць, у яких би висвітлювалася історія вітчизняної енциклопедичної традиції взагалі й упродовж ХХ ст. зокрема.

Наявна джерельна база, яка представлена кількома тематичними й персональними фондами в центральних державних архівах України, достатньою мірою забезпечує комплексне висвітлення історії вітчизняної енциклопедичної справи ХХ ст.

Ідея створення довідкової літератури, що містила б інформацію про різнопланові суспільні та природні явища, як присвяченої окремій тематиці (зокрема українознавчій), так і загальній, виникла ще в період Київської Русі. «Азбуковники», як форми тлумачного словника, тривалий час виконували функції енциклопедії і з часом були замінені масштабнішим виданням — «Лексиконом славенороським» Памва Беринди. Значущість цього твору для сучасників та прийдешніх поколінь важко переоцінити, адже він не лише заклав підвалини енциклопедичної справи на теренах України, а й став джерелом для подальших проектів. Однак після знищення козацької державності і з початком українського національного відродження кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. змінилася наукова орієнтація енциклопедичних праць. На зміну універсальним виданням (на зразок «Лексикона...» П. Беринди) приходять українознавча тематика, що знайшла своє яскраве відображення у «Записках о Малороссии, её жителейх и произведениях» Я. Марковича 1798 р., а також у незавершеному проекті «Украинский народ в его прошлом и настоящем» 1909–1916 рр. Ці видання, хоч і розділені між собою більш ніж сторіччям, є зразком тематичної, українознавчої енциклопедії, відіграли важливу роль у

становленні української національної самосвідомості, відкривши для світу й сучасників поняття «Україна».

Наприкінці XIX — на початку XX ст. українські вчені з обох частин української території, розділених кордонами Австро-Угорської і Російської імперій, брали участь у російських енциклопедичних виданнях, набуваючи досвіду виконання енциклопедичних проєктів. Прикладом такої співпраці були енциклопедичні словники Брокгауза та Ефрона, видавництва братів Гранатів, «Российский биографический словарь» та ін. При цьому не можна оминати увагою і «Народную энциклопедию научных и прикладных знаний», яку ініціювали та створили харківські вчені, хоча й видали її у Москві. Саме традиція енциклопедичних словників, поєднана з українознавчою тематикою, зумовила формат і перших спроб власне українських видань енциклопедичних словників, ініційованих УАН—ВУАН: «Биографического словаря деятелей Украины» та «Энциклопедического словаря». Всі ці спроби створити українську енциклопедію у тій чи іншій формі хоча й зазнали невдачі з ряду об'єктивних причин (Перша світова війна, революції, вторгнення російських більшовиків й окупація ними України, економічна криза та політичний тиск), проте мали значний позитивний вплив на прийдешнє покоління українських енциклопедистів. Попередні проєкти не лише забезпечили нащадків досвідом, а й забезпечили матеріалом, котрий і було використано при підготовці першого республіканського проєкту — багатотомної «Української Радянської Енциклопедії».

Проєкт «Української Радянської Енциклопедії» 1927—1934 рр., на відміну від усіх попередніх спроб створити власну українську енциклопедію, ініціювало вище державне керівництво республіки, котре в особі Головного редактора М. Скрипника доклало значних зусиль до його реалізації. Було створено стабільну структуру редакції, постійно (хоча й беззпроблемно) відбувалося її забезпечення кадрами. Енциклопедія вважалася одним із найамбіційніших заходів, ініційованим українським радянським керівництвом і спрямованим на досягнення кількох цілей: поширення українізації й освітнього рівня населення УСРР; нейтралізацію спроб створення немарксистської української

енциклопедії на західній, польській частині України; демонстрацію можливостей УСРР випускати продукт, не гірший за союзний («БСЭ» та «МСЭ»), і в науково-інтелектуальній площині ще раз довести статус України як другої серед рівних радянських республік.

Однак відмова від політики українізації (значною мірою лише декоративної), викликана зміною курсу національної політики сталінського керівництва СРСР, перекреслила цю спробу створити український радянський енциклопедичний продукт. Гоніння на представників українського національного відродження 1920-х — початку 1930-х років і насамперед стосовно речника українізаційних процесів — наркома освіти УСРР і Головного редактора «УРЕ» М. Скрипника безпосередньо вдарили і по енциклопедії, яку спочатку було оголошено «притулком для націоналістичних елементів», а невдовзі й узагалі припинено роботу над нею. Більшість співробітників «УРЕ-1» було репресовано.

Другий проект створення «Української Радянської Енциклопедії» протривав практично три роки — 1944–1947 рр., упродовж яких вдалося зробити чимало. Факт відновлення роботи з підготовки багатотомного українського енциклопедичного видання засвідчував сталий інтерес до власної культурної самоідентифікації (у марксистсько-ленінському форматі, звичайно) не лише представників української науки і культури, а й вищої компартійної номенклатури республіки. Остання і далі розглядала «УРЕ» як пропагандистський інструмент, покликаний поширювати серед населення марксистсько-ленінську ідеологію і презентувати в енциклопедичному форматі досягнення радянської України. Характерно, що проект «УРЕ-2» постав на хвилі кон'юнктурної і тимчасової лібералізації національної політики Кремля, декларативно представленої назовні як «розширення прав союзних республік».

Однак і ця спроба підготувати «Українську Радянську Енциклопедію», як і попередній проект 1927–1934 рр., зазнала фіаско. Причини провалу цих проектів були схожі. Обидві спроби створити багатотомну республіканську енциклопедію розпочиналися за часів певної лібералізації національної політики тоталітарного режиму й актуалізації національного питання, але з

часом наражалися на різку зміну курсу Кремля у бік централізації і посилення репресій.

Однак між двома невдалими спробами створити «Українську Радянську Енциклопедію» були й свої відмінності. Так, незважаючи на обмежений кадровий потенціал апарату редакції «УРЕ» 1944–1947 рр., по суті представленого лише вченим секретарем Ф. Бабенком, результати його діяльності заслуговували на повагу. Було опрацьовано значний матеріал, підготовлено картотеки та словники і найголовніше – усе це було зареєстровано й передано на зберігання до Академії наук УРСР. Загалом накопичений матеріал і досвід «УРЕ-2» значною мірою посприяли успішній третій спробі створити «Українську Радянську Енциклопедію». Завдяки проекту 1944–1947 рр. отримав потрібний досвід і ряд українських діячів, передусім М. П. Бажан, який через десятиліття – 1957 р. очолив наступну Редакцію «УРЕ». Варто зазначити, що реалізація проекту «УРЕ-3», або «УРЕ» М. П. Бажана, принаймні декларативно розпочиналася як відновлення проекту 1944–1947 рр.

Розглянувши основні енциклопедичні проекти, які українські вчені реалізували за межами УРСР упродовж 1930–1980-х рр., слід відзначити ефективність роботи зі створення енциклопедій, притаманну головній науковій установі Галичини, а згодом і вітчизняної еміграції – Науковому товариству імені Шевченка, котре забезпечило редакційні колегиї висококваліфікованими спеціалістами й достатньою науковою базою для створення двох повноцінних видань – «Української Загальної Енциклопедії» І. Раковського (1930–1935) та «Енциклопедії українознавства» В. Кубійовича (1947–1985). Варто наголосити, що НТШ працювало в далеко не комфортних умовах матеріально-фінансової скрути, політичних обмежень польської влади й німецької окупаційної адміністрації, руйнувань доби Другої світової війни, повоєнної еміграції і згодом розпорошеності українських наукових сил по світу.

Однак, незважаючи на ці несприятливі обставини, результати роботи були приголомшливі – за короткий термін, фактично тільки на ентузіазмі І. Раковського, вдалося підготувати й видати високоякісний продукт – «Українську Загальну Енциклопедію»,

яка стала першою українською енциклопедією, що подавала найважливіші гасла зі світової культури, історії, економіки, природознавства та визначних персоналій, а також містила ґрунтовний українознавчий блок – розділ «Україна». Не менш значущим став і проект «Енциклопедії українознавства», який ініціював також І. Раковський, однак впроваджував у життя інший визначний український учений – В. Кубійович. Створений під його керівництвом Інститут енциклопедії НТШ зумів не лише у стислий термін видати першу частину проекту – «ЕУ-1», а й завершити масштабний словниковий десяти томник «ЕУ-2». Нове керівництво Редколегії «ЕУ» (після смерті В. Кубійовича 1985 р.), враховуючи геополітичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років, а саме кризу і розпад СРСР і відновлення державної незалежності України, підготувало й видало додатковий 11-й том «Енциклопедії українознавства», в якому враховано прогалини попередніх томів і суттєво уточнено й доповнено персоналії вітчизняних діячів, насамперед тих, хто зазнав репресій.

Важливою рисою обох вищеназваних енциклопедичних проектів стала українознавча спрямованість, що якісно відрізняла їх від здійснюваних в УРСР спроб видати «Українську Радянську Енциклопедію» та опублікованого зрештою сімнадцятитомника «УРЕ». Наголос на національних цінностях і особливостях, на протигагу класовому принципу радянських енциклопедій, робило закордонні (щодо УРСР) проекти адекватнішими викликам часу й менше вразливими з погляду політико-ідеологічної кон'юнктури.

Українознавча тематика стала однією з ключових причин успішності й «Енциклопедії українознавства». Для упорядників, авторів і спонсорів видання її підготовка й публікація чергових томів стала своєрідною, але важливою формою боротьби за незалежність України, її гідну презентацію у світовому співтоваристві.

«Українська Загальна Енциклопедія» та «Енциклопедія українознавства» відіграли важливу роль не лише в розвитку вітчизняної науки і становленні української енциклопедистики, а й у формуванні та зміцненні національної самосвідомості радянських українців і підтримці національної самоідентифікації української діаспори й еміграції.

Публікація загальної частини «Енциклопедії українознавства» і вихід перших томів її словникової частини стали потужним імпульсом для розгортання в УРСР роботи над власним енциклопедичним проектом — «УРЕ». У свою чергу табування окремих тем і персоналії в «Українській Радянській Енциклопедії», цензурування і скорочення інших сюжетів в «УРЕ» уважно відстежувала Редколегія «Енциклопедії українознавства». Такий порівняльний аналіз українознавчого змісту «ЕУ» і «УРЕ» (на прикладі перших трьох томів «УРЕ» та «ЕУ-2») здійснено у брошурі В. Кубійовича та В. Маркуся «Дві українські енциклопедії» (1961). Тож упорядники «Енциклопедії українознавства» свідомо наголошували й доповнювали українознавчі сюжети, які замовчували чи подавали скорочено в «УРЕ».

Публікацією останнього, позапланового 17-го тому «УРЕ» 1965 р. завершився перший успішний етап роботи Головної редакції енциклопедії, створеної 1957 р. Майже вісім років знадобилося редакційному й авторському колективу на чолі з М. П. Бажаном для завершення такого масштабного проекту, яким стала «Українська Радянська Енциклопедія». Об'єднавши єдиною ідеєю понад п'ять тисяч авторів, Головна редакція «УРЕ» з третьої спроби здійснила те, що не вдалося її попередникам 1927—1934 й 1944—1947 рр. Вихід «УРЕ» став знаковою подією для всієї вітчизняної науки й усіх громадян УРСР, адже тепер українці принаймні формально стали в один ряд з іншими цивілізованими народами, які зуміли структурувати та викласти у формі енциклопедій не лише власні досягнення упродовж історії, а й результати розвитку людської цивілізації загалом. Безперечно, «Українська Радянська Енциклопедія» не була позбавлена численних недоліків, викликаних її ідеологічною заангажованістю і прив'язаністю до радянської політичної кон'юнктури. Але наявність недоліків не применшує значущості цієї праці, котра стала провісником майбутньої української енциклопедистики.

Продовженням проекту «Української Радянської Енциклопедії» стали скорочена версія «УРЕ» — тритомний «Український Радянський Енциклопедичний Словник» («УРЕС»), друге видання «УРЕ» (українською та російською мовами), галузеві проекти —

«Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, чотиритомна «Радянська енциклопедія історії України», а також «Енциклопедія кібернетики», «Енциклопедія народного господарства УРСР», «Історія Академії наук Української РСР», «Українська сільськогосподарська енциклопедія», низка галузевих енциклопедичних словників. Усі вони значною мірою змогли задовольнити потребу населення Української РСР у власній енциклопедично-довідковій літературі.

Попри всі зрозумілі недоліки радянських енциклопедій УРСР, викликані їхньою ідеологічно-пропагандистською заангажованістю, їхній базовий матеріал, термінологічні словники й численний фактаж стали у пригоді при підготовці нового покоління енциклопедій за умов відродженої державної незалежності України. Показово, що вже додатковий 11-й том «Енциклопедії українознавства» (1994) було підготовлено за участі й учених незалежної Української держави.

Попри вкрай несприятливі умови першої половини 1990-х років, вітчизняній енциклопедичній галузі вдалося не лише вижити, а й завершити низку проектів, розпочатих ще за радянської доби. Крім того, незважаючи на фінансову кризу, вдалося зберегти більшу частину тієї матеріальної бази, яку мала українська енциклопедистика за радянських часів і яка нині зосереджена насамперед у «Всеукраїнському спеціалізованому видавництві “Українська енциклопедія” імені М. Бажана». А збереження і розвиток матеріальної бази — це, як відомо, один з найважливіших кроків до відродження потужностей та подальшого розвитку всієї галузі, яка сьогодні має можливості розвиватися спільними зусиллями вчених «материкової» України та їхніх колег із діаспори й зарубіжних українознавців. Прикладом такої співпраці можуть слугувати десятитомна «Енциклопедія історії України» (проект Інституту історії України НАН України), багатотомна «Енциклопедія сучасної України» (проект, що триває) та ін.

УКРАИНСКІЙ НАРОДЪ

ВЪ ЕГО ПРОШЛОМЪ И НАСТОЯЩЕМЪ.

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ

проф. Ѡ. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго,
проф. М. М. Ковалевскаго †, акад. Ѡ. Е. Кор-
ша †, проф. А. Е. Крымскаго, проф. М. И. Ту-
ганъ-Барановскаго и акад. А. А. Шахматова.

ПЕТРОГРАДЪ.

Типографія г-ва „Общественная Польза“, В. Подъяческая, 39.

1916.

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

В ДВОХ ТОМАХ

під головною редакцією
проф. д-ра Володимира Кубійовича
і проф. д-ра Зенона Кузелі

ТОМ ПЕРШИЙ

Мюнхен — Нью-Йорк

1949

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Т О М

1

А—БОГУНЦІ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ

УКРАЇНСЬКА ЗАГАЛЬНА
ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ

КНИГА ЗНАННЯ
В 3-ОХ ТОМАХ

багато ілюстрована, з кольоровими таблицями,
мапами та образками

ПІД ГОЛОВНОЮ РЕДАКЦІЄЮ
ІВАНА РАКОВСЬКОГО

ТОМ ПЕРШИЙ
А — Ж

ЛЬВІВ — СТАНИСЛАВІВ — КОЛОМІЯ
ВИДАННЯ КООПЕРАТИВИ „РІДНА ШКОЛА“

БЮЛЕТЕНЬ УРЕ

№ 1

Х А Р К І В • 1 9 3 1

БЮЛЕТЕНЬ УРЕ

№ 2

Х А Р К І В • 1 9 3 1

БЮЛЕТЕНЬ УРЕ

ДО ЮВІЛЕЮ

60 роковин з дня
народження та 35 років
революційної діяльності
Головного Редактора
Української Радянської
Енциклопедії

М. О. СКРИПНИКА

Х А Р К І В
1 9 3 2

№ 3

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Наукове Товариство ім. Шевченка, відзначаючи своє 75-річчя, видає настільну книгу для кожного українця — Енциклопедію Українознавства. Книга знання про Україну мусить задовольняти потреби різних шарів нашого суспільства й відповідати різномірним вимогам, поєднуючи науковість із ясністю й цілковитою доступністю викладу. Вона дасть можливість широко й всебічно інформувати про українські справи чужинців, які досі діставали відомості про Україну здебільшого з неохватних, неправдивих джерел.

Подуючи суму найнеобхідніших знань про Україну, Енциклопедія Українознавства заступає собою низку важливих книжок, що їх втратили наші емігранти в бурхливі роки війни.

В Енциклопедії беруть участь наші найвидатніші наукові сили.

Енциклопедія спирається на найновіші доступні джерела, літературу, статистику, вона багато ілюстрована картами і світлинами, діаграмами і т. п.

Енциклопедія дає повний образ території, населення, історії, культури, політики, військового потенціалу й господарства України від найдавніших часів і до сьогодні. Енциклопедія подає багато відомостей про заморські країни й нашу еміграцію до них.

Перший том Енциклопедії Українознавства містить низку статей про Україну, які становлять замкнену цілість, другий том влятиме окрему частину, яка даватиме короткі пояснення до всіх гасел, зв'язаних з Україною. Обидва томи доповнюють один одного, але одночасно становлять незалежні цілості (їх можна також купувати окремо).

Енциклопедія Українознавства стане нашою настільною книгою, вірним товаришем у мандрівці по чужих країнах.

Замовлення на Енциклопедію Українознавства просимо слати на адресу Наукового Товариства ім. Шевченка:

Мюнхен, Версайлерштр. 4/1,
München 62, Verschillerstr. 4/1, Schliessfach 8.

Ціна Енциклопедії Українознавства в одноразовій передплаті становить 60.— ДМ, двома ратами 70.— ДМ (тобто за кожних 5 зошитів 35.— ДМ), при передплаті зошитами 80.— (за кожний зошит 8.— ДМ).

Всі видання НТШ можна набувати в домовці НТШ:

München 62, Schliessfach 8 (Verschillerstr. 4/1/10),
або в американській філії НТШ 30 Church St. R. 252, New York USA.

Ціна 1.50 НМ — 0.50 Ам. Дол.

Оголошення про видання «Енциклопедії українознавства». 1949 рік

СПИСОК ОСНОВНОЇ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ЗБІРНИКИ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ, АРХЕОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ

1. Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834—1902): матеріали до його біографії / М. П. Василенко // Україна. — 1927. — Кн. 4 (23). — С. 18—82.
2. Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; упоряд.: І. Б. Усенко (кер. колективу) та ін.; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2006. — Т. 1: Історичні праці. — 608 с.: 8 с. іл.
3. Голод 1932?1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд.: Р. Я. Пиріг (кер.) та ін.; редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К.: Політвидав України, 1990. — 605 с.
4. Х з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 20—29 листоп. 1927 р.: Стенографічний звіт. — [Харків]: Держвидав України, 1928. — 616 с.
5. Доповідь Комісії Петербурзької академії наук у справі про відміну утисків українського друкованого слова, створеної за ініціативою Комітету міністрів у зв'язку з виконанням указу Миколи II від 12 грудня 1904 р., із висновком про необхідність збереження мови, звичаїв, пісень, переказів українського народу, раніше 24 травня 1905 р. // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847—1914): Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 367—400.
6. Євген Чикаленко — Петро Стебницький. Листування. 1900—1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко]. — К.: Темпора, 2008. — 628 с.: іл.
7. Євген Чикаленко — Сергій Єфремов. Листування. 1903—1928 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; НБУВ, Інститут рукопису; Українська вільна академія наук у США; [упорядкув. та вступ. стаття І. Старовойтенко]. — К.: Темпора, 2010. — 384 с.
8. Єфремов С. Щоденники, 1923—1929 / С. О. Єфремов; [Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства; упоряд.: О. І. Путро (голов. упоряд.) та ін.; редкол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, М. І. Панчук та ін.]. — К.: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. — 848 с.: іл. — (Серія «Мемуари»).
9. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р. — К.: Друкарня УАН, 1920. — 95 с.
10. Звідомлення за 1921 р. / Всеукраїнська Академія Наук. — Берлін: Вид-во української молоді, 1923. — 76 с.

11. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Києві за 1923 р.: З нагоди п'ятирічного існування Академії 1918–1924 / Всеукраїнська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1924. – 146 с.

12. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1924 р. / Українська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1925. – 166 с.

13. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1925 р. / Українська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1926. – 80 с.

14. Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1926 р. / Українська Академія Наук. – К.: Друкарня УАН, 1927. – 132 с.

15. Звідомлення Всеукраїнської Академії Науку Києві за 1927 р. / Всеукраїнська Академія Наук. – К.: Друкарня ВУАН, 1928. – 146 с.

16. З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) / Публ. О. С. Рубльова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наук. праць / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 473–499.

17. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / [НАН України. Ін-т історії України; упоряд. О. С. Рубльов; відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 464 с.

18. Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали / АН України. Інститут української археографії; ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т рукопису; упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упорядник), В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.), П. Д. Овчаренко (заст. відп. ред.), Г. В. Боряк та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 376 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

19. Історія Національної Академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали / НАН України: Національна б-ка України імені В. І. Вернадського, Інститут укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд.: В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К.: НБУВ, 1998. – 764 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

20. Історія Національної Академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали / НАН України: Національна б-ка України імені В. І. Вернадського, Інститут укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд.: Т. В. Вересовська, В. Г. Врублевський, В. А. Кучмаренко, Т. П. Папакіна, Л. І. Стрельська, Л. М. Яременко; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: СП «Українська книга», 1998. – 544 с. – (Джерела з історії науки в Україні).

21. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археогр., передмова Г. Сварник; вступна стаття Я. Дашкевича; [НАН України: Львівське відділення Ін-ту укр. археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України у м. Львові; УВАН у США]. – Львів – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – XX, 268 с.

22. Листи М. Коцюбинського до Мих. М. Могилянського / Публ. М. М. Могилянського // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. – 1918. – Ч. 2. – Вересень – жовтень. – С. 58–85.

23. Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / Упорядкування, вступна стаття та примітки Миколи Мушинки. – Едмонтон: Вид-во Канадського ін-ту українських студій Альбертського ун-ту, 1991. – 91 с.: іл.
24. Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком / Публ. Ю. Сливки / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500–547.
25. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С. 89–106.
26. Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова / Публ. В. І. Макарова // Укр. іст. журн. – 1996. – №6. – С. 25–38.
27. Листування Михайла Грушевського / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; ред. Л. Винар; упоряд.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. – К. – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001. – Сер. «Епістолярні джерела грушевськознавства». Т. II. – 413 с.
28. Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упорядники Р. Дзюбан, Г. Сварник; ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ історичних колекцій. – Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2009. – 374 с.: іл.
29. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Збірник документів і матеріалів / НАН України: Інститут історії України, Інститут східноєвропейських досліджень; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США); Головархів при КМ України: ЦДАВО України; упоряд.: О. І. Лупандін, І. В. Ралле, Л. В. Яковлева; редкол.: Я. Б. Пеленський, В. А. Смолій (співголови), В. Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк – Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1999. – 367 с.
30. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934): [Збірник документів] / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: Критика, 1999. – 353 с.
31. Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог. Спогади. Дослідження. Джерела / Держкомархівів України: Український державний НДІ архівної справи та документознавства, Спілка архівістів України; редкол.: І. Л. Бутич, О. В. Гранкіна, С. З. Заремба та ін. – К., 2000. – 210 с. – (Серія «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела»).
32. Нові дані до біографії С. Д. Носа / Публ. О. Солов'я (Соловйова) // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. – 1918. – Ч. 2. – Вересень – жовтень. – С. 120–140.
33. Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. / Видання Української Академії Наук. – К.: Друкарня Українського Наукового Т-ва, 1919. – 176 с.
34. Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.: іл.
35. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії / АН України. Інститут укр. археографії; упоряд.: І. В. Верба, П. Д. Овчаренко, О. Прицак, О. С. Рубльов та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 414 с.

36. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження / Автор-упорядник С. М. Ляшко; [НАН України: Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису]. – К.: НБУВ, 2003. – 688 с.
37. Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.
38. Сімович В. Праці: У 2 т. / Василь Сімович; [упоряд.: Л. О. Ткач, О. М. Івасюк]. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – Т. 2: Літературознавство. Культура. – 904 с.
39. Скрипник М. Статті й промови / Микола Скрипник. – Х.: ДВУ, 1930. – Т. V: Література й мистецтво / Упоряд. О. І. Бадан. – 289 с.
40. Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Микола Скрипник; [упорядкував Іван Кошелівець]. – [Мюнхен]: Сучасність, 1974. – 270 с.
41. Скрипник М. О. Вибрані твори / Микола Скрипник; [Інститут політичних досліджень; редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін.; упоряд.: І. Ф. Курас (керівник), С. С. Діброва, В. І. Канцелярук та ін.]. – К.: Україна, 1991. – XVIII, 617 с.
42. Славінський М. А. Заховаю в серці Україну: поезія, публіцистика, спогади / Максим Антонович Славінський. – К.: Юніверс, 2002. – 416 с.
43. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / Упоряд. В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
44. Тулуб О. Листи А. А. Шахматова до І. М. Стешенка / О. О. Тулуб // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 175–176.
45. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука: З архіву І. Стешенка / О. О. Тулуб. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 59–69.
46. Тулуб О. Іван Стешенко (1873–1918): Спомини і матеріали / О. О. Тулуб // Україна. – 1929. – Грудень. – Кн. 38. – С. 92–104.
47. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.: іл.
48. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. / НАН України: Інститут історії України; ЦДАВО України; упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 589 с.
49. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України: Інститут історії України; ЦДАВО України; упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – 423 с.
50. У півстолітніх змаганнях: вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдліньська, Г. Сварник; передмова У. Єдліньської; [АН України: Археографічна комісія, Інститут укр. археографії; Головархів при Кабінеті Міністрів України: ЦДІА України у Львові]. – К.: Наукова думка, 1993. – 768 с. – (Епістоляр. спадщина).
51. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Служба безпеки України; упорядники: В. Золотарьов, В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.: іл.

52. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1997. — №4. — С. 118—135.

53. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1997. — №5. — С. 97—118.

54. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1997. — №6. — С. 84—102.

55. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1998. — №1. — С. 112—121.

56. Шраг І. Автобіографія / Ілля Людвигович Шраг; [публікація С. Єфремова] // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1919. — Ч. 1-2. — С. 124—140.

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

57. Берло Г. З київського життя 1880—1900 рр. / Ганна Берло // Україна. — 1928. — Кн. 4 (29). — С. 93—109.

58. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами / Ганна Берло // Україна. — 1929. — Березень — квітень. — Кн. 2 (33). — С. 92—101.

59. Биковський Л. Мої побачення з Олександром Лотоцьким / Лев Биковський // Український історик. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1979. — Ч. 1—4 (61—64). — С. 102—107.

60. Бігановська Є. Спогади: [Петро Януарійович Стебницький] / Є. І. Бігановська // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкування та вступна стаття Інни Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 578—586.

61. Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика / С. І. Білокінь. — Біла Церква: Яніна: Вид-во О. Пшонківського, 2005. — 336 с.: іл.

62. Боберський І. Щоденник 1918—1919 рр. / Іван Боберський; [упоряд. о. Ю. Мицик, д-р іст. наук, проф.]. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 260 с.

63. Василенко М. Академік Богдан Олександрович Кістяковський, † 16 (29) квітня 1920 р.: [Некролог] / М. П. Василенко // Записки Соціально-економічного відділу. — 1923. — Т. 1. — С. VIII—XLI.

64. Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький, † 9 травня (26 квітня) 1922 р.: [Некролог] / М. П. Василенко. — Записки Соціально-економічного відділу. — 1923. — Т. 1. — С. XLVI—XCVIII.

65. Василенко М. Пам'яті Івана Мартиновича Балінського / М. П. Василенко / Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — 1927. — Вип. 3. — С. XV—XXVII.

66. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського / НАН України: Комісія з наукової спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; РАН: Архів РАН; рада: Б. Є. Патон (голова) та ін. — К.: НБУВ, 2011. — Т. 9: Володимир Іванович Вернадський. Щоденники (1917—1921): [Текст] / редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін.; уклад.: С. М. Кіржаєв, О. В. Мемелов, В. С. Неаполітанська, М. Ю. Сорокіна. — 660 с. — (Вибрані наук. пр. акад. В. І. Вернадського, т. 9).

67. В. С[імович]. Максим Славінський: З приводу 75-ліття / Василь Сімович // Наші дні (Львів). — 1943. — №8.
68. Грушевський О. Пам'яті проф. Ів. В. Лучицького / Олександр Грушевський // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 3. — Листопад — грудень. — С. 100—105.
69. Данилевич В. О. Я. Єфименкова: [Некролог] // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 3. — Листопад — грудень. — С. 105—110.
70. Дашкевич Я. Пам'яті Юрія Меженка / Я. Р. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 621—623.
71. Ернст Ф. Данило Михайлович Щербаківський: Пам'яті дослідника / Федір Ернст // Бібліологічні вісті. — 1928. — №1 (18). — С. 127—136.
72. Єфремов С. Хв. Вовк про Кузьму Ляхощького: З споминів / Сергій Єфремов // Наше минуле. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 151—158.
73. Єфремов С. Пам'яті І. Л. Шрага / Сергій Єфремов // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1919. — Ч. 1-2. — Січень — квітень. — С. 123—124.
74. Єфремов С. Лицар нездоланий: [П. Я. Стебницький]; [Спогади] / Сергій Єфремов // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 560—565.
75. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Сергій Олександрович Єфремов; [НАН України: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Інститут рукопису НБУВ; упорядкування, вступна стаття І. Прирча]. — К.: Темпора, 2011. — 792 с.
76. Зуц В. Л. 50 років «Українській радянській енциклопедії» / В. Л. Зуц // Укр. іст. журн. — 2008. — №2. — С. 201—207.
77. Ів. Матв. Стещенко: [Некролог] // Наше минуле. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 159—161.
78. Кедрин І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі / Іван Кедрин-Рудницький. — Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. — 724 с.
79. Кисіль О. Стебницький і українська книга: [Спогади] / Олександр Кисіль // Петро Стебницький: Вибрані твори / Упорядкування та вступна стаття Інни Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — С. 587—596.
80. Кошелівець І. Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше / Іван Кошелівець. — [Мюнхен]: Сучасність, 1985. — 497 с.
81. Кубійович В. Мені 70 / Володимир Кубійович. — Париж — Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1970. — 135 с.
82. Кубійович В. Мені 85 / Володимир Кубійович; [Наукове товариство ім. Шевченка]. — Мюнхен: Молоде життя, 1985. — 307 с.
83. Л. М. Драгоманова: [Некролог] // Наше минуле. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 158—159.
84. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. — Варшава: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1932. — Частина перша. — II, 286 с. — (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. VI, серія мемуарів, кн. 1).
85. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. — Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1933. — Частина друга. —

484 с. — (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. XII, серія мемуарів, кн. 3).

86. Лотоцький О. Сторінки минулого / Олександр Лотоцький. — Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. — Частина третя. — 396 с. — (Праці / Український Науковий Інститут у Варшаві; т. XXI, серія мемуарів, кн. 4).

87. Мороз Л. С. Зуц Всеволод Леонідович: [Некролог] / Л. С. Мороз // Укр. іст. журн. — 2011. — №5. — С. 234.

88. Носов А. Словник антропогеографічної термінології: Проект / А. Носов; [ВУАН: Наук.-дослід. ін-т мовознавства, відділ термінології та номенклатури; Матеріали до укр. термінології та номенклатури. Т. III]. — Харків: УРЕ, 1931. — XII, 230 с.

89. Павло Костянтинович Федоренко: [Некролог] // Укр. іст. журн. — 1962. — №2. — С. 158.

90. Перфецький Є. Орест Авдікович: [Некролог] / Євген Перфецький // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 3. — Листопад — грудень. — С. 110—111.

91. Полонська-Василенко Н. Спогади / Наталія Полонська-Василенко; [упорядкування, вступна стаття та іменний покажчик Валерія Шевчука]. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 591 с.

92. Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича / Н. Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Спогади / [упорядкування, вступна стаття та іменний покажчик Валерія Шевчука]. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 318—336.

93. Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський: [Спогади] / Н. Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Спогади / [упорядкування, вступна стаття та іменний покажчик Валерія Шевчука]. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 492—501.

94. Садовський В. М. І. Туган-Барановський: [Некролог] / Валентин Садовський // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — К., 1919. — Ч. 1—2 (4—5). — Січень — квітень. — С. 141—143.

95. Смуток П. [Стебницький П. Я.] М. М. Ковалевский и украинство: [Воспоминания] / П. Смуток [Пётр Стебницький] // Украинская жизнь. — 1916. — №4—5. — С. 65—69.

96. Стебницький П. Спомини про Хв[едора] К[індратовича] Вовка / Петро Стебницький // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 143—148.

97. Стеллецький Г. Н. М. Кибальчич (Наталка-Полтавка): [Некролог] / Гнат Стеллецький // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1919. — Ч. 1—2 (4—5). — Січень — квітень. — С. 144—148.

98. Хв[едір] Кіндр[атович] Вовк: [Некролог] // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 2. — Вересень — жовтень. — С. 141—143.

99. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н. С. Хрущев. — М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. — Кн. 2. — 848 с.: илл.

100. Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917) / Євген Чикаленко; [упоряд. Тетяна Осташко]. — К.: Темпора, 2011. — 480 с.

101. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) / Євген Чикаленко; [упоряд. Тетяна Осташко]. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
102. Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920) / Євген Чикаленко; [упоряд. Тетяна Осташко]. – К.: Темпора, 2011. – 720 с.
103. Ш[ишmano]ва-Др[агоmano]ва Л. Антін Ляхоцький (Кузьма): Спомини / Лідія Шишманова-Драгоманова // Наше минуле. – 1918. – Ч. 2. – Вересень – жовтень. – С. 148–151.

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, ОКРЕМІ ПУБЛІКАЦІЇ

104. Абраменко Л. М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали / Л. М. Абраменко, А. І. Амонс. – К.: Істина, 2006. – 376 с.
105. Абсолютизм // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР. Наукова рада Головної редакції УРЕ; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1969. – Т. 1: Абазин – державець. – С. 11–12.
106. Амбарцумян Н. О. Универсальные энциклопедии: проблемы и достижения / Н. О. Амбарцумян. – М.: Книга, 1996. – 244 с.
107. Андрусак Т. Г. Бачинський Юліан Олександрович / Т. Г. Андрусак, Ю. І. Римаренко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. – Т. 1: А–Г. – С. 203.
108. Антипартійна група Маленкова, Кагановича, Молотова, Булганіна, Шепілова // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1959. – Т. 1: А – Богунці. – С. 248–249.
109. Антонович Д. Театр: [Україна] / Дмитро Антонович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 509–518.
110. Антонович М. [Рец. на кн.:] Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, том I (Абазин – Державець). Київ, 1969, 552 с. / Марко Антонович // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1970. – Ч. 4 (28). – С. 105–107.
111. Арештування Юліана Бачинського // Діло (Львів). – 1931. – 2 квітня. – Ч. 73. – С. 4.
112. Арістов В. Ю. Шахматов Олексій Олександрович / В. Ю. Арістов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 599–600.
113. Аркуша О. Г. Барвінський Олександр Григорович / О. Г. Аркуша // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А – В. – С. 189.
114. Аркуша О. Г. Барвінський Осип Григорович / О. Г. Аркуша // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А – В. – С. 189–190.
115. Артемьева Т. В. Науки о человеке в первых изданиях Британской энциклопедии / Т. В. Артемьева // Человек. – 2003. – №6. – С. 70–85.
116. Артимович А. Шкільництво: Закарпаття: [Україна: Шкільництво] / Агенор Артимович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 874–875.

117. Бадяк В. Нелегка боротьба проти тенденційності: Виступ І. Крип'якевича в обговоренні статті про Листопадовий зрив 1918 р. / Володимир Бадяк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наук. праць / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; відп. ред. Я. Ісаєвич. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 803–808.

118. Бажан О. Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»») / О. Г. Бажан // Краєзнавство: Науковий журнал. — 2012. — №3. — С. 26–31.

119. Баран Л. Людмила Старицька-Черняхівська: Тернистий шлях творчості / Л. Баран. — Вінниця, 2003.

120. Баран С. Земельне питання: Галичина й північно-західні землі: [Україна: Земельне питання] / Степан Баран // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 955–958.

121. Барвінський В. Нова доба: [Україна: Історія музики] / Василь Барвінський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 503–509.

122. Бачинський Ю. Большевицька революція і українці: Критичні замітки / Ю. О. Бачинський. — Берлін: Вид-во «Українського Прапора», 1925. — 48 с.

123. Бачинський Ю. Большевицька революція і українці: Критичні замітки / Ю. О. Бачинський. — 2-ге, доповнене вид. — Берлін: Накладом автора, 1928. — 136 с.

124. Бачинський Ю. Вступна увага // Бачинський Ю. Большевицька революція і українці: Критичні замітки / Ю. О. Бачинський. — 2-ге, доповнене вид. — Берлін: Накладом автора, 1928. — С. 3.

125. Бачинський Ю. Десятиліття большевицької революції // Бачинський Ю. Большевицька революція і українці: Критичні замітки / Ю. О. Бачинський. — 2-ге, доповнене вид. — Берлін: Накладом автора, 1928. — С. 114–135.

126. Бачинський Ю. На роздоріжжю західноукраїнської інтелігенції / Ю. О. Бачинський // Вільна трибуна. — 1933. — №1. — Липень. — С. 3–14.

127. Б[ачинський] Ю[ліан]. Третя Німеччина / Ю. О. Бачинський // Вільна трибуна. — 1933. — №1. — Липень. — С. 45–51.

128. Бачинський Ю. Україна ingredienta: [з додатком: Листування Ю. Бачинського з М. Драгомановим з приводу «України ingredient-и»] / Ю. О. Бачинський. — К.: Основні цінності, 2003. — 176 с. — (Серія «Спадщина», кн. 19).

129. Беґей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник / І. І. Беґей. — К.: Основні цінності, 2001. — 256 с. — (Серія «Спадщина», кн. 12).

130. Беґей І. «Україна ingredienta» — «книга, що появляється раз на сто літ» / І. І. Беґей // Бачинський Ю. Україна ingredienta: [з додатком: Листування Ю. Бачинського з М. Драгомановим з приводу «України ingredient-и»] / Ю. О. Бачинський. — К.: Основні цінності, 2003. — С. 7–18.

131. Белей Л. Дволикій grosмейстер українсько-російської шахівниці: [Алексеї Шахматов] / Любомир Белей // Український тиждень. — 2014. — 28 листопада — 4 грудня. — №48 (368). — С. 46–47.

132. Біднов В. Історія школи до XIX в.: [Україна: Шкільництво] / Василь Біднов // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 841—848.

133. Біднов В. Православна Церква: [Україна: Церква] / Василь Біднов // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 914—925.

134. Білецький Л. Від [18]70 рр. до світової війни: [Україна: Історія — політична еміграція] / Леонід Білецький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 734—736.

135. Білецький Л. Українська література XV?XVIII вв.: [Україна: Письменство] / Леонід Білецький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 780?786.

136. Білецький Л. Шкільництво: Наддніпрянщина XIX—XX вв.: [Україна: Шкільництво] / Леонід Білецький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 848—859.

137. Білокінь С. Біографічна комісія ВУАН та її словник / С. Білокінь // Молодёжь и актуальные проблемы исторической науки: Тезисы общественно-политических чтений, посвящённых 70-летию комсомола Украины, 7—9 июня 1989 г., г. Черновцы. — К., 1989. — С. 292—294.

138. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білокінь. — К.: ДМП «Полімед», 1999. — Т. 1. — 448 с.

139. Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920—1941) / Сергій Білокінь // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / НТШ; НАН України, Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін.; редкол.: І. Гирич, Я. Грицак, М. Криун та ін. — Львів: Простір-М, 2004. — Т. II. — С. 554—602.

140. Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / С. І. Білокінь; [НАН України: Інститут історії України, Центр культурологічних студій; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського]. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — 355 с.

141. Білокінь С. І. Меженко (справжнє прізвище — Іванов) Юрій Олексійович (18 (06).06.1892 — 24.11.1969) / С. І. Білокінь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2009. — Т. 6. — С. 584—585.

142. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження / Сергій Білокінь. — Дрогобич: Коло, 2013. — Т. 2. — 1066 с.

143. Білоцерківський В. Я. Іван Стешенко — подвижник на ниві українського національного відродження / В. Я. Білоцерківський, В. І. Головченко // Укр. іст. журн. — 1997. — №6. — С. 77—83.

144. Боберський І. Канада: [Україна: неполітична еміграція] / Іван Боберський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. Івана Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 982—985.

145. Бойків І. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко; ред. О. І. Бадан-Яворенко. — Харків; К.: УРЕ, 1932. — VI, 532 с.

146. Болаболъченко А. Три доли: Модест Левицький. Петро Стебницький. Максим Славинський: біографічні нариси / Анатолій Болаболъченко. — К.: Літопис, 1999. — 85 с.

147. Бородаєвський С. Кооперація: Наддніпрянщина: [Україна: Кооперація] / Сергій Бородаєвський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 961—968.

148. Борчук С. Вітчизняна енциклопедична традиція ХХ ст. / С. М. Борчук // Причина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника, Ін-т історії і політології. — Івано-Франківськ, 2010. — Вип. 17. — С. 201—208.

149. Борчук С. Українська радянська енциклопедистика: скрипниківська доба (1927—1934 рр.) / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету. — Івано-Франківськ, 2010. — Вип. 18: Історія. — С. 55—60.

150. Борчук С. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» — перший вітчизняний енциклопедичний проект ХХ ст. / С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — 2010. — Вип. 514—515. — С. 83—86.

151. Борчук С. Нарада в Агітпропвідділі ЦК КП(б)У 18 грудня 1929 р. — обговорення стратегії підготовки Великої Української Радянської Енциклопедії / С. М. Борчук // Вісник Прикарпатського університету: Історія. — Івано-Франківськ, 2011. — Вип. 20. — С. 99—107.

152. Борчук С. Ісаї Фалькевич (1883—1937) — революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст» / С. М. Борчук // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2012. — № 1 (38). — С. 226—242.

153. Борчук С. У колі читачів «Української Радянської Енциклопедії»: Микола Кошарнівський (1900—1979) / С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — 2012. — Вип. 607—609. — С. 61—68.

154. Борчук С. Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»: «Українська Радянська Енциклопедія» — 2 (1944—1947 рр.) / С. М. Борчук // Краєзнавство: науковий журнал. — 2013. — Ч. 1 (82). — С. 188—199.

155. Борчук С. М. «Радянська енциклопедія історії України» — перша історична енциклопедія в УРСР / С. М. Борчук // Укр. іст. журн. — 2013. — № 4. — С. 170—192.

156. Борчук С. Репресована енциклопедія — скрипниківська «УРЕ»: доля Ісаї Фалькевича / С. М. Борчук // Політичні репресії в Українській РСР 1937—1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / НАН України, Ін-т історії України; Національна спілка краєзнавців України; Головна редкол.

науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — С. 379–392.

157. Борщак І. Еміграція XVIII в.: [Україна: Історія — політична еміграція] / Ілько Борщак // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головую ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 731–734.

158. Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. — Харків, 1931. — Квітень. — №1. — 48 ст.

159. Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. — Харків, 1931. — Вересень. — №2. — 44 ст.

160. Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії: Виходить неперіодично. — Харків, 1932. — Січень. — №3: До ювілею 60 роковин з дня народження та 35 років революційної діяльності Головного Редактора Української Радянської Енциклопедії М. О. Скрипника. — 20 с.

161. Варава Т. В. Діяльність Постійної комісії для складання біографічного словника в складі УАН — ВУАН (1918–1933) / Т. В. Варава // Бібліотечний вісник. — К., 2000. — №2. — С. 51–54.

162. Варава Т. В. Основні етапи діяльності «Постійної комісії для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху» (1918–1933) / Т. В. Варава // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2000. — Вип. 5. — С. 130–138.

163. Василенко Н. М. С. Грушевский как историк / Н. П. Василенко // Украинская жизнь. — 1916. — КН. 12. — С. 30–45.

164. Василенко М. Павло Полуботок: З приводу двістолітньої річниці його смерті (29.XII.1724) / М. П. Василенко // Україна. — 1925. — Кн. 6 (15). — С. 80–108.

165. Василенко М. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна / М. П. Василенко // Записки Соціально-економічного відділу. — 1926. — Т. 2/3. — С. 47–64.

166. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР / В. С. Великочий. — Івано-Франківськ: Плай, 2003. — 278 с.

167. Верба І. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973): [Монографія] / Ігор Володимирович Верба; [Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK]. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»», 2008. — 324 с.: іл.

168. Верменич Я. В. «Історія міст і сіл Української РСР» / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е — Й. — С. 602.

169. Верстюк В. Ф. Стебницький Петро Януарійович / В. Ф. Верстюк // Енциклопедія історії України: В 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил — С. — С. 844.

170. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. — 2-ге вид., доповнене, доопрацьоване. — К.: Наук. думка, 2005. — 717 с.

171. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко; [НАН України; Український міжнародний комітет з питань науки і культури; Ініціативний комітет «Універсал»]. — К.: [б. в.], 1998. — 255 с.

172. Винар Б. [Рец. на кн.:] Енциклопедія Народного Господарства Української РСР, т. I: А–Е. Київ, Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1969, 598 с. / Богдан Винар // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1970. – Ч. 4 (28). – С. 100–105.

173. Винар Б. [Рец. на кн.:] Українська Сільськогосподарська Енциклопедія. Київ, Академія наук УРСР і Редакційна колегія Сільськогосподарської Енциклопедії, 1970, т. I: АБЕ – ЗАР / Богдан Винар // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1971. – Ч. 1-2 (29-30). – С. 107–109.

174. Винар Б. Туган-Барановський Михайло / Богдан Винар // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж – Нью-Йорк, 1980. – Т. 9. – С. 3275–3277.

175. Вировий Є. Українська філятелія: [Україна] / Євген Вировий // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 993–995.

176. Вівдиченко І. І. Комуністична партія України / І. І. Вівдиченко, В. С. Костенко, І. Д. Назаренко, П. І. Павлюк, У. І. Рядніна, В. М. Самофалов, А. Т. Чеканюк, О. Т. Юрченко // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. – Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. – С. 177–201.

177. Від Головної редакційної колегії // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1964. – Т. 16: Цементация – Ї. – С. 5–6.

178. Від Головної редакційної колегії // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. – Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. – С. 5–6.

179. Від Редакції // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. – 1918. – Ч. 1. – Липень – серпень. – С. 5.

180. Владимиров Ю. Информационный свод истории человечества: История «Британики» / Ю. Владимиров // Мир библиографии. – 1998. – №2. – С. 71–76.

181. Вовчанецький В. Словник ботанічної термінології: Проект / В. Вовчанецький, Я. Лепченко; [ВУАН: НДІМ, сектор термінології та номенклатури. Матеріали до укр. термінології та номенклатури. Т. VII]. – Харків; К.: УРЕ, 1932. – 328 с.

182. Волков Н. В. Сто страниц про историю энциклопедий / Н. В. Волков. – М.: Педагогика, 1991. – 128 с.

183. Вронська Т. Повертаючись до справи академіка Олександра Гольдмана / Т. Вронська, М. Коваль // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1–2 (10–11). – С. 316–335.

184. Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник / [НАН України. Інститут історії України; Фонд розвитку історичних досліджень; редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 426 с.

185. Гайдучок С. Фізичне виховання: [Україна] / Степан Гайдучок // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 991–993.

186. Гайсинович М. Д. Львівська область / М. Д. Гайсинович, В. Ю. Маланчук, В. П. Чугайов, Б. М. Яремчишин // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. — Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. — С. 693—698.

187. Галичина, Буковина, Угорская Русь / Составлено сотрудниками журнала «Украинская Жизнь». — М.: Задруга, 1915.

188. Галіп Т. Історія: Буковина 1849—1914 рр.: [Україна: Історія] / Теодот Галіп // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 674—678.

189. Гамрецький Ю. М. Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня / Ю. М. Гамрецький // Укр. іст. журн. — 1958. — №5. — С. 228—233.

190. Генетика // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1960. — Т. 3: Волочіння — Данія. — С. 183—185.

191. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. — К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989. — Т. 1: А — Ж. — 416 с.: іл.

192. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. — К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. — Т. 2: З — О. — 480 с.: іл.

193. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1993. — Т. 3: П — Я. — 480 с.: іл.

194. Герасименко М. П. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. / М. П. Герасименко, М. М. Кравець, Г. І. Ковальчак // Укр. іст. журн. — 1959. — №3. — С. 86—94.

195. Герасимова Г. П. «Український народ в його прошлом и настоящем» / Г. П. Герасимова // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — С. 221.

196. Герасимович І. Шкільництво: Галичина від 1772 р.: [Україна: Шкільництво] / Іван Герасимович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 860—874.

197. Геттлер А. Використуймо досвід БСЭ! / Адольф Геттлер // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Вересень. — №2. — Ст. 9—14.

198. Гирич І. Передмова / Ігор Гирич // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Сергій Олександрович Єфремов; [НАН України: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Інститут рукопису НБУВ; упорядкування, вступна стаття І. Гирича]. — К.: Темпора, 2011. — С. 6—56.

199. Гнатюк О. Між літературою і політикою: Есеї та інтермедії / Оля Гнатюк. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. — 368 с.

200. Годкевич М. Бібліографія в УРЕ / М. Годкевич // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Вересень. — №2. — Ст. 5–8.
201. Головацький І. Іван Раковський. 1874–1949: життєписно-бібліографічний нарис / Іван Дмитрович Головацький. — Львів: [б. в.], 2004. — 234 с. — (Визначні діячі НТШ / Наукове товариство ім. Шевченка; число 9).
202. Головна Редколегія УРЕ. Передмова // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1959. — Т. 1: А — Богунці. — С. 5–6.
203. Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия / Гос. дума Федерального собрания РФ; Ин-т обществ. мысли; РГИА; Фонд изучения наследия П. А. Столыпина; Редкол.: В. В. Шелохаев (отв. ред.) и др. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. — 735 с.: ил.
204. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. — 1991. — №5. — С. 29–37.
205. Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. — 1995. — №3. — С. 35–46.
206. Грушевский М. Киевская Русь / Михаил Грушевский. — СПб., 1911. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства: [Извлечено из 2-го украинского издания]. — 490 с.
207. Гудовщикова И. В. Общие зарубежные энциклопедии / И. В. Гудовщикова. — Л.: Лен. гос. биб. ин-т, 1963. — 87 с.
208. Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської бібліографії: З архівних матеріалів про Ю. О. Меженка / М. П. Гуменюк // З історії книги та бібліографії: Збірник наукових праць / АН УРСР. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка; редкол.: М. В. Лізанець (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 52–63.
209. Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської бібліографії / М. П. Гуменюк; АН УРСР. ЛНБ ім. В. Стефаніка; редкол.: М. В. Галушко (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с.
210. Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської бібліографії: З архівних матеріалів про Ю. О. Меженка / М. П. Гуменюк // Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської бібліографії / АН УРСР. ЛНБ ім. В. Стефаніка; редкол.: М. В. Галушко (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 5–17.
211. Гургула І. Вишивки [Україна: Мистецтво] / І. Гургула // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 466–470.
212. Гуржій І. Українська радянська історична наука на новому піднесенні / І. О. Гуржій, В. Г. Сарбей // Комуніст України. — 1964. — №1. — Січень. — С. 46–57.
213. Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма) / К. Г. Гуслистый; [М-во высш. и сред. спец. образования УССР. Киевский ордена Ленина гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко]. — К., 1963. — 148 с.
214. Гуцаленко Т. Участь Івана Крип'якевича у створенні «Української Загальної Енциклопедії»: За матеріалами листування / Тетяна Гуцаленко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наук. праць / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. —

Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 453—458.

215. Данилевський Віктор Васильович // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. В. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1960. — Т. 3: Волочіння — Данія. — С. 564—565.

216. Даниленко В. М. В апогеї «возз'єднання»: Нарис третій / В. М. Даниленко // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. / Редада: В. М. Литвин (голова), В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. 2: Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. — С. 397—528.

217. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Р. Дашкевич. — 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. — 808 с.

218. Дашкевич Я. Нескорений лицар української книги: [Юр Меженко] / Я. Р. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — 2-ге вид., виправл. й доповн. — Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. — С. 613—621.

219. Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944—1947 рр. / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — Вип. 12. — С. 215—224.

220. Дерев'яно С. М. ЗУНР в українській історіографії / С. М. Дерев'яно, А. М. Панчук // Укр. іст. журн. — 1995. — №2. — С. 28—36.

221. Добко Т. В. Російській біографічний словник / Т. В. Добко // Українська біографістика: Збірник наукових праць / НАН України: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 266—273.

222. Дольницький М. Фізична географія: [Україна] / Мирон Дольницький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 363—366.

223. Дольницький М. Ростинність: [Україна] / М. Дольницький, І. Раковський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 378—385.

224. Дорошенко Д. Освіта й культура XIX?XX вв.: [Україна: Освіта й культура] / Дмитро Дорошенко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 812—821.

225. Дорошенко Д. Науковий рух: [Україна] / Дмитро Дорошенко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 837—841.

226. Дорошенко Н. В. Жіночий рух: [Україна] / Наталія Дорошенко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. —

Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 998—1000.

227. Доценко О. Армія УНР 1917—21: [Україна: Історія — Визвольні змагання 1917—1923] / Олександр Доценко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 692—703.

228. Дрогомирецький Гр. Клімат: [Україна] / Григорій Дрогомирецький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 377—378.

229. Дудикевич Б. За об'єктивне висвітлення історичного процесу Західній Україні / Богдан Дудикевич, Валентин Маланчук // Вільна Україна. — 1958. — 9 березня.

230. Думін О. Армія ЗОУНР (УГА): [Україна: Історія — Визвольні змагання 1917—1923] / Осип Думін // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 708—722.

231. Думін О. Українська Галицька Армія (1918—20) [Україна: Військо] / Осип Думін // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: в 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 769—772.

232. Дядиченко В. А. Петро I і Україна / В. А. Дядиченко // Укр. іст. журн. — 1972. — №6. — С. 54—63.

233. Ейхе Роберт Індрикович // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державин — лестригони. — С. 104—105.

234. Емельяненко А. Как происходит формирование статей энциклопедии / А. Емельяненко // Российская газета. — 2007. — 29 октября.

235. Енциклопедичний вісник України: Збірник наук. праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — 95 с.

236. Енциклопедія // УРЕ. — К., 1961. — Т. 4. — С. 506.

237. Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А — В. — 688 с.: іл.

238. Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2: Г — Д. — 528 с.: іл.

239. Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е — Й. — 672 с.: іл.

240. Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка — Ком. — 528 с.: іл.

241. Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2008. — Т. 5: Кон — Кю. — 568 с.: іл.

242. Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла — Мі. — 784 с.: іл.

243. Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2010. — Т. 7: Мл — О. — 728 с.: іл.

244. Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2011. — Т. 8: Па — Прик. — 520 с.: іл.

245. Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил — С. — 944 с.: іл.

246. Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2013. — Т. 10: Т — Я. — 784 с.: іл.

247. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / НТШ; голов. ред. В. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк, 1955. — Т. 1. — 404 с.

248. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / НТШ; голов. ред. В. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 405—804.

249. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / НТШ; голов. ред. В. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк, 1959. — Т. 3. — 805—1204.

250. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / НТШ; голов. ред. В. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк, 1962. — Т. 4. — С. 1205—1600; Додаток: 64 с.

251. Ернст Ф. Київські архітекти XVIII віку / Федір Ернст // Наше минуле. — Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 1. — Липень — серпень. — С. 98—118.

252. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єкельчик; [авториз. перекл. з англ. М. Климчука та Х. Чушак за ред. М. Климчука]. — К.: Критика, 2008. — 303 с.

253. Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932—1938) // Укр. іст. журн. — 2000. — №2. — С. 82—93.

254. Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932—1938) // Укр. іст. журн. — 2000. — №4. — С. 37—47.

255. Єфіменко Г. Г. Лисенко Трохим Денисович / Г. Г. Єфіменко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла — Мі. — С. 157—158.

256. Ждан М. Б. [Рец. на кн.:] В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Розвиток історичної науки в Українській РСР. Академія наук Української РСР, Інститут історії. «Наукова думка», К., 1970, 80 с. Відп. ред. акад. АН УРСРА. Д. Скаба. Тираж 1 250; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Развитие исторической науки в Украинской ССР. Академия наук Украинской ССР. Институт истории. «Наукова думка», Киев, 1970. Отв. ред. акад. АН УССР А. Д. Скаба. Тираж 5 700 / М. Б. Ждан // Український історик. — Нью-Йорк — Мюнхен, 1971. — Ч. 1—2 (29—30). — С. 109—113.

257. Ждан М. [Рец. на кн.:] Радянська Енциклопедія Історії України. АН УРСР, т. 2 (Державін — Лестригони). К., 1970, стор. 580. Тираж 40 000 / Михайло Ждан // Український історик. — Нью-Йорк — Мюнхен, 1971. — Ч. 3—4 (31—32). — С. 114—116.

258. Железняк М. «Енциклопедія Сучасної України»: історія, сучасний стан та перспективи / М. Г. Железняк // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових

праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 5—13.

259. Железняк М. Г. Шахматов Олексій Олександрович / М. Г. Железняк // Українська мова: Енциклопедія / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Ін-т укр. мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова) та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 833.

260. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П. П. Семёнова, вице-председателя Императорского Русского географического общества. — СПб. — М.: Издание Т-ва М. О. Вольф, 1897. — Т. V: Малороссия, Подолия и Волинь. — Ч. 1: Полтавская, Черниговская, Волинская, Подольская, Харьковская и Киевская губернии. — 332, III с.: ил.

261. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П. П. Семёнова, вице-председателя Императорского Русского географического общества. — СПб. — М.: Издание Т-ва М. О. Вольф, 1898. — Т. V: Малороссия и Новороссия. — Ч. 2: Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. — 298, III с.: ил.

262. Жизнь для книги: И. Д. Сытин. Страницы пережитого: Современники о И. Д. Сытине. — М.: Книга, 1978. — 352 с.

263. Жук А. Кооперація: Українські землі в Польщі: [Україна: Кооперація] / Андрій Жук // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 968—977.

264. Жуковський А. Вклад Олександра Оглоблина в «Енциклопедію українознавства» / Аркадій Жуковський // Український історик. — Нью-Йорк — Торонто — Київ — Львів — Мюнхен. — 1995. — Ч. 1—4 (124—127). — С. 209?220.

265. Жуковський А. «Енциклопедія українознавства» / Аркадій Жуковський // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 14—22.

266. За більшовицьку українізацію: [Редакційна] // Ленінська зміна (Харків). — 1934. — 26 жовтня. — №68.

267. Завдання Бюлетеню: [Редакційна] // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Квітень. — №1. — Ст. 1—4.

268. Завдання, структура і функції УРЕ та частин її // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Вересень. — №2. — Ст. 29—36.

269. Зайцев П. Перші українські поетеси XIX в.: І. Марта Писаревська (1799—1874) / Павло Зайцев // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1918. — Ч. 1. — Липень — серпень. — С. 129—134.

270. Замковий В. П. Сторінки біографії Андрія Хвилі / В. П. Замковий // Укр. іст. журн. — 1989. — №3. — С. 115—121.

271. Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН [1934 р.] / В. П. Затонський. — К.: Вид-во ВУАН, 1934. — 64 с.

272. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Уряди. Постаті / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова ради Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. — 350 с.

273. Земнухов Іван Олександрович // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державин — лестригони. — С. 210–211.

274. Зілинський І. Говори: [Україна: Мова] / Іван Зілинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 561–563.

275. З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. — К.: Рад. письменник, 1991. — Вип. 1 / Упоряд. О. Г. Мусієнко. — 494 с.

276. Зяблюк М. П. «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана видавництво («УЕ») / М. П. Зяблюк // Українська мова: Енциклопедія / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Ін-т укр. мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова) та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 741–742.

277. Ильюхов А. А. Жизнь в эпоху перемен: Материальное положение городских жителей в годы революции и Гражданской войны (1917–1921 гг.) / Александр Антонович Ильюхов. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — 264 с. — (Социальная история России XX века).

278. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. — М., 1911. — 118 с.

279. Іван І Данилович Калита // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державин — лестригони. — С. 229.

280. Ісаєвич Я. Д. М. М. Ковалевський та Україна / Я. Д. Ісаєвич // Укр. іст. журн. — 1966. — №4. — С. 135–137.

281. Историчний словник українського язика / ВУАН: НДІМ, словниковий сектор. — Харків; К.: УРЕ, 1932. — Т. І: А–Ж. Зошит II: Г–Ж / Уложили: Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренкова; під ред. проф. Є. Тимченка. — С. 529–948.

282. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. — Харківська область. — 1003 с.

283. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. — Полтавська область. — 1027 с.

284. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. — Київ. — 587 с.

285. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. — Луганська область. — 940 с.

286. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. — Львівська область. — 980 с.
287. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — Дніпропетровська область. — 958 с.
288. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — Закарпатська область. — 787 с.
289. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — Одеська область. — 910 с.
290. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. — Чернівецька область. — 704 с.
291. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — Волинська область. — 746 с.
292. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — Донецька область. — 992 с.
293. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. — Запорізька область. — 765 с.
294. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — Івано-Франківська область. — 639 с.
295. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — Київська область. — 791 с.
296. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — Миколаївська область. — 772 с.
297. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. — Хмельницька область. — 706 с.
298. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — Вінницька область. — 777 с.
299. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — Кіровоградська область. — 816 с.
300. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — Херсонська область. — 687 с.

301. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — Черкаська область. — 788 с.

302. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. — Чернігівська область. — 780 с.

303. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — Житомирська область. — 726 с.

304. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — Ровенська область. — 655 с.

305. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — Сумська область. — 695 с.

306. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. — Тернопільська область. — 640 с.

307. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Інститут історії; Голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. — Кримська область. — 802 с.

308. Кабачків І. Фінанси України: [Україна: Фінанси України] / Іван Кабачків / Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 958—961.

309. Казанська демонстрація 1876 // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державін — лестригони. — С. 287.

310. Канцелярук Б. І. До історії перших видань творів В. І. Леніна українською мовою / Б. І. Канцелярук // Укр. іст. журн. — 1988. — №4. — С. 90—100.

311. Канцелярук Б. І. Перше зібрання творів В. І. Леніна українською мовою / Б. І. Канцелярук // Укр. іст. журн. — 1989. — №5. — С. 63—71.

312. Канцелярук Б. І. Українські переклади творів В. І. Леніна в умовах сталінщини / Б. І. Канцелярук // Укр. іст. журн. — 1990. — №9. — С. 36—44.

313. Капітонов Іван Васильович // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державін — лестригони. — С. 309.

314. Карманський П. Неполітична еміграція: Бразилія: [Україна: Неполітична еміграція] / Петро Карманський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 985—987.

315. Карпенко О. Ю. З історії революційної боротьби трудящих Західної України за Радянську владу: До 35-річчя Дрогобицького повстання / О. Ю. Карпенко // Вісник АН УРСР. — 1954. — №8 (213). — Серпень. — С. 51—60.

316. Карпенко О. Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. / О. Ю. Карпенко // З історії західноукраїнських земель / АН УРСР. Ін-т суспільних наук; редкол.: І. П. Крип'якевич (відп. ред.) та ін. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — Вип. 1. — С. 59—90.

317. Карпенко О. Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях / О. Ю. Карпенко // Укр. іст. журн. — 1993. — № 1. — С. 16—29.

318. Карпіловська Є. Енциклопедія «Українська мова»: структура та принципи укладання / Є. Карпіловська, М. Зяблюк // Енциклопедичний вісник України: Збірник наук. праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 47—53.

319. Касименко О. Завдання розвитку історичної науки на Україні / О. К. Касименко // Комуніст України. — 1958. — №8. — Серпень. — С. 23—34.

320. Касименко О. К. Український буржуазний націоналізм / О. К. Касименко / Українська Радянська Енциклопедія / АН УРСР. Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1964. — Т. 15: Туман — цемент. — С. 113—117.

321. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. — 1990. — №8. — С. 75—86.

322. Касяненко Ю. Я. Терлецький Валентин Михайлович (8(21).ІІ.1916 — 20.X.1979) / Ю. Я. Касяненко, В. Ф. Погорілко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — Т. 6. — С. 45.

323. Кауфман И. М. Словари и энциклопедии: Библиографический указатель / И. М. Кауфман. — М., 1937. — Вып. 1: Дореволюционные издания.

324. Кауфман И. М. Русские энциклопедии: Библиография и краткие очерки / И. М. Кауфман. — М., 1960. — Вып. 1: Общие энциклопедии. — 103 с.

325. Кедрин І. Східна Галичина від 1 листопада 1918 рр.: [Україна: Історія] / Іван Кедрин-Рудницький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 658—669.

326. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945—1964 рр.) / Петро Васильович Киридон. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — 576 с.

327. Кирилюк Є. П. Література 19 — початку 20 ст. / Є. П. Кирилюк // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. — Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. — С. 551—557.

328. Кирилюк Є. П. Шевченко Тарас Григорович / Є. П. Кирилюк, В. І. Касян, Д. Х. Острянин // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1964. — Т. 16: Цементация — Ь. — С. 288—296.

329. Кияк Б. Доля академіка Олександра Гольдмана / Б. Кияк, О. Проскура // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1997. — №1—2 (4—5). — С. 253—262.

330. Кленович Л. До методології плану УРЕ / Леон Кленович // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Квітень. — №1. — Ст. 7—15.

331. Кленович Л. До плану перших томів УРЕ / Леон Кленович // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. – 1931. – Вересень. – №2. – Ст. 1–4.

332. Коваленко О. Б. Три справи і одне життя: П. К. Федоренко / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство: 20–30-і роки / АН України. Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Мін-во культури України; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 228–233.

333. Коваль Р. М. Ангел Євген (?–?) / Роман Коваль // Енциклопедія Сучасної України / НАН України: Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України; Наукове т-во ім. Т. Шевченка; головна редкол.: І. М. Дзюба (співголова), А. І. Жуковський (співголова) та ін. – К.: Поліграфкнига, 2001. – Т. 1: А. – С. 467.

334. Ковальчук Г. Директори Всенародної бібліотеки України (20–30-ті рр.) / Галина Ковальчук // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2–4 (13–15). – С. 179–206.

335. Ковальчук О. О. Мандрика Микита Іванович / О. О. Ковальчук // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 488–489.

336. Колесса Ф. Народня музика: [Україна] / Філарет Колесса // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 487–496.

337. Колесса Ф. Усна словесність: [Україна] / Філарет Колесса // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 530–556.

338. Коломійченко І. І. Українська РСР в період боротьби за соціалістичну індустріалізацію і підготовку суцільної колективізації сільського господарства (1926–1929 рр.) / І. І. Коломійченко // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. – Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. – С. 139–141.

339. Комишанченко М. П. Старицький Михайло Петрович / М. П. Комишанченко, Є. С. Хлібцевич // Українська Радянська Енциклопедія: У 17 т. / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1963. – Т. 14: Споживання – тумак. – С. 56–57.

340. Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.) / Іван Іванович Компанієць; [АН УРСР. Інститут історії; відп. ред. С. М. Белоусов]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 111 с.

341. Компанієць І. Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях / І. І. Компанієць // Радянська Україна. – 1958. – 10 вересня. – №211. – С. 3.

342. Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.) / Іван Іванович Компанієць; [АН УРСР. Ін-т історії; відп. ред. В. А. Жебокрицький]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 372 с.

343. Компанієць І. І. Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч / І. І. Компанієць, А. Д. Скаба // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.:

А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державин — лестригони. — С. 557—568.

344. Кондратюк К. Дискусійні питання історії ЗУНР / К. Кондратюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. — Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. — С. 710—717.

345. Кордуба М. Вражіння з поїздки до Києва / М. М. Кордуба // Діло. — 1928. — 15 квітня. — Ч. 84. — С. 8.

346. Кордуба М. Буковина — до 1848 р.: [Україна: Історія] / Мирон Кордуба // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 671—674.

347. Кордуба М. Буковина 1914—1918 рр.: [Україна: Історія] / Мирон Кордуба // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 679—680.

348. Косоноцький В. Українська Парляментарна Репрезентація в Польщі: [Україна: Історія] / Володимир Косоноцький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 669—671.

349. Косцюшко (Костюшко; Коңсїuszko) Тадеуш // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державин — лестригони. — С. 487.

350. Котин О. «Платон» не должен быть больше «Ленина»: БРЭ правдивей БСЭ? / О. Котин // Собеседник. — 2007. — 29 августа.

351. Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловости на Чернігівщині / М. Г. Кошарнівський // Бібліологічні вісті. — 1930. — №3 (24). — С. 5—43.

352. Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловости на Чернігівщині / М. Г. Кошарнівський // Бібліологічні вісті. — 1930. — №4 (25). — С. 49—71.

353. Кошарнівський [М.] За більшовицьку партійність та непримиренність: [Рец. на кн.: В. Щербак. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902—1917). [Харків,] «Пролетар». Тираж 1 500, стор. 218] / [М.] Кошарнівський, Г. Терезанська // Літопис революції. — 1932. — № 1—2. — С. 197—208.

354. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР / Іван Кошелівець. — Нью-Йорк: Пролог, 1964. — 379 с.

355. Кошелівець І. Микола Скрипник / Іван Кошелівець. — Мюнхен: Сучасність, 1972. — 344 с.

356. Кошкін М. Р. Якубовський Іван Гнатович / М. Р. Кошкін // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — Т. 4: Розлив — Яцкевич. — С. 552.

357. Кравчук П. До теми «Петро І і Україна» / П. І. Кравчук // Життя і слово: Український тижневик. — 1972. — 9 жовтня. — Ч. 41 (362). — С. 6.

358. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918—1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / О. Красівський; Українська академія держ. управління при Президентові України. — К.: [б. в.], 1998. — 299 с.

359. Красівський О. Я. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 — липень 1919 рр.) / О. Я. Красівський; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів: [б. в.], 1999. — 43 с.

360. Кревецький І. Преса: [Україна] / Іван Кревецький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 806—810.

361. Крижанівський С. А. Радянська література / С. А. Крижанівський // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. — Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. — С. 557—556.

362. Крип'якевич І. Всеукраїнський Біографічний словник ВУАН / Іван Крип'якевич // Діло. — 1930. — 14 січня. — Ч. 9. — С. 8.

363. Крип'якевич І. Історія: [Росія] / Іван Крип'якевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1933]. — Т. 2: З—Р. — Ст. 1283—1284.

364. Крип'якевич І. Назва: [Україна] / Іван Крип'якевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 361—363.

365. Крип'якевич І. Український одяг у давнину: [Україна: Етнографія — матеріальна культура] / Іван Крип'якевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 429—430.

366. Крип'якевич І. Галичина: Княжі часи (до 1387 р.); Під Польщею (1387—1772): [Україна: Історія] / Іван Крип'якевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 641—644.

367. Крип'якевич І. Військо: Історія: [Україна: Військо] / Іван Крип'якевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 753—760.

368. Кровицький Г. Там, де бракувало більшовицької пильності / Г. Кровицький / Комуніст. — 1934. — 9 липня. — №157.

369. Кубійович В. Антропологеографія й демографія / Володимир Кубійович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 409—423.

370. Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. / Володимир Кубійович // Український історик. — Нью-Йорк — Мюнхен, 1973. — Ч. 1—2 (37—38). — С. 8—42.

371. Кубійович В. Дві українські енциклопедії / Володимир Кубійович, Василь Маркусь. — Нью-Йорк: Пролог, 1961. — 146 с. — (Суспільно-політична бібліотека, ч. XI).

372. Кудрицький А. Україна енциклопедична / А. Кудрицький, Ф. Сарана // Літературна Україна. — 1988. — 21 січня. — №3. — С. 4.

373. Кузеля З. Етнографія: [Україна: Етнографія — матеріальна культура] / Зенон Кузеля // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною

ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 423—429.

374. Кузеля З. Сучасний одяг: [Україна: Етнографія — матеріальна культура] / Зенон Кузеля // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 430—436.

375. Кузеля З. Етнографія: [Україна: Етнографія — духовна культура] / Зенон Кузеля // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 521—529.

376. Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії / Зенон Кузеля // Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузеля. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 9—11.

377. Куйбышев В. Большая Советская Энциклопедия / В. Куйбышев // Огонёк. — 1926. — № 19 (163). — С. 12.

378. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928) / Станіслав Кульчицький. — К.: Основи, 1996. — 396 с.

379. Кульчицький С. Вітчизняна історія в енциклопедичному форматі / С. В. Кульчицький // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 39—46.

380. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: Поезія — проза — драма — есеї / Юрій Лавріненко. — Париж: Instytut literacki, 1959. — 980 с. — (Biblioteka «Kultura», t. XXXVII).

381. Лавріненко Ю. Першорядний поет у дзеркалі першорядного критика: До 80-ліття народження Є. Плужника і 10-ліття смерті Ю. Меженка / Ю. Лавріненко // Сучасність. — Мюнхен, 1978. — № 7/8. — С. 112—115.

382. Левицький К. Галичина 1772—1918 рр.: [Україна: Історія] / Кость Левицький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 644—658.

383. Левицький К. Діяльність урядів ЗУНР: [Україна: Історія — Визвольні змагання 1917—1923] / Кость Левицький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 723—731.

384. Левицький К. Право: ЗУНР: [Україна: Право] / Кость Левицький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 892—893.

385. Лепкий Б. Письменство. XI—XV вв.: [Україна: Письменство] / Богдан Лепкий // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 772—780.

386. Липовченко М. М. Боротьбисти / М. М. Липовченко, А. В. Лихолат // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1960. — Т. 2: Богуслав — Волочиськ. — С. 54—55.

387. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / Микола Романович Литвин. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
388. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів: Ін-т українознавства НАН України; Видавнича фірма «ОЛІР», 1995. – 368 с.: іл.
389. Лихолат А. В. Директорія / А. В. Лихолат // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1970. – Т. 2: Державін – лестригони. – С. 24–25.
390. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.: іл.
391. Лозюк М. Й. Українці в Аргентині: [Аргентина] / М. Й. Лозюк // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1959. – Т. 1: А – Богунці. – С. 285–286.
392. Лотоцький О. Автокефалія української православної Церкви: [Україна: Церква] / Олександр Лотоцький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Ст. 925–926.
393. Лучаковський, інж. Замітки на маргінесі видавництва української енциклопедії / [Богдан] Лучаковський // Діло. – 1929. – 6 грудня. – Ч. 270. – С. 3.
394. Лучик В. В. Ягич Ватрослав / В. В. Лучик // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 723–724.
395. Людкевич Ст. Українська мистецька музика: [Україна: Історія музики] / Станіслав Людкевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 501–503.
396. Ляшко С. М. З історії гуртка В. Б. Антоновича по укладанню Українського біографічного словника / С. М. Ляшко // Українська біографістика: Збірник наук. праць / НАН України: НБУВ, Ін-т біографічних досліджень. – 1999. – Вип. 2. – С. 262–266.
397. Ляшко С. М. Від упорядника / Світлана Миколаївна Ляшко // Постійна комісія УАН – ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження / Автор-упорядник С. М. Ляшко; [НАН України: Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису]. – К.: НБУВ, 2003. – С. 3–12.
398. Ляшко С. М. Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) / С. М. Ляшко // Постійна комісія УАН – ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження / Автор-упорядник С. М. Ляшко; [НАН України: Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису]. – К.: НБУВ, 2003. – С. 13–34.
399. Ляшко С. М. Керівничий Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження / Світлана Миколаївна Ляшко // Українська біографістика. – 2010. – Вип. 6. – С. 136–179.

400. Мазепа І. Наддніпрянщина під владою большевиків (УСРР): [Україна: Історія – УСРР] / Ісак Мазепа // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станиславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 743–749.

401. Макарчук С. А. Українська республіка галичан / С. А. Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.

402. Маланчук В. Історія однієї зради / Валентин Маланчук. – Львів: Книжково-журн. вид-во, 1958. – 71 с.

403. Маланчук В. Ю. «Західноукраїнська народна республіка» (ЗУНР) / В. Ю. Маланчук // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1961. – Т. 5: Є – італіки. – С. 214–215.

404. Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики: Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР / В. Ю. Маланчук. – Львів: Кн.-журн. вид-во, 1963. – 696 с.

405. Маланчук В. Ю. «Західноукраїнська народна республіка» (ЗУНР) / В. Ю. Маланчук // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1970. – Т. 2: Державин – лестригони. – С. 199.

406. Маркевич О. П. Петро I / О. П. Маркевич // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1971. – Т. 3: Летичів – розкопки. – С. 374.

407. Медведєв Ж. Взлёт и падение Лысенко: История биологической дискуссии в СССР (1929–1966) / Жорес Медведєв. – М.: Книга, 1993. – 348 с.

408. Меженко Ю. Читаючи «Ранню осінь» [Є. Плужника]: Суб'єктивні нотатки аматора поезії / Ю. О. Меженко // Життя й революція. – 1928. – Кн. 5. – С. 111–119.

409. Меженко Юрій Олексійович // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ, 1962. – Т. 9: Маяк – Нахичевань. – С. 23–24.

410. Меженко Ю. Читаючи «Ранню осінь» [Є. Плужника]: Суб'єктивні нотатки аматора поезії / Ю. О. Меженко // Сучасність. – Мюнхен, 1978. – №7/8. – С. 127–136.

411. Мейер Я. Проти апологетики буржуазної техніки / Я. Мейер, Н. Білянський // Комуніст. – 1932. – 17 лютого. – №47.

412. Мещеряков Н. Энциклопедии советские / Н. Мещеряков // БСЭ. – М., 1933. – Т. 64. – Стб. 499–500.

413. Миронець Н. Євген Чикаленко і Петро Стебницький: на спільному шляху до втілення національної ідеї / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900–1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – С. 6–24.

414. Мишанич О. В. Дівович Семен / О. В. Мишанич // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 34.

415. Мишуга Л. Неполітична еміграція: ЗДА: [Україна: Неполітична еміграція] / Лука Мишуга, Василь Галич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання:

В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 980—982.

416. Мудрий В. Змагання за високу школу в Галичині ХІХ—ХХ вв.: [Україна: Шкільництво] / Василь Мудрий // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 879—882.

417. Мудрий М. М. Барвінський Володимир Григорович / М. М. Мудрий // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А—В. — С. 189.

418. Мусієнко П. Н. Боровиковський Володимир Лукич / П. Н. Мусієнко // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1960. — Т. 2: Богуслав — Волочиск. — С. 49.

419. Наберухін А. Один з псевдотроцькістів: [Михайло Маркович Кіллерог] / Аркадій Наберухін // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1995. — № 1—2 (2—3). — С. 341—355.

420. Наконечний М. До лінгвістичного оформлення УРЕ / М. Наконечний // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 15—19.

421. Наконечний М. Укладання номенклатурного реєстру / М. Наконечний // Бюлетень УРЕ. — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 35—42.

422. Нарбут А. Рихтер (Richter) Дмитрій Іванович (25 окт. 1848, Москва — 2 июля 1919, Детское Село Петроградской губ., ныне гор. Пушкин Ленинградской обл.) / А. Нарбут // Немцы России: Энциклопедия / Редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др. — М.: ЭРН, 2006. — Т. 3: П — Я. — С. 309.

423. Наріжний С. Історія (до 1648 р.): [Україна: Історія] / Симон Наріжний // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 583—605.

424. Наріжний С. Історіографія: [Україна: Історія — історіографія] / Симон Наріжний // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 685—692.

425. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. — Прага: Knihitisk, 1942. — Частина перша. — 372 с.: ССХХХІІ іл.

426. Національна Академія наук України: Персональний склад / Уклад.: В. М. Палій, Ю. О. Храмов. — К.: Фенікс, 1998. — 279 с.

427. Національна Академія наук України 1918?2013: Персональний склад / Уклад.: В. М. Палій, Ю. О. Храмов. — 6-е вид., доп. і випр. — К.: Фенікс, 2013. — 444 с.

428. Овчаров Г. З приводу висвітлення питання про боротьбизм / Г. Ф. Овчаров // Комуніст України. — 1958. — № 2. — С. 36—47.

429. Овчаров Г. Старая ошибка повторилась: Письмо в «Правду»: [по поводу оценки партии боротьбистов в кн.: Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920)]. — М.: Наука,

1966] / Григорий Овчаров // Правда. — 1967. — 19 февраля. — №50 (17732). — С. 4.

430. Огієнко І. Друкарство: [Україна: Друкарство] / Іван Огієнко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 803—806.

431. Онищенко І. Ю. Українці в Бразилії: [Бразилія] / І. Ю. Онищенко // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1960. — Т. 2: Богуслав — Волочиськ. — С. 71.

432. Орлов М. Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ №№1, 2, 3 / М. Орлов // Більшовик України. — 1933. — №7/8. — Травень — червень. — С. 66—72.

433. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / НАН України: Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису; автори: О. С. Боляк, С. О. Булатова, Т. І. Воронкова та ін.; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: НБУВ, 2002. — 766 с.

434. Осташко Т. С. Славинський Максим Антонович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил — С. — С. 622.

435. От редакции // Большая Советская Энциклопедия. — М., 1926. — Т. 1. — С. 4.

436. Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918—1919): Навчальний посібник / Олег Павлишин; Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, Інститут історичних досліджень; Головне управління освіти і науки Львівської облдержадміністрації. — Львів: Літопис, 2008. — 224 с.

437. Павлишин О. І. Західноукраїнська Народна Республіка / О. І. Павлишин, О. С. Рубльов // Нариси історії Української революції 1917—1921 рр.: У 2 кн. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Кн. 2. — С. 137—240.

438. Павлюк О. В. Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність? / О. В. Павлюк // Укр. іст. журн. — 1997. — №3. — С. 109—118; №4. — С. 95—102.

439. Патькевич Ів. Закарпатські говори: [Україна: Мова] / Іван Патькевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 563—564.

440. Патькевич Ів. Історія: Закарпаття: [Україна: Історія] / Іван Патькевич // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 682—685.

441. Пархоменко О. А. «Брокгауза и Ефрона Энциклопедический словарь» / О. А. Пархоменко // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А—В. — С. 381.

442. Пастернак С. Корисні копалини (мінеральні багатства): [Україна] / Северин Пастернак // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під

головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 371—376.

443. Пастернак Я. Мезоліт: [Україна: Праісторія] / Ярослав Пастернак // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 397—401.

444. Пастернак Я. Бронзова доба; Залізна доба; Доба мандрівок народів; Княжа доба: [Україна: Праісторія] / Ярослав Пастернак // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 403—409.

445. Пастернак Я. Кераміка: Передкняжа доба (VII-VIII ст.); Старша княжа доба (IX—X вв.); Молодша княжа доба (XI—XIV вв.); Доба відродження (XV—XVII вв.): [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 470—473.

446. Пасько І. В. Гранат, енциклопедичний словник, «Настольный энциклопедический словарь Гранат», «Энциклопедический словарь Гранат» / І. В. Пасько // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Ін-т історії України; [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2: Г — Д. — С. 185—186.

447. Патон Б. Велика українська енциклопедія сприятиме поступу нашого суспільства / Б. Є. Патон // Урядовий кур'єр. — 2013. — 17 січня. — №2.

448. П. Е. [Ефименко П.] Потребность в биографическом словаре южнорусских деятелей и несколько слов о его программе / П. Ефименко // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — №4. — С. 805—809.

449. Персональні призначення // Бюлетень УРЕ. — 1931. — Вересень. — №2. — Ст. 44.

450. Перфецький Р. Еміграція ЗУНР: [Україна: Історія — політична еміграція] / Роман Перфецький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 741—743.

451. Перша українська енциклопедія: [Українська Загальна Енциклопедія] // Діло. — 1929. — 5 листопада. — Ч. 246. — С. 3.

452. Петрів В. Армія УНР 1917—21: [Україна: Військо] / Всеволод Петрів // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станиславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 762—767.

453. Петров Ф. Н. Первые советские энциклопедии / Ф. Н. Петров // Книга: Исследования и материалы. — М., 1960. — Сб. 3. — С. 134—136.

454. Пиріг Р. «Справа» Юрія Коцюбинського / Р. Я. Пиріг // Маршрутами історії / Упоряд. Ю. І. Шаповал; редкол.: Ф. М. Рудич, І. Ф. Курас та ін. — К., 1990. — С. 318—328.

455. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934) / Р. Я. Пиріг; [Інститут укр. археографії АН України; відп. ред. П. С. Сохань]. — К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. — 199 с.

456. Плахотнюк С. О. Британська енциклопедія / С. О. Плахотнюк // Енциклопедія сучасної України. — К., 2004. — Т. 3. — С. 461—462.

457. Полещук Т. Історія Росії XIX — початку XX ст.: Навчальний посібник / Тамара Полещук; [Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, Історичний ф-т]. — Львів: ПАІС, 2008. — 400 с.: іл., мапи.
458. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії / Наталія Полонська-Василенко. — Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури ССРСР, 1955. — Ч. I (1918—1930). — 151 с. — (Досліди і матеріали. Серія I, ч. 21).
459. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії / Наталія Полонська-Василенко. — Мюнхен: Інститут для вивчення ССРСР, 1958. — Ч. II (1931—1941). — 211 с. — (Досліди і матеріали. Серія I, ч. 43).
460. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків / Наталія Полонська-Василенко // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. Марія Овчаренко; [Записки НТШ. — Т. CLXXIII]. — Париж — Чикаго, 1962. — С. 7—111.
461. Полянський Ю. Геологія: [Україна] / Юрій Полянський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 366—371.
462. Попов В. Між владою та безвладдям: населення українських міст у 1917—1920 рр.: [монографія] / Вячеслав Жанович Попов. — Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. — 608 с.
463. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя «закритої» доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали «круглого столу» (Київ, 26 лютого 1996 р.) / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. — 132 с.
464. Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури / НАН України. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; Фондація Омеляна і Тетяни Антоновичів; упоряд.: В. А. Бурбела, Г. М. Бурлака, С. А. Гальченко та ін.; відп. редактори С. А. Гальченко, М. Г. Жулинський; загальна редакція Г. М. Бурлаки. — К.: Видавничий центр «Спадщина», 1999. — 864 с. — [Ф. 154. Кошарнівський М. Г. — С. 167—169].
465. Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1969. — Т. 1: Абазин — державець. — 551 с.
466. Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1970. — Т. 2: Державін — лестригони. — 583 с.
467. Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1971. — Т. 3: Летичів — розкопки. — 575 с.
468. Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1972. — Т. 4: Розлив — Яцкевич. — 575 с.
469. Раковський І. В справі «Української Загальної Енциклопедії»: [Лист до редакції «Діла»] / Іван Раковський // Діло. — 1929. — 8 грудня. — Ч. 272. — С. 5.
470. Раковський І. Яка буде наша перша енциклопедія?: 1. Потреба і засоби «Книги знання» / Іван Раковський // Діло. — 1930. — 4 лютого. — Ч. 26. — С. 3.

471. Раковський І. Яка буде наша перша енциклопедія?: 2. Історична перспектива й безсторонність / Іван Раковський // Діло. — 1930. — 6 лютого. — Ч. 28. — С. 3—4.
472. Раковський І. Яка буде наша перша енциклопедія?: 3. Деякі сумніви й їх розв'язка / Іван Раковський // Діло. — 1930. — 8 лютого. — Ч. 30. — С. 3—4.
473. Раковський І. Антропологічні прикмети українського народу: [Україна: Антропологія] / Іван Раковський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 387—393.
474. Редакційна колегія. Передмова // Енциклопедія історії України / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1. — С. 5—6.
475. Редакційна колегія УЗЕ. Вступне слово // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. Івана Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия, 1930. — Т. 1: А—Ж. — С. I—II.
476. Редакційна колегія УЗЕ. Слово на закінчення // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. Івана Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия, 1935. — Т. 3: С — Я. — Ст. 1427.
477. Репресоване краєзнавство: 20—30-і роки / АН України. Інститут історії України; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Мін-во культури України; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Рідний край, 1991. — 478 с.: іл.
478. Р. М. «Українська Радянська Енциклопедія» / [Редакційний] М[атеріал] // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Голов. ред. В. Кубійович. — Париж — Нью-Йорк: Молоде Життя, 1980. — Т. 9. — С. 3386—3387.
479. Російсько-український словник. — К.: УРЕ, 1932. — Т. 2: З—Н / Упорядники-редактори М. Калинович і В. Ярошенко; головн. ред. акад. А. Кримський. — Вип. 2: Л — Намькивать. — С. 393—728.
480. Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович / М. А. Рубач // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1969. — Т. 1: Абазин — державець. — С. 483—484.
481. Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький / О. С. Рубльов // Репресоване краєзнавство: 20—30-ті роки / АН України. Інститут історії України; Всеукр. спілка краєзнавців; Мін-во культури України; редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. — К.: Рідний край, 1991. — С. 121—129.
482. Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) / О. С. Рубльов // Укр. іст. журн. — 1996. — №5. — С. 50—71.
483. Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського / О. С. Рубльов // Укр. іст. журн. — 1997. — №4. — С. 103—117.
484. Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН / О. С. Рубльов // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. — С. 748—764.
485. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939) / О. С. Рубльов; [НАН України. Інститут історії України; відп. ред. С. В. Кульчицький]. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 648 с.

486. Рубльов О. С. Інститут з вивчення СРСР, Інститут для вивчення ССРСР / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2005. — Т. 3: Е — Й. — С. 487.
487. Рубльов О. С. Калюжний Наум Михайлович (справжнє прізвище — Шейтельман; 08.03.1886 — 17.11.1937) / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка — Ком. — С. 46—47.
488. Рубльов О. С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957—1988 рр.) / О. С. Рубльов // Укр. іст. журн. — 2007. — №6. — С. 18—55.
489. Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957—1977 рр.) / О. С. Рубльов // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць / НАН України. Інститут історії України. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 16: В 2 ч.: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В. А. Смолій. — Ч. 1. — С. 166—199. — С. 172—176.
490. Рубльов О. «Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одісея» Надії Суворової 1927—1954 рр. у реабілітаційно-мемуарному контексті / О. С. Рубльов, П. Е. Синицький // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2007. — № 2 (29). — С. 215—282.
491. Рубльов О. Іван Кулик (1897—1937): український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі / О. Рубльов // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — Вип. 15. — С. 45—62.
492. Рубльов О. С. Феденко Панас (Опанас) Васильович / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2013. — Т. 10: Т—Я. — С. 272—273.
493. Рубльов О. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2000. — №2/4 (13/15). — С. 207—251.
494. Рубльов О. О. І. Бадан-Яворенко — учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ» / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36 статей. — К.: Рідний край, 2001. — Вип. 12. — С. 279—290.
495. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко; [НАН України: Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. — К.: Наук. думка, 1994. — 350 с.
496. Рудницький М. Якої нам треба енциклопедії?: 1. Її матеріал / Михайло Рудницький // Діло. — 1929. — 10 грудня. — Ч. 273. — С. 3.
497. Рудницький М. Якої нам треба енциклопедії?: 2. З методи праці / Михайло Рудницький // Діло. — 1929. — 11 грудня. — Ч. 274. — С. 3.
498. Рудницький М. Письменство ХІХ—ХХ вв.: [Україна: Письменство] / Михайло Рудницький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під

головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 786—803.

499. Русанівський В. М. Шевченко Тарас Григорович / В. М. Русанівський // Українська мова: Енциклопедія / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Ін-т укр. мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова) та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 835—836.

500. Русов А. Статистика українського населення Європейської Росії / А. А. Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского (хозяйство), акад. Ф. Е. Корша (язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). — Петроград: Общественная Польза, 1916. — Т. II. — С. 381—406.

501. Рууд Ч. Русский предприниматель московский издатель Иван Сытин / Чарльз Рууд; [пер. с англ. А. Лещинского]. — М.: ТЕРРА; Издат. дом «Экономическая газета», 1996. — 304 с. — (Предприниматели России).

502. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х рр. / Федір Савченко. — Х. — К.: ДВУ, 1930. — XIV, 415 с.

503. Савчук М. Видавництво / М. Савчук // Енциклопедія Коломийщини. — Коломия, 2000. — Зшиток 3. — С. 103—104.

504. Садовський В. Господарство УСРР: [Україна: Народне господарство] / Валентин Садовський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 928—937.

505. Садовський В. Промисловість і торгівля західньоукраїнських земель: [Україна: Народне господарство] / Валентин Садовський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 943—946.

506. Садовський В. Земельне питання: Наддніпрянщина: [Україна: Земельне питання] / Валентин Садовський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 949—954.

507. Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя та творчості / Анатолій Васильович Санцевич. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — 61 с.

508. Сарана Ф. К. 75-річчя з дня народження Ю. О. Меженка / Ф. К. Сарана // Укр. іст. журн. — 1967. — №6. — С. 135—136.

509. Сарана Ф. К. Ю. О. Меженко: Життя й діяльність / Ф. К. Сарана, І. Г. Шовкопляс // Юрій Олександрович Меженко (1892—1969): Матеріали до біографії / Укладачі: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступна ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса; відп. ред. О. С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — С. 11—35.

510. Сарбей В. Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. — 1999. — №1. — С. 56—68; №2. — С. 15—27.

511. Сварник Г. Між Києвом і Львовом: Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Г. Сварник // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14 (Український археографічний збірник. Т. 16/17). – С. 191–219.

512. Свенціцький І. Музейництво: [Україна] / Іларіон Свенціцький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 518–521.

513. Сербинюк Ю. Буковина від 1918 р.: [Україна: Історія] / Юрій Сербинюк // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 680–682.

514. Симоненко Р. Г. Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України: [Рец. на кн.:] J. Majstrenko. Borot'bism: A Chapter in the History of Ukrainian Communism / Research Program on the USSR, №4. – New York, 1954. – 315 P. / Р. Г. Симоненко // Укр. іст. журн. – 1958. – №3. – С. 158–162.

515. Сімович В. Мова: Опис: [Україна: Мова] / Василь Сімович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 556–561.

516. Сімович В. Мова: Граматичні досліді: [Україна: Мова] / Василь Сімович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 571–579.

517. Сімович В. Мова: Історія українського правопису: [Україна: Мова] / Василь Сімович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 579–583.

518. Сімович В. Шкільництво: Буковина від 1775 р.: [Україна: Шкільництво] / Василь Сімович // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 875–878.

519. Сірополко Ст. Ще до питання: якої нам треба енциклопедії? / Степан Сірополко // Діло. – 1930. – 12 січня. – Ч. 8. – С. 4.

520. Січинський В. Архітектура мурована: [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 436–443.

521. Січинський В. Архітектура дерев'яна: [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 443?449.

522. Січинський В. Різьба: [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 449–452.

523. Січинський В. Малярство: [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський / Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 452—456.

524. Січинський В. Графіка — граверство: [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 456—460.

525. Січинський В. Ужиткове (виробниче) мистецтво (мистецька промисловість): [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 460—463.

526. Січинський В. Ткацтво: [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 463—466.

527. Січинський В. Кераміка (XVII—XX вв.): [Україна: Мистецтво] / Володимир Січинський // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 473—476.

528. Скрипник М. За українське літературознавство: Промова на святі відкриття Інституту Шевченка 15 квітня 1929 р. // Скрипник М. Статті й промови. — Харків, 1930. — Т. V. — С. 41—48.

529. Скрипник М. Лист до редакції «Літературної Енциклопедії» // Скрипник М. Статті й промови. — Харків, 1930. — Т. V. — С. 285—286.

530. Скрипник М. УРЕ — то наша пролетарська зброя: Промова на засіданні Редбюро УРЕ з 4 грудня 1930 р. / Микола Скрипник // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Квітень. — № 1. — Ст. 3—8.

531. Скрипник М. Друга культурна п'ятирічка та завдання освіти: Доповідь на засіданні виїзної колегії Наркомосу УСРР спільно з заводським партійним комітетом, комітетом комсомолу, заводським профкомом і дирекцією Харківського тракторного заводу, 11 червня 1932 р. // Скрипник М. О. Вибрані твори / Інститут політичних досліджень; редкол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін.; упоряд.: І. Ф. Курас (керівник), С. С. Діброва, В. І. Канцелярук та ін. — К.: Україна, 1991. — С. 508—528.

532. Сливка Ю. Етапи та головні напрями дослідження ЗУНР в українській історіографії / Ю. Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. — С. 3—9.

533. Словник транспортної термінології: Проект / ВУАН: НДІМ, сектор термінології та номенклатури; Матеріали до укр. термінології та номенклатури. Т. IV. — К.: УРЕ, 1932. — XII, 370 с.

534. Словник фізичної термінології: Проект / Зредагував В. В. Фаворський; [ВУАН: НДІМ, сектор термінології та номенклатури; Матеріали до укр. термінології та номенклатури. Т. IX]. — Харків: УРЕ, 1932. — VI, 214 с.

535. Смаль-Стоцький Ст. Мова: Історія: [Україна] / Степан Смаль-Стоцький // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 564–571.
536. Смолич Ю. Не пощастило, панове фашисти! / Юрій Смолич // Ленінська зміна (Харків). – 1934. – 26 жовтня. – №68.
537. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1997. – 368 с.
538. Смолій В. А. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика / В. А. Смолій, Г. В. Боряк // Укр. іст. журн. – 2014. – №4. – С. 4–16.
539. Сойфер В. Власть и наука: Разгром коммунистами генетики в СССР / В. Сойфер. – М.: ЧеРо, 2002. – 691 с.
540. Солдатенко В. Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника / Валерій Федорович Солдатенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2002. – 352 с.: іл.
541. Сохань П. Попередні завваги до перевидання тритомника Енциклопедії Українознавства / П. С. Сохань // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні / Ін-т укр. археографії АН України; НТШ у Сарселі (Франція); Фундація Енциклопедії України в Торонто (Канада). – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1994. – Т. 1. – С. V–VI.
542. Співробітники загальної частини УЗЕ та гасла «Україна» // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 1423–1426.
543. Співробітники 1-го тому: [УЗЕ] // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1931]. – Т. 1: А–Ж. – С. VI.
544. С. С. Право: УСРР: [Україна: Право] / С. С. // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. – Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. – Т. 3: С – Я. – Ст. 893–896.
545. Сталін Й. Про деякі питання історії більшовизму: Лист до редакції журналу «Пролетарская революция» / Й. В. Сталін // Сталін Й. В. Твори / Пер. з рос. вид., схвалений Комісією ЦК КП(б)У. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 13. – С. 85–103.
546. Старков В. А. «Енциклопедія українознавства» / В. А. Старков // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 40.
547. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: [Монографія] / Інна Старовойтенко; [НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; наук. ред. І. Гирич]. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.: іл.
548. Старовойтенко І. «...Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці»: Про Петра Стебницького і його служіння українській справі / Інна Старовойтенко // Петро Стебницький. Вибрані твори / Упорядкув. та вступна стаття І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – С. 11–28.

549. Стеблій Ф. І. Огоновський Володимир Петрович / Ф. І. Стеблій // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2010. — Т. 7: Мл — О. — С. 523.

550. Ст[ебницький] П. [Рец. на кн.:] Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова. Т. I. Спб., 1914 // Вестник Европы: Журнал науки — политики — литературы. — 1914. — Кн. 5. — Май. — С. 352.

551. Стебницький П. [Рец. на кн.:] Украинский народ в его прошлом и настоящем. Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова. Т. II. Пгр., 1916 г. Стр. 348 // Вестник Европы: Журнал науки — политики — литературы. — 1916. — Кн. 11. — Ноябрь. — С. 372—375.

552. Стрельський Г. В. Творче життя і трагічна смерть М. А. Славінського / Г. В. Стрельський // Українська біографістика. — 2005. — Вип. 3. — С. 175—180.

553. Стрішенець Н. В. Бібліографічна спадщина Юрія Меженка / Надія Стрішенець; [відп. ред. чл.-кор. НАН України, проф. О. С. Онищенко]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К.: Бібліотечний вісник, 1997. — 144 с.: фотогр.

554. Стрішенець Н. Степан Постернак / Н. Стрішенець // Бібліотечний вісник. — 1998. — №5. — С. 29—37.

555. Структура Редакції УРЕ та персональний склад її // Бюлетень УРЕ: Орган редакції Української Радянської Енциклопедії. — 1931. — Квітень. — №1. — Ст. 43.

556. Сулятицький П. Кубань: [Україна: Історія — Кубань] / Павло Сулятицький / Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 749—753.

557. Супруненко Н. И. Борьбисты / Н. И. Супруненко // Советская историческая энциклопедия / Науч. совет изд-ва «Советская энциклопедия»; Отделение истор. наук АН СССР; редкол.: Е. М. Жуков (глав. ред.) и др. — М.: Советская энциклопедия, 1962. — Т. 2. — Стб. 630—631.

558. Супруненко М. І. Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.) / М. І. Супруненко // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. — Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. — С. 130—135.

559. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920) / Николай Иванович Супруненко. — М.: Наука, 1966. — 454 с.

560. Супруненко М. І. Борьбисты / М. І. Супруненко // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1969. — Т. 1. — С. 185—186.

561. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921): [Наукове видання] / Ярослав Тинченко. — К.: Темпора, 2007. — Кн. 1. — 536 с.: іл.

562. Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. / П. Т. Тронько / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. И. Л. Бутич. — К.: Наук. думка, 1981. — 128 с.

563. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: До III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців / Петро Тронько; [НАН України: Інститут історії України]. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 125 с.

564. Удод О. А. К. Г. Гуслистий — історик України / О. А. Удод. — К.: Генеза, 1998. — 175 с.

565. Украинский вопрос. — СПб.: Издание редакции журнала «Украинская Жизнь», 1914. — 134 с.

566. Украинский вопрос / Составлено сотрудниками журнала «Украинская Жизнь». — 2-е изд. — М.: Задруга, 1915. — 164 с.

567. Украинский вопрос / Составлено сотрудниками журнала «Украинская Жизнь». — 3-е изд. — М.: Задруга, 1917. — 191 с.

568. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского (хозяйство), акад. Ф. Е. Корша (язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). — СПб.: Изд. М. А. Славинского, 1914. — Т. I. — С. 1—360.

569. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова (антропология, этнография и искусство), проф. М. С. Грушевского (история, география и статистика), проф. М. М. Ковалевского †(хозяйство), акад. Ф. Е. Корша †(язык, литература и искусство), проф. А. Е. Крымского (язык и литература), проф. М. И. Туган-Барановского (хозяйство) и акад. А. А. Шахматова (язык и литература). — Петроград: Т-во «Общественная польза», 1916. — Т. II. — С. 361—707.

570. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. — 374 с.

571. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. — Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. — 724 с.

572. Україна // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 361—1000.

573. Українська Галицька армія // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1972. — Т. 4: Розлив — Яцкевич. — С. 327.

574. Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1931]. — Т. 1: А—Ж. — 1312 ст.

575. Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1933]. — Т. 2: З—Р. — 1318 ст.

576. Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — 1430 ст.

577. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана; редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. — К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. — Т. 1: А—Г. — 536 с.: іл.

578. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана; редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. — К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. — Т. 2: Д—К. — 576 с.: іл.

579. Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. — Т. 3: К—Н. — 496 с.: іл.

580. Українська мова: Енциклопедія / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Ін-т укр. мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова) та ін. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2000. — 752 с.

581. Українська мова: Енциклопедія / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Ін-т укр. мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова) та ін. — 2-ге вид., виправл. і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.

582. Українська мова: Енциклопедія / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; Ін-т укр. мови НАН України; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова) та ін. — 3-є вид., зі змінами і доп. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. — 856 с.: іл.

583. Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1959. — Т. 1: А—Богунці. — 639 с.: іл.

584. Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1960. — Т. 2: Богуслав — Волочичськ. — 575 с.: іл.

585. Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1960. — Т. 3: Волочіння — Данія. — 576 с.

586. Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1963. — Т. 14: Споживання — Тумак. — 592 с.: іл.

587. Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1964. — Т. 16: Цементация — Ї. — 632 с.: іл.

588. Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1965. — Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. — 807 с.: іл.

589. Усенко І. Б. Етапи життя і творчості М. П. Василенка / І. Б. Усенко // Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; упоряд.: І. Б. Усенко (кер. колективу) та ін.; відп. ред.:

Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України; ТОВ «Вид-во «Юридична думка»», 2006. — Т. 1: Історичні праці. — С. 5—23.

590. Усенко І. Б. «Київського обласного центру дій» справа 1923—1924 / І. Б. Усенко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка — Ком. — С. 280—283.

591. Усенко І. Б. Ковалевський Максим Максимович / І. Б. Усенко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка — Ком. — С. 376—379.

592. Фалькевич І. Государственное устройство (Конституция) СССР и советских республик / И. Д. Фалькевич; [предисловие М. Скрипника]. — Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1930. — 132 с.

593. Фалькевич І. Українська Радянська Енциклопедія (до її видання) / І. Д. Фалькевич. — Харків: Акційне т-во «Українська Радянська Енциклопедія», 1930. — 32 с.

594. Фалькевич І. Д. Радянський державний устрій: Конституція СРСР і союзних республік у популярному викладі / З передмовою М. О. Скрипника / І. Д. Фалькевич. — 5-те, перероблене вид. — Харків: Пролетар, 1931. — 164 с.

595. Фалькевич І. Селянство і местные органи власти: Сельсоветы, райисполкомы и окрисполкомы / И. Фалькевич, И. Житловский. — Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. — 158 с. — (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве», кн. 3).

596. Фалькевич І. Что должен знать о налогах каждый рабочий и крестьянин / И. Фалькевич, И. Житловский. — Харьков: Юридическое изд-во НКЮ УССР, 1925. — 266 с. — (Общественно-правовая библиотека «Что нужно знать каждому рабочему и крестьянину о своем государстве», кн. 44).

597. Феденко П. Наддніпрянщина 1648 — XIX в.: [Україна: Історія] / Панас Феденко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 606—623.

598. Феденко П. Наддніпрянщина XIX в. до 1914 р.: [Україна: Історія] / Панас Феденко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 623—630.

599. Феденко П. Наддніпрянщина від 1914 р.: [Україна: Історія] / Панас Феденко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 630—641.

600. Феденко П. Наддніпрянська еміграція після 1919—20: [Україна: Історія — політична еміграція] / Панас Феденко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 736—741.

601. Федоренко П. К. Рудни левобережной Украины в XVII — XVIII вв. / П. К. Федоренко; [АН СССР. Институт истории; отв. ред. В. К. Яцунский]. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 263 с.

602. Фельбаба М. Нездійснений проект: З історії підготовки скрипниківської «Української Радянської Енциклопедії» / М. М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 8. — С. 362–370.

603. Фельбаба М. «Українська Радянська Енциклопедія»: Перша спроба підготовки (1927–1934 рр.) / М. М. Фельбаба // Вісник: Історія. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. — Вип. 45. — С. 26–30.

604. Фельбаба М. «Товариш Борис»: І. А. Шведов — заступник Головного редактора «УРЕ» / М. М. Фельбаба // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К.: Рідний край, 2000. — Вип. 11. — С. 377–389.

605. Фельбаба М. «УРЕ — то наша пролетарська зброя»: М. О. Скрипник та республіканський енциклопедичний проект / М. М. Фельбаба // Український історичний збірник — 2000: Зб. статей. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 238–255.

606. Хвильовий М. Вибрані твори / Упоряд. Р. Мельників. — К.: Смолоскип, 2011. — 1038 с. — (Серія «Розстріляне Відродження»).

607. Хвильовий М. На глухій шляху / М. Г. Хвильовий // Хвильовий М. Вибрані твори / Упоряд. Р. Мельників. — К.: Смолоскип, 2011. — С. 114–119.

608. Хвиля А. Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті / Андрій Хвиля // Більшовик України. — 1933. — Травень — червень. — №7–8. — С. 42–56.

609. Хлевнюк О. В. Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы / О. В. Хлевнюк. — М.: РОССПЭН, 1996. — 304 с.

610. Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська / Юрій Хорунжий // З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. — К.: Рад. письменник, 1991. — Вип. I / Упоряд. О. Г. Мусієнко. — С. 414–417.

611. Храпливий Є. Сільське господарство західноукраїнських земель: [Україна: Народне господарство] / Євген Храпливий // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 937–943.

612. Хроніка життя та діяльності Ю. О. Меженка // Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії / Укладачі: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступна ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса; відп. ред. О. С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — С. 36–47.

613. Хроніка: Інституції та товариства: Українська Академія Наук (січень — квітень 1919 р.) // Наше минуле: Журнал історії, літератури і культури. — 1919. — Ч. 1–2 (4–5). — Січень — квітень. — С. 167–174.

614. Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка. — Мюнхен: Накладом Товариства, 1949. — Ч. 75: За час від 25.6.1939 — 15.3.1949 р. — 39 с.

615. Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка. — Париж — Нью-Йорк — Торонто — Сідней: Накладом Товариства, 1954. — Ч. 77: 9.4.1949 — 31.12.1953. — 60 с.

616. Хрущов М. С. Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі: Доповідь секретаря ЦК КП(б)У тов. М. С. Хрущова

на Шостій Ювілейній сесії Верховної Ради Української РСР 29 жовтня 1949 р. / М. С. Хрущов // Радянська Україна. — 1949. — 30 жовтня. — №257. — С. 1–4.

617. Хрущов М. С. Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі: Доповідь на Шостій ювілейній сесії Верховної Ради Української РСР / Микита Сергійович Хрущов. — К., 1949. — 11 с.

618. Черныш Н. И. Методическая помощь издательства «Советская энциклопедия» в становлении Украинской Советской Энциклопедии / Н. И. Черныш // Методические материалы по подготовке и изданию советских энциклопедий. — М., 1988. — Вып. 27. — С. 38–43.

619. Черниш Н. І. Іван Франко та енциклопедична справа / Н. І. Черниш // Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повід. 9-ї Всеукр. наук.-теор. конф. — Львів, 2005. — С. 65–72.

620. Черниш Н. Агатангел Кримський та енциклопедична справа / Н. І. Черниш // Волинь філологічна: текст і контекст: Агатангел Кримський в контексті української та світової культури. — Луцьк, 2006. — С. 26–31.

621. Черниш Н. Нариси з історії світової енциклопедичної справи: Навч. посібн. / Наталія Іванівна Черниш. — К.: Наша культура і наука, 2009. — 212 с.

622. Черниш Н. До історії української енциклопедичної справи ХХ ст. / Н. Черниш // Теле- та радіожурналістика. — 2010. — Вип. 9. — Ч. 1. — С. 120–127.

623. Чикаленко Л. Палеоліт: [Україна: Праісторія] / Левко Чикаленко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Ст. 393–397.

624. Чисніков В. М. Лесевич Володимир Вікторович / В. М. Чисніков // Енциклопедія історії України: В 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла — Мі. — С. 127.

625. Чорновол І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності / Ігор Чорновол // Барвінський О. Спомини з мого життя / НАН України: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; УВАН у США: Історична секція; упорядники А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. — Нью-Йорк — К.: Смолоскип, 2004. — Ч. 1–2. — С. 17–35.

626. Чубатий М. Католицька Церква: [Україна: Церква] / Микола Чубатий // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 896–914.

627. Чухно А. А. Розвинуте соціалістичне суспільство / А. А. Чухно // Радянська енциклопедія історії України / АН УРСР; редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін. — К.: Головна редакція УРЕ, 1972. — Т. 4: Розлив — Яцкевич. — С. 573.

628. Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення / Олег Шаблій; [НТШ в Європі]. — Париж — Львів: Фенікс; Українська академія друкарства, 1996. — 704 с.: іл.

629. Шаповал А. Дмитро Антонович: життя та діяльність / Андрій Іванович Шаповал. — Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2012. — 348 с.

630. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. — К.: Наук. думка, 1993. — 351 с.

631. Шаповал Ю. «Винним себе не визнаю»: Невідомі сторінки з біографії Юліана Бачинського / Ю. І. Шаповал // Розбудова держави. — 1996. — №1. — С. 52–57; №2. — С. 53–55.

632. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. — К.: Генеза, 2001. — 560 с.: іл.

633. Шаповал Ю. «Винним себе не визнаю...» (невідомі сторінки з біографії Юліана Бачинського) / Ю. І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — С. 337–354.

634. Шаповал Ю. Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946–1947 рр. в Україні / Ю. І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К.: Генеза, 2001. — С. 389–391.

635. Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1930-ті рр.) / Василь Павлович Швидкий; НАН України. Інститут історії України; наук. ред. В. М. Даниленко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. — 366 с.

636. Швидкий В. П. Лотоцький Олександр Гнатович / В. П. Швидкий // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2009. — Т. 6: Ла – Мі. — С. 277–278.

637. Шевченко Н. В. Козельський Яків Павлович (1729 – після 1795) / Н. В. Шевченко // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2007. — Т. 4: Ка – Ком. — С. 433–434.

638. Шемшученко Ю. Фундаментальний звід знань про державу і право / Ю. С. Шемшученко // Енциклопедичний вісник України: Збірник наукових праць / НАН України. Інститут енциклопедичних досліджень; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. — К., 2009. — Ч. 1. — С. 27–33.

639. Шинкарук В. Л. Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх / В. Л. Шинкарук // Українська Радянська Енциклопедія / Головна редкол.: М. В. Бажан (голов. ред.) та ін. — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1960. — Т. 3: Волочіння – Данія. — С. 157–160.

640. Шкраб'юк П. В. Бачинський Юліан Олександрович / П. В. Шкраб'юк // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А–В. — С. 209.

641. Шкраб'юк П. В. Боберський Іван / П. В. Шкраб'юк // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1: А–В. — С. 304.

642. Шмоткін О. В. Неволін Костянтин Олексійович / О. В. Шмоткін // Юридична енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. — Т. 4: Н–П. — С. 111.

643. Шмушкіс Ю. Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики / Юрий Евсеевич Шмушкіс. — М.: «Советская Энциклопедия», 1975. — 192 с.: илл.

644. Шрамченко С. Фльота новітньої доби: [Україна: Військо] / Святослав Шрамченко // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів – Станіславів – Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С – Я. — Ст. 760–762.

645. Шульгин О. Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917 р.: [Україна: Історія – Визвольні змагання 1917–1923] / Олександр Шульгин // Українська Загальна

Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 703—708.

646. Щербаківський В. Енеоліт: [Україна: Праісторія] / Вадим Щербаківський / Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 401—403.

647. Юридика енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 1: А — Г. — 672 с.: іл.

648. Юридика енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. — Т. 2: Д — Й. — 744 с.: іл.

649. Юридика енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. — Т. 3: К — М. — 792 с.: іл.

650. Юридика енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. — Т. 4: Н — П. — 720 с.: іл.

651. Юридика енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — Т. 5: П — С. — 736 с.: іл.

652. Юридика енциклопедія: В 6 т. / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — Т. 6: Т — Я. — 768 с.: іл.

653. Юрій Олексійович Меженко (1892—1969): Матеріали до біографії / Укладачі: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступна ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса; відп. ред. О. С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 175 с. — (Науково-довідкові видання з історії України, вип. 31).

654. Юркова О. В. Кузьма Кіндратович Дубина / О. В. Юркова // Інститут історії України НАН України. 1936?2006 / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 331—333.

655. Юркова О. В. «Радянська енциклопедія історії України» в 4-х томах / О. В. Юркова // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9. — С. 119.

656. Юткін В. Овчаров Григорій / В. Юткін // З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. — К.: Рад. письменник, 1991. — Вип. 1 / Упоряд. О. Г. Мусієнко. — С. 340—341.

657. Яковлів А. Право: Княжа доба; Литовсько-руська доба; Козацька доба; Доба УНР; Доба Гетьманату: [Україна: Право] / Андрій Яковлів // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання: В 3 т. / Під головуною ред. І. Раковського. — Львів — Станіславів — Коломия: Рідна школа, [1935]. — Т. 3: С — Я. — Ст. 882—892.

658. Якушева Г. В. Отто Юльевич Шмидт — енциклопедист / Г. В. Якушева. — М.: Сов. енциклопедія, 1991. — 612 с.

659. Якушева Г. В. Книга, у которой не будет конца: История энциклопедического жанра / Г. В. Якушева // Книжное дело. — 1993. — №4. — С. 78—83.

660. Якушева Г. В. «Британская энциклопедия» / Г. В. Якушева // Книга: Энциклопедия. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1999. — С. 114.

661. Якушева Г. В. Энциклопедия / Г. В. Якушева // Книга: Энциклопедия. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1999. — С. 732—736.

662. Яремчук В. Минувле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. П. Яремчук; [наук. ред. Л. О. Зашкільняк]. — Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. — 526 с.

663. Ярмиш Ю. Ф. Казка літературна / Ю. Ф. Ярмиш // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / АН УРСР. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. — К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. — Т. 2: Д — К. — С. 374—375.

664. Ясь О. В. «Русский Биографический Словарь» / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2012. — Т. 9: Прил — С. — С. 384—385).

665. Collison R. Encyclopaedias: their history throughout the ages; a bibliographical guide with extensive historical notes to the general encyclopaedias issued throughout the world from 350 B. C. to the present day [by] Robert Collison / Robert Lewis Collison. — 2-d ed. — New York: Hafner Pub. Co., 1966. — XVI, 334 p.: illus., facsim. 24 cm.

666. Handbuch der Ukraine / Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin / Herausgegeben von Prof. Dr. J. Mirtschuk. — Leipzig: Verlag Otto Harrassowitz, 1941. — 416 S.

667. Jerzy Giedroyc — emigracja ukraińska: Listy 1950—1982 / Wybraia, wstkrem i przypisami opatrzyia Bogumiia Berdychowska; listy autoryw ukraińskich przeiojia Ola Hnatiuk. — Warszawa: Czytelnik, 2004. — 831 s.

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

668. Бабенко Ф. Н. Революционный демократизм А. И. Герцена: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Ф. Н. Бабенко; [М-во высш. образования СССР. Ин-т повышения квалификации преподавателей марксизма-ленинизма при Киевск. гос. ун-те им. Т. Г. Шевченко]. — К., 1952. — 19 с.

669. Близняк М. Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909—1973) — історик України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Близняк Микола Богданович; [Національний університет «Острозька Академія»]. — Острого, 2006. — 211 с.

670. Варава Т. В. Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918—1933): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство»

/ Т. В. Варава; [НАН України. Національна б-ка України ім. В. І. Вернадського]. — К., 2000. — 18 с.

671. Коваленко А. Б. В. Л. Модзалевский как историк и источниковед: дисс. ... кандидата ист. наук: 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Александр Борисович Коваленко; [АН УССР. Институт истории]. — Киев, 1979. — 223 с.

672. Король А. І. В. Г. Сарбей — дослідник історії України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / А. І. Король; [Донецький нац. ун-т]. — Донецьк, 2008. — 20 с.

673. Очеретяний В. В. Громадсько-політична та наукова діяльність М. А. Славинського (1868—1945 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Володимир Васильович Очеретяний; [Київський національний лінгвістичний університет]. — Запоріжжя, 2009. — 217 с.

674. Удод О. А. К. Г. Гуслистий — історик України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.06 «Істориографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. А. Удод; [Дніпропетровський державний університет]. — Дніпропетровськ, 1994. — 18 с.

675. Фельбаба М. М. Історія проекту «Української Радянської Енциклопедії» у контексті політики «українізації» (1927—1934 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. М. Фельбаба; [НАН України. Інститут історії України]. — К., 2001. — 18 с.

676. Юсов С. Л. Наукова і педагогічна діяльність Володимира Голобуцького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / С. Л. Юсов; [Інститут історії України НАН України]. — К., 2010. — 20 с.

677. Юсов С. Л. Наукова і педагогічна діяльність Володимира Голобуцького: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Юсов Святослав Леонідович; [Інститут історії України НАН України]. — К., 2010. — 268 с.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Абрагам Владислав
Абраменко Леонід Михайлович
Авдиківич Орест Львович
Авдієнко Михайло Оверкович
Агуф Марк Михайлович
Азаренко Ф. П.
Айвазовський Іван Костянтинівич
Айналов Дмитро Власович
Александров Володимир Степанович
Александров Г. Ф.
Алчевська Христина Олексіївна
Аль Фарабі
Альошин-Цикерман А. П.
Альперович Давид Борисович
Амбарцумян Н. О.
Амонс Андрій Іванович
Ангеліна Парасковія Микитівна
Андерсен Ганс Крістіан
Андреев Андрій Іванович
Андреевський Іван Юхимович
Андріанов Сергій Миколайович
Андріївський Олексій
Андрусяк Микола Григорович
Андрущенко В. Я.
Анненський Інокентій Федорович
Анрі Бергсон
Антонович Володимир Боніфатійович
Антонович Данило Сидорович
Антонович Дмитро Володимирович
Антонович Максим Олексійович
Антонович Марко Дмитрович
Антонович-Мельник Катерина
Миколаївна
Антонов-Овсієнко Володимир
Олександрович
Антохій М.
Апанович Олена Михайлівна
Апостол Дмитро
Арабажин Костянтин Іванович
Арістотель
Арнольді Володимир Митрофанович
Арсеньєв Костянтин Костянтинівич
Артимович Агенор
Арутюнов Олександр Іванович
Архипенко Олександр Порфирівич
Архімович О.
Астапенко М.
Афанасьєв В. К.
Бабенко Феодосій Миколайович
Бабій Борис Мусійович
Бабійчук Ростислав Володимирович
Бабко Юрій Васильович
Бабушкін Іван Васильович
Багалій Дмитро Іванович
Багряний Іван
(Лозов'ягін Іван Павлович)
Бадан-Яворенко Олександр Іванович
Бажан Микола Платонович
Бажан Олег Григорович
Бакало Іван Іванович
Бакула П. Ф.
Балабан Гедеон
Балабан Олександр
Балабан Федір
Баламутенко Ф. І.
Балей Степан-Василь Володимирович
Балицький Павло Олександрович
Балудянський Михайло Андрійович
Бандера Василь Андрійович
Бантиш-Каменський
Дмитро Миколайович
Баран Володимир Данилович
Барановський Христофор Антонович
Барбару Шарль
Барбес Арман
Барвінський Василь Олександрович
Барвінський Олександр Григорович
Барков, прокурор
Барро Каміль
Баторій Стефан
Батьянс Людвіг
Бачинський П. П.
Бачинській Юліан Олександрович
Бегей Іван Іванович
Бедрило Іван
Безбородько Олександр Андрійович
Безкровний Кузьма Яремович
Бекетов Микола Миколайович
Белей Любомір
Бервицький-Варфоломеев

Олександр Арсенійович
Березинський А. — див. Біленький-
Березинський Антон Антонович
Березов Ф. А.
Березовчук Микола Данилович
Беренштейн Л. Ю.
Беринда Памво
Беринда Стефан
Берія Лаврентій Павлович
Берло Ганна Львівна
Бернадот Жан
Бетман-Гольвег
Белозуб
Биковський Лев Устимович
Бичков Афанасій Федорович
Бібіков Дмитро Гаврилович
Бібіков Сергій Миколайович
Бігановська Євгенія Іванівна
Біднов Василь Олексійович
Біднов П.
Біднота В.
Біланюк Олекса-Мирон
Біленький-Березинський
Антон Антонович
Білецький Леонід Тимофійович
Білецький Олександр Іванович
Білінський Андрій Клавдійович
Білодід Іван Костянтинівич
Білокінь Сергій Іванович
Білоус І. Д.
Білоцерківський В. Я.
Білоштан Яків Петрович
Білоштан Яків Порфирійович
Білянський Н.
Біляшівський Микола Федотович
Блок Олександр
Боберський Іван Миколайович
Боголюбов Микола
Миколайович (старший)
Богомалець Олександр Олександрович
Богун Іван
Бодуен де Куртене Іван Олександрович
Бодянський Осип Максимович
Боєв Юрій Олексійович
Бойків Іван
Бойко Л. С.
Бойко Олена Дмитрівна
Бойко Юрій Гаврилович

Бойчук Михайло Львович
Болаболчченко Анатолій
Боляк Оксана Степанівна
Бондарчук Володимир Гаврилович
Борисов Н.
Борисоглібська Ганна
Боровиковський Володимир Лукич
Боровський Володимир Лукич
Боровський Михайло Леонтійович
Бородаєвський Сергій Васильович
Бородін Олекса Артемович
Борушенко Оксана Павлівна
Борчук Степан Миколайович
Борщак Ілля Львович
Боряк Геннадій Володимирович
Боцорків Богдан-Ростислав Іларіонович
Бошко В. Г.
Брайчевський Михайло Юліанович
Братусь Сергій Микитович
Брежнев Леонід Ілліч
Бровкін Олексій Миколайович
Бродський Ісаак Ізраїльович
Брокгауз Фрідріх Арнольд
Бронов Володимир Данилович
Брун Михайло Ісакович
Брунст В. Е.
Бубнов
Будніков М. С.
Будурович Б.
Бузанов Іван Феоктистович
Булатова Світлана Олегівна
Булаховський Леонід Арсенійович
Бураков М.
Бурачинська Лідія
Бурлака Галина Миколаївна
Бурмистров О. О.
Бутенко Григорій Прокопович
Бутич Іван Лукич
Бухарін Микола Іванович
Бучко Іван
Бучма Амвросій
Ваврик М., о.
Вайнштейн Осип (Йосип) Львович
Вакулєнко І.
Варава Тетяна Володимирівна
Варшавчик Марк Якович
Василевський Л. І.
Василенко Микола Прокопович

Васильєва А. П.
Васильїв М.
Ватутін Микола Федорович
Ватченко Олексій Федосійович
Вахтангов Євгеній
Вашенко Григорій Іванович
Введенський Андрій Олександрович
Великий Атанасій-Григорій, о.
Венгеров Семен Опанасович
Верба Ігор Володимирович
Вересовська Т. В.
Вериківський Михайло Іванович
Верменич Ярослава Володимирівна
Вронська Тамара Василівна
Верстюк Владислав Федорович
Верхратський Іван Григорович
Винар Богдан
Винар Любомир
Винниченко Володимир Кирилович
Винокур Г. Л.
Вировий Євген Семенович
Витанович Ілля
Витвицький В.
Вишневецький Дмитро (Байда)
Вітик Семен Гнатович
Владіміров Ю.
Власовський Іван Федорович
Власюк Петро Антипович
Воблій Костянтин Григорович
Вовк Федір Кіндратович
Вовчанецький В.
Воейков Олександр Іванович
Возняк Михайло Степанович
Волков Микола В?ячеславович
Волошин Е.
Вольський С. А.
Воробйов П.
Воронцов Василь Павлович
Врангель Петро Миколайович
Врублевський В. Г.
Гаватович Якуб
Гаврилів Мирослав Степанович
Гаврилюк Володимир Васильович
Гаєвський А. М.
Гаєвський В.
Гаєнко Фаїна Григорівна
Гайдучок Степан
Гайова Олена
Галайчук Богдан-Тадей
Галич Василь Миколайович
Гамрецький Юрій Маркович
Гарас М.
Гарбузов В. Ф.
Гаргула І.
Гартнет Теодор (Федір)
Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх
Гезехус Микола Олександрович
Герасимова Галина Петрівна
Герасимович Іван
Гердер Йоган-Готфрід
Гермайзе Йосип Юрійович
Гемрман фон Емїхгорн
Геродот
Геттлер Адольф Ернестович
Гирич Ігор Борисович
Гіппій Елейський
Гірняк Йосип Йосипович
Гірчак Євген Федорович
Гісцова Любов Захарівна
Глінський
Глобенко Микола — див. Глобенко-
Оглоблин Микола
Глобенко-Оглоблин Микола
Гнатишак Микола
Гнатовський А.
Гнатюк Володимир Михайлович
Гнеденко Борис Володимирович
Гніздівський Яків Якович
Гній
Годкевич Михайло Абрамович
Голій Гнат
Голіцинський Євген Миколайович
Голобуцький Володимир Олексійович
Головацький І.
Головацький Іван Дмитрович
Головацький Яків Федорович
Головач І. К.
Головінський Є.
Головко Григорій Володимирович
Головченко В. І.
Голубаєв А. А.
Голубець Микола
Голубничий Всеволод
Голубович Всеволод Олександрович
Гольдман Олександр Генріхович
Гонта Іван

Гопнер Серафіма Іллівна
Горб Терентій Мусійович
Горбач Олекса Теодорович
Горбунцова Т. Ю.
Гординський Святослав Ярославович
Гордієнко Гаврило Максимович
Горелюк Л. Є.
Горникевич Мирон
Горняткевич Дем'ян Антонович
Горький Максим
Гошко Ю. Г.
Гошовський Богдан Данилович
Грабина Л.
Гранат Ігнатій Наумович
Гранат Олександр Наумович
Гранкіна Ольга Вікторівна
Гревс Іван Михайлович
Грек Максим
Гречуха Михайло Сергійович
Гриневич Владислав Анатолійович
Гринько Григорій Федорович
Гриньох Іван Михайлович, о.
Грицак П.
Грицанов А. А.
Грінченко Микола Олексійович
Гроссман Ю. М.
Грубе Вільгельм Федорович
Грубрина І.
Грудина Дмитро Якимович
Грушевський Михайло Сергійович
Грушевський Олександр Сергійович
Грушецький Іван Самійлович
Грушкевич Ярослав
Гудзенко Пантелеймон Петрович
Гудовщикова Ірина Василівна
Гула Федір Іванович
Гулєвич В. Н.
Гуня Дмитро Тимошович
Гуревич Арон Яковлевич
Гуржій Іван Олександрович
Гуслиший Кость Григорович
Гуцаленко Тетяна
Гула Ф. — див. Гула Федір Іванович
Давиденко
Д'Аламбер Жан Лерон
Даневич Сергій Григорович
Данилевський Василь Якович

Данилевський Віктор Васильович
Даниленко Віктор Михайлович
Данькевич Костянтин Федорович
Дашкевич Ярослав Романович
Дворянський Г.
Дегтярьов Володимир Іванович
Делімарський Юрій Костянтинівич
Делоне Лев Миколайович
Демиденко Тамара Петрівна
Денікін Антон Іванович
Деревянко М.
Дерегус Михайло Гордійович
Державин Володимир Миколайович
Десняк В.
Дзевєрін Ігор Олександрович
Дзюба Іван Михайлович
Дзюба Олена Миколаївна
Дзюбан Р.
Димінський Р.
Дівович Семен
Дідро Дені
Діонісій Галікарнаський
Дмитренко Павло Олексійович
Дмитрієв М. О.
Дністрянська Софія Львівна
Дністрянський Станіслав Северинович
Добров Олександр Семенович
Добролюбський Костянтин Павлович
Добрянський М.
Довгало М. Ф.
Догель Олександр Станіславович
Доленко
Дольницький Мирон
Доманицький Василь Миколайович
Донцов Дмитро Іванович
Дорошенко Володимир Вікторович
Дорошенко Дмитро Іванович
Дорошенко Наталія Вікторівна
Дорошенко Петро, гетьман
Дорошенко Петро Омелянович
Доценко А. І.
Доценко Олександр
Драгоманов Михайло Петрович
Драгоманова Людмила Михайлівна
Драгомирецький Г.
Дражевська Д.
Драй-Хмара Михайло Опанасович

Дубина Кузьма Кіндратович
Дудін Юрій Іванович
Думін Осип Олександрович (псевдонім
Антін Крезуб)
Дьяконов Михайло Олександрович
Дядиченко Вадим Архипович
Дятлов (Дятлів) Петро Юрійович
Ейхе Роберт Індрикович
Еллан-Блакитний Василь
Енгельс Фрідріх
Ернст Федір Людвігович
Ефроїмський Юхим Семенович
Ефрон Ілля Абрамович
Єдлінська Уляна Святославівна
Єкельчик Сергій Олександрович
Ємельяненков А.
Єневич Федір Федорович
Єфименко Олександра Яківна
Єфименко Петро Савич
Єфименко Т.
Єфименко Геннадій Григорович
Єфіменко Петро Петрович
Єфремов Сергій Олександрович
Єфроїмський — див. Ефроїмський Юхим
Семенович
Жарських Е.
Ждан Михайло-Богдан
Жебелов Сергій Олександрович
Железняк Микола Григорович
Житецький Іродіон Олексійович
Житецький Павло Гнатович
Житловський І.
Жмаченко Пилип Феодосійович
Жмудський Олександр Захарович
Жук Андрій
Жуков Є. М.
Жуковський Аркадій
Жулинський Микола Григорович
Журківський В. М.
Заболотний Володимир Гнатович
Заездний Р. А.
Зайцев Микола
Залізняк Микола Кіндратович
Залізняк Максим
Залізняка О.
Замковий Валентин Полікарпович
Заремба Сергій Захарович

Затонський Володимир Петрович
Захарук Юрій Миколайович
Зверев Арсеній Григорович
Зелинський Фаддей Францович
Земнухов Іван Олександрович
Зем'ятченський П. А.
Зеров Дмитро Костянтинович
Зеров Микола Костянтинович
Зизаній Лаврентій
Зілинський Іван Михайлович
Зінкевич Осип Степанович
Зінов'єв Григорій Євсійович
Зленко П.
Золотарьов Вадим Анатолійович
Зуц Всеволод Леонідович
Іван І Данилович Қалита
Іваненко Борис Васильович
Іванис Василь Миколайович
Іваницький Борис Георгійович
Іванов Вадим Миколайович
Іванов-Меженко Юрій Олексійович —
див. Меженко Юрій Олексійович
Івасюк Оксана Михайлівна
Івасюта Михайло Кирилович
Іващенко Ольга Іллівна
Ігнатова Т. А.
Ізюмов Овсій Прокопович
Іконников Володимир Степанович
Іларіон, митрополит — див. Огієнко Іван
Іванович
Ісаєвич Ярослав Дмитрович
Ісаїв Петро
Кабачків В.
Кабачків Іван
Кавецький Ростислав Євгенович
Қаганович Лазар Мойсейович
Қазимира Б.
Қайдинов
Қалакура Ярослав Степанович
Қалениченко Павло Михайлович
Қалинович Михайло Якович
Қалишевський Г.
Қалнишевський Петро Іванович
Қалюжний (Шейтельман)
Наум Михайлович
Қаменецький Ігор
Қапович Ісаак Ісайович

Канцелярук Борис Іванович
Капітонов Іван Васильович
Кареев Микола Іванович
Каришковський Петро Йосипович
Карманський Петро Сильвестрович
Карнаухов М. В.
Карпенко Георгій Володимирович
Карпенко Олександр Юхимович
Касименко Олександр Карпович
Касян Василь Ілліч
Касьянов Георгій Володимирович
Касьянов К. К.
Катерина П
Кауфман Ісаак Михайлович
Кауфман Олександр Аркадійович
Качор А.
Качуровський Ігор Васильович
Кашенко Андріян
Квасовець І.
Квітка Григорій Федорович
Квітницький-Рижов Ю. М.
Кедрин Іван — див. Кедрин-Рудницький Іван
Кедрин-Рудницький Іван
Кентій Анатолій Вікторович
Кибальчич Надія Матвіївна (псевдонім Наталка Полтавка)
Кивлицький Євген Олександрович
Киридон Василь Петрович
Кирилюк Євген Прохорович
Кириченко Олексій Іларіонович
Кисіль Олександр П.
Кияк Б.
Кіллерог Михайло Маркович
Кіпріанов Андрій Іванович
Кленович Леон Юхимович
Клечанівський М.
Климкевич Роман
Климчук Микола
Клюсс Г. Я.
Коберський Карл
Кобленц А. А.
Ковалевський А. П.
Ковалевський Борис Павлович
Ковалевський В. В.
Ковалевський В. П.
Ковалевський Максим Максимович

Ковалевський Олександр Онуфрійович
Коваленко Олександр Борисович
Ковалів Левко Борисович
Коваль І.
Коваль Михайло Васильович
Ковальов
Ковжун Павло
Когут Л.
Козакова Н. В.
Козельський Борис Володимирович (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Голованевський Бернард Вольфович)
Козельський Яків Павлович
Козицький Пилип Омелянович
Козланюк Петро Степанович
Колеса Філарет Михайлович
Коллісон Роберт Левіс
Колодій Г.
Колосовський В.
Колотов Степан Митрофанович
Комар Анатолій Миколайович
Комаренко Наїна Василівна
Комісаренко Василь Павлович
Компанієць Іван Іванович
Кондрацький Адольф Адольфович
Кондуфор Юрій Юрійович
Кониський Олександр Якович
Кононенко К.
Кононенко Харитя Мусіївна
Копистенський Михайло, єпископ
Кордиш-Головко Неоніла Леонтіївна
Кордуба Мирон Михайлович
Кордюк Ю.
Коревий П. В.
Корецький Володимир Михайлович
Корецький Леонід Мусійович
Корнійчук Олександр Євдокимович
Корноухов Микола Васильович
Коровицький Іван
Короленко Володимир Галактіонович
Королівський Степан Мефодійович
Корольова М. О.
Коропецький Іван Святослав
Короткий Віктор Андрійович
Корчак-Чепурківський
Овксентій Васильович
Корш Федір Євгенович

Коряк Володимир Дмитрович
Косик Володимир
Косинський Криштоф
Косіор Станіслав Вікентійович
Костельник Гавриїл Федорович
(Габор Костельник Гомзов)
Костенко Василь Семенович
Костомаров Микола Іванович
Костюк Георгій Силович
Косцюшко Тадеуш
Котін О.
Котляревський Іван Петрович
Коховський Всеволод Порфирійович
Коцюбинський Михайло Михайлович
Коцюбинський Юрій Михайлович
Кочубей Анатолій Наумович
Кошарнівський Микола Григорович
Кошелівець Іван (справжнє прізвище –
Ярешко Іван Максимович)
Кошик Олександр Кузьмич
Кошкін М. Р.
Коялович Борис Михайлович
Кравців Богдан-Юрій Миколайович
Кравчук М. І.
Кравчук Петро Ількович
Крамер С. М.
Краснов Андрій Миколайович
Краснянський-Зілинський О.
Кревецький Іван Іванович
Кривонос Максим
Крижанівська О. Є.
Крижанівський Степан Андрійович
Крижов Лев Володимирович
Кримський Агатангел Юхимович
Крип'якевич Іван Петрович
Кровицький Григорій Аркадійович
Кропивницький Марко Лукич
Крупницький Борис Дмитрович
Крупський М. К.
Крушельницький Антін Владиславович
Кубицька О.
Кубійович Володимир Михайлович
Кудрицький Анатолій Вікторович
Кузеля Зенон Францискович
Кузнецов
Кузьмін-Караваєв В. Д.
Куйбишев Валеріан Володимирович
Куїнджі Архип Іванович
Кулаков, генерал
Кулієв С.
Кулик Іван Юліанович
(Ізраїль Юделевич)
Кулинич Іван Маркович
Кулицький Микола
Кульчицький Олександр Юліанович
Кульчицький Станіслав Владиславович
Купченко Корній
Курах Михайло Степанович
Кучеренко В.
Кучмаренко В. А.
Лаба Василь, о.
Лавріненко Юрій Андріанович
Лавров Павло Арсенійович
Лазаревська Катерина Олександрівна
Лазаревський Олександр Матвійович
Ланге Микола Миколайович
Ландо Ісаак Ілліч
Лапичак Тома
Ларік
Ларус П'єр
Латинський Аврам Наумович
Лашчик Є.
Лебідь Микола Іванович
Левицький Богдан
Левицький Дмитро Григорович
Левицький Кость Антонович
Левицький Модест Пилипович
Левицький Ярослав
Левік Рувім Самійлович
Лейпунський Олександр Ілліч
Леклерк
Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч
Ленцик Василь, о.
Лепкий Богдан Сильвестрович
Лепченко Яків Хомич
Лесевич Володимир Вікторович
Лизогуб Федір Андрійович
Липинський В'ячеслав Казимирович
Липовченко Микола Миколайович
Лисенко Микола Віталійович
Лисенко Олександр Євгенович
Лисенко Трохим Денисович
Лисенко Ф. К.
Лисько Зіновій

Лисяк-Рудницький Іван Павлович
Лисянський Борис
Литвин Володимир Михайлович
Литвин Костянтин Захарович
Литвицький М.
Лихолат Андрій Васильович
Лобода Григорій
Ловягін Р. М.
Лозинський Михайло Михайлович
Лозицький Володимир Сергійович
Лозюк М. Й.
Ломоносов Михайло Васильович
Лось Федір Євдокимович
Лотоцький Олександр Гнатович
Луговський Олександр Григорович
Лукашевич Л.
Лупандін Олексій Ігоревич
Луцький Іван Васильович
Луцький Юрій Остапович
Лучаковський Богдан
Лучик В. В.
Лучицький Іван Васильович
Львов Георгій Євгенович
Льхов Олександр Антонович
Лю Пу Вей
Любченко Панас Петрович
Людкевич Станіслав Пилипович
Ляхощкий Антін (псевдонім Кузьма)
Ляшко Світлана Миколаївна
Маер Л. В.
Мазепа Іван Степанович
Мазуренко Юрій Петрович
Майборода Роман Георгійович
Майстренко Іван Васильович
Макаров В. І.
Макарченко Олександр Федорович
Маковська Наталія Василівна
Маланчук Валентин Юхимович
Маленков Георгій Максиміліанович
Мануїльський Дмитро Захарович
Маньківський Борис Микитович
Маринжа Л.
Марк Теренцій Варрон
Маркевич Олександр Прокопович
Маркович Яків Андрійович
Маркс Карл
Маркусь А.
Маркусь Василь Васильович

Марченко К.
Маслов А.
Махів Г.
Мацьків Теодор Іванович
Маяковський
Володимир Володимирович
Медведев Жорес
Меженко Юрій Олексійович
Мейер Я.
Менделеев Дмитро Іванович
Мессерле
Мечников Ілля Ілліч
Мещеряков Микола Леонідович
Микитчук Василь
Микитюк Дмитро
Миронець Надія Іванівна
Михайлова
Михайловський Микола Костянтинович
Михайловський О.
Михальчук Костянтин Петрович
Мишанич Олекса Васильович
Мишуга Лука
Мікеладзе В'ячеслав Артемійович
Міллер Дмитро Петрович
Міллер М.
Мірза-Авак'янц Наталія Юстинівна
Мірчук Іван
Міхновський Микола Іванович
Міяковський Володимир Варламович
Могиланський Михайло Михайлович
Модзалевський Вадим Львович
Молодчиков Олександр Володимирович
Молотов В'ячеслав Михайлович
Монтеск'є Шарль Луї, де
Мороз Л. С.
Мортільє Луї Лоран Габріель де
Мрищук Д. В.
Мудрий Василь
Музичук Ольга Володимирівна
Мусієнко П. Н.
Мушинка Микола Іванович
Назаренко Іван Дмитрович
Назарко Іриней-Іван
(Іриней) Іванович, о.
Назарук Осип Тадейович
Найденко П.
Наконечний Микола Федорович
Нарбут А.

Наріжний Симон Петрович
Наулко Всеволод Іванович
Науменко Володимир Павлович
Наумов — див. Наумов-Леках Давид
Борисович
Наумов-Леках Давид Борисович
Неволін Костянтин Олексійович
Нестеренко Олексій Олексійович
Нестор-Літописець
Нечаєв Василій Михайлович
Нечай Данило
Нечуй-Левицький Іван Семенович
Нижанківський Нестор
Нижник Василь Єрмолаєвич
Ніжинський М. П.
Німчук Василь Васильович
Новиченко Леонід Миколайович
Носов А.
Нота В.
Овчаренко (Пшеп'юрська-Овчаренко)
Марія Андріївна
Овчаренко Петро Дмитрович
Овчаренко Федір Данилович
Овчаров Григорій Філатович
Огієнко Іван Іванович
Оглоблин Олександр Петрович
Огоновський Володимир Петрович
Огоновський Омелян Михайлович
Одарченко Петро Васильович
Окіншевич Лев Олександрович
Олексіюк Т.
Олійник Степан Іванович
Омельченко Василь Іванович
Онищенко І. Ю.
Онищенко Олекса Семенович
Оппоков Євгеній Володимирович
Орлик Пилип Степанович
Орлов (Каган) Михайло Хрисанфович
Орлов Олександр Іванович
Орлов Олександр Якович
Осадча-Яната Наталія Тихонівна
Осадчий Тихін Іванович
Осінчук Роман Іванович
Осмоисл Ярослав
Осташко Тетяна Сергіївна
Островський Володимир Павлович
Острянин Данило Хомич
Острянин Яків
Отамановський Валентин Дмитрович
Охримович Володимир Юліанович
Очеретяний Володимир Васильович
П'ятаков
Павленко М. К.
Павликовський Юліан
Павло І
Павловський В.
Павлюк (Бут) Павло
Падох Ярослав
Паламарчук Лука Хомич
Палій Володимир Михайлович
Паліїв Дмитро Іванович
Палладін Володимир Іванович
Палладін Олександр Володимирович
Пальченкова В. М.
Панчишин Мар'ян Іванович
Панькевич Іван Артемович
Паньківський Кость
Паньчишин Мар'ян
Папакіна Тетяна Петрівна
Парасунько Онуфрій Арсенович
Пархоменко Володимир Олександрович
Пархоменко О. А.
Пасічник Митрофан Васильович
Пастернак Ярослав Іванович
Пастернакова Марія
Пастушенко Я.
Патоличев Микола Семенович
Патон Борис Євгенович
Патон Євген Оскарович
Патрило Ісидор-Іван, о.
Пашко Яків Юхимович
Педаєв Д. К.
Пекар Атанас, о.
Пеленський Євген-Юлій
Пеленський Ярослав Богданович
Пергамент Михайло Якович
Перетц Володимир Миколайович
Перфецький Євген Юліанович
Перфецький Роман
Першин Павло Миколайович
Петлюра Симон Васильович
Петренко П.
Петренкова Г.
Петрицький Анатолій Галактіонович
Петрів Всеволод Миколайович
Петро І

Петров Василь Степанович
Петров Віктор Платонович
Петров Федір Миколайович
Петровський Григорій Іванович
Петровський Микола Неонович
Петрушевич Євген Омелянович
Петрушевський Федір Хомич
Пиріг Руслан Якович
Підкова Ігор Зіновійович
Підоплічко Іван Григорович
Платон
Плетинецький Єлисей
Пліній Старший
Плутарх
Плющ В.
Подкур Роман Юрійович
Поздняков М. Г.
Покровський А. М.
Поліщук П.
Полоз Михайло Миколайович
Полонська-Василенко
Наталія Дмитрівна
Полоцький Олександр Аркадійович
Полунін
Полянський Юрій Іванович
Поплюйко А.
Попов В'ячеслав Жанович
Попов Микола Миколайович
Порайко Василь Іванович
Постишев Павло Петрович
Потєбня Олександр Афанасійович
Почников Олександр Сергійович
Пригов Семен Львович
Пристайко Володимир Ілліч
Приходько Антін Терентійович
Приходько Віктор Кіндратович
Пріцак Омелян Йосипович
Прокоп Мирослав
Прокопович Феофан
Прокопчук Г.
Прокоф'єв П. Т.
Проскура О.
Прохода Василь Хомич
Процюк С.
Птуха Михайло Васильович
Путро Олексій Іванович
Пуффендорф
Радзикович Володимир

Радлов Ернст Леопольдович
Раковський Іван
Раковський Михайло Юхимович
Ралле Ігор Вікторович
Рапопорт-Дар'їн Борис Самойлович
Ревуцький Валер'ян Дмитрович
Ревуцький Лев Миколайович
Редін
Рекіс Олександр Олександрович
Репетій В.
Ржепецький Антон Карлович
Рибалка Л.
Рильський Максим Тадейович
Римський-Корсаков
Михайло Миколайович
Риндик Степан Титович
Ритор Мануїл
Ріббентроп Йоахім фон
Різниченко Володимир Васильович
Ріпецький Степан Теодорович
Ріхтер Дмитро Іванович
Річицький Андрій (справжнє прізвище та ім'я – Пісоцький Анатолій Андрійович)
Рождественський Сергій Васильович
Розгін Іван Федорович
Роздольський Осип Іванович
Романів Олег Миколайович
Романовичі, династія
Романовський Віктор Олександрович
Ростовцев Михайло Іванович
Рубач Михайло Абрамович
Рубін
Рубльов Олександр Сергійович
Рудий П. Є.
Рудич Фелікс Михайлович
Рудницький Антін Іванович
Рудницький Михайло-Лев Іванович
Рудницький Степан Львович
Рудницький Юрій Львович
Русанівський В. М.
Русов Олександр Олександрович
Русова Софія Федорівна
Рябоконт Т.
Саварин Ніль
Савинов Б.Г.
Савицький Роман
Савін Гурій Миколайович
Савиньї Фрідріх-Карл фон

Савков, генерал
Савченко Федір Якович
Савчук М.
Сагайдачний Петро Кононович
Садовський Валентин
Самофалов В. М.
Санцевич Анатолій Васильович
Сарана Федір Кузьмович (Кузьмич)
Сарбей Віталій Григорович
Сахновський Г. Л.
Сварник Галина
Світ Іван Васильович
Свобода Віктор Леонтіївич
Семковський (Бронштейн) Семен
Сенін Іван Семенович
Серафимов В. В.
Сербинюк Юрій
Симиренко Олександра
Симоненко Рем Георгійович
Ситін Іван Дмитрович
Сімович Василь Іванович
Сірополко Степан Онисимович
Січинський Володимир Юхимович
Скаба Андрій Данилович
Склярєнко Євген Михайлович
Сковорода Григорій Савич
Скопенко Віктор Васильович
Скоропадський Іван
Скоропадський Павло Петрович
Скрипник Микола Олексійович
Слабєєв Ігор Семенович
Слабченко Михайло Єлисейович
Славинський (Славінський)
Максим Антонович
Сливенко Петро
Слободський
Словінська Є.
Слудський А. Ф.
Слюзар Микола
Слюсарський А. Г.
Смаль-Стоцький Степан Йосипович
Смірнов Ю.
Смоліч Юрій Корнійович
Смолій Валерій Андрійович
Смуток Петро
Советов Олександр Васильович
Сойфер В.
Сокович Євген Олександрович

Соколовський Олексій Никанорович
Соколянський Іван Опанасович
Солдатенко Валерій Федорович
Соловійов Володимир Сергійович
Соловійов М. Ф.
Соловійова Анна Сергіївна
Сомов Андрій Іванович
Соневицький
Михайло-Ярослав Климентійович
Сохань Павло Степанович
Сохоцький Ісидор Йосипович, о.
Срезневський Борис Ізмаїлович
Сталін (Джугашвілі) Йосип Вісаріонович
Старжинський І. Г.
Старицький Михайло Петрович
Старовойтенко Інна Михайлівна
Стародубов Кирило Федорович
Старосольський Володимир
Старосольський Юрій Володимирович
Старченко Василь Федорович
Стахів Матвій
Стахурський Мар'ян
Стебельський І.
Стеблій Феодосій Іванович
Стебницький Петро Януарійович
Стеллецький Гнат Якович
Степанков Валерій Степанович
Степченко Олена
Стефан Баторій
Стефанів Зенон
Стеценко Кирило Григорович
Стецюк Василь
Стечишин Мирослав
Стешенко Іван Матвійович
Стешенко Ф.
Шешко Федір Миколайович
Столиця Євген Іванович
Стоян Пилип Кузьмич
Стрельська Л. І.
Стрельський В'ячеслав Ілліч
Стрельський Геннадій В'ячеславович
Стрийковський Мацей
Стрішенець Н. В.
Струмінський Б.
Студинський Кирило Йосипович
Сулятицький Павло
Сумцов Микола Федорович
Супруненко Микола Іванович

Сухомлин Кирило Васильович
Схороходов
Табенська Тетяна Володимирівна
Таненбаум Абрам Севастьянович
Тараненко О. О.
Тарасенко Василь Якимович
Тарасенко М. О.
Татомир Костянтин Іванович
Творило Микола
Терлецький Валентин Михайлович
Терлецький Остап Степанович
Тесля Іван
Тимофеев Леонід Іванович
Тимченко Євген Костянтинович
Тихонович Феофан Васильович
Тичина Павло Григорович
Тіссеран Євген
Тітов Х.
Тіщенко І. І.
Ткач Людмила Олександрівна
Томашівський Степан Теодорович
Трембіцький А.
Третяков Дмитро Костянтинович
Тронько Петро Тимофійович
Трофименко С.
Трохименко М.
Трощинський Дмитро Прокопович
Туган-Барановський Михайло Іванович
Тун Яків Аврумович
Туркало Костянтин Тимофійович
Удод Олександр Андрійович
Усенко Ігор Борисович
Фаворський В. В.
Фалькевич Ісай Давидович
Фатеев А. Н.
Феденко Панас Васильович
Фединський Юрій
Федів Ігор
Федоровський Олександр Семенович
Федорців Федь
Фельбаба Михайло Михайлович
Фельдштейн
Фендрік І.
Фесенюк О. М.
Филипович Павло Петрович
Фіголь Атанас
Філатов Володимир Петрович
Франко Г.

Франко Іван Якович
Франко Петро Іванович
Франц-Йосиф І
Фріде
Фролов Л.
Харріс Дж.
Хвиля (Олінтер) Андрій Ананійович
Хижняк Зинаїда Іванівна
Хижняков В.
Хлевнюк Олег Васильович
Хмелько Михайло Іванович
Хмельницький
Богдан-Зіновій Михайлович
Холостенко Євген В'ячеславович
Хоменко Василь Йосипович
Хоменко І. Д.
Хотінок Ісаак Павлович
Хоткевич Гнат Мартинович
Храмов Юрій Олексійович
Храпливий Євген Максимович
Хрущов Микита Сергійович
Хюбнер Й.
Цабель Сергій Олександрович
Цегельський Роман Михайлович
Цих Володимир Францович
Цюцюра Богдан
Чабаненко Іван Іванович
Чавдаров Сава Христофорович
Чаговець Ростислав Федорович
Чайковський (Чайківський)
Микола Андрійович
Чеканюк Андрій Терентійович
Чемберс Е.
Чепа Андріян Іванович
Червоненко Степан Васильович
Черниш Наталія Іванівна
Чернявський Володимир Ілліч
Черхавський В.
Черченко Юрій Анатолійович
Чижевський Дмитро Іванович
Чижевський Павло Іванович
Чикаленко Євген Харламович
Чикаленко Левко Євгенович
Чисніков В. М.
Чистович Федір Якович
Чорновол Ігор
Чубар Влас Якович
Чубатий Микола

Чугаєв Лев Олександрович
Чухліб Тарас Васильович
Чушак Х.
Шаблій Олег
Шамота Микола Захарович
Шандра Валентина Степанівна
Шандрук Павло Феофанович
Шанковський Лев
Шаповал Андрій Іванович
Шаповал Юрій Іванович
Шаровський
Шахматов Олексій Олександрович
Шведов Іван-Борис Антонович
Швець Іван Трохимович
Швидкий Василь Павлович
Шевченко Лариса В'ячеславівна
Шевченко Н. В.
Шевченко Тарас Григорович
Шевченко Федір Павлович
Шевчук Валерій Олександрович
Шевчук Григорій Михайлович
Шевяков Володимир Тимофійович
Шелест Петро Юхимович
Шелухін Сергій Павлович
Шемшученко Юрій Сергійович
Шепілов Дмитро Трохимович
Шептицький Андрей
Шерер Жан Бенуа
Шерех (Шевельов)
Юрій Володимирович
Шимкевич Володимир Михайлович
Шинкарук В. Л.
Шинкарук Володимир Іларіонович
Шишманова-Драгоманова Лідія
Шлемкевич Микола Іванович
Шліхтер Олександр Григорович
Шмельов Віктор Григорович
Шмідт Отто Юлійович
Шмоткін Олексій Вікторович
Шмушкіс Юрій Євсейович
Шовкопляс Іван Гаврилович
Шпорлюк Роман
Шраг Ілля Людвигович
Шрамченко Святослав Олександрович
Штейнберг Е. А.
Штендера М.
Штернберг Василь Іванович
Штефан Августин

Штокало Йосип Захарович
Шугаєвський Валентин Андрійович
Шульга Захар Петрович
Шульгин Олександр Якович
Шульман Б. Й.
Шульц Н.
Шумський Олександр Якович
Шютц С. фон
Щепкін Михайло Семенович
Щербаківський Вадим — див.
Щербаківський Вадим Михайлович
Щербаківський Данило Михайлович
Щербань Олександр Назарович
Щербатов М.
Щербицький Володимир Васильович
Щолков Іван Петрович
Щурат Василь Григорович
Юринець Володимир Олександрович
Юркевич Лев Йосипович
Юркова Оксана Віталіївна
Юрченко Олександр Григорович
Юткін В.
Яворський Матвій Іванович
Ягич Ватрослав
Якір Йона Еммануїлович
Яковлева Лариса Василівна
Яковлів Андрій Іванович
Якубовський Іван Гнатович
Якушева Галина Вікторіна
Янів Володимир Михайлович
Янів Софія
Янів Ян
Янчук Микола Андрійович
Яременко Л. М.
Яремчук В.
Ярмиш Юрій Феодосійович
Ярослав Мудрий, князь
Ярошевич Андрій Іванович
Ярошенко Володимир Григорович
Ястребов Федір Олександрович
Janow J.

Степан БОРЧУК

УКРАЇНСЬКА

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ТРАДИЦІЯ

XX ст.:

**ПРОЕКТИ, ВИКОНАВЦІ,
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

За редакції *Ярослава Довгана*
Комп'ютерний набір *Галини Петришин*
Верстка *Стефанії Шеремети*

Формат 42x60/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура «Literaturnaya». Умовн. друк. арк. 35,1.
Наклад 500 прим.

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250
вул. Незалежності, 18/2
м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyanv@gmail.com
Свідоцтво ІФ № 8 від 28.12.2000 р.